

অসমীয়া আৰু বাংলা সাহিত্যৰ মনসা কাব্যৰ
এটি তুলনামূলক অধ্যয়ন

(গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কলা শাখাত পিএইচ. ডি. ডিগ্ৰীৰ
বাবে আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা আৰু সাহিত্য অধ্যয়ন
বিভাগৰ পৰা নিৰেদিত গৱেষণা-গ্ৰন্থ)

চন্দনা ডেকা

২০১৬

Dr. Golakeswar Goswami
Retd. Associate Professor
Department of M.I.L.
Gauhati University

This is to certify that Chandana Deka has carried out her research work and completed the thesis entitled **Asamiya aru Bangla Sahityar Manasa Kavyar Eti Tulanamulak Adhyayan** (A Comparative Study of the Assamese and Bengali 'Manasa-Kavyas') under my guidance and supervision. She has fulfilled all the requirements of the Ph. D. regulations of Gauhati University. The thesis is the result of her own pursuit and labour.

I also certify that the thesis as a whole or in part has not been submitted elsewhere for obtaining a degree.

(**Golakeswar Goswami**)
Research Guide

DECLARATION OF THE CANDIDATE

I hereby declare that the thesis entitled **Asamiya aru Bangla Sahityar Manasa Kavyar Eti Tulanamulak Adhyayan** (A Comparative Study of the Assamese and Bengali 'Manasa -Kavyas') or part thereof has not been submitted for any other research degree to this University or any other University or institution.

Date :

(Chandana Deka)

সূচীপত্ৰ

কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন	ক-খ
সংক্ষিপ্ত ৰূপ আৰু সাংকেতিক চিহ্ন	গ
অৱতৰণিকা	০১- ০৪
প্ৰথম অধ্যায় : অসম আৰু বঙ্গদেশত মনসা পূজাৰ ঐতিহ্য	১-৪১
আৰম্ভণি	১
‘মনসা’ নামৰ উৎপত্তি	৬
মনসা দেৱীৰ বিভিন্ন নাম	৮
মনসা বা সৰ্প পূজাৰ পদ্ধতি	১৫
অসমত মনসা পূজা	২০
বঙ্গদেশত মনসা পূজা	২৯
অসম আৰু বঙ্গদেশৰ মুছলমানৰ মাজত প্ৰচলিত মনসা পূজা	৩৪
অসম-বঙ্গদেশৰ মনসা পূজাৰ লগত সম্পৰ্কিত লোক-পৰিবেশ্য কলা আৰু সাহিত্য	৩৫
দ্বিতীয় অধ্যায় : অসমীয়া মনসা কাব্যৰ কবি আৰু কাব্যৰ বিষয়বস্তু	৪২-৫৭
আৰম্ভণি	৪২
মনকৰ	৪৩
দুৰ্গাবৰ কায়স্থ	৪৭
সুকবি নাৰায়ণদেৱ	৫১
তৃতীয় অধ্যায় : বাংলা মনসা কাব্যৰ কবি আৰু কাব্যৰ বিষয়বস্তু	৫৮-৯৯
আৰম্ভণি	৫৮
কানা হৰিদত্ত	৫৯
বিজয়গুপ্ত	৬০
নাৰায়ণদেৱ	৬৪
বিপ্ৰদাস পিপলাই	৬৯
যশ্চীৰ দত্ত	৭১
ৰায়বিনোদ	৭৩
গঙ্গাদাস সেন	৭৫
দ্বিজ বংশীদাস	৭৬
কেতকাদাস ক্ষেমানন্দ	৭৮
তন্ত্ৰবিভূতি	৮৩
জগজ্জীৱন ঘোষাল	৮৫
কালিদাস	৮৭
সীতাৰাম দাস	৮৮
বিষ্ণুপাল	৮৯
জীৱন মৈত্ৰ	৯০

ৰাম জীৱন	৯২
বাণেশ্বৰ ৰায়	৯৩
দ্বিজ ৰসিক	৯৫
দ্বিজ কালীপ্ৰসন্ন	৯৬
জগমোহন মিত্ৰ	৯৬
ৰাধানাথ ৰায়	৯৭
ৰসিক মিশ্ৰ	৯৭
বৈদ্যনাথ	৯৮
দ্বিজ কবিচন্দ্ৰ	৯৮
চতুৰ্থ অধ্যায় : অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ চৰিত্ৰাংকন	১০০-১৬৫
আৰম্ভণি	১০০
চন্দ্ৰধৰ বা চান্দো সদাগৰ	১০১
লখিন্দৰ	১০৬
শিৱ	১০৯
দেৱযিঁ নাৰদ	১১১
জৰংকাৰু	১১৩
অনিৰুদ্ধ	১১৫
ধন্যন্তৰি ওজা	১১৬
সাদ্যা	১১৭
হাসান-হুসেন	১১৯
নাড়া	১২১
জালো-মালো	১২৩
ধনা-মনা	১২৪
চন্দ্ৰকেতু	১২৬
জনৰ্দন	১২৭
শাহে ৰজা	১২৮
গোধা	১২৯
হেমন্ত ঋষি	১৩১
হৰি সাধু	১৩১
দক্ষিণ পাটনৰ ৰাজা	১৩২
কোতোয়াল	১৩৩
উষা দাৰোৱান	১৩৪
তাৰাপদ কৰ্মকাৰ	১৩৪
বিশ্বকৰ্মা	১৩৫
মনসা	১৪০
চণ্ডী	১৪৪
সোনেকা	১৪৬
বেউলা	১৪৮
নেতা	১৫৩

কাজলামালিনী	১৫৪
কমলা	১৫৫
উষা	১৫৭
অমলা	১৫৮
দুৰ্গা	১৫৯
মেনকা	১৬০
গংগা	১৬১
নাগ	১৬২
এন্দুৰ	১৬৩
হনুমান	১৬৪
বাসুৰা	১৬৪
পঞ্চম অধ্যায় : অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যত প্ৰকাশিত সামাজিক দিশ	১৬৬-১৯৮
আৰম্ভণি	১৬৬
পৰিয়াল ব্যৱস্থা	১৬৭
ধৰ্ম	১৬৭
জাতি সম্প্ৰদায়	১৭০
অৰ্থনৈতিক দিশ	১৭১
সমাজত নাৰীৰ স্থান	১৭৩
শৈক্ষিক দিশ	১৭৯
উৎসৱ-পাৰ্বণ	১৭৯
খেল-ধেমালি	১৮২
যাদু-মন্ত্ৰ	১৮৩
গালি-শপনি	১৮৪
লোক বিশ্বাস	১৮৪
লোক সমাজত পাপ-পুণ্য আৰু পৰাচিতৰ ধাৰণা	১৮৬
মাংগলিক কাৰ্য্যত তামোল-পাণৰ ব্যৱহাৰ	১৮৭
দাস-দাসীৰ প্ৰথা	১৮৮
সেৱা সৎকাৰৰ ব্যৱস্থা	১৮৮
যান-বাহনৰ ব্যৱস্থা	১৮৯
ৰাজকীয় পদবী	১৮৯
চৰাই-চিৰিকতি	১৮৯
জীৱ-জন্তু	১৯০
গছ-গছনি, ফল-মূল	১৯০
গৃহ নিৰ্মাণ	১৯১
লোক-ব্যৱহৃত সা-সামগ্ৰী	১৯২
চিত্ৰবিদ্যা, ভাস্কৰ্য্য	১৯৩
সাজ-পাৰ, আ-অলংকাৰ	১৯৪
কেশবিন্যাস	১৯৪
বন্ধন প্ৰণালী	১৯৫
সম্বন্ধবাচক শব্দ	১৯৭

সংগীতশৈলী	১৯৭
ষষ্ঠ অধ্যায় : অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ নন্দনতাত্ত্বিক দিশ	১৯৯-২৩০
আৰম্ভণি	১৯৯
বস	১৯৯
অলংকাৰ	২০৩
অনুপ্রাস	২০৩
উপমা	২০৪
ৰূপক	২০৪
নিদৰ্শনা	২০৫
অতিশয়োক্তি	২০৬
ছন্দ	২০৬
পদ বা পয়াৰ	২০৭
দুলভী	২০৮
ছবি	২০৯
একাৰলী	২১০
লোচাৰি বা লাচাৰী	২১১
সাংগীতিক মূল্য	২১২
পৰিৱেশ-পৰিস্থিতিৰ বৰ্ণন	২১৪
অতিৰঞ্জনৰ সমাৱেশ	২১৬
দ্বিৰুক্তি বা পুনৰুক্তি	২১৭
প্ৰবাদ-প্ৰবচন	২১৮
লোকভাষা	২১৮
ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য	২১৯
ধ্বনিতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য	২২০
ৰূপতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য	২২৩
শব্দগত বৈশিষ্ট্য	২২৭
উপসংহাৰ	২৩১-২৩৭
গ্ৰন্থপঞ্জী	২৩৮-২৫৬
পৰিশিষ্ট	
সংবাদদাতা/সংবাদদাত্ৰী	২৫৭
অসমীয়া-বাংলাত প্ৰচলিত মনসাৰ ধ্যান-মন্ত্ৰ	২৫৮-২৫৯
প্ৰাচীন শব্দসূচী	২৬০-২৬৪
আলোকচিত্ৰ	২৬৫-২৭১

কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা আৰু সাহিত্য অধ্যয়ন বিভাগৰ অধীনত ইং ২০১১ শিক্ষাবৰ্ষত অসমীয়া বিষয়ৰ পিএইচ. ডি. পাঠ্যক্রমত অধ্যয়ন কৰিবলৈ সুযোগ পোৱা বাবে নিজকে ধন্য মানিছোঁ। সেইবাবে অধুনিক ভাৰতীয় ভাষা আৰু সাহিত্য অধ্যয়ন বিভাগৰ বিভাগীয় প্রধান, মাননীয় শিক্ষাগুরু ড° দিলীপ বৰা ছাৰলৈ পোন প্ৰথমে মোৰ সশ্ৰদ্ধ প্ৰণিপাত নিবেদন কৰিলোঁ। মোৰ গৱেষণা কামৰ বিষয় নিৰ্বাচনৰ পৰা আৰম্ভ কৰি সামৰণিলৈকে তেখেতে দি অহা প্ৰেৰণা, পৰামৰ্শ আৰু তাগিদাৰ বাবে মই তেখেতৰ ওচৰত চিৰ কৃতজ্ঞ।

একে বিভাগৰে অৱসৰপ্ৰাপ্ত অধ্যাপক ড° গোলকেশ্বৰ গোস্বামীদেৱে সীমিত সময়ৰ ভিতৰতে পিএইচ. ডি.ৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় গৱেষণা গ্ৰন্থখন প্ৰস্তুতকৰণত তত্ত্বাবধায়কৰ গুৰু দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰি, সকলো প্ৰকাৰৰ দিহা-পৰামৰ্শ আগবঢ়োৱাৰ লগতে ভুল-ভ্ৰুটিসমূহ আঙুলিয়াই দি সহায়ৰ হাত আগবঢ়োৱাৰ বাবে গোস্বামীদেৱৰ ওচৰত কৃতজ্ঞ আৰু চিৰঋণী হৈ ৰ'ম। আকৌ এই বিভাগৰ ৰবীন্দ্ৰ নাথ ঠাকুৰ অধ্যাপক ড° উমেশ ডেকা ছাৰ, অধ্যাপিকা ড° জ্যোৎস্না ৰাউত বাইদেউ, অধ্যাপক ড° মুকুল চক্ৰৱৰ্তী ছাৰ আৰু সহকাৰী অধ্যাপিকা ড° অনুৰাধা শৰ্মা বাইদেউলৈ আৱশ্যকীয় পৰামৰ্শ দিয়াৰ উপৰি প্ৰেৰণা যোগোৱাৰ বাবে অশেষ কৃতজ্ঞতা আৰু শ্ৰদ্ধা জ্ঞাপন কৰিলোঁ।

টিছ মহাবিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ মুৰব্বী অধ্যাপক মোৰ শিক্ষাগুরু ড° জ্যোতিষ ভাগৱতী ছাৰ, বাবুল ডেকা ছাৰ, হেমন ৰাজবংশী ছাৰ, প্ৰাঞ্জল দাস ছাৰ, ড°সবিতা কলিতা বাইদেউৰ বহুমূলীয়া দিহা-পৰামৰ্শ আৰু প্ৰেৰণাৰ কথা মই সুঁৰিবিবই লাগিব। তেখেতসকলে যোগান ধৰা বহুতো মূল্যবান পুথি আৰু নিৰ্ভৰযোগ্য তথ্যই মোৰ গৱেষণা কাৰ্যৰ অগ্ৰগতিত যথেষ্ট সহায় কৰিছে। এই ছেগতে মই নাম ল'ব লাগিব বি. এইচ. কলেজৰ সহকাৰী অধ্যাপিকা, মোৰ একালৰ শিক্ষাগুরু উষা বাইদেউ আৰু ৰাধাগোবিন্দ বৰুৱা কলেজৰ সহকাৰী অধ্যাপিকা ড° লিপিকা তালুকদাৰ বাইদেউৰ। তেখেতসকলে গৱেষণাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় বিভিন্ন তথ্যপাতি সংগ্ৰহ কৰাৰ সুবিধা কৰি দি যি মহানুভৱতাৰ পৰিচয় দিছে তাক মই পাহৰিব নোৱাৰিম।

ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নৰ বাবে বিভিন্ন মনসা মন্দিৰলৈ যাওঁতে মন্দিৰৰ লগত জড়িত বিশিষ্ট ব্যক্তিসকলে যথেষ্ট আগ্ৰহ তথা আন্তৰিকতাৰে বিচৰা বিতং তথ্যপাতিৰ যোগান ধৰি মোক অনুগ্ৰহীত আৰু কৃতার্থ কৰিছে। তেখেতসকলে যোগান ধৰা তথ্যপাতি অবিহনে মোৰ এই

গৱেষণা কাৰ্য অসম্পূৰ্ণ হৈ ৰ'লহেঁতেন। তেখেতসকল আটাইকেইজনলৈ মোৰ ভক্তিভৰা প্ৰণিপাত জনোৱাৰ লগতে তেখেতসকলৰ সু-স্বাস্থ্য সম্বলিত দীৰ্ঘায়ু জীৱন কামনা কৰিলোঁ।

শিক্ষাৰ বাট দেখুওৱা মোৰ শ্ৰদ্ধাৰ মা-দেউতা, মোৰ অধ্যয়নত সদায়ে প্ৰেৰণা যোগোৱা মোৰ দাদা, মামা-মামী, আইতা আৰু শহুৰৰ পৰিয়ালৰ প্ৰতিজন সদস্যলৈ মোৰ আন্তৰিক শ্ৰদ্ধা আৰু কৃতজ্ঞতা নিবেদিলোঁ। মোৰ গৱেষণা কাৰ্যৰ বাবে সততে প্ৰয়োজনীয় দিহা-পৰামৰ্শ আৰু প্ৰেৰণা দিয়াৰ লগতে বিভিন্ন দিশত সহায়-সহযোগ আগবঢ়োৱা মোৰ স্বামী বিকাশ ৰঞ্জন তহবিলদাৰলৈও বিশেষভাৱে কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিছোঁ। পিএইচ. ডি. পাঠ্যক্ৰমৰ মোৰ সহপাঠী সৰভোগ মহাবিদ্যালয়ৰ সহকাৰী অধ্যাপিকা ৰীতা দাস, ঢকুৱাখানা মহাবিদ্যালয়ৰ সহকাৰী অধ্যাপিকা বিভা দাস আৰু আন দুগৰাকী মোৰ মৰমৰ বান্ধৱী অনুলেখা শৰ্মা, মণিষা তালুকদাৰৰ উৎসাহ আৰু অনুপ্ৰেৰণাৰ কথাও মই পাহৰিব নোৱাৰোঁ।

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ পুথিভঁৰাল, গুৱাহাটী জিলা পুথিভঁৰাল, নলবাৰী জিলা পুথিভঁৰাল, টিছ মহাবিদ্যালয়ৰ পুথিভঁৰালৰ কিতাপ পত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰি মই উপকৃত হৈছোঁ। উল্লিখিত আটাইবোৰ পুথিভঁৰালৰ সংশ্লিষ্ট কৰ্তৃপক্ষ তথা কৰ্মকৰ্তা সকললৈকো মোৰ কৃতজ্ঞতাৰ শৰাই আগবঢ়ালোঁ।

সদৌ শেষত বহু কষ্ট স্বীকাৰ কৰি বিশেষ তৎপৰতাৰে হাতে লিখা অৱস্থাৰ পৰা গৱেষণা-গ্ৰন্থখন অতি সোনকালে ডি. টি. পি. কৰি দিয়াৰ বাবে টুনুজ্যোতি গগৈ আৰু সুনীল কলিতাক কৃতজ্ঞতা যাচিলোঁ।

তাৰিখ-

(চন্দনা ডেকা)

সংক্ষিপ্ত ৰূপ আৰু সাংকেতিক চিহ্ন

অস.— অসমীয়া

ইং.— ইংৰাজী

শ্ৰীঃ.— শ্ৰীষ্টাব্দ

পুং.— পুংলিঙ্গ

পৃ.— পৃষ্ঠা

বাং.— বাংলা

সং.— সংস্কৃত

সম্পা.—সম্পাদনা/সম্পাদক

স্ত্ৰী.— স্ত্ৰীলিঙ্গ

হি.— হিন্দী

ed.— Edited

edn.— Edition

Ms.— Manuscript

P.— Page

PP.— Pages

Vol.— Volume

> — পৰিৱৰ্তিত ৰূপ প্ৰাপ্তিসূচক

< — মূলৰ পৰা অহা অৰ্থসূচক

..... — সংক্ষিপ্তকৰণ

অৱতৰণিকা

অতি প্ৰাচীন কালৰেপৰা বৰ্তমানলৈকে সৰ্পই ধৰ্মীয় ধ্যান-ধাৰণা আৰু বিশ্বাসত এক উল্লেখযোগ্য স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে। পৃথিৱীৰ ভিতৰত ভাতৰবৰ্ষতেই জীৱন্ত সৰ্পৰ সৰহ ভাগকেই পোৱা যায় বাবে ভাতৰবৰ্ষত সৰ্প পূজাৰ প্ৰসাৰ আৰু জনপ্ৰিয়তা তুলনামূলকভাৱে বেছি।

আদিম মানৱে হাবি-বননি নাইবা পৰ্বতৰ গুহাত বাস কৰিছিল। তেওঁলোকৰ বেছিভাগেই সৰ্পৰ দংশনত প্ৰাণ ত্যাগ কৰিবলগীয়া হৈছিল। এই সৰ্পৰ দংশনৰ পৰা ৰক্ষা পাবলৈ সাপ পূজা বা সৰ্পদেৱীৰ পূজা বিভিন্ন ৰূপত পৃথিৱীৰ বিভিন্ন জাতিৰ মাজত দেখা যায়। এই সৰ্পদেৱীয়ে কালক্ৰমত মনসা দেৱীৰ ৰূপ লয়। মনসা দ্বৈতা দেৱী এফালে তেওঁ মাৰি-মৰক, অপায়-অমংগল দূৰকাৰিণী আৰু সুখ-শান্তি, ধন-সম্পত্তি প্ৰদায়িনী দেৱী। আনফালে তেওঁ মৃত্যু, বিনাশ, ধ্বংস আৰু দুৰ্ভাগ্যৰ গৰাকিনী। মনসা দেৱীক মাৰৈ, পদ্মা (পদ্মাৱতী), বিষহৰি, কাণী, জাণুলী, জগতী, তোতলা, ব্ৰহ্মাণী, বাহুৰা, নাগমাতা, মাৰিস্মা, বিধু-বদনী, বেং-খাইতী, ধেমেনা-ভতাৰী ইত্যাদি নামেৰেও পূজা কৰা হয়।

পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ঠাইৰ ভিতৰত ভাৰততো মনসা পূজা বা সৰ্প পূজাৰ বিশেষ প্ৰভাৱ দেখা যায়। ভাৰতৰ ভিতৰত বিশেষকৈ দাক্ষিণাত্যত মনসা পূজাৰ ব্যাপক প্ৰচলন দেখা যায়। ইয়াৰ উপৰি উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ ভিতৰত অসম-বংগদেশত মনসা পূজাৰ পয়োভৰ দেখা যায়। অসমীয়া আৰু বঙালী লোকে কেৱল মনসা পূজা কৰিয়েই ক্ষান্ত থকা নাই, মনসাৰ মাহাত্ম্যজ্ঞাপক গীত-পদ ৰচনা কৰিছে আৰু তাৰ ফলত একো একোটা উপাখ্যানৰ সৃষ্টি হৈছে। মনসা মহাশক্তিৰ পূজাৰ প্ৰচাৰ আৰু মহিমা ঘোষণা কৰাৰ কাৰণে অসমীয়া-বাংলাত এক শ্ৰেণীৰ কবিয়ে কাব্য ৰচনা কৰিছিল।

মনসা পূজা বাৰিষা কালত বিশেষকৈ আহাৰ আৰু শাওণ মাহত বেছিকৈ চলে। এই পূজাত বলি-বিধানৰ প্ৰচলন আছে। মনসা পূজা উপলক্ষে গোৱা গীত-পদ প্ৰধানকৈ দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি— মনসা বা পদ্মাৰ জন্মবৃত্তান্ত আৰু বেউলা আখ্যান, পদ্মাৰ জন্ম খণ্ডত সৃষ্টি বৰ্ণনা, হৰ-পাৰ্বতীৰ বিবাহ, পদ্মাৰ উৎপত্তি, চণ্ডীৰ লগত মনসাৰ বিৰোধ, মনসাৰ দেৱত্ব লাভ আৰু পূজাৰ প্ৰচলনৰ বিৱৰণ থাকে। দ্বিতীয় ভাগ অৰ্থাৎ বেউলা আখ্যানত শিৱভক্ত চান্দো বা চন্দ্ৰধৰৰ লগত মনসাৰ বিৰোধ, চান্দোৰ মনসা পূজা কৰিবলৈ অস্বীকাৰ, চন্দ্ৰধৰৰ ছয় পুত্ৰ

সৰ্পদংশনত মৃত্যু, চন্দ্ৰধৰৰ বাণিজ্য যাত্ৰা নষ্ট, সপ্তম পুত্ৰ লখিন্দৰৰ সৰ্প দংশনত মৃত্যু, স্বামীৰ মৃতদেহ লৈ বেউলাৰ নৌকা যাত্ৰা, নেতাই ধুবুৰীৰ সাহায্যত বেউলাৰ স্বৰ্গগমন আৰু দেৱসভাত নৃত্য-গীতৰ দ্বাৰা মহাদেৱ, ইন্দ্ৰ আদিৰ সন্তুষ্টি লাভ, দেৱতাৰ বৰত লখিন্দৰকে আদি কৰি চন্দ্ৰধৰৰ ছয় পুত্ৰৰ পুনৰ্জীৱন লাভ আৰু বেউলাৰ অনুৰোধত শেহান্তৰত চন্দ্ৰধৰে বাওঁহাতেৰে পদ্মাক পূজা দিবলৈ স্বীকাৰ ইত্যাদি কথাৰ বিৱৰণ পোৱা যায়।

অসমীয়া মনসা মাহাত্ম্যজ্ঞাপক কবি তিনিজন হ'ল—মনকৰ, দুৰ্গাবৰ কায়স্থ আৰু সুকবি নাৰায়ণদেৱ। মনকৰ আৰু দুৰ্গাবৰ কায়স্থ ষোড়শ শতিকাৰ কবি, সুকবি নাৰায়ণদেৱ তেওঁলোক দুজনতকৈ কিছু পিছৰ। মনসা পূজাত গোৱাৰ উদ্দেশ্যে ৰচনা কৰা মনকৰ, দুৰ্গাবৰ আৰু সুকবি নাৰায়ণদেৱৰ গীত-পদসমূহ মনসা সাহিত্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত। মনকৰৰ 'মনসাকাব্য'খনি তিনিকুৰি ষোলটা গীতৰ সমষ্টি আৰু তিনিটা অংশত বিভক্ত। দুৰ্গাবৰে পদ্মা-পুৰাণৰ বেউলাৰ আখ্যানটো বিশেষভাৱে বৰ্ণনা কৰিছে। সুকবি নাৰায়ণদেৱেও 'পদ্মা-পুৰাণ' নামেৰে মনসাৰ মাহাত্ম্য-বিষয়ক এখনি গীতি প্ৰধান বৃহৎ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। মনকৰ, দুৰ্গাবৰ আৰু সুকবি নাৰায়ণদেৱৰ কাব্যত মনসাৰ মাহাত্ম্য বৰ্ণনা থকাৰ উপৰিও তদানীন্তন অসমীয়া সমাজৰ লোক-বিশ্বাস, ৰীতি-নীতি, সাজ-পাৰ, বেহা-বেপাৰ আদিৰ আভাস পোৱা যায়। কাব্যবোৰৰ মাজে মাজে বিবিধ ৰস, ছন্দ, ঘৰুৱা অলংকাৰৰ ব্যৱহাৰৰ ফলত বৰ্ণনাবোৰ পাঠকৰ সহজবোধ্য আৰু বেছি পৰিচিত হৈ উঠিছে।

বাংলা সাহিত্যত ষোড়শ-সপ্তদশ শতিকাত 'মঙ্গলকাব্য' নামৰ একশ্ৰেণীৰ কাব্য ৰচিত হৈছিল। পঞ্চদশৰ পৰা অষ্টাদশ শতাব্দী পৰ্যন্ত বাংলা সাহিত্যত বহু কবিয়ে মঙ্গলকাব্য ৰচনা কৰিছিল। মঙ্গলকাব্যৰ প্ৰধান শাখা তিনিটা—মনসামঙ্গল, চণ্ডীমঙ্গল, ধৰ্মমঙ্গল। ইয়াৰ উপৰি অন্নদামঙ্গল, কালিকামঙ্গল, শিৱায়নও উল্লেখযোগ্য শাখা। বাংলা মনসা কবিসকলে মনসা পূজাৰ মাহাত্ম্য প্ৰচাৰ কৰাৰ উদ্দেশ্যে এক শ্ৰেণীৰ মনসামঙ্গল কাব্য ৰচনা কৰিছিল। মনসামঙ্গলৰ গীতক 'মনসাৰ ভাসান' বুলিও কোৱা হয়। বাংলা সাহিত্যত মনসা মঙ্গলকাব্য ৰচনা কৰা উল্লেখযোগ্য কবি কেইজনমান হ'ল—কানা হৰিদত্ত, বিজয়গুপ্ত, নাৰায়ণদেৱ, বিপ্ৰদাস পিপলাই, ষষ্ঠীৰ দত্ত, ৰায়বিনোদ, কেতকাদাস ক্ষেমানন্দ, বংশীদাস, তন্ত্ৰবিভূতি, জীৱন মৈত্ৰ, বিষ্ণুপাল ইত্যাদি। মনসাৰ কাহিনী লৈ প্ৰথম কাব্য ৰচনা কৰিছিল কানা হৰিদত্তই। তাৰ পিছত বিজয়গুপ্তই পদ্মাপুৰাণ লিখিছিল। তাৰ পিছত লাহে লাহে সমগ্ৰ বঙ্গদেশতেই মনসাৰ কাহিনীক লৈ লিখা মনসামঙ্গল কবিৰ উদ্ভৱ হৈছিল। অসমীয়া মনসা কাব্যৰ দৰে বাংলাৰ মনসামঙ্গল কাব্যতো মনসাৰ মাহাত্ম্য বৰ্ণনা কৰাৰ উপৰি বঙালী পুৰণি সমাজৰ ৰীতি-নীতি, লোকবিশ্বাস, কু-সংস্কাৰ, বিবাহ, বাণিজ্য যাত্ৰা, সাজপাৰ আদিৰ প্ৰতিচ্ছবিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। মনসামঙ্গল কাব্যবোৰো ছন্দ, অলংকাৰ,

ৰস, সংস্কৃত শব্দৰ বহুল ব্যৱহাৰৰ সমাৱেশেৰে সমাদৃত হৈছে।

অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কবিসকলৰ ভিতৰত অন্তৰ্ভুক্ত একে নামৰ সুকবি নাৰায়ণদেৱক অসমীয়া আৰু বাংলাৰ পণ্ডিতসকলৰ আলোচনাৰ আঁত ধৰিয়ে দুয়োটা অধ্যায়তে অৰ্থাৎ দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় অধ্যায়ত সুকবি নাৰায়ণদেৱৰ বৰঙণি সুকীয়া সুকীয়াকৈ আলোচনা কৰা হৈছে। সুকবি নাৰায়ণদেৱৰ উপৰি কিছুমান অসমীয়া পণ্ডিতে বাংলা মনসামঙ্গল কবি ষষ্ঠীৰ দত্তকো অসমীয়া মনসা কবিৰ ভিতৰত অন্তৰ্ভুক্ত কৰে কিন্তু এই গৱেষণা কাৰ্যত ষষ্ঠীৰৰ বিষয়ে তৃতীয় অধ্যায়ত বাংলা মনসা কবিৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি আলোচনা কৰা হ'ব।

অসমীয়া সাহিত্যত কিছু সংখ্যক পণ্ডিতে অসমীয়া মনসা কাব্য সম্পৰ্কে আলোচনা কৰি কেইবাখনো মনসা কাব্য সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ সম্পাদনা কৰি উলিয়াইছে। তাৰ ভিতৰত দৈৱচন্দ্ৰ তালুকদাৰৰ 'সুকনানী-পদ্মাৱতী', মহেশ্বৰ নেওগৰ 'দুৰ্গাবৰৰ গীতি-ৰামায়ণ', বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা আৰু সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাৰ 'মনসা-কাব্য', নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মাৰ ক্ৰমে 'নাৰায়ণদেৱ বিৰচিত পদ্মাপুৰাণ (ভাটীয়ালী খণ্ড)' আৰু 'কবি মনকৰ বিৰচিত মনসা কাব্য', শশী শৰ্মাৰ 'কবি মনকৰ বিৰচিত মনসা-কাব্য' ইত্যাদি গ্ৰন্থৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি। গ্ৰন্থসমূহৰ উপৰি গৱেষণাৰ বিষয়বস্তুৰ লগত সংগতি থকা কেইখনমান গৱেষণা গ্ৰন্থও পোৱা গৈছে। সেইকেইখন হ'ল— সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মাৰ তত্ত্বাৱধানত হৰিনাথৰ শৰ্মাদলৈৰ *Saktism and Sakta Literature of Assam* (১৯৭০), নাৰায়ণ চন্দ্ৰ বৰ্মনৰ *Manasa Cult and Literature in Assam* (১৯৮৫), গোলকেশ্বৰ গোস্বামীৰ তত্ত্বাৱধানত লীলা কলিতাৰ *অসমীয়া পাঁচালী সাহিত্যত শিৱ আৰু নাৰদ চৰিত্ৰৰ অভিব্যক্তি* (২০০৬) আৰু অমলেন্দু চক্ৰৱৰ্তীৰ তত্ত্বাৱধানত সবিতা বৈশ্য বৰুৱাৰ *Linguistics and Literary Aspect of Assamese Manasha Kabya and Bengali Manasha Mangal : A Comparative Study* (২০০৭)। তথাপি অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ আৰু বিভিন্ন গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ আলোচনা কৰিবলগীয়া আছে বুলি বিবেচনা কৰি ডক্টৰেট ডিগ্ৰীৰ বাবে এই গৱেষণা-গ্ৰন্থখন প্ৰস্তুত কৰি উলিওৱা হৈছে।

অসমীয়া আৰু বাংলা সাহিত্যৰ মনসা কাব্যৰ বিষয়বস্তু আৰু আংগিকৰ মাজত যথেষ্ট পৰিমাণে সাদৃশ্য আছে কিন্তু দুয়োটা ভাষাৰ সাহিত্যতে বৰ্তমানলৈ মনসা কাব্যৰ তুলনামূলক আলোচনা বিস্তৃতভাৱে হোৱা চকুত পৰা নাই। আমাৰ গৱেষণাৰ উদ্দেশ্য হ'ল দুয়োটা ভাষাৰ মনসা কাব্যৰ বিভিন্ন দিশবোৰ বিশ্লেষণ কৰি তাৰ প্ৰসংগ বিচাৰ কৰা। এই ক্ষেত্ৰত মনসা কাব্যত সামাজিক দিশবোৰে কি ধৰণে প্ৰতিক্ৰিয়া কৰে তাকো ফঁহিয়াই চোৱা হ'ব।

আমাৰ গৱেষণা কাৰ্যত মূলতঃ তুলনামূলক অধ্যয়নকেই বিষয় হিচাপে লোৱা হৈছে। তুলনামূলক অধ্যয়নৰ মূলতে হ'ল মানুহৰ অনুসন্ধিৎসু মন। যিকোনো দুটা বস্তু বা বিষয়ৰ আকৃতিগত বা প্ৰকৃতিগত সাদৃশ্য থাকিলে, সেই সাদৃশ্যৰ অন্তৰালত থকা কথাবোৰ জানিবলৈ যি অনুসন্ধিৎসুৰ সৃষ্টি হয় তাক নিবাৰণ কৰাৰ বাবেই তুলনামূলক অধ্যয়ন কৰা হয়। অৱশ্যে তুলনামূলক আলোচনা কৰিবলৈ যোৱাৰ প্ৰাক্কালত বিষয়বস্তুক বিশ্লেষণাত্মক পদ্ধতিৰে জুকিয়াই চোৱাটো অতি প্ৰয়োজনীয় কথা। সেয়েহে ইয়াত বিশ্লেষণাত্মক আৰু তুলনাত্মক দুয়োটা পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা হ'ব।

প্ৰস্তুত গৱেষণাৰ বাবে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়, অসম বিশ্ববিদ্যালয়, কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয় আদিৰ পুথিভঁৰাল, নেচনেল লাইব্ৰেৰী, জিলা পুথিভঁৰাল, নবীন চন্দ্ৰ বৰদলৈ পুথিভঁৰাল আৰু অন্যান্য ব্যক্তিগত পুথিভঁৰালৰ পৰাও সমল সংগ্ৰহ কৰা হ'ব। তদুপৰি বিভিন্ন স্থানৰ বিভিন্ন ব্যক্তিৰ সহায়ত সমল ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নৰ দ্বাৰাও সংগ্ৰহ কৰা হ'ব।

প্ৰথম অধ্যায় অসম আৰু বঙ্গদেশত মনসা পূজাৰ ঐতিহ্য

আৰম্ভণি :

মনসা পূজা প্ৰাচীন সৰ্পপূজাৰ এটা পৰিশীলিত আৰু সংস্কৃত ৰূপ। পৃথিৱীৰ বিভিন্ন উপাদানক দেৱ-দেৱীৰ ৰূপত কল্পনা কৰি পূজা সেৱা আগবঢ়োৱাৰ দৰে আদিম মানুহে সৰ্প বা সাপৰো এজনী দেৱী কল্পনা কৰি পূজা সেৱা আগবঢ়াবলৈ লৈছিল বুলি অনুমান কৰা হয়। মনসা দেৱীয়ে বা সৰ্প দেৱীয়ে সৰ্পভয় নিবাৰণ আৰু সকলো অপায়-অমঙ্গল দূৰ কৰি উপাসকক আয়ু, যশ, ধন, গৌৰৱ দান কৰে বুলি জনসমাজত বিশ্বাস কৰা হয়।

পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ঠাইত সৰ্পক উপাসনা কৰা দেখা যায়। স্কটলেণ্ডৰ ফাৰ্গুছন চাহাব (১৮০৮-১৮৮৬)ৰ মতে ইজিপ্ত, চিৰিয়া, মেছোপটেমিয়া, গ্ৰীচ, ইটালী, জাৰ্মানী, স্ক্যান্ডিনেভিয়া, ফ্ৰান্স, গ্ৰেটব্ৰিটেইন, আফ্ৰিকা, আমেৰিকা, পাৰস্য, কস্মোডিয়া, চীন, শ্ৰীলংকা, ভাৰতবৰ্ষ আদিত সৰ্প উপাসনাৰ পৰম্পৰা প্ৰচলিত।^১ সৰ্পদেৱতাক বিভিন্ন ঠাইত বিভিন্ন নামেৰে জনা যায়। প্ৰায় সমগ্ৰ বিশ্বত সৰ্পপূজাৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়।

পৃথিৱীৰ অন্যান্য ঠাইৰ দৰে সৰ্পই ভাৰতবৰ্ষৰ ধৰ্মীয় ধ্যান-ধাৰণা আৰু বিশ্বাসত অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰা বৰ্তমানলৈকে উল্লেখযোগ্য স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে। পৃথিৱীৰ আন কোনো অঞ্চলতে ভাৰতবৰ্ষৰ দৰে সৰ্প পূজাই জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা নাই অথবা বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ আৰু কৌতূহল পূৰ্ণ ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰিব পৰা নাই। সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষই সৰ্পসঙ্কুল দেশ। নৈ-নলা, হাবি-বননি, পৰ্বত-পাহাৰ, চৰ-চাপৰি আদিৰে পৰিপূৰ্ণ ভাৰতৰ জলবায়ু সৰ্পৰ বসতিৰ বাবে অনুকূল। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সৰু-বৰ সৰ্পই সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষ আগুৰি আছে। সৰ্প এবিধ ক্ৰুৰ আৰু বিষধৰ প্ৰাণী। ই দংশন কৰিলে সাধাৰণতে মৃত্যুমুখত পৰে। ল'ৰাবোৰে পথাৰত খেতি কৰিবলৈ গ'লে সেই ল'ৰাবোৰৰ বেছিভাগেই ঘৰলৈ ঘূৰি নাহিছিল, সৰ্প দংশনত প্ৰাণ হেৰুৱাইছিল। কিছুমানক আৰু ৰাতি বিছনাতেই সৰ্পই দংশন কৰিছিল। বাৰিষাকালত সাপৰ উপদ্ৰৱ বেছি হয় আৰু সেয়ে সাপৰ পৰা ৰক্ষা পাবলৈ সৰ্বদেৱতাৰ কৃপা লাভ কৰা নিতান্ত দৰকাৰ বুলি জনসাধাৰণৰ বিশ্বাস। তদুপৰি গতিৰ তীব্ৰতা, আকৃতিৰ বৈবিধ্য, বৰণৰ বৈচিত্ৰ্য, মোট সলনি কৰিব পৰা ক্ষমতা, চকুৰ তিৰবিৰণি আদি নানান বৈশিষ্ট্যৰে সৰ্প এক অনন্য প্ৰাণী। এনেবোৰ কাৰণতে অতীজৰে পৰা মানুহে সৰ্পক অলৌকিক শক্তিৰ অধিকাৰী প্ৰাণী বুলি ভাবি তাক বিস্ময়-বিহ্বল

দৃষ্টিৰে চাই আহিছে আৰু তাৰ পৰিণতিত উদ্ভৱ হৈছে সৰ্প পূজাৰ পৰম্পৰা। সৰ্পক এক অলৌকিক শক্তিৰ ৰূপ দি দেৱীৰ ৰূপত কল্পনা কৰি মনসা পূজা কৰা হয়। মানুহৰ বিশ্বাস যে মনসা দেৱীক পূজা-অৰ্চনাৰ দ্বাৰা সন্তুষ্ট কৰিব পাৰিলে সৰ্পৰ নিৰ্মম দংশনৰ পৰা ৰক্ষা পোৱাৰ লগতে অপায়-অমঙ্গলৰ পৰা হাত সাৰিব পাৰি।

ভাৰতবৰ্ষত সৰ্পপূজাৰ পৰম্পৰাৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে ভিন ভিন পণ্ডিতে ভিন ভিন অভিমত প্ৰকাশ কৰিছে। পণ্ডিতসকলে নানা অনুসন্ধানৰ ফলত অভিমত প্ৰকাশ কৰিছে যে ভাৰতত আদিম প্ৰব্ৰজনৰ ফলস্বৰূপেহে ভাৰতত মানুহৰ বসতি আৰম্ভ হৈছিল। নেগ্ৰিটো, অষ্ট্ৰিক, দ্ৰাবিড়ীয়, মঙ্গোলীয়, নৰ্দিক বা আৰ্যসকলৰ ভাৰতভূমিলৈ লাহে লাহে প্ৰব্ৰজন ঘটিছিল। ভাৰতৰ সমাজ, সংস্কৃতি, ভাষা, সাহিত্য আদি এইসকল আদিম লোকৰ মিলন, মিশ্ৰণ, সমন্বয় আৰু সমাহৰণৰ ফল। অন্যান্য দিশৰ দৰে সাপ বা সৰ্প দেৱীৰ পূজাও বিভিন্ন গোষ্ঠীৰ মিশ্ৰণ, সমন্বয় বা সমাহৰণৰ ফল হ'ব পাৰে। ফাৰ্গুছন চাহাবৰ মতে ভাৰতবৰ্ষত পোনতে সৰ্পপূজা পৰম্পৰাৰ সূচনা কৰে তুৰাণীয়সকলে।^১ তুৰাণীয়সকলে বৈদিক আৰ্যসকলৰ বহুকাল পূৰ্বে ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰি তেওঁলোকে লগত লৈ অহা জীৱ-জন্তুৰ পূজা কৰা পদ্ধতি প্ৰৱৰ্তন কৰে। দ্ৰাবিড়ীয়সকলেই তুৰাণীয়সকলৰ বংশধৰ আৰু সেই কাৰণে দ্ৰাবিড়ীয়সকলৰ বাসস্থান দাক্ষিণাত্যত সৰ্প পূজাৰ প্ৰচলন ভাৰতবৰ্ষৰ আন আন ঠাইৰ তুলনাত বেছি। ভাৰতত বসবাস কৰা আদিম জনগোষ্ঠীসমূহৰ ভিতৰত অষ্ট্ৰিকসকল অন্যতম। দ্ৰাবিড়ীয়সকলতকৈ তেওঁলোক প্ৰাচীন কাৰণে ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে দ্ৰাবিড়ীয়সকল ভাৰতলৈ অহাৰ পূৰ্বে স্থানীয়ভাৱে অষ্ট্ৰিকসকলৰ জৰিয়তে ইয়াত সৰ্প পূজাৰ প্ৰচলন হৈছিল। মুঠতে ভাৰতবৰ্ষত প্ৰচলিত সৰ্প পূজাৰ পৰম্পৰা আন কোনো দেশৰ পৰা প্ৰব্ৰজিত হোৱা নাই, স্বৰূপাৰ্থত সৰ্প-পূজা স্থানীয় ব্যাপাৰ। এই প্ৰসংগত ব্ৰিটিছ গৱেষক ব্ৰুক চাহাব (১৮৪৮-১৯২৩)ৰ এটি মন্তব্য উল্লেখ কৰিব পাৰি—

On the whole, the wide distribution and loss of life caused by the snake in India warrant the conclusion that the cult is probably local.^২

ভাৰতবৰ্ষত শৈৱ, শাক্ত, তান্ত্ৰিক, বৈষ্ণৱ, বৌদ্ধ, জৈন আদি নানান পন্থাৰ প্ৰচলন আছে। এই সকলো পন্থাৰে সৰ্পৰ সৈতে থকা সম্পৰ্ক পণ্ডিতসকলে দেখুৱাইছে। ভাৰতীয় আৰ্যসকলৰ দ্বাৰা ৰচিত বেদত সূৰ্য দেৱতাৰ স্থান অতি ওখত। সূৰ্য উপাসনা আৰু সৰ্প পূজাৰ মাজত বিশেষকৈ আচাৰ-অনুষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত সাদৃশ্য স্পষ্ট বুলি লণ্ডনৰ C. F. Oldham (১৮৬৮-১৯৪২)-এ কৈছে।^৩ এই বিষুৱদেৱতা সূৰ্যৰ অন্যতম অভিব্যক্তি। এই বিষুৱদেৱতাৰ সৈতেও সৰ্পৰ সম্পৰ্ক অতি ঘনিষ্ঠ। শেষ নাগৰ ওপৰত বিষুৱে শয়ন কৰা কথাই উভয়ৰে সম্পৰ্ক স্পষ্ট কৰি দেখুৱায়।^৪ সেইদৰে

শিৱৰ সৈতেও সৰ্পৰ সম্বন্ধ অঙ্গঙ্গী। শিৱৰ ভূষণ সৰ্প বা নাগ। সেই কাৰণে শিৱৰ আন এটা নাম নাগভূষণ বা নাগেশ্বৰ। বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ লগতো সৰ্পৰ সম্পৰ্ক স্পষ্ট কৰি তোলে এই সম্প্ৰদায়ৰ অন্যতম দেৱতা বিষ্ণুৰ সৈতে সৰ্পৰ সম্পৰ্কই। শাক্ত ধৰ্ম মার্গৰ লগতো যে সৰ্পৰ সম্পৰ্ক আছে, তাৰ প্ৰমাণ দিয়ে মহিষাসুৰক দেৱী দুৰ্গাই বধ কৰাৰ সময়ত সৰ্পই দেৱীলৈ সহায়ৰ হাত আগবঢ়োৱা ঘটনাই। ইয়াৰ উপৰি চণ্ডী, চামুন্ডা আৰু কালীদেৱীৰ লগতো সৰ্পৰ সম্পৰ্ক অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি।^৬

ভাৰতবৰ্ষৰ ধৰ্মসভ্যতা দ্ৰাবিড় আৰু আৰ্যসভ্যতাৰ মিশ্ৰণত উৎপন্ন। এই মিশ্ৰণ বিশেষভাৱে ঘটিছিল বৌদ্ধযুগত। বৌদ্ধ সকলৰ ধৰ্ম সভ্যতাত প্ৰথম ইন্দ্ৰৰ বাহিৰে অন্য দেৱ-দেৱীৰ স্থান নাছিল। লাহে লাহে বৌদ্ধ সভ্যতা আৰু হিন্দু সভ্যতাৰ মাজত যি সমন্বয় ঘটি থাকিল, তেতিয়া আৰ্য দেৱ-দেৱী বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰতিস্থানৰ মাজত স্থান পাবলৈ ধৰিলে। বৌদ্ধ শাসনত এই দেৱ-দেৱীসকলৰ আদিম আৰ্যৰূপ নাথাকিল। বুদ্ধ, ধৰ্ম আৰু সংঘৰ ৰূপৰ লগত আৰ্য দেৱ-দেৱীৰ মিশ্ৰণত নতুন নতুন দেৱ-দেৱীৰ আবিৰ্ভাৱ হ'ল। তেনে দেৱ-দেৱীৰ ভিতৰত বৌদ্ধ ধৰ্মত সৰ্প দেৱীৰ স্থান লক্ষ্য কৰিব পাৰি। বুদ্ধ দেৱকালীন মগধৰ ৰজাসকল আছিল নাগজাতি সন্তুত। এই ৰজাসকলে বুদ্ধদেৱৰ দ্বাৰা প্ৰচাৰিত বৌদ্ধ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে নাগজাতিৰ ধৰ্মীয় আদৰ্শৰ সৈতে বৌদ্ধধৰ্মৰ সাদৃশ্য আছে। নাগক জলদেৱতাকৰূপে প্ৰাচীন বৌদ্ধসকলে পূজাও কৰিছিল বুলি ব্ৰিটিছৰ V. A. Smith (১৮৪৩-১৯২০)-এ কৈছে।^৭ মহাযানী তান্ত্ৰিক বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰতিষ্ঠানত উত্তৰ ভাৰতত বিশেষকৈ বঙ্গদেশত দেৱ-দেৱীৰ পৰিকল্পনা কৰি পূজাৰ প্ৰচাৰ কৰিছিল। দ্ৰাবিড় সভ্যতাৰ সৰ্পদেৱতা আৰু আৰ্য সভ্যতাৰ সৰস্বতী-এই দুই দেৱীৰ মিশ্ৰণত বৌদ্ধ তান্ত্ৰিক সকলে চতুৰ্ভুজা জটা মুকুটিনী, শুক্লোত্তৰীয়া, শুক্ল সৰ্প-বিভূষিতা, চন্দ্ৰাংশুমালিনী, বীণা-বাদয়ন্তী, জাঙ্গুলী দেৱীৰ পৰিকল্পনা কৰিছিল। মহাযানী বৌদ্ধসকলৰ মাজত সৰ্পদেৱী ৰূপে জাংগুলীক পূজা কৰা হয়।^৮ মহাযানী বৌদ্ধ সকলৰ এই জাংগুলী দেৱী অত্যন্ত প্ৰাচীন। জাঙ্গুলীৰ অৰ্থ বিষবিদ্যা। সেইবাবে বিষবিদ্যা বিশাৰদক কোৱা হয় জাঙ্গুলিক।^৯ সেয়েহে এওঁ শবৰ-কন্যা, সৰ্প-বিদ্যা-বিশাৰদা আৰু সাপে খোৱা বিষৰ মন্ত্ৰত জাঙ্গুলীক তুতি কৰা হয়। বঙ্গদেশৰ ধৰ্ম পূজা বিধানত মনসাক জাঙ্গুলী বোলা হৈছে আৰু ইয়াৰ পৰাই জাঙ্গুলীৰ লগত মনসা পূজাৰ সম্বন্ধ বুজিব পাৰি। বৌদ্ধ ধৰ্মৰ অৱনতিৰ সময়ত হিন্দু দেৱ-দেৱী আৰু বৌদ্ধ দেৱ-দেৱী উভয়ৰ মাজত সমাহৰণ প্ৰক্ৰিয়া সংঘটিত হৈছিল আৰু তাৰেই ফলস্বৰূপে বৌদ্ধ ধৰ্মত স্থান লাভ কৰা জাঙ্গুলী দেৱীয়ে মনসালৈ পৰিৱৰ্তিতহোৱা স্বাভাৱিক। বঙ্গীয় সমালোচক আশুতোষ ভট্টাচাৰ্যই উল্লেখ কৰিছে যে—

...the assimilation of deities between the different religious systems lies in the fact that Manasa.... is believed to have originated from goddess of both Buddhism and Hinduism.^{১০}

জৈন ধর্ম মন্দিরসমূহৰ সৰহ ভাগতেই স্থাপন কৰা সৰ্প প্ৰতিমাৰ জৰিয়তে জৈন ধৰ্মৰ লগতো সৰ্পৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়ে জানিব পাৰি। জৈন পাৰ্শ্বনাথৰ প্ৰতীক স্বৰূপে সৰ্পৰ ব্যৱহাৰ লক্ষ্য কৰিবলগীয়া। জৈন ধৰ্মাৱলম্বীসকলৰ বিশ্বাস যে পাৰ্শ্বনাথৰ নাম ল'লেই সৰ্প বিষ নাইকিয়া হয়। জৈন ধৰ্মীসকলৰ মাজত প্ৰচলিত ধাৰণা অনুসৰি পাৰ্শ্বনাথ মাতৃ গৰ্ভত থাকোঁতে তেওঁৰ মাতৃয়ে কাষতে সাপ এডাল দেখিছিল কাৰণে তেওঁৰ নাম ৰখা হয় পাৰ্শ্বনাথ।^{১১}

ইয়াৰ পৰা দেখা যায় যে, স্থানীয় সৰ্প ধৰ্ম মত আৰু সৰ্প দেৱতাই অৰ্থাৎ নাগ-নাগিনীয়ে হিন্দু, বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মমত আৰু পুৰাণ কথাবৃত্তত সমাহৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ সংযোগত প্ৰৱেশ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।

ভাৰতবৰ্ষত অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰাই সৰ্প পূজাৰ প্ৰচলন আছিল বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰি। ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত পুৰাণ, দেৱী ভাগৱত আৰু পদ্মাপুৰাণত মনসাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। আৰ্যসকলৰ দ্বাৰা ৰচিত ঋকবেদৰ 'অহিৰ্বুধ্য়' নামৰ যি শক্তিমান চৰিত্ৰৰ উল্লেখ আছে, সেই 'অহি' শব্দৰ লগত পৰৱৰ্তী সৰ্প শব্দৰ মিল লক্ষ্য কৰা যায়। কিন্তু 'অহি' আৰু 'সৰ্প' দুয়োটা পদেই ইন্দ্ৰৰ শত্ৰু বৃত্তকহে সূচাইছে।^{১২} পৰৱৰ্তী যজুৰ্বেদ আৰু অথৰ্ববেদত সাপৰ উল্লেখ আছে। সৰ্পদেৱতাক প্ৰাৰ্থনা কৰাৰ ইংগিত পোৱা যায় যদিও ইয়াক পূজা বুলিব নোৱাৰি। সৰ্প পূজাৰ স্পষ্ট ইংগিত কোনো এখন বেদতেই স্পষ্টকৈ পোৱা নাযায়।

'বৌধায়ন-গৃহ্যসূত্ৰ'ত সৰ্প ভয় নিৰ্বাৰণৰ অৰ্থে 'সৰ্পৱলি যজ্ঞ' অনুষ্ঠিত কৰিবলৈ কোৱা হৈছে।^{১৩} 'আশ্বলায়ন গৃহ্যসূত্ৰ'ত কোৱা হৈছে যে শাওণ মাহৰ পূৰ্ণিমা তিথিত সৰ্পক সন্তুষ্ট কৰিবৰ নিমিত্তে 'শ্ৰাৱণ যজ্ঞ' উদ্‌যাপন কৰিব লাগে।^{১৪} বৰ্তমান নাগ পঞ্চমীয়ে 'সৰ্পৱলি যজ্ঞ'ৰ পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰি আছে। পুৰাণ মতেও আহাৰ মাহৰ সংক্ৰান্তি অথবা কৃষ্ণ পঞ্চমী তিথিত সিজু গছৰ ডালত মনসা পূজা কৰিলে ধন, পুত্ৰ আৰু কীৰ্তি লাভ হয়। মনসা পূজাৰ প্ৰশস্তি তিথি পঞ্চমী বুলিয়ে ধৰা হয়। আৰ্য ব্ৰাহ্মণ্য সংস্কৃতিত সমস্ত আচাৰ অনুষ্ঠান তিথি নিৰ্ভৰ। নাগ ঐতিহ্যত পঞ্চমী তিথি খুবেই গুৰুত্বপূৰ্ণ। এই সম্পৰ্কত পুৰাণত এটি কাহিনী পোৱা যায়। কাহিনী অনুসৰি নাগসকলৰ তীক্ষ্ণ বিষৰ প্ৰভাৱত অহৰহ বহুতো প্ৰাণীৰ ক্ষতি হোৱাত প্ৰজাসকলে ব্ৰহ্মাক ইয়াৰ প্ৰতিকাৰৰ কাৰণে প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। নাগসকলৰ এনেকুৱা আচৰণত ৰুষ্ট হৈ ব্ৰহ্মাই বাসুকি প্ৰমুখ্যকে মাতি ক'লে যে মানুহৰ ক্ষতি কৰাৰ কাৰণে নাগসকল অভিশাপত ধ্বংস হ'ব পাৰে। এই অভিশাপত

ভীতিগ্রস্ত হৈ নাগসকলে ক'লে যে ব্রহ্মাই তেওঁলোকক কুটিল স্বভাৱ কৰিয়েই সৃষ্টি কৰিছে। গতিকে তেওঁলোকৰ যদি কিবা দোষ হৈছে তাৰ প্ৰতিবিধান ব্রহ্মাই দিব লাগে। এই সমস্যাৰ সমাধানৰ কাৰণে ব্রহ্মাই অতল, বিতল আৰু সূতল নামে তিনিটা প্ৰদেশত নাগসকলৰ বাসস্থান নিৰ্ধাৰণ কৰি দিলে। তাৰ পিছত নাগসকল পৰমসুখত বসবাস কৰিবলৈ ধৰিলে। এই নিয়ম নিৰ্ধাৰণ পঞ্চমী তিথিত হৈছিল কাৰণে নাগসকলৰ বাবে পঞ্চমী তিথি এটি মৰ্যাদাপূৰ্ণ তিথি। যি ব্যক্তি সংযত চিত্ত হৈ অন্ত পৰিত্যাগ কৰে এই তিথিত গাখীৰ দি নাগক তৰ্পণ কৰে, তেতিয়া নাগ তেওঁৰ মিত্ৰ হৈ উঠে।^{১৫}

হিন্দুসকলৰ বিশ্বাস যে, নাগপূজা কৰিলে কুষ্ঠ, চকু উঠা, সন্তানহীনতা আদি দূৰ হয়। কৃষ্ণপূজা আৰু নাগপূজা সমস্ত মানৱ জাতিৰ আদি ধৰ্ম। য'ত নৰবলি দিয়া হয়, তাতেই নাগপূজা প্ৰচলিত আছিল।^{১৬}

মহাভাৰতত নাগ আৰু সৰ্প ঠিক একাৰ্থক নহয়। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত সৰ্পকে ধাৰণা কৰা হৈছে নাগলোকৰ অনুচৰ বা সাধাৰণ জীৱ মাত্ৰ। 'নাগ' বুলিলে সম্ভৱতঃ গন্ধৰ্ব, যক্ষ এই শ্ৰেণীৰ কোনো উপজাতিকে বুজায়, সৰ্প বুলিলে প্ৰকৃত প্ৰাণীটিক বুজায়।^{১৭} সাধাৰণতে নাগ বুলিলে সৰ্প নৰ অৰ্থাৎ যাৰ আধা অংশ নৰৰ দৰে আৰু আধা অংশ সৰ্পৰ দৰে। ভাগৱতত উল্লেখ থকা তক্ষক নাগ আৰু কাশ্যপ ব্ৰাহ্মণৰ কথোপকথন, তক্ষকৰ দ্বাৰা পৰীক্ষিতক দংশন, জন্মেজয়ৰ দ্বাৰা সৰ্পযজ্ঞ, তক্ষকৰ ইন্দ্ৰত শৰণ, বৃহস্পতিৰ দ্বাৰা তক্ষকৰ সৈতে ইন্দ্ৰক বক্ষণ, নাগপাশেৰে অনিৰুদ্ধক বন্ধন, কালিনাগৰ দ্বাৰা কৃষ্ণৰ ৰূপ সৌন্দৰ্য দৰ্শন, কালিনাগৰ পত্নীসৰৰ স্তুতি, সমুদ্ৰমন্থন প্ৰভৃতি অংশত নাগৰ সন্ধান পোৱা যায়।^{১৮}

মহাভাৰততো পৰীক্ষিতৰ ব্ৰহ্মশাপ, তক্ষক নাগৰ দ্বাৰা পৰীক্ষিতক দংশন, পৰীক্ষিতৰ পুত্ৰ জন্মেজয়ৰ সৰ্পযজ্ঞ, আস্তিক মুনিৰ দ্বাৰা সৰ্পকুল বক্ষা আদিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।^{১৯}

‘মনসা’ নামৰ উৎপত্তি :

‘মনসা’ নামৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে পণ্ডিতসকলৰ ভিন ভিন মত আছে। সায়নাচাৰ্যৰ মতে পুংলিংগবাচক ‘মনসা’ পদটো ‘ঋগ্বেদ’ত (৫।৪৪।১০) সন্নিবেশিত হৈছে। চন্দ্ৰগোমিনেও ‘মনসা’ নামটো উল্লেখ কৰিছে প্ৰৱচনৰূপে : ‘মনসো নান্নি’। পাণিনিৰ ‘অষ্টাধ্যায়’তো মনসা পদটোৰ উল্লেখ পোৱা যায়; ‘মনসো সংজ্ঞায়াম্’। মনসা দেৱীৰ অন্য এটা অভিব্যক্তি বৌদ্ধ সাহিত্যতো পৰিদৃষ্ট হয়। ইয়াত মনসাক বিষনাশিনী দেৱীৰূপে ৰূপায়িত কৰিছে; যেনে— ‘অমলে বিমলে নিৰ্মলে মনসে মহামনস অচ্যুতে অদ্ভুতে মুক্তে জীৱতে ৰক্ষ স্বাতিং সৰ্বোপদ্রবেভ্য : স্বাহা।’

‘মহামনস’ পদটো বিজয়ী দেৱতাসকলৰ বিশেষৰূপে প্ৰয়োগ কৰা হৈছে ঋকবেদত (১০/১০৩/৯)। সুকুমাৰ সেনৰ মতে ‘মনসা কাহিনীৰ প্ৰাচীনতম সূত্ৰবোৰে বৈদিক দেৱ-আখ্যান আৰু বৈদিক যুগৰ শেষ ভাগৰ গুপ্ত আচাৰৰ ফালে স্পষ্টকৈ আঙুলিয়ায়; উষা আৰু নক্তী, অশ্বিনসকল, সোম, গন্ধৰ্ব আৰু অঙ্গৰা, শ্ৰী আৰু সৰস্বতী, অৰায়ী আৰু নিখতি-এনে বৈদিক দেৱ-দেৱী আৰু দেৱীভূত ধাৰণাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছে।’^{২০}

‘মনসা’ পদটো ‘মনস্’ শব্দৰ তৃতীয়াৰ একবচনত। মনসা হৈছে মনৰ কৰণ বা ক্ৰিয়াৰ প্ৰতীক। মনস্ৰাত্বিকসকলৰ মতে মানৱ জীৱন কিছুমান মানসিক প্ৰবৃত্তিৰ সমষ্টি। মনেই হৈছে মানুহৰ সবাতোকৈ দ্ৰুত আভ্যন্তৰীণ মানসিক শক্তি। সেয়ে বৈদিক ঋষিসকলে মনৰ সাধনাৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব দিয়া দেখা যায়।

খ্ৰীষ্টিয় দশম-একাদশ শতিকামানত ৰচিত হোৱা নব্যপুৰাণ ‘ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত-পুৰাণ’ৰ অন্তৰ্গত প্ৰকৃতি খণ্ডত মনসা দেৱীৰ পৰিচয় দিয়া হৈছে এনেদৰে—

শ্ৰেয়তাং মনসাখ্যানং যৎ শ্ৰুতং ধৰ্মবিক্ৰতঃ।
কন্যা সা ভাগৱতী কাশ্যপস্য চ মানসী।।
তেনেয়ং মনসা দেৱী মনসা যা চ দিব্যতি।
মনসা ধ্যায়তে যা চা পৰমাত্মানমিশ্বৰম্।।
তেন সা মনসা দেৱী যোগেন তেন দিব্যতি।
আত্মাৰামা চ সা বৈষ্ণৱ সিদ্ধযোগিনী।।^{২১}

(অৰ্থাৎ কাশ্যপ মুনিৰ মানস কন্যা বাবেই এই দেৱীৰ নাম মনসা, তদুপৰি তেওঁ পৰমাত্মাক মনে মনে ধ্যান কৰা বাবেই এই নাম পাইছে। এই দেৱীগৰাকী আত্মাৰামা, বৈষ্ণৱী আৰু সিদ্ধযোগিনী)

কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে মনসা পদটো দ্ৰাভিড়ীয় ভাষা সন্তৃত। কৰ্ণাটক, অন্ধ্ৰপ্ৰদেশ, তামিল ৰাজ্য আদিত সৰ্পদেৱী মঞ্চগম্মা, মুদাম্মা, নাগম্মা বা বালনাগম্মা আদি ৰূপে পৰিচিত।^{২২} মঞ্চগম্মা পদৰ পৰা মনসা পদটো আহিব পাৰে। আশুতোষ ভট্টাচাৰ্যই ‘মনসা’ নামটো বঙ্গদেশৰ পৰা অসমলৈ অহা বুলি কৈছে। তেওঁৰ মতে মনসা নামটো ‘মনস্’ শব্দৰ পৰা বিকাশ হৈছে। অসমৰ মনসা কবিয়ে যি অৰ্থত ‘মনসা’ শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছে তাৰ লগত ‘মনসা সৃষ্টাদেৱী’ নাইবা ‘মনস্’ৰ সম্পৰ্ক থকা যেন লাগে। সুকবি নাৰায়ণদেৱৰ পদ্মাপুৰাণৰ মতেও মনৰ পৰা মনসা দেৱীৰ জন্ম : ‘মনত জন্মিলা কন্যা নাম জে মনসা।’ আনহাতে মনকৰৰ মতে সতাই মাৰক দংশন কৰি দেৱীগৰাকীয়ে মনসা নাম পোৱা বুলি কৈছে, ‘মাৰক ডক্ষিয়া ভৈলা মনসাই নাম।’

মনসা দেৱীৰ বিভিন্ন নাম :

ব্রহ্মবৈৰত পুৰাণত মনসা দেৱীৰ বাৰটা নাম পোৱা যায়। সেয়া হ'ল জৰৎকাৰু, জগদগৌৰী, মনসা, সিদ্ধযোগিনী, বৈষ্ণৱী, নাগভগিনী, শৈৱী, নাগেশ্বৰী, জৰৎকাৰু প্ৰিয়া, আস্তিকমাতা, বিষহৰী, মহাজ্ঞানযুতা। 'দেৱী ভাগৱত'ৰ নৱম স্কন্ধতো মনসাক কাশ্যপ ঋষিৰ মানসকন্যা বুলি অভিহিত কৰিছে।^{২৩}

মনসা সৰ্পৰ দেৱী, গৌৰবৰ্ণা সুন্দৰী, বাসুকীৰ ভগ্নী আৰু সৰ্প বিষ বিনাশিনী। মনসা দেৱীৰ ধ্যানৰ মন্ত্ৰত তেওঁক পদ্মা সম্ভৱা, নাগেন্দ্ৰ বাহিনী, বিষহৰী, জাংগুলি আৰু শঙ্কৰ পুত্ৰিকা বোলা হৈছে।^{২৪}

সৰ্পদেৱী মনসাক ৰূপ, গুণ, জন্ম আৰু চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্যৰ ভেঁটিত ভক্তসকলে বিভিন্ন নামেৰে অৰ্চনা কৰে। সেই নামবোৰৰ কিছুমান অসমত আৰু কিছুমান বাংলাদেশত জনপ্ৰিয়। তাৰ ভিতৰত কেইটামান উল্লেখযোগ্য মনসা দেৱীৰ নাম হ'ল; যেনে- পদ্মা, বিষহৰী, মাৰৈদেৱী, চেংমুড়ী, ব্ৰহ্মাণী, জৰৎকাৰু, তোতোলা, জগত-গৌৰী, মাৰিমা, নাগমাতা, কাণী, মঞ্চমা, বাহুড়া, জাগুলী, বিধু-বদনী, বেঙ-খাইতী, ধেমেনা-ভতাৰী ইত্যাদি। তলত সেই নামবোৰৰ বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰা হ'ল—

পদ্মা :— পদ্মা নামটো 'পদ্ম'ৰ পৰা আহিছে। পদ্মা পুৰাণৰ মতে পদ্মাদেৱীৰ জন্ম হৈছিল পদ্মপত্ৰত। পদ্মদলত জন্ম হোৱা বাবে মনসাৰ এটি নাম পদ্মা। জৈন ধৰ্মত পদ্মাৱতী বিষহাৰিণী দেৱীৰূপে খ্যাত। এই পদ্মাৱতীয়ে এহাতে মহাযানী বৌদ্ধসকলৰ জাম্বুলী তাৰাৰ সৈতে আৰু আনফালে মনসা পদ্মাৰে সান মিহলি হৈ পৰিছে।

মনসা কবিসকলে মনসা দেৱীক পদ্মা অভিধাৰে সম্বোধন কৰা দেখা যায়। অসম আৰু বাংলাদেশৰ যি যি অঞ্চলত মনসাৰ কাহিনীমূলক কবিতাবোৰ 'পদ্মাপুৰাণ' নামে পৰিচিত সেইবোৰ অঞ্চলত মনসা দেৱীক পদ্মাৱতী বুলি কোৱা হয়। পদ্মাৱতীক সৌভাগ্যৰ দেৱী বোলা হয়।

বিষহৰী (বিসহৰি) :— মনসাদেৱীৰ প্ৰাচীন নাম 'বিসহৰি' বা 'বিষহৰী' যি বিষ হৰণ কৰে সেয়া বিষহৰী। এই নামটিৰ জৰিয়তে মনসাক সৰ্পবিষ নাশক দেৱীৰূপে জনা যায়। বিষহৰী শব্দটোৱে দুটা ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ বুজাব পাৰে 'বিষধৰ' (বিষ কঢ়িওৱা) আৰু 'বিষহৰ' (বিষনাশক)। মহাভাৰতৰ মতে বিষহৰী বিদ্যা বিশেষ, যাৰ সহায়ত সৰ্পৰ বিষ নাশ কৰিব পাৰি। ব্ৰহ্মবৈৰত পুৰাণ আৰু দেৱী ভাগৱতৰ মতেও বিষ হৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ বাবেই দেৱীগৰাকীৰ নাম বিষহৰী।

সুকবি নাৰায়ণদেৱেও তেওঁৰ 'পদ্মাপুৰাণ'ত বিষহৰণকাৰী সূচাবৰ বাবে 'বিষহৰী' শব্দটো প্ৰয়োগ কৰিছে। মনসা দেৱীৰ চৰিত্ৰলৈ লক্ষ্য কৰিলে বিষহৰণ আৰু বিষ সংযোগ এই দুয়োটা বৈশিষ্ট্য দেখা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে-শিৱ, চান্দোৰ ছয়পুত্ৰ, ধনন্তৰি, লখাই আদিক বিষহৰীৰ বিষ

প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা বধ কৰা হৈছে আৰু বিষহৰীৰ দ্বাৰাই তেওঁলোকক পুনৰ্জীৱন প্ৰদান কৰা হৈছে।

মাৰৈ দেৱী :— মাৰি মৰকৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱী কাৰণেই মনসা দেৱীক নামনি অসমৰ লোকে মাৰৈ দেৱী বোলে। দক্ষিণ ভাৰতত কলেৰা আদি সংক্ৰামক ব্যাধিকৰ দেৱীগৰাকী ‘মাৰমা’ বা ‘মাৰি আন্মা’ ৰূপে পৰিচিত। বড়োসকলেও নাগপূজাক মাৰৈ পূজা বোলে। মাৰৈ শব্দটো ‘মাৰাই’ও হ’ব পাৰে। শব্দটোৰ দুটা অৰ্থ কৰিব পাৰি মহামাৰী আৰু প্ৰধান। মহামাৰীৰ সময়ত এই পূজা কৰা হয় কাৰণে ইয়াক মাৰৈ বা মাৰাই বোলে। আকৌ দেৱ-দেৱীৰ ভিতৰত এই দেৱীক প্ৰধানতম বুলি ধৰি লৈ মাৰাই দেৱী বোলা হয়।

চেংমুড়ী : — বাংলা মনসা কবি কেতকাদাস ক্ষেমানন্দৰ চান্দো সদাগৰে মনসাক ভৎসনা কৰিছে চেংমুড়ীৰূপে ‘বলে চেংমুড়ী বেটী কি সেৱ দেৱতা’।^{২৫} মনসায়ো কৈছে ‘নিরন্তর বলে মোরে কাণী চেংমুড়ী।’^{২৬}

চেং মাছৰ মূৰৰ দৰে মূৰ যাৰ সেয়ে চেংমুড়ী। ক্ষিতি মোহন সেনৰ মতে প্ৰসিদ্ধ আয়ুৰ্বেদীয় ‘ভাৰ প্ৰকাশ’ত উল্লেখ আছে যে সিজু গছৰ নাম ‘চেংমুড়’ আৰু তেলেগু ভাষাত ‘চেমুড়’ বা ‘জেমুড়’ অৰ্থাৎ শব্দটো দ্ৰাৱিড় ভাষাৰ পৰা অহা বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। সুকুমাৰ সেনৰ মতে চেং মাছৰ মূৰৰ লগত মনসা দেৱীৰ কোনো তাৎপৰ্য নাই। তেওঁৰ মতে শব্দৰ অৰ্থ দুটা- প্ৰথম বাঁহ (চেংগাৰি, চুঙা আদি) আৰু দ্বিতীয় যুৱা বা তৰুণ (তুলনীয় চেংৰা) আৰু মূৰ শব্দৰ অৰ্থ দূৰ কৰা বা খেদোৱা। এই ক্ষেত্ৰত যুৱকৰ অনিষ্টকাৰী অৰ্থত চেংমুড়ী প্ৰয়োগ হ’ব পাৰে আৰু সেয়েহে মনসাই যুৱক চান্দো সদাগৰক বিপৰ্য্যস্ত কৰাৰ ঘটনাৰ কাৰণে চেংমুড়ী হ’ব পাৰে।

ইয়াৰ উপৰি চেংমুড়ী শব্দৰ লগত মিল থকা ‘চেঙামূৰ’ শব্দটিৰ প্ৰচলন অসমীয়া সমাজত থকা দেখা যায়। চেঙামূৰ এবিধ ঔষধি গছ, ইয়াক নাড়ীৰ বেমাৰত সাধাৰণতে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। চেঙামূৰ নামটোৰ লগত মনসা দেৱীক সাঙোৰা নহয় তথাপি চেঙামূৰ গছৰ পাতবোৰ কচুপাতৰ দৰে কিন্তু আগবোৰ কাঁইটজাতীয় হয়তো এই কাঁইটৰ বিষ সাপে কামোৰা বিষৰ দৰে হ’ব পাৰে। তেতিয়া এইক্ষেত্ৰত ‘চেঙামূৰ’ৰ পৰাই ‘চেংমুড়ী’ হ’ব পাৰে বুলি ভবাৰ অৱকাশ আছে।^{২৭}

ব্ৰহ্মাণী : — মনসাকাব্যত ব্ৰহ্মাণী দেৱীৰ উল্লেখ স্পষ্টভাৱে পোৱা যায়। শিৱৰ বীৰ্য্যসম্ভূতা কন্যা, জৰৎকাৰু ঋষিৰ পত্নী আৰু আস্তিক মুনিৰ মাতৃ মনসাক বুজাবলৈ ‘ব্ৰহ্মাণী’ শব্দটো প্ৰয়োগ কৰিছে—‘বাহুড়া ব্ৰহ্মাণি জে সবাক দেস্ত বৰ।’^{২৮}

বৈদিক কাহিনী মতে, ব্ৰহ্মাণী, সৰস্বতী, প্ৰজাপতিৰ (ব্ৰহ্মাৰ) কন্যা। সৰস্বতী আৰু মনসাৰ কেইবাটাও বিষয়ত সাদৃশ্য দেখা যায়; যেনে : সৰস্বতীৰ দৰে মনসাৰো প্ৰিয় তিথি হ’ল পঞ্চমী (শ্ৰী পঞ্চমী, নাগপঞ্চমী)। সৰস্বতী আৰু মনসা উভয়ে বাহন হাঁহ। সৰস্বতী বিদ্যাদেৱী

গীত বাদ্যৰ দেৱী। মনসাও প্ৰথমে বাক্, পিছত বিষবিদ্যাৰ দেৱী। গান-বাজনাত তেওঁৰো আগ্ৰহ প্ৰচুৰ। গতিকে সৰস্বতীৰ গুণ আৰোপিত হোৱা বাবে মনসাকো ব্ৰহ্মাণী আখ্যা দিব পাৰে।

জৰৎকাৰ : — জৰৎকাৰ, মনসা বা পদ্মাৰ স্বামীৰ বিষয়ে মহাভাৰতত যিদৰে পোৱা যায় একেদৰেই মনসা কাব্যতো পোৱা যায়। যাযাবৰ শ্ৰেণীৰ ঋষি জৰৎকাৰ আছিল চিৰকুমাৰ। বিয়া কৰাবলৈ ইচ্ছা নাছিল তেওঁৰ, পিছে শিৱৰ অনুৰোধত পৰি তেওঁ বিয়া কৰাবলগীয়া হ'ল। এটা চৰ্ততহে তেওঁ মান্তি হৈছিল যে তেওঁৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে তেওঁৰ পত্নীয়ে (পদ্মাই) কোনো কাম কৰিব নোৱাৰিব। জৰৎকাৰৰ চৰ্তত শিৱ সন্মত হৈছিল। জৰৎকাৰ ঋষিয়ে বিয়া কৰোৱা বাবে পদ্মাৰ নাম হ'ব 'জৰৎকাৰ'। প্ৰথম 'জৰৎকাৰ' শব্দটো পুলিঙ্গবাচক, গতিকে ই পদ্মাৰ স্বামী 'জৰৎকাৰ'ক বুজায়। দ্বিতীয় 'জৰৎকাৰ' শব্দটো স্ত্ৰীলিঙ্গবাচক, আৰু ই জৰৎকাৰ ঋষিৰ পত্নী পদ্মাক বুজাইছে।

তোতোলা (তোতলা) :— অসম, উত্তৰ বঙ্গ, বাংলাদেশ, বিহাৰ আদিত মনসাক বুজাবলৈ মাজে মাজে 'তোতলা' বা 'তোতোলা' শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়। মহাযানী বৌদ্ধসকলৰ এগৰাকী দেৱী হ'ল 'তাৰা'। 'তাৰা' দেৱী 'তুত্তাৰা' ৰূপেও পৰিচিত। কোনো কোনোৱে 'তুত্তাৰা'ৰ পৰাই 'তোতোলা' শব্দ অহা বুলি কৈছে। অসমীয়া মনসা কাব্যৰ কবি মনকৰে পদ্মাক বুজাবলৈ 'তোতোলা' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছে— 'তোতোলাৰ চৰণ বন্দি গাই মনকৰ।' ^{২৯}

জগত-গৌৰী বা জগতী :— পশ্চিমবঙ্গ আৰু বাংলাদেশত মনসা দেৱীক সাধাৰণতে জগতী নামেৰেও জনা যায়। তেওঁলোকৰ কাৰণে 'জগত গৌৰী' নামটোও বিশেষত্বপূৰ্ণ। বঙ্গদেশত মনসাক 'জগত-গৌৰী' ৰূপেও পূজা কৰা হয়। এই নামটো 'ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত-পুৰাণ' অথবা 'দেৱী ভাগৱত'ত পোৱা যায়।

'জগতী' নামটো 'জাগতী' শব্দৰ পৰা আহিব পাৰে। মনসা সজাগতা সম্পন্ন দেৱী কাৰণেই হয়তো 'জগতী' আখ্যা দিব পাৰে।

মাৰিন্মা : — মনসা নামৰ লগত 'মাৰিন্মা'ৰ সম্বন্ধ আছে। 'মাৰিন্মা' বা 'মাৰি আন্মা' দক্ষিণ ভাৰতৰ এজনী ক্ষমতাশালী দেৱী। তেওঁ মাৰি-মৰক আদিৰ গৰাকিনী। দেৱী গৰাকীক সন্তুষ্ট কৰিব পাৰিলে মাৰি-মৰক, অপায়-অমঙ্গল আদিৰ পৰা হাত সাৰিব পাৰি।

মাৰিন্মা বা মাৰিন্মাৰ দৰে মনসাও মাৰি-মৰকৰ দেৱী।

অসমৰ বিভিন্ন অঞ্চলত মনসাক অপায়-অমঙ্গল, মাৰি-মৰকৰ দেৱীৰূপে পূজা কৰা হয় আৰু এইবাবেই মনসা পূজাক মাৰে বা মাৰৈ পূজা বোলে।

নাগমাতা :— অসম আৰু বঙ্গদেশৰ কোনো কোনো ঠাইত মনসাক 'নাগমাতা' বুলিও কোৱা

হয়। মনসা সৰ্পৰ দেৱী আৰু নাগকুলৰ ঈশ্বৰী বুলি তেওঁৰ নাম নাগমাতা হ'ব পাৰে। সৰ্পকুলৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱী বা গৰাকিনী বুলিয়েই 'নাগমাতা' হ'ব পাৰে। আকৌ সুকবি নাৰায়ণদেৱে উল্লেখ কৰিছে যে শিৱৰ বীৰ্য্য, পদ্ম-পত্ৰত থোৱাৰ পিছত পদ্মনলাৰে পাতালপুৰলৈ যায় আৰু তাতে পদ্মাৰ জন্ম হয়। পাতালপুৰ নাগৰাজ্য। সৰ্পসমূহৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ বাসুকীয়ে পদ্মাক শিৱবীৰ্য্য সম্ভূতা দেৱী বুলি গ্ৰহণ কৰে আৰু তেতিয়াৰ পৰাই তেওঁ হৈ পৰিল নাগমাতা—

নিশ্চিলা কন্যা তেবে মহা ৰূপৱতী।
 শুভক্ষণে জন্ম হৈলা দেৱী পদ্মাৱতী।।
 সহস্ৰ নালে গৈয়া বীৰ্য্য পাতাল ভূৱন।
 পদ্মাৱতী জন্ম কথা শুন দিয়া মন।।
 নাগলোকে পায় কন্যা কৰিলা গঠন।
 সেই হেতু নাগমাতা ঘোষে সৰ্বজন।।^{১০}

যোগমাতা ঃ— মনসাক 'যোগমাতা' আখ্যা দিয়া দেখা যায় বিশেষকৈ নাৰায়ণ দেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত এটি 'বন্দনা পদ'ত

অতৰ্ক মহিমা জত বেদেও নাপাৰে তত্ব
 জোগমাতা হংস ৰথে গতি।।^{১১}

কাণী ঃ— মনসা বা পদ্মাদেৱী জনসমাজত 'কাণী' নামেৰেও পৰিচিত। চান্দো সদাগৰে মনসাক কাণী নামটোৰে ভৎসনা কৰিছিল—

একবাৰ মাৰি আচো হেমতাল বাৰি।
 তেবে কানিক পূজা কৰিতে নাপৰি।।^{১২}

মনসাৰ এটা চকু মাহীমাক চঙীয়ে হাতৰ খাৰুৰে আঘাত কৰি পেলোৱাৰ পিছত দেৱীগৰাকী কাণীৰূপেৰে পৰিচিতা।

মঞ্চমা ঃ— দাক্ষিণাত্যত সৰ্পদেৱীক 'মঞ্চমা', 'নাগম্মা', 'মুদাম্মা' আদি নামেৰেও নামকৰণ কৰা হৈছে। 'মঞ্চমা' শব্দটো দ্ৰাৱিড় ভাষাৰ পৰা অহা বুলি মত পোষণ কৰিব পাৰি। 'মনসা' শব্দটো অনা-আৰ্য্য ভাষা সম্ভূত হ'ব পাৰে আৰু ই 'মঞ্চমা' শব্দৰ পৰা বিকাশ লাভ কৰিব পাৰে।

বাছড়া (বাছৰা) ঃ— কবি মনকৰে পদ্মা দেৱীক বুজাবলৈ 'বাছড়া' শব্দটো প্ৰয়োগ কৰিছে — 'বাছড়া ব্ৰহ্মাণি সবক দেন্ত বৰ।' কবি দুৰ্গাবৰেও মনসা বা পদ্মাক বুজাবলৈ 'বেছলী' নামটো প্ৰয়োগ কৰিছে তেওঁৰ মনসাকাব্যত 'পোএণ বেছলী মঙ্গল যে কৰন্তু সদায়'। বাক্যটোত উল্লেখ কৰা 'পোএণ' (পদ্মা) আৰু 'বেছলী' পদ দুটাই মনসা-বিষহৰীক বুজাইছে। 'বেছলী' পদটোৰ

বিকাশ হৈছে ‘বেহুলা’ (বেহুলা-ঈ) পদৰ পৰা। সুনীতি কুমাৰ চেটাৰ্জীৰ মতে ‘বেহুলা’ পদটো ‘বিধুৰা’ পদৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। ‘বিধুৰা’ পদৰ অৰ্থ পৰিত্যক্ত বমণী, বিধৱা, অকলশৰীয়া নাৰী। মনসা দেৱীকো বিয়াৰ প্ৰথম নিশাই স্বামীয়ে পৰিত্যাগ কৰাত তেওঁ এগৰাকী পৰিত্যক্তা নাৰী আছিল। সেইবাবে মনসাক বুজাবলৈ ‘বিধুৰা’ পদেই ‘বাহুড়া’ বা ‘বাহুৰা’ পদলৈ পৰিৱৰ্তিত হ’ব পাৰে।

জাঙুলী (জাঙ্গুলী) :— বংগীয় মনসা কবি বিপ্ৰদাসৰ ৰচনাত মনসাৰ পৰিৱৰ্তে জাঙুলী (জাঙ্গুলী) নামটোৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়—‘জাগিয়া জাঙুলী নাম সিজবৃক্ষে স্থিতি।’ জাঙুলী জাঙ্গুলীৰ অপভ্ৰংশ। জাঙ্গুলীৰ অৰ্থ বিষবিদ্যা। সেইবাবে বিষবিদ্যা বিয়াৰদক কোৱা হয় জাঙ্গুলিক বা জাঙ্গলিক। অথৰ্ববেদৰ একাধিক মন্ত্ৰত বিষনাশক ‘জঙ্গিদ’ শব্দৰ প্ৰয়োগ উল্লেখযোগ্য। ‘জঙ্গিদ’ আৰু ‘জাঙ্গুলী’ সমাৰ্থক শব্দ হ’ব পাৰে। মহাযানী বৌদ্ধসকলৰ এগৰাকী প্ৰসিদ্ধা দেৱী হ’ল জাঙ্গুলী তাৰা। কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে বৌদ্ধসকলৰ সৰ্পদেৱী জাঙুলীয়েই কালক্ৰমত মনসাদেৱীলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে।

বিধু-বদনী :— সুকবি নাৰায়ণদেৱৰ ‘পদ্মা-পুৰাণ’ত মনসাক বুজোৱা নামৰ ভিতৰত ‘বিধু-বদনী’ নামৰ প্ৰয়োগো দেখা যায়—

অ বিধু বদনী, অ পদ্মা নয়নী

অধমক ৰাখিয়ো মাও প্ৰাণ নাশিনী মাতা।^{৩৩}

‘বিধু-বদনী’ মানে ‘চন্দ্ৰবদনী’। ই দেৱীৰ ৰূপ আৰু সৌন্দৰ্য প্ৰকাশক বিশেষণহে। দেৱীৰ মুখমণ্ডল যে চন্দ্ৰৰ দৰে বমণীয় আছিল তাৰ আভাস পাব পাৰি।

বেঙ-খাইতী :— চান্দো সদাগৰে মনসাৰ প্ৰতি নিজ অন্তৰৰ ক্ৰোধ, ঘৃণা, বিদ্বেষ, তাচ্ছিল্য আদি ভাৱ প্ৰকাশ কৰিবৰ বাবে ‘বেঙ-খাইতী’ শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। লোক জীৱনত প্ৰচলিত গালি-গালাজৰ ভিতৰত ‘বেঙ-খাইতী’ গালিযাৰৰ প্ৰচলন দেখা যায়। ‘বেঙ-খাইতী’ নামটোৰ দ্বাৰা সৰ্পৰ স্বভাৱ বা প্ৰকৃতিৰ লগত মনসা দেৱীৰ স্বভাৱৰ সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিব পাৰি। সাপে বেঙ খায়। মুঠতে সৰ্পৰ দেৱী হোৱা বাবে অথবা সৰ্পৰ ত্ৰুষ্ণতা মনসাৰ চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্যত বৰ্তমান থকা বাবেই সৰ্পৰ খাদ্য বেং দেৱীকো খুওৱা হৈছে অৰ্থাৎ ইয়াৰ দ্বাৰা শিৱৰ কন্যা মনসাক অপমান কৰা হৈছে—

লোভে থাকি পদ্মা তুমি পূজা খাইতে যায়।

দেৱতাই ভোগ এৰি চেষ্ট বেঙ্গ খায়।^{৩৪}

ধেমেনা-ভতাৰী :— ‘ধেমেনা-ভতাৰী’ পশ্চিম অসমৰ লোকভাষাত অতি নীচ প্ৰকৃতিৰ

তিৰোতাক গালি পাৰাৰ ক্ষেত্ৰত এই কথাষাৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ‘ধেমেনা’ মানে উপযাচি স্বামীৰ গৃহলৈ অহা তিৰোতা। ‘ধেমেনা’ অনা প্ৰথা অসমৰ লোকজীৱনত বৰ্তমানো প্ৰচলিত। নিজৰ স্বামী মৰাৰ পিছত কোনো এজনী তিৰোতাৰ বিবাহিতা স্বামীৰ মৃত্যুৰ পিছত আন এজন পুৰুষে বিধৱা তিৰোতাজনীক নিজৰ তিৰোতাৰূপে অনাকে ‘ধেমেনী অনা’ বোলে। কোনো ধৰণৰ বৈদিক ক্ৰিয়া সম্পন্ন নহয়।

বিবাহযোগ্য গাভৰুক পিতাক মাকে যাচি বিয়া দিয়া কাৰ্যই গাভৰুগৰাকীৰ সন্মান বহু পৰিমাণে ক্ষুণ্ণ কৰে বিশেষকৈ লোক সমাজত। তেনে ধৰণে যাঁচি দিয়া ছোৱালীক স্বামীৰ ঘৰৰ মানুহে গালি পাৰিব লাগিলে ‘যাঁচি খাইতী’ বা ‘ধেমেনী’ বুলি গালি পাৰে। ইয়াৰ উপৰি বিবাহোপযোগী বয়স পাৰ হৈ যোৱাৰ পিছত বুঢ়ী অৱস্থাত বিয়া দিলেও ছোৱালীজনীক ‘ধেমেনী’ বুলি বিদ্ৰপ কৰে। আনহাতে, যি বিবাহিত স্ত্ৰীয়ে নিজ স্বামীৰ কথা মতে নচলে, স্ত্ৰীৰ ধৰ্ম পালন নকৰি লাজ-চৰম নোহোৱাকৈ অচিনাকী মানুহৰ লগত ঘূৰি ফুৰে বা কথা বতৰা পাতে তেনেকুৱা তিৰোতাকো ‘ধেমেনী’ বা ‘ভতেৰী’ বুলি উপহাস কৰে।

পদ্মাৰ বৈবাহিক জীৱনৰ কাৰুণ্যৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰি তেওঁক উপহাস কৰিবলৈ এই গালিষাৰ চান্দো সদাগৰৰ মুখত দিয়া হৈছে। পদ্মাৰ স্বভাৱৰ বাবেই পদ্মাক বিয়া দিবলৈ শিৱই জগতত ভাল দৰা বিচাৰি নোপোৱাৰ ফলত অলপ বয়স হোৱাত যাযাবৰ শ্ৰেণীৰ ঋষি বুঢ়া জৰৎকাৰৰ লগত বিয়া দিয়া হৈছিল উপযাচি। মুনিয়ে এটা চুক্তিতহে পদ্মাক বিবাহ কৰিছিল। চুক্তি অনুসৰি পদ্মাই জৰৎকাৰৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে কোনো কামকেই কৰিব নোৱাৰে। এই চৰ্তৰ বিৰোধিতা কৰিলেই মুনিয়ে পদ্মাক ত্যাগ কৰিব। বিয়াৰ ৰাতিয়েই স্বামীৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে কাম কৰাত মুনিয়ে পদ্মাক ত্যাগ কৰি গুচি গৈছিল। এনে স্বভাৱ বিশিষ্টা ৰমণীয়ে দেৱত্ব দাবী কৰিবলৈ কোনো অধিকাৰ নাই। তাকে ব্যক্ত কৰিবলৈ চান্দোৰ মুখত ‘ধেমেনা’ গালিষাৰ দিয়া হৈছে। মুঠতে ‘ধেমেনা-ভতাৰী’ৰ দ্বাৰা পদ্মাৰ বৈবাহিক জীৱনক ঠাট্টা বা বিদ্ৰপ কৰা হৈছে—‘সহাই মোৰ ভগৱতি, তান পাৰে কৰো নতি, ধেমেনা ভতাৰিক কিবা।’^{৩৫}

মনসা বা সৰ্প পূজাৰ পদ্ধতি :

সৰ্প প্ৰাণীয়ে যেতিয়া দেৱত্ব ৰূপ লাভ কৰি বিভিন্ন জাতি-জনগোষ্ঠীৰ ধৰ্মীয় বিশ্বাস পৰম্পৰাত সোমাই পৰিল তেতিয়া সৰ্পদেৱতাই নাগৰাজ, বাসুকী আৰু সৰ্পদেৱীয়ে মনসাৰ ৰূপ লাভ কৰিলে। তলত ‘সৰ্প-সংস্কৃতি ও মনসা’ত উল্লেখ থকা ধৰণে সৰ্পৰ বিকাশ আৰ্হিৰ সহায়ত দাঙি ধৰা হ’ল—^{৩৬}

Vasuki	Others
Male	Female
God	God

Phase of Gender
Bifurcation

God	Kaliya Nag
-----	------------

Phase of deification	Phase of devilification
----------------------	-------------------------

Positive	Negative
----------	----------

Value	Value
-------	-------

Phase of Qualitative bifurcation

Phase of imposition of Qualitative value

Totem

Phase of Imposition of Cultural Value

Snake

বৈদিক যুগৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বৌদ্ধ ধৰ্মলৈ মনসা বা সৰ্পদেৱীৰ সন্ধান পোৱা গ'লেও স্ত্ৰী দেৱতা ৰূপে তাক পূজা কৰাটো দাক্ষিণাত্যৰ অনাৰ্যৰ ফল। কৃষি আৱিষ্কাৰৰ বিষয়টিক কেন্দ্ৰ কৰি নাৰীৰ উৎপাদিকা শক্তিক প্ৰাধান্য দি আদিম মাতৃতান্ত্ৰিক সমাজৰ উৎপত্তি, তাৰ প্ৰভাৱ পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত অনাৰ্য সমাজত লক্ষ্য কৰা যায়। কাৰণ তেওঁলোকৰ ধ্যান ধাৰণাৰ মাজত এটা অদ্ভুত বিশ্বাস আছে যে প্ৰকৃতিৰ শস্য ধাৰণ ক্ষমতা আৰু নাৰীৰ সন্তান ধাৰণ ক্ষমতাৰ মাজত মিল ঘটোৱাৰ প্ৰচেষ্টা। ইয়াৰ মাজত এটা আদিম বিশ্বাস আছে, 'ছোৱালীবোৰে যে সাৰ্থকভাৱে কৃষিৰ কামৰ দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰিব পাৰে তাৰ কাৰণ ছোৱালীবোৰৰ মাজত এটি অদ্ভুত শক্তি লুকাই আছে;

এই শক্তিৰ কাৰণেই ছোৱালীবোৰ সন্তানৱতী হয় আৰু এই শক্তিৰ প্ৰভাৱে পৃথিৱীকো ফলপ্ৰসূ কৰে।^{৩৭}

উৎপাদিত ফচল যি মানুহৰ বেছি থাকে তাৰ কাৰণ নাৰীৰ প্ৰাধান্য বুলি ধৰা হয়। নাৰীৰ এই যাদু শক্তিয়ে হয়তো নাৰীক দেৱীত্বৰ পৰ্যায়লৈ তুলি নিছে। তন্মতে নাৰী শক্তিকেই বিশেষ প্ৰাধান্য দিয়া হৈছে। মোহেনজোদাৰো আৰু হৰপ্পা আৱিষ্কাৰৰ ফলত মাটিৰ তলত যি পোৰা মাটিৰ নাৰীমূৰ্তি আৱিষ্কৃত হৈছে, তাৰ মাজৰ কিছুমান মূৰ্তিৰ লগত ধৰ্ম বিশ্বাসৰ যোগ আছে। ইয়াৰ বাহিৰেও বিভিন্ন স্থানত যি প্ৰাচীন মাতৃমূৰ্তি পোৱা গৈছে বা বিভিন্ন উপজাতিৰ মাজত যিসকল গ্ৰাম্য দেৱতাৰ সন্ধান পোৱা যায় আৰু সিন্ধু উপত্যকাৰ বাসু মাতা-মূৰ্তি এইসকলৰ মাজত এটাই মিল স্পষ্ট। সেয়া হৈছে নাৰীৰ সন্তান ধাৰণ ক্ষমতা, তাৰ উৎপাদিকা শক্তি আৰু প্ৰকৃতিৰ শস্যোৎপাদন ক্ষমতাৰ একত্ৰীকৰণ।

প্ৰাগৈতিহাসিকত মাতৃকা পূজাৰ বিষয়টি বৰ্তমানৰ নানা প্ৰতীকৰ মাজত নাৰী দেৱতাৰ পূজা বা নাৰীকে দেৱতাজ্ঞান বিবেচনা কৰা অনাৰ্য্যসকলৰ অৱদান। মোহেন-জো-দাৰো আৰু হৰপ্পাৰ আৱিষ্কাৰৰ পৰা জানিব পৰা যায় যে, তাত প্ৰাগ্‌বৈদিক যুগতেই মাতৃকা পূজা (Cult of Mother Goddess) বিশেষভাৱে প্ৰচলিত আছিল। গতিকে ধাৰণা হয়, আৰ্যগণ ভাৰতীয় প্ৰাগ্-আৰ্যসভ্যতাৰ পৰাই মাতৃকা পূজাৰ আদৰ্শ গ্ৰহণ কৰিছিল।^{৩৮}

বাংলা, অসম আৰু দাক্ষিণাত্যত আৰ্য সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱ বেছি কাৰণে তাত প্ৰাচীন সমাজ-সংস্কাৰবোৰ ৰৈ গৈছে আৰু তাৰ মাজত মাতৃকা পূজা অন্যতম। মাতৃকা পূজাৰ ভিতৰত মনসা দেৱী উল্লেখযোগ্য। এই মনসা পূজাৰ লগত জীৱিত সৰ্পৰ পূজা, নাগপঞ্চমী, বৃক্ষপূজা, দেৱী পূজাৰ ৰীতি-নীতি মিলিত হৈছে। জীৱিত সৰ্পৰ পূজাৰ পৰৱৰ্তী অৱস্থাত বিশেষ কোনো বৃক্ষকে সৰ্পাধিষ্ঠিত বিবেচনা কৰি সেই বৃক্ষৰ পূজা কৰা হয়। বৃক্ষৰ লগত সৰ্পৰ সম্পৰ্ক অতি প্ৰাচীন আৰু ব্যাপক। কাৰণ উভয়েই উৰ্বৰতা শক্তিৰ প্ৰতীক। দাক্ষিণাত্যত আঁহত গছ (অশ্বখ)ৰ লগত সৰ্পৰ সম্পৰ্ক আছে বুলি ধাৰণা কৰা হয়। সেই কাৰণে আঁহত গছৰ তলত মাটিৰ বা প্ৰস্তৰ নিৰ্মিত নাগমূৰ্তি স্থাপন কৰা হয়। অপুত্ৰক নাৰীসকলে সন্তান কামনা কৰি আঁহত গছৰ তলত স্থাপন কৰা নাগমূৰ্তিত নাগপূজা কৰি এশ আঠবাৰ সেই বৃক্ষ প্ৰদক্ষিণ কৰে। ইয়াৰ জৰিয়তে বৃক্ষ আৰু সাপৰ লগত উৰ্বৰতাবাদ বা Fertility cult-ৰ সম্পৰ্কটি অতি স্পষ্ট হৈ পৰে। একে সময়তে বৃক্ষ সৰ্প পূজাৰ ব্যাপক প্ৰচলন ভাৰতৰ সকলো ঠাইতে দেখা গৈছিল। একেদৰেই অসম, বাংলাদেশতো প্ৰত্যক্ষভাৱে বা পৰোক্ষভাৱে বৃক্ষৰ মাজত সৰ্পৰ পূজা কৰা ৰীতি প্ৰৱৰ্তিত হয়। এই বৃক্ষৰ নাম হ'ল মনসা বৃক্ষ, সংস্কৃতত 'স্নুহীবৃক্ষ' বুলি কোৱা হয়। স্নুহীবৃক্ষৰ বহুতো ৰোগ প্ৰতিষেধক গুণ

আছে। এই গুণবোৰৰ কাৰণে আদিম সমাজত পূজাৰ সূত্ৰপাত হয়, কালক্ৰমত ইয়াৰ লগত কোনো কাৰণত সৰ্প পূজাৰ ধাৰাটি আহি মিলিত হৈছে। স্নহীবৃক্ষ সৰ্প পূজাৰ ধাৰাটি আজিও ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত প্ৰচলিত আছে।

সৰ্প পূজাৰ লগত বৃক্ষ পূজাৰ সম্পৰ্কত নেদাৰলেণ্ডৰ বগেল (Vogel, ১৮৭১-১৯৫৮)ৰ এটি মন্তব্য উল্লেখ কৰিব পাৰি,

Serpent worship, as we find it here, is therefore closely associated with tree worship. Sometimes the snake is supposed actually to reside in the tree and in all probability was originally conceived as its spirit.^{৩৯}

মনসা পূজাৰ লগত সিজুবৃক্ষৰ মুঠতে ওতঃপ্ৰোত সম্পৰ্ক আছে। এই মনসা সিজু পূজাৰ ধাৰাটি স্বতন্ত্ৰভাৱে কোনো সম্প্ৰদায়ৰ সংস্কৃতিকেই বহন কৰে। অসম, বাংলাতো সিজু বৃক্ষ পূজাৰ প্ৰচলন দেখা যায়। আশুতোষ ভট্টাচাৰ্যৰ মতে ‘অসমৰ বড়ো নামৰ ইণ্ডো মঙ্গোলীয় জাতিৰ এক শাখাৰ মাজত সিজু বৃক্ষৰ প্ৰচলন দেখা যায়। সিহঁতৰ বাঘন আৰু বুড়ীমা নামৰ দেৱতাৰ সিজু বৃক্ষেই পূজা কৰি থাকে। প্ৰস্তৰ খোদিত সিজু বৃক্ষ অসমৰ বড়ো অঞ্চলেই আবিষ্কৃত হৈছে। উত্তৰ আৰু উত্তৰ পূৰ্ব বঙ্গত বড়ো সংস্কৃতিৰ দান অনস্বীকাৰ্য। মুঠতে সিজু বৃক্ষ মনসা পূজা বড়ো জাতিৰ দান হ’ব পাৰে।’^{৪০} আকৌ ভট্টাচাৰ্যই কৈছে—

...কালক্ৰমত বাংলাৰ অন্যান্য অঞ্চলেও ইয়াৰ সাংস্কৃতিক দান বিস্তাৰ লাভ কৰিছিল। ... মনসা সীজবৃক্ষৰ পৰা দুগ্ধ জাতীয় পদাৰ্থ যে নিৰ্গত হয়, সেয়া বিষ প্ৰতিষেধক গুণ হ’ব পাৰে বুলি ইয়াৰ পূজা প্ৰচলিত থাকিব পাৰে।... নতুবা এয়াও হ’ব পাৰে যে, দুগ্ধ সৰ্পৰ প্ৰিয় খাদ্য বুলি দুগ্ধশ্ৰাবী বৃক্ষেই সৰ্পৰ আবাস বুলি ধাৰণা কৰা হ’ব পাৰে।’^{৪১}

এই ধাৰণাবোৰৰ কাৰণেই পৰৱৰ্তীকালত সিজু বৃক্ষ-সৰ্প-মনসা একাকাৰ হৈ পৰিছে। ‘The Sun and the Serpentlore of Bengal’ নামৰ গ্ৰন্থতো ভট্টাচাৰ্যই মনসা পূজাত সিজুৰ যে যথেষ্ট প্ৰয়োজন সেয়া পুনৰ কৈছে—

On the Naga-Panchmi day or sometime on the last day of the Bengali month of sravana the upper class Hindu too worship the goddess placing a Cactus Indicus plant near the Tulsi (sacred basil) plant in a most conventional manner.^{৪২}

মনসা দেৱীক সাপ, সিজু বৃক্ষ, মাটিৰ টিপ, ঘট, মেড় আৰু মূৰ্তি- এই ছয়টা ৰূপত পূজা কৰা হয়—

(মনসা) Manasa

[Snake] [Sij] [Earthen heap] [Ghat] [Mer] [Idol]

ঘটক মাতৃৰ প্ৰতীক ৰূপে ধৰা হয়। সেই কাৰণে মাতৃদেৱীৰ পূজা ঘটত কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে— দুৰ্গা, কালী, সৰস্বতী, মনসাৰ পূজা ঘটত কৰা হয় কাৰণ তেওঁলোকক মাতৃ বুলি ধৰা হয় কিন্তু ৰাধাক ঘটত পূজা কৰা নহয় কাৰণ ৰাধাক মাতৃ বুলি ধৰা নহয়। মেড় বঙ্গদেশৰ বাংকুৰা জিলাত পোৰা মাটিৰে তৈয়াৰ কৰা হয়। এই মনসাৰ ৰূপবোৰ মনসা বাৰী (Manasa Bari), মনসা তলা (Manasa Tala), মনসাথান (Manasa Than), মনসা মন্দিৰ, (Manasa Mandir), মনসা আটচালা (Manasa Atcala)ত স্থাপন কৰা হয়। মনসা বাড়ি বাঁহ আৰু খেৰেৰে বনোৱা হয়। সিজু মনসা বৃক্ষক মনসা তলা বুলি কোৱা হয়। মূৰ্তি, ঘট বা মেড় স্থাপন কৰা ঠাইক মনসা থান বুলি জনা যায়। মনসা মন্দিৰত মূৰ্তি স্থাপন কৰা হয় আৰু মনসা আটচালা হ'ল মুক্ত ঠাই য'ত মনসাৰ গীত; যেনে— ভাসান গান, পাঁচালি, মনসামঙ্গল আদি পৰিবেশন কৰা হয়।

আদিতৈ কৃষক, মাছমৰীয়া আদিবাসী অৰ্থাৎ বৰ্ণ হিন্দু ভিন্ন অন্যান্য সম্প্ৰদায়ৰ মাজতহে সৰ্প পূজা সীমিত আছিল। আনকি সৰ্প পূজাৰ পূজাৰীসকল আছিল অৱান্ধাণ। J.Ph. Vogel ৰ মতে—

The attendants of the Nag temples are a pujari, or priest, who is not necessarily a Brahmin but mostly belongs to the prevailing agricultural class, and one or more chetas (skt. Chetaka) or 'disciples' who may belong to any caste and, indeed, are sometimes low-caste people.^{৪৩}

ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন ঠাইত প্ৰস্তুৰ খোদিত সৰ্পমূৰ্তিৰ পূজাৰ প্ৰচলন দেখা যায়। ভাৰতবৰ্ষত যে অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰা সৰ্প পূজাৰ প্ৰচলন আছিল তাৰ নিদৰ্শন পোৱা যায় সিন্ধু উপত্যকাৰ মহেন্দ্ৰোদাৰো আৰু হৰপ্পা সভ্যতাত। মহেন্দ্ৰোদাৰোত প্ৰাপ্ত নামমুদ্ৰা, মূম্বয় পাত্ৰ আদিৰ সংযোগত সৰ্প পূজাৰ স্পষ্ট আভাস পাব পাৰি। বিহাৰৰ অন্তৰ্গত ৰাজগৃহৰ ধ্বংসাৱশেষত এটি সৰ্প মন্দিৰ আৱিষ্কৃত হৈছিল। মন্দিৰটি খৃষ্টপূৰ্ব প্ৰথম শতাব্দীৰ বুলি অনুমান কৰিছে। পূৰ্ব পাঞ্জাবৰ আম্বালা আৰু গুৱৰ্গাও জিলাত দুটা সৰ্পমন্দিৰ আছে। মন্দিৰৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱীৰ নাম মনসা। ইয়াৰ উপৰি হৰিদ্বাৰতো মনসা পাহাৰ নামৰ এটি টিলা আৰু মনসা দেৱীৰ এটি ক্ষুদ্ৰ মন্দিৰ পোৱা যায়। দাক্ষিণাত্যত সৰ্পমূৰ্তিৰ প্ৰচলন অন্যান্য অঞ্চলতকৈ বেছি। মহীশূৰত ব্ৰাহ্মণ জাতিৰ মাজত মুদাম নামৰ এক সৰ্প দেৱীৰ বৰ্তমান পৰ্যন্ত পূজা হয়। এই মূৰ্তিৰ নিম্নভাগ সৰ্পাকৃতি আৰু ওপৰৰ ভাগ

স্ত্ৰী আকৃতি। প্ৰাচীন মনসা মূৰ্তি পোৱা গৈছে প্ৰধানকৈ উত্তৰবঙ্গৰ বিভিন্ন স্থানত। বীৰভূম জিলাৰ অন্তৰ্গত মুৰাৰৈ ষ্টেছনৰ অন্তৰ্গতী ভদ্ৰেশ্বৰ নামৰ গাঁৱত এটি পূৰ্ণাঙ্গ মূৰ্তি আৱিষ্কৃত হৈছিল। কলিকতাৰ ভাৰতীয় প্ৰত্নাগাৰ ঢাকা প্ৰত্নাগাৰ আৰু ৰাজশাহী বৰেন্দ্ৰ অনুসন্ধান সমিতিৰ প্ৰত্নাগাৰ প্ৰভৃতি স্থানত মনসা আৰু যষ্ঠীদেৱীৰ বহু মূৰ্তি সংৰক্ষিত আছে। এনেদৰেই অনাৰ্য ধাৰণা আৰু আৰ্যসকলৰ বেদ, পুৰাণৰ নাৰী চৰিত্ৰবোৰ মিলি মনসা দেৱী কল্পিত হৈছে জনসমাজত। নিম্নবৰ্গৰ মানুহৰ মাজতো মনসা দেৱীৰূপে পূজিত হৈ আছে। মনসাৰ দীৰ্ঘ ইতিহাসত নাগ আৰু সৰ্পৰ উল্লেখ পোৱা গৈছে। আদিম কালৰ পৰাই অনাৰ্য বা আৰ্য অধ্যুষিত ভাৰতত সৰ্পৰ উপদ্ৰৱ বেছি আৰু এই সাপকে সন্তুষ্ট কৰিবলৈ মানুহৰ মাজত পূজা কৰাৰ প্ৰচেষ্টা দেখা যায়। ছোটনাগপুৰৰ ৰাঁচি জিলাৰ ওৰাওঁ, মানভূম আৰু হাজাৰিবাগৰ নিম্ন শ্ৰেণীভুক্ত কুৰ্মী, চাওতাল, পৰগনাৰ ছাওতাল, সিংভূম জিলাৰ হো জাতিৰ মাজতো মনসা দেৱীৰ পূজা প্ৰচলিত আছে।

ভাৰতত মনসা দেৱীক প্ৰাচীনকালৰে পৰাই বিভিন্ন ৰূপত পূজা কৰি আহিছে; যেনে : জীৱন্ত সৰ্প পূজা, সৰ্পৰলি কৃত্য, নাগমূৰ্তিৰ পূজা আৰু নৃৰূপত পূজা। খৃঃ পূঃ চতুৰ্থ শতিকা বা ইয়াৰ পূৰ্বৰে পৰা পঞ্জাবত জীৱন্ত সৰ্প পূজা কৰাৰ পৰম্পৰা প্ৰবহমান আছিল।^{৪৪} অকল ভাৰততেই নহয় পৃথিৱীৰ বিভিন্ন সংস্কৃতিতো প্ৰাচীন কালত জীৱন্ত সৰ্পক পূজা-উপাসনা কৰা হৈছিল। সৰ্পৰলি কৃত্য সৰ্পক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ শ্ৰাৱণ মাহৰ পূৰ্ণিমাৰ অনুষ্ঠিত হয়। ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলত মাটি বা গোরৰেৰে নাগ বা সৰ্পৰ প্ৰতিমূৰ্তি নিৰ্মাণ কৰি অথবা ঘৰৰ বেৰ নাইবা মজিয়াত সৰ্পৰ চিত্ৰ অংকন কৰি পূজা কৰে।^{৪৫} ইয়াৰ উপৰি সৰ্প বা নাগৰ মূৰ্তি নিৰ্মাণ কৰি পূজা কৰাৰ পৰম্পৰা অতিকৈ প্ৰাচীন। এনে ধৰণৰ মূৰ্তিৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল এই জাতীয় মূৰ্তিৰ আধা অংশ মানৱ বা মানৱী বাকী আধা অংশ সৰ্প। নৰ-সৰ্প বিশিষ্ট মূৰ্তি পৰম্পৰাই নৃ-ৰূপত সৰ্পদেৱতাৰ মূৰ্তি কল্পনাৰ পথ সুগম কৰি দিছে। সময়ৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে সৰ্পদেৱতাই নৃৰূপ পৰিগ্রহ কৰি দেৱীৰূপত পূজা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ল বিশেষকৈ অসম, বংগদেশ, বাংলাদেশ, বিহাৰ, পূব উত্তৰ প্ৰদেশ, গুজৰাট, মহাৰাষ্ট্ৰ আদিত। এই গৰাকী দেৱীয়েই মনসা, পদ্মা, বিষহৰী আদি নামেৰে পৰিচিতা।

অসমত মনসা পূজা :

অসমত মনসা পূজাৰ প্ৰচলন কেতিয়াৰ পৰা হৈ আছে সেয়া সঠিকভাৱে কোৱা টান। অসমলৈ মনসা পূজা বঙ্গৰ পৰা অহা বুলি অনুমান কৰা হয়। অসমৰ পশ্চিম অঞ্চল আৰু কোচবিহাৰৰ অংশবিশেষত নাগপঞ্চমীত মনসা পূজাৰ প্ৰচলন দেখা যায়। এসময়ত নামনি অসম, বৰ্তমানৰ বাংলাদেশ আৰু উত্তৰবংগ অঞ্চল কোচ-কমতা ৰাজ্যৰ অন্তৰ্গত আছিল। সেয়েহে সেই অঞ্চলৰ

লোক সমাজৰ মাজত একে ধৰণৰ সাংস্কৃতিক পৰিবেশ গঢ় লৈ উঠা দেখা যায়। বৰ্তমানো পশ্চিম অসমৰ ভিন ভিন সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত উত্তৰ বঙ্গৰ সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠানৰ সাদৃশ্য বিশেষভাৱে লক্ষ্যণীয়। ইয়াৰ উপৰি বড়োসকলৰ মাজত আৰু অসমৰ কৈৱৰ্তকুলীয়া লোকসকলৰ মাজতো বহু পুৰণি কালৰে পৰা মনসা পূজাৰ প্ৰচলন থকা দেখা যায়।

বঙ্গীয় বা দ্ৰাবিড়ীয় প্ৰভাৱৰ বহু আগৰে পৰাই অসমত লৌকিক দেৱীৰূপে সৰ্প পূজাৰ প্ৰচলন থকা যেন ধাৰণা হয়। কিন্তু মধ্যযুগত ব্ৰাহ্মণ্যবাদী আৰ্যসকলৰ একাংশই মনসাক সংস্কৃতীয়া ৰূপ দান কৰি পূজাৰ বিধি ব্যৱস্থা নিৰ্ধাৰণ কৰি দিয়াৰ পিছতহে যেন মনসাই সমাজত বিশেষ স্থান লাভ কৰে।

মনসা পূজাৰ প্ৰচলন আৰম্ভ হোৱাৰ পিছত পূৰ্বাঞ্চলত মনসা দেৱীৰ শৈল আৰু ধাতৰ মূৰ্তি নিৰ্মাণৰ প্ৰচেষ্টা আৰম্ভ হয়। অসমত খ্ৰীষ্টিয় নৱম-দশম শতাব্দীৰ মনসা মূৰ্তি উদ্ধাৰ হৈছে। এনে মূৰ্তিৰ ভিতৰত গোৱালপাৰাৰ সূৰ্য পাহাৰৰ শৈল মূৰ্তিটো উল্লেখনীয়। মূৰ্তিটোৰ দুয়োকাষে দুজনী নাগকন্যা। দেৱী মূৰ্তিটো দ্বাদশ ভূজা, পদ্ম বাহনা, প্ৰহৰণ ধাৰিণী আৰু মূৰ্তিটোৰ ওপৰত সাতটা সাপৰ ফণা আছে। খ্ৰীষ্টিয় দশম-একাদশ শতিকামানত নিৰ্মিত হাতীৰ ওপৰত অধিষ্ঠিত নাগেন্দ্ৰ বাহিনী মনসাৰ মূৰ্তি নগাঁৱৰ শিলঘাটৰ ওচৰৰ এখন চাহ বাগিচাত পোৱা গৈছে। ইয়াৰ উপৰি শোণিতপুৰ জিলাৰ গহপুৰৰ কল্যাণীথান, ফুলবাৰী দেৱালয়, নগাঁও-হাতীমূৰা মন্দিৰ, নৰকাসুৰ পাহাৰ আৰু হঁহৰাত প্ৰাপ্ত ধাতৰ মনসা মূৰ্তি উল্লেখযোগ্য। দ্বাদশ-ত্ৰয়োদশ শতিকামানৰ এটি সৰু পিতলৰ মনসা মূৰ্তি গুৱাহাটী নগৰত পোৱা গৈছিল। এই মূৰ্তিৰ মনসা দ্বি-ভূজা, ললিতাসনৰ উপৰিষ্ঠা, সোঁহাতত বৰদ মুদ্ৰা, বাওঁ হাতত এটি শিশু (আস্তিক), সোঁ ভৰি আসনৰ পৰা ওলমি আছে, বাওঁ ভৰি ভাজ কৰা। মূৰ্তিৰ ওপৰত সৰ্প ফণা আছে। খ্ৰীষ্টিয় ত্ৰয়োদশ শতিকামানৰ পৰা অসমত বৰ্তমান ৰূপত মনসা পূজাৰ প্ৰচলন হ'বলৈ ধৰে।^{৪৬} অসমৰ ভিন্ন স্থানত উদ্ধাৰ হোৱা মনসাৰ শৈল আৰু ধাতৰ প্ৰতিমা সমূহৰ পৰাই ধাৰণা কৰিব পাৰি যে অসমত পূৰ্বৰে পৰাই মনসা পূজাৰ প্ৰচলন আছিল।

উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ জনজাতি আৰু অজনজাতিসমূহৰ মাজত সৰ্পৰ দেৱী মনসা পূজা নানা ৰূপত চলি আহিছে। মেঘালয়ৰ খাছিসকলৰ মাজতো সৰ্প পূজাৰ পৰম্পৰা অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰা চলি আহিছে। খাছিসকলে বছৰি ইউ-থেলেন (U-Thelen) নামে সৰ্পৰ গৰাকীক পূজা কৰে। এই পূজাৰ বাবে নৰ তেজ আগবঢ়াবলগীয়া হৈছিল আৰু অলপ দিনৰ আগলৈকে এই প্ৰথা চলি আছিল। কোনো কোনো খাছি পৰিয়ালে সাপ (থেন) পোহে বুলিও কোনোৱে বিশ্বাস কৰে। সাধাৰণতে খাছিসকলে সাপৰ লগত ধন-সম্পত্তি জড়িত আছে বুলি ভাবে। মণিপুৰীসকলৰ

মাজত তেওঁলোকৰ আদি পিতৃ পুৰুষ পাখঙগবা কেতিয়াবা সৰ্পৰূপত দেখা দিয়ে বুলি বিশ্বাস আছে। উত্তৰ-পূৰ্ব সীমান্তৰ মিছিমিসকলৰ ঠাইত প্ৰায় আঠ হাত ওখ এটা আঠসিৰীয়া স্তম্ভৰ গাত এটা সাপৰ শিলা প্ৰতিকৃতি পোৱা গৈছে, এয়া তেওঁলোকৰ সৰ্পপূজাৰ নিদৰ্শন যেন লাগে। এই স্তম্ভৰ ওপৰতে ১৫৩২ খ্ৰীষ্টাব্দৰ আহোম আখৰৰ এখন লিপি আছে।^{৪৭} হাজংসকলে সৰ্পদেৱীক শিশু বলিৰে পূজা কৰিছিল। জনজাতিসকলে সৰ্পদেৱীৰ মূৰ্তি নিৰ্মাণ কৰি তেওঁলোকৰ ৰীতি-নীতি, আচাৰ-পদ্ধতিৰে দেৱী গৰাকীক পূজা কৰে। আনহাতে অজনজাতিয় হিন্দুসকলে শাস্ত্ৰীয় নীতি-নিয়ম, বিধি-বিধানৰে মূৰ্তি নিৰ্মাণ কৰি বা ঘট প্ৰতিষ্ঠা কৰি অথবা মজুত মনসা বা পদ্মাদেৱীক পূজে।

অসমত মনসা পূজা অবিভক্ত কামৰূপ, গোৱালপাৰা আৰু বৰ্তমানৰ দৰং জিলাৰ মঙ্গলদৈ অঞ্চলতহে ঘাইকৈ প্ৰচলিত। এই অঞ্চলৰ বিশেষকৈ নাথ যোগীসকলৰ মাজত মনসা পূজাৰ প্ৰচলন দেখা যায়। মনসা পূজাত বলি-বিধানৰ ব্যৱস্থা আছে। হাঁহ, পাৰ, ছাগলী, কোমোৰা, মাগুৰ মাছ, কণী, ম'হ আদি বলি দিয়া হয়। মনসা দেৱীৰ পূজাৰ প্ৰচলন হোৱাৰ লগে লগে মনসাৰ মাহাত্ম্যজ্ঞাপক গীত, পদ, ওজাপালিয়ে গাবলৈ ধৰে আৰু দেওধনী বা দেওধায়ে নৃত্য কৰা ৰীতি গা কৰি উঠে।

দক্ষিণ কামৰূপৰ বৰো-কছাৰী আৰু পাতি ৰাভাসকলে বৰমাণী পূজাক মাৰে পূজা বোলে। উত্তৰ কামৰূপৰ বৰো-কছাৰীসকলেও মনসা পূজা কৰে। তেওঁলোকৰ মাজতো সৰ্পদেৱীৰ মনসা পূজা, মাৰাই দেৱীৰ পূজা বা মাৰাই পূজা ৰূপে পৰিচিত। অতীততে বৰো-কছাৰীসকলৰ মাৰাই পূজাত নৰবলিও দিছিল। আজিকালি নৰবলিৰ সলনি ম'হ বলি দিয়াৰ পৰম্পৰাহে প্ৰচলিত। বৰো-কছাৰীসকলৰ মাজত সাধাৰণতে ব'হাগৰ পৰা আৰম্ভ কৰি শাওণ মাহৰ কৃষ্ণ পক্ষৰ ৰাতি মাৰৈ পূজা অনুষ্ঠিত হয়। মাৰৈ পূজাত ম'হৰ বাহিৰেও এহাল মাগুৰ মাছ, ফৰিং এহাল, কুকুৰা চৰাই এহাল বলি দিয়ে। বৰো-কছাৰীৰ সমাজত মাৰৈ পূজা ল'ৰা-ছোৱালীয়ে চোৱা নিষেধ। তেওঁলোকে ব্যক্তিগতভাৱে মাৰৈ পূজা কৰাৰ বাহিৰেও ৰাজহুৱাভাৱেও মাৰৈ পূজা কৰে।^{৪৮}

দক্ষিণ কামৰূপৰ বৰো-কছাৰী আৰু পাতিৰাভাসকলেও ব্যক্তিগতভাৱে মাৰৈ পূজা উদ্‌যাপন কৰাৰ বাহিৰেও ৰাজহুৱাভাৱেও মাৰৈ পূজা পাতে। সাধাৰণতে জেঠ মাহত মাৰৈ পূজা অনুষ্ঠিত হয় আৰু এই পূজা তিনি দিন আৰু তিনি ৰাতি পৰ্যন্ত চলে। মাৰে গানৰ ওজা বা পৰম্পৰাগতভাৱে চলি অহা দেউৰীয়ে পূজাৰীৰ কাম সম্পাদন কৰে। এই পূজাত মাৰে গান আৰু সিজু গছ অপৰিহাৰ্য।

কামৰূপত ইয়াৰ উপৰি কামাখ্যাধাম, পছৰীয়া, গেৰুৱা, বামুণ শূৱালকুছি, বণাকুছি, হেলচাপাৰা আদিত মনসা পূজা বা বিষহৰী পূজা বা মাৰে পূজা অনুষ্ঠিত হয়। কামাখ্যাত

ব্যক্তিগতভাৱে বিষহৰী পূজা অনুষ্ঠিত হোৱাৰ উপৰিও শাওণ মাহৰ শেষৰ দিনটোত মাৰে পূজা আৰম্ভ হৈ ভাদ মাহৰ দ্বিতীয় দিনা পূজাৰ সামৰণি পৰে। বামুণ শুৱালকুছি, পছৰীয়া, গেৰুৱা, ৰণাকুছি হেলচাপাৰা আদিতো এই সময়তে ৰাজহুৱাভাৱে মাৰে পূজা অনুষ্ঠিত হয়। কামৰূপৰ বিভিন্ন থান আৰু মন্দিৰত শাওণ মাহত মাৰে পূজা ৰাজহুৱাভাৱে অনুষ্ঠিত হয়। দৰং, কামৰূপ আদিত শুভকাৰ্য অৰ্থাৎ বিয়া-বাৰুৰ আগদিনা অৰ্থাৎ অধিবাসৰ দিনা নাইবা দুদিন পূৰ্বে এদিনীয়াকৈ এদিন এৰাতি ব্যাপী মনসা পূজা কৰা দেখা যায়। গুৱাহাটী মহানগৰীৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ পৰা ছাগলপাৰা, পাটৰকুছি, নালাপাৰা, মৈদাম বাকাৰাপাৰা আদি ঠাইত বসবাস কৰা কাৰ্বি জনগোষ্ঠীৰ লোকসকলে বহু বছৰৰ পৰা মনসা পূজা কৰি আহিছে। মৈদাম বাকাৰাপাৰাৰ শ্ৰীশ্ৰী মাঁ মনসা মন্দিৰত হোৱা মনসা পূজাত দেওধনী নৃত্য, ওজাপালি পৰিবেশন কৰা হয়। ইয়াতো বলি বিধানৰ প্ৰচলন দেখা যায়। ইয়াৰ মূল পূজা ভাগ প্ৰতি তিনি বছৰৰ অন্তৰে অন্তৰে পতা হয়। এই পূজাত বৃহত্তৰ বাকাৰাপাৰা অঞ্চলৰ উপৰিও দাঁতিকাষৰীয়া অঞ্চলৰ কাৰ্বিৰ উপৰি অন্যান্য জনগোষ্ঠীৰ লোকসকলেও ইয়াত ভাগ লয়।

সৰভোগ অঞ্চলত অনুষ্ঠিত মনসা বা মাৰে পূজাত ওজাপালি আৰু দেওধনী উঠে। নাচি নাচি দেওধনী চলি পৰে আৰু এই অৱস্থা 'দেওৱে লম্বা' নামেৰে জনাজাত। এনেকুৱা অৱস্থাত দেওধনীয়ে প্ৰয়োজন অনুসৰি ভৱিষ্যৎ বাণী কৰে। সৰভোগৰ এই মনসা পূজা দুই বছৰৰ মূৰে মূৰে হয় আৰু পাঁচদিনীয়া হয়। ইয়াতো বলিবিধানৰ প্ৰচলন আছে। বঙ্গাইগাঁৱৰ বিজনী অঞ্চলতো মনসা পূজা অনুষ্ঠিত হয়।

দৰং অঞ্চলতো মনসা পূজাৰ ব্যাপক প্ৰচলন আছে। দৰঙ্গী ৰজাৰ ৰাজত্বকালত একমাত্ৰ ৰজাৰ নগৰত হে দুৰ্গোৎসৱ হৈছিল। ৰজা ঘৰৰ বাহিৰে প্ৰজাৰ ঘৰত দুৰ্গোৎসৱ প্ৰজাই নকৰিছিল। ৰজাৰ প্ৰধান বিষয়া আৰু সৰ্বসাধাৰণে শান্ত লোকৰ ঘৰত দুৰ্গাপূজাৰ পৰিৱৰ্তে মাৰে পূজা বা পদ্মা পূজা কৰা প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল। পদ্মাপূজাৰ প্ৰধান আৰু প্ৰথম অঙ্গ আছিল সুকনালীৰ ওজাপালি। পুৰোহিতে পূজা নকৰিলেও পদ্মাপূজা হ'ব কিন্তু সুকনালীৰ ওজাই পদ্মা পূজাৰ পদ নাগালে পদ্মাপূজা নহয়। এই প্ৰথা মঙলদৈ, দৰং অঞ্চলত এতিয়াও প্ৰচলিত। দৰঙত মনসা নামটোতকৈ গোসাঁনী, পদুম কুমাৰী, পদুমাই আদি নামৰহে জনপ্ৰিয়তা দেখা যায়। সেই বাবে মনসা পূজা গোসাঁনী সেৱা ৰূপেহে জনাজাত।

মঙলদৈৰ উত্তৰে অৱস্থিত ওদোলা অঞ্চলৰ জনসাধাৰণে প্ৰথমে গোচ লোৱা আৰু ধানৰ আগ অনাৰ দিনা বিষহৰী পূজা কৰে। মনসা পূজা বা পদ্মাদেৱীৰ পূজাৰ লগত এই পূজাৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। কোনো পূজাৰীৰ প্ৰয়োজন নাই, পৰিয়ালৰ মূৰব্বী পুৰুষজনে আগপাত এখন বেদী

এটাত পাৰি তাত মাহ-চাউল দিয়ে নৈবেদ্যৰূপে। ওজাপালি, দেওধনী ইয়াত অনুষ্ঠিত নহয়।

দৰংৰ মাহৰ পূজা কেইবা প্ৰকাৰে সম্পন্ন কৰা হয়। একেদিনাই আৰম্ভ কৰি সেই দিনাই শেষ কৰিলে তাক এক পৰীয়া বং পূজা বোলে। আগদিনা সন্ধিয়া অধিবাস কৰি পিছদিনা দিনটোৰ অন্তত শেষ কৰিলে তাক জগোৱা বং বা গোটা বং বোলে। একদিন অধিবাস কৰি চাৰিদিন ৰাখি তিনিটা পূজা কৰি পঞ্চম দিনত ভাঙিলে তাক পাঁচদিনীয়া পদ্মা পূজা বা পাঁচদিনীয়া মাহৰ পূজা বোলে। এই পাঁচদিনীয়া মাহৰ পূজাত দেওধনী নৃত্য হয়। দেওধনী গৰাকী চিৰকুমাৰী হ'ব লাগে। দেওধনীয়ে বুকুত মেখেলা পিন্ধি তাৰ ওপৰত ৰঙীন মেখেলা মেৰুৱাব লাগে নাইবা দীঘল-পুতল থকা ৰঙীন বিহা এখন বুকুত ভালকৈ বান্ধি তাৰ ওপৰত ৰঙীন শাৰী ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। কঁকালত হালধীয়া বা ৰঙা ৰঙৰ গামোচা এখন বান্ধিব লাগে, কোনো ধৰণৰ চোলা দেওধনীয়ে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰে। দেওধনীয়ে হাতত গামখাৰু, মুঠিখাৰু, বাজু, কাণত ফুটি, নাকত নাকফুল, গলত চন্দ্ৰহাৰ, গলপতা আৰু জোনমাদুলি, হাতৰ আঙুলিত 'আঙুঠি চাব' পিন্ধিব লাগে। মূৰৰ চুলি বেণীকৈ বান্ধিব নোৱাৰে। কলদিলীয়া খোপা বা কদেৰী খোপাও বান্ধিব পাৰে। দৰঙী ৰজাসকলৰ দিনৰ পৰা বৰ্তমানলৈকে দৰং অঞ্চলত কেইবাজনীও গাভৰুৱে দেওধনী বৃত্তি গ্ৰহণ কৰে।

দৰঙৰ মাহৰ পূজাত প্ৰত্যেক দিনাই বিশেষকৈ 'ভৰদক'ৰ দিনা দেওধনী উপবাসে থাকিব লাগে। ভৰদকৰ দিনা সন্ধ্যা সময়ৰ পৰা ওজাই বেউলা-লখিন্দৰৰ বিবাহ মণ্ডপত পদ্মাদেৱীৰ বিষৰ জ্বালাত মুৰ্ছাযোৱাৰ পদ গোৱা আৰম্ভ কৰিলে দেওধনীৰো মুৰ্ছা আৰম্ভ হয়। তাৰ পিছত ওজাই লখিন্দৰ, বেউলাৰ বিয়াৰ পদ আৰু বাসৰ গৃহৰ পদ গাবলৈ ধৰিলে দেওধনী মুৰ্ছাপ্ৰাপ্ত হৈ মৃতক সদৃশ হয়, তেতিয়া সভাৰ মাজত বিছনা কৰি শৱাসনত শুৱাই থয়, তাৰ পিছত ওজাই একাদিক্ৰমে লখিন্দৰৰ মৃত্যু তাৰ পিছত পদবিলাক গাই লখিন্দৰক পদ্মাদেৱীয়ে জীয়াই তোলা পদত ধৰে। তেতিয়া ওজাই এখন কাপোৰেৰে শৱাসনত শুৱাই থোৱা দেওধনীক জাৰিবলৈ ধৰে। পদো শেষ হয়, দেওধনীয়ো জ্ঞান প্ৰাপ্ত হয়। তেতিয়া তেওঁক পূজা মণ্ডপৰ ওচৰলৈ দাঙি নিয়ে। তাৰ পিছত তেওঁ দেৱীৰ বেদীত সেৱা জনাই সভাৰ পৰা বিদায় লয়। দেওধনী নৃত্যৰ শেষত ৰণচণ্ডী পূজা, কছাৰী পূজা, কেঁচাইখাইতী পূজা আদি বিভিন্ন অনুষ্ঠান সম্পাদিত হয়।

সৰ্পদেৱী মনসাৰ পূজা গোৱালপৰীয়া জনসমাজত অতি প্ৰাচীন আৰু ব্যাপক। গোৱালপৰীয়া সমাজৰ প্ৰতি গৃহস্থীতে মনসা পূজা কৰা হয় আৰু সেয়েহে প্ৰতি ঘৰতে বিষহৰীৰ ঘট থাকে। এই ঘট মনসাৰ প্ৰতীক। পূজাৰ দিনা গৃহস্থক মাৰেয়া বুলিকোৱা হয়। অবিভক্ত

গোৱালপাৰা জিলাৰ কোচ-ৰাজবংশীসকলৰ মনসা পূজাৰ আঞ্চলিক পদ্ধতিৰ ৰূপভেদে তিনিটা অঞ্চলত ভগাব পাৰি—(ক) বক্সিৰহাটৰ পৰা ধুবুৰী জিলাৰ বিলাসীপাৰা হৈ উত্তৰ-পশ্চিম কোকৰাঝাৰ অঞ্চলৰ অৰ্থাৎ পশ্চিম অঞ্চল (খ) চাপৰ, শালকোচা, বৈঠামাৰী অঞ্চলৰ পৰা বিজনী, চিদলীলৈকে পূব অঞ্চল আৰু (গ) কৃষ্ণাই, দুধনৈ, ধূপধৰা আদি অঞ্চললৈকে দক্ষিণ অঞ্চল।^{৪৯}

পশ্চিম অঞ্চলৰ মনসা পূজাৰ চাৰিটা ৰূপ আছে—(১) কানি বিষহৰী বা ফুলঘৰা, (২) যোৰ মন্দিৰ বা আঠমেৰুৱা (৩) এক মন্দিৰ বা চাইৰ মেৰুৱা আৰু (৪) আজাংকৰ। ইয়াৰ উপৰি কোনো কোনোৱে ষোল পুতলাৰ পূজাও কৰে। কানি বিষহৰী পূজাই প্ৰধান পূজা। ইয়াত মজু থাকিবই লাগিব। বিষহৰীৰ মন্দিৰতে পূজা পতাৰ নিয়ম। মন্দিৰ নাথাকিলে বাসগৃহ বা চোতালতে পূজা পাতে। এই পূজাত প্ৰচুৰ কলৰ প্ৰয়োজন হয় আৰু প্ৰতিটো কলতে (প্ৰসাদত দিয়া কলৰ বাদে) সিন্দূৰৰ ফোঁট দিয়া হয়। পূজাৰ বেদীত ফাকুৰে মণ্ডল আঁকি তাৰ ওপৰত সিন্দূৰৰ ফোঁট যুক্ত আগলতি কলপাতৰ ওপৰত সিন্দূৰৰ ফোঁট দিয়া ঘট স্থাপন কৰে। ঘটত তামোল-পাণ এযোৰ, পঞ্চপল্লব আৰু এটা টকা দি পানী ভৰাই দিয়ে। সিন্দূৰৰ ফোঁটযুক্ত নাৰিকল এটা ঘটৰ ওপৰত স্থাপন কৰি কাপোৰেৰে ঢাকি দিয়ে। দ্বিতীয় এটা ঘট সিন্দূৰৰ ফোঁট দিয়া আগলতি কলপাতৰ ওপৰত স্থাপন কৰে কিন্তু ইয়াত নাৰিকল নাথাকে। প্ৰথম ঘটটো গণেশৰ আৰু দ্বিতীয় ঘটটো গীদালৰ। পূজাত পাঁচখন ডালা থাকে। প্ৰতিখন ডালাত সিন্দূৰৰ ফোঁট দিয়া একোখনকৈ আগলতি পাত, পদুম পাত, মানকচুৰ পাত, একোটাকৈ পদুম ফুল আৰু কচুৰ ফুল দিয়ে। প্ৰধান ডালাখনত এযোৰ হাঁহৰ কণী আৰু নেমুটেঙা দিয়া নিয়ম। ইয়াৰ উপৰি বাঁহৰ পাত আদিও দিয়ে। পূজাত দৈ, গাখীৰ, চেনি, গুৰ, ঘি, মধু আৰু কল দিয়ে। মন্দিৰ বা পূজাদেৱীৰ চাৰিকোণত চাৰিটা কলপুলি পুতি সন্মুখভাগ মুক্ত কৰি ৰাখি বাকী তিনিওফালে ৰচিৰে চাৰিওটা কলপুলি সংলগ্ন কৰি দিয়ে আৰু ৰচীত আমপাত আৰু কল আঁৰি দিয়ে। ঢাকৰ বাদ্য এই পূজাৰ এক অপৰিহাৰ্য অঙ্গ। পূজাৰ বিভিন্ন প্ৰসঙ্গত ঢাক বজায় আৰু ঢাকৰ বাদ্যৰে পূজাৰ সামৰণি পৰে। কানি বিষহৰী পূজাত সুকবি নাৰায়ণদেৱ ৰচিত মনসাগীত পৰিবেশন কৰাটো এক প্ৰকাৰ বাধ্যতামূলক নিয়ম। এই গীতৰ গায়কৰ দলত তিনিজন ব্যক্তি থাকে। এজন মূল গীদাল, এজন বায়ন আৰু এজন পালি। মূল গীদালে খুটিতাল বজাই গীতৰ সুৰ টানে আৰু পালিয়ে তাল বজাই সহযোগ কৰে। কানি বিষহৰীৰ মজুটোক তুলসী বেদীৰ ওচৰত বা চোতালত কলপাতৰ ওপৰত স্থাপন কৰি মাৰেয়ানীয়ে ঢাক বাদ্যৰ মাজেৰে বৰণ কৰি নি প্ৰধান ডালাত স্থাপন কৰাৰ পৰাই প্ৰকৃত পূজাৰ কাম আৰম্ভ হয়। পূজাৰ বিভিন্ন প্ৰসঙ্গৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি গায়কদলে গান

পৰিবেশন কৰে। গীদালে পৰ্যায়ক্রমে ভগৱতী বন্দনা, মন্দিৰ ঘট, শিবেৰ বিয়া, ফুল বাবা আদি গীত পৰিবেশন কৰে। পূজা শেষ হ'লে চালৰ ওপৰত পানী ছটিওৱাৰ নিয়ম। খোৱা-লোৱাৰ অন্তত মাৰেয়া বা গৃহস্থই কলৰ দোলাত এযোৰ তামোল-পাণ বা বস্ত্ৰ আৰু উপযুক্ত মাননিসহ বিদায়িকী গায়কৰ আগত থৈ সেৱা কৰে। গায়কে উক্ত মাননি গ্ৰহণ কৰি তামোল-পাণযোৰ গৃহস্থৰ হাতত ওভটাই দি আশীৰ্বাদ দিয়ে আৰু তামোলযোৰ ভঁৰালত থবলৈ আৰু পাণযোৰ তেওঁলোকক খাবলৈ দিয়ে।

যোৰ মন্দিৰ, এক মন্দিৰ আৰু আজাংকৰ পূজাৰ পদ্ধতি একে। ইয়াৰ একমাত্ৰ মজুৰ ক্ষেত্ৰতহে পাৰ্থক্য আছে। এই কেই প্ৰকাৰ পূজা বিধৱাই কৰে। কানি বিষহৰী পূজাৰ দুটা ঘটৰ বিপৰীতে ইয়াত ঘট এটা থাকে কিন্তু ঘটত নাৰিকল নাথাকে। কানি বিষহৰী পূজা দিনৰ ভাগতে কৰে কিন্তু এই তিনি প্ৰকাৰ পূজা সন্ধিয়া আৰম্ভ কৰি পুৱা শেষ কৰে। ঢাকৰ বাদ্য ইয়াতো অপৰিহাৰ্য্য। এই পূজাবোৰত বিষহৰীৰ গান দোতাৰাৰে গায়। ইয়াত গায়কৰ দলত দুজন ব্যক্তি থাকে—এজন মূল গীদাল, দোতোৰা বজাই গীত গায় আৰু আনজন পালি তাল বজাই গীদালৰ সুৰত সহযোগ কৰে। এই পূজাবোৰত বিষহৰীৰ বা মনসাৰ ভাসানী আৰু জাগানী দুয়ো খণ্ডই গোটেই নিশা জুৰি গায়। পূজাৰ অন্তত কোনো কোনো অঞ্চলত বাহী চোতালত পানী ঢালি মহিলাসকলে ঢাক বাদ্যৰ তালে তালে দলবদ্ধভাৱে নৃত্য কৰে। বেউলাই দেৱপুৰীত নৃত্য পৰিবেশন কৰি দেৱতাসকলক সন্তুষ্ট কৰিছে কাৰণে এই মহিলাসকলেও এনেদৰে নৃত্য কৰিলে দেৱতা সন্তুষ্ট হয় বুলি বিশ্বাস কৰে। কানি বিষহৰীৰ মজু ভহাই দিয়াৰ নিয়ম নাই কিন্তু বাকী তিনিটা পূজাৰ অন্তত কল ঠৰুৱাৰ ভেল সজাই তাৰ ওপৰত মজু স্থাপন কৰে আৰু তেল, সিন্দূৰ পিন্ধাই মূৰৰ ওপৰত উক্ত ভেলখনলৈ ঢাকৰ বাদ্য বজাই নৈ, বিল বা খালত ভহাই দিয়ে।

ওপৰৰ চাৰি প্ৰকাৰ বিষহৰী পূজা প্ৰতিবছৰে শাওণ মাহত গৃহস্থই পূজা কৰাৰ নিয়ম। বাৰ্ষিক মনসা পূজাত হাঁহ, পাৰ, ছাগলী বলি দিয়া হয়। ইয়াৰ উপৰি 'মাৰাই' নামৰ আন এক প্ৰকাৰ মনসা পূজা আছে, যি পূজা ল'ৰা-ছোৱালীৰ বিবাহ অনুষ্ঠানৰ অপৰিহাৰ্য্য অঙ্গৰূপে অনুষ্ঠিত হয় আৰু কোনোবাই মানস কৰিলেও মাৰাই অনুষ্ঠিত কৰিব পাৰে। মাৰাই পূজাত মহাদেৱৰ স্থান বিশেষভাৱে নিৰ্দিষ্ট। মাৰাই পূজাৰ কেইবাটাও ভাগ আছে; যেনে : ছটাকী, পোৱাকী, আধসেৰী আৰু সেৰকী। কোচ-ৰাজবংশীবোৰৰ গৃহদেৱতা মনসাৰ মন্দিৰতে মাৰাই পূজা সম্পন্ন কৰে। কোনো একোটা পৰিয়ালে ব্যক্তিগত সুখ-শান্তিৰ কাৰণে নিজৰ নিজৰ ঘৰত এই পূজা পাতে। তেত্ৰিশকোটি দেৱ-দেৱীক সন্তুষ্ট কৰাই এই পূজাৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য। আগৰ দিনত ৰাজবংশীসকলে সাৰ্বজনীনভাৱে মাৰাই পূজা পাতি সাৰ্বজনীন সুখ-শান্তি কামনা কৰিছিল। সৰ্বসাধাৰণ বিয়াত

ছটাকী মাৰাই পূজা প্ৰচলিত। ছটাকী মাৰাইত মাটিৰে নিৰ্মিত হংসবাহিনী চতুৰ্ভূজা পদ্মাদেৱীৰ লগত কাৰ্তিক, গণেশ, লক্ষ্মী, সৰস্বতী, গোদা আৰু গুদুনীৰ মূৰ্তি থাকে। পদ্মাৰ মূৰ্তিৰ ওপৰত মহাদেৱৰ ছবি অংকিত থাকে। পোৱাকীত ছটাকীৰ সাতটা মূৰ্তিৰ উপৰিও বেউলা, লখিন্দৰ, সোনেকা, চান্দো সদাগৰ, আস্তিক মুনি, কাশ্যপ মুনি, নেতা ইত্যাদি কৰি ঠাঠা মূৰ্তি থাকে। এনেদৰে আধসেৰীত পোৱাকীৰ দুগুণতকৈ অধিক মূৰ্তি আৰু সেৰেকীত মূৰ্তিৰ উপৰিও মনসা কাব্যৰ কাহিনীৰ লগত জড়িত সপ্তডিঙা আৰু বাণিজ্যৰ সামগ্ৰী থাকে। মাৰাই পূজাৰ উপকৰণ আৰু পূজা পদ্ধতি কানি বিষহৰী পূজাৰ দৰে। এই পূজা বামুণ পুৰোহিতে কৰে। এই পূজা কানি বিষহৰী পূজাতকৈ অধিক আড়ম্বৰপূৰ্ণ হয় আৰু তিনিদিনৰ পৰা ন বা এঘাৰ দিনলৈকে চলিব পাৰে যদিও বৰ্তমান তিনিদিনতে সমাপ্তি ঘটে।

পূব অঞ্চলৰ মনসা পূজাৰ বিধি অনুসৰি কেইবাটাও পদ্ধতিত এই পূজা অনুষ্ঠিত হয়। সেইবোৰৰ ভিতৰত গোটা মাৰাই, পাত মাৰাই, ডেৰীয়া মাৰাই বা লাখল মাৰাই আৰু কীৰ্তন বা ধূম কীৰ্তন মাৰাইৰ নাম পোৱা যায়। তাৰোপৰি সাধাৰণভাৱে পতা মনসা পূজাৰ প্ৰথাও আছে। অৱশ্যে অঞ্চলভেদে ডেৰীয়া মাৰাই আৰু লাখল মাৰাই দুটা বেলেগ বেলেগ অনুষ্ঠান। পূৰ্বতে গোটা মাৰাই সাতদিন বা চাৰিদিন (দিনৰাতি) লৈ চলিছিল। এই পূজাত পদ্মাপুৰাণখন আৰম্ভণিৰ পৰা শেষলৈ একাদিক্ৰমে গোৱা হয়। বৰ্তমান গৃহস্থৰ সুবিধা লৈ এই পূজা তিনি দিনতে শেষ কৰা হয়। গোটা মাৰাইত মূৰ্তি আৰু মজু উভয়ৰে প্ৰচলন আছে আৰু বলি বিধানৰ প্ৰথাও প্ৰচলিত। প্ৰথম ৰাতি জাগনি অৰ্থাৎ দেৱীক জগাই দিয়া হয়, দ্বিতীয় দিনা পূজা আৰু ৰাতি মজু ভৰোৱা, তৃতীয় দিনা ভৰ মাৰাই আৰু ৰাতি ভাটিয়ালী গোৱা আৰু শেষৰ দিনা অনুষ্ঠানৰ সমাপন। ইয়াত প্ৰয়োজনত দুটা মজু থাকিব পাৰে আৰু এশ আঠটা প্ৰতিমা থাকে। পাত মাৰাই আঢ়াই দিনীয়া। এই পূজাত সৃষ্টি পাতনৰ পৰা ৰাখাল পূজা, চান্দোৰ জন্ম, লখাইৰ বিয়াৰ পৰা চান্দোই আগবঢ়োৱা পূজা ভাগলৈ পুৰাণৰ কাহিনীভাগ গোৱা হয়। এই পূজাতো মজু অপৰিহাৰ্য। এই পূজাতো বলি-বিধান বা উছৰ্গা কৰা হয়। অঞ্চলভেদে এই পূজাত সৃষ্টি পাতনৰ পৰা হাসান-হুসেনৰ মনসা পূজালৈ গীতভাগ গোৱা হয়। ডেৰীয়া মাৰাই বা লাখল মাৰাই ডেৰ দিনত শেষ কৰা হয় বাবেই ইয়াক ডেৰীয়া মাৰাই বুলি কোৱা হয়। এই পূজাতো মজুৰ প্ৰয়োজন আছে যদিও গৃহস্থৰ সামৰ্থ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ইয়াত পৰিবেশিত হোৱা গীতৰাজি সৃষ্টি পাতনৰ পৰা আৰম্ভ হ'ব আৰু ৰাখাল পূজাত শেষ হ'ব যদিও অঞ্চল বিশেষে পদ্মা-পুৰাণখনৰ কাহিনীভাগ গাই শেষ কৰা হয় বুলি জনা যায়। ধূমকীৰ্তন এদিনতে শেষ কৰা হয় বাবে এই পূজা এক দিনীয়া মাৰাই নামেৰেও জনাজাত। এই পূজাত সৃষ্টি পাতনৰ পৰা মনসাৰ বিয়াৰ আয়োজনলৈ কাহিনীভাগ

দাঙি ধৰা হয়। পূজাৰীৰ কাম গীতালেও কৰিব পাৰে, ইয়াত বামুণৰ প্ৰয়োজন নাই। এই পূজাবোৰৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল গৃহস্থৰ বাসনা পূৰণ কৰা। পূজাৰ প্ৰয়োজনীয় মজু কুহিলাৰে সাজি উলিওৱা হয় আৰু তাৰ চাৰিওফালে বিভিন্ন পট, পদ্মা আৰু আন দেৱ-দেৱীৰ প্ৰতিকৃতি প্ৰমুখ্যে পূজাৰ আৱশ্যকীয় বিগ্ৰহৰাজিৰ চিত্ৰাঙ্কনযুক্ত হৈ থাকে। আঞ্চলিক বা স্থানীয় বৈশিষ্ট্যৰ প্ৰভাবো মজুবোৰত পৰিলক্ষিত হোৱা দেখা যায়। কেতিয়াবা কুহিলাৰ পৰিৱৰ্তে পাতল কাগজেৰেও মজু বনোৱা হয়।

দক্ষিণ অঞ্চলত মনসা পূজাক ভিন ভিন নামেৰে জনা যায়; যেনে— বৰমাণী, মাৰে, বিষহৰী, কামাখ্যা আৰু মনসা। এই পূজাও দেউৰীয়ে কৰে। মজু নাথাকিলে মাৰে পূজা বুলি কয় আৰু যি পূজাত মজু থাকে সেই পূজাক বৰমাণী পূজা বুলি কয়। বৰমাণী পূজা তিনি দিন ধৰি চলে। দ্বিতীয়দিনা ভৰ হয়। তিনিওদিনে ওজাপালি বা সুকনানী গায়। কোনো কোনো ঠাইত মাৰে বা বিষহৰী পূজাতো ওজাপালি অনুষ্ঠিত হয় যদিও চুটি কৰে আৰু এদিনতে শেষ কৰে। বৰমাণী পূজাৰ মজু পৰম্পৰা অনুসৰি বাঁহেৰে নিৰ্মাণ কৰে আৰু কাগজ মেৰিয়ায়। মজুৰ চাৰিওফালে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ কেনেকৈ সৃষ্টি হৈছে তাৰ দেৱ-দেৱীসকলৰ ছবি অংকন কৰে। মজুৰ ভিতৰত চাৰিকোণত চাৰিটা কলপুলি পোতে। সন্মুখভাগৰ বাদে এৰা সূতাৰে চাৰিওটা কলপুলি সংলগ্ন কৰি সূতাত সিন্দূৰৰ ফোঁট দিয়া আমপাত আৰু কপাহ আঁৰি দিয়ে। মাটিৰ টিপত সিন্দূৰৰ ফোঁট দিয়া আগলতি কলপাতত এযোৰ তামোল-পাণসহ সিন্দূৰৰ ফোঁট দিয়া ঘট স্থাপন কৰে। ঘটত তামোল-পাণ এযোৰ, টকা, চাউল দি পানী ভৰাই দিয়ে। ঘটত আমপাত আৰু বেলপাতৰ মালা পিন্ধাই দিয়ে। পূজাৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি দেওধনী উঠে।

ইয়াৰ উপৰি চাহ বাগিচাৰ হিন্দু ধৰ্মী লোকসকলৰ মাজতো মনসা বা মাৰে পূজাৰ প্ৰচলন লক্ষ্য কৰা যায়। বৰাক উপত্যকাৰ অধিবাসীসকলৰ সমাজতো মনসা পূজা কম বেছি পৰিমাণে প্ৰচলিত।

বঙ্গদেশত মনসা পূজা :

মনসা পূজাৰ প্ৰচলন বঙ্গদেশৰ সমাজত বিশেষভাৱে লক্ষ্যণীয়। একাদশ শতিকাৰ পূৰ্বেই বঙ্গদেশৰ সমাজত মনসা পূজাই বিশেষ প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিছিল। কাৰণ এই সময়ৰ মাজত মনসা মূৰ্তি গঠনৰ ভাস্কৰ্যৰ এটি বিশেষ আদৰ্শ প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। বঙ্গদেশৰ প্ৰাচীন ভাস্কৰ্যৰ বহুতো মনসা মূৰ্তি ৰাঢ় ভূমিৰ অন্তৰ্গত বীৰভূম জিলাত আৱিষ্কৃত হৈছে। সমগ্ৰ বাংলাদেশৰ মাজত বীৰভূম জিলাত আধুনিক কাল পৰ্যন্তও মনসা পূজাৰ সৰ্বাধিক প্ৰচলন দেখা পোৱা যায়। বীৰভূম জিলাত এনে কোনো গাঁও নাই, য'ত এটা তথা একাধিক মনসাৰ মন্দিৰ নাই। এইবোৰ মন্দিৰত

নিম্নজাতিৰ লোকৰ দ্বাৰা মনসা পূজাৰ অনুষ্ঠান হৈ থাকে। ইয়াৰ উপৰি বাৰ্ষিক পূজা উপলক্ষে ব্ৰাহ্মণ পুৰোহিতসকলেও পূজা কৰে। বীৰভূম জিলাৰ প্ৰায় প্ৰত্যেক গাঁৱত কেওট বা বাৰ্ফী জাতীয় লোকৰ ঘৰত মাটিৰ বেৰদি কোণটো ঠিয় কৰি মনসাদেৱীৰ মূৰ্তি প্ৰতিষ্ঠিত কৰি থোৱা দেখা যায়। মূৰ্তি মানে মূৰ্তিকা-নিৰ্মিত ঘট। ঘটৰ গাত বহুতো সৰ্পফণা গঢ়ি তোলে। এই ঘটৰ ওপৰত পূজা কৰা পূজাৰীৰ দ্বাৰা এটি সিজু মনসাৰ ডাল আনি স্থাপন কৰা হয়। এই ঘটৰ সন্মুখত পূজা কৰে আৰু কাৰোবাৰ মানস থাকিলে ছাগলী, পাৰ ইত্যাদি বলিও দিয়ে। দশহৰা, শ্ৰাৱণ সংক্ৰান্তি, ভাদ্ৰ সংক্ৰান্তি আৰু নাগপঞ্চমীত বিশেষ সমাৰোহেৰে মনসা পূজা হয়। এই উপলক্ষে ব্ৰাহ্মণ পুৰোহিতে পূজা কৰে।

বঙ্গদেশত মনসাৰ দেৱী মূৰ্তিৰ যিদৰে ব্যৱহাৰ আছে নাগমূৰ্তিৰো তেনেদৰে ব্যৱহাৰ আছে, নাগমূৰ্তিবোৰক নাগঘট বা মনসাৰ ঘট বোলে। এইবোৰ মাটিৰে নিৰ্মিত। বঙ্গদেশৰ বিভিন্ন অঞ্চলত বিভিন্ন প্ৰণালীত নাগঘট নিৰ্মিত হ'লেও ইয়াৰ লগত অভিন্ন আদৰ্শ জড়িত। বীৰভূম জিলাত যি নাগঘট পূজিত হয়, সেয়া বঙ্গদেশত ব্যৱহৃত নাগঘটবোৰৰ প্ৰাচীনতম ৰূপ বুলি ধাৰণা কৰা হয়। ইয়াত এটা ডাঙৰ মাটিৰ হাড়িৰ গাত বহুতো সৰ্পফণাৰ চিত্ৰ অংকিত হোৱা দেখা যায়। সেইবোৰৰ ওপৰত সিন্দূৰ লিপি দিয়া কাৰণে কেতিয়াবা ফণাবোৰ অস্পষ্ট দেখা যায়। এনে ধৰণৰ এটা, তিনিটা, পাঁচটা অথবা সাতটা ঘট একেলগে পূজিত হয়। কোনো কোনো আধুনিক ঘটত সৰ্প ফণাৰ লগতে এটি ক্ষুদ্ৰ আকৃতিৰ হংসবাসনা নাৰী মূৰ্তিও দেখা পোৱা যায়। এই ঘটবোৰৰ নিৰ্মাণৰ ইতিহাস বিৰাট বিচিত্ৰ। গ্ৰাম্য কুস্তকাৰসকলে এইবোৰ গঢ়ে কিন্তু জনসাধাৰণৰ বিশ্বাস যে ইচ্ছা কৰিলেই সকলো কুস্তকাৰে নাগঘটবোৰ গঢ়িব নোৱাৰে। যদি কোনো কুস্তকাৰৰ হাতত দেৱীয়ে নিজৰ সৰ্পৰূপ প্ৰকাশ কৰে, তেতিয়া সেই কুস্তকাৰে তেওঁৰ নিয়মিত হাড়ি গঢ়াৰ সময়ত এটি হাড়িৰ ওপৰত যেতিয়া নিজেই সৰ্পফণা আঁকিব ধৰিব তেতিয়া সকলোৱে বুজি পাব যে সেই কুস্তকাৰৰ ওপৰত নাগঘট নিৰ্মাণৰ আদেশ আছে। এই আদেশ শিৰোধাৰ্য্য কৰি কুস্তকাৰে নিৰ্দিষ্ট সংখ্যক নাগঘট নিৰ্মাণ কৰাৰ পিছত নদী বা পুখুৰীৰ পানীত নিমজ্জিত কৰি ৰাখে। এইবাৰ পূজাৰীৰ ওপৰত স্বপ্নাদেশ হ'ব, স্বপ্নাদেশ মতে কোনো বাগ্‌দী, কেওট, মাল কিংবা অন্য কোনো নিম্ন জাতিৰ লোকে সেই নিমজ্জিত ঘটবোৰক আনুষ্ঠানিকভাৱে তুলি আনি তেওঁৰ গৃহত প্ৰতিষ্ঠিত কৰিব। সেই তেতিয়াৰ পৰা পুৰুষানুক্ৰমিকভাৱে ঘটবোৰক পূজা কৰি থাকিব আৰু যি কুস্তকাৰৰ হাতেৰে ঘটবোৰ নিৰ্মিত হৈছিল তেওঁ সমাজত মনসাৰ এজন পৰম ভক্ত বুলি গণ্য হ'ব। মনসা পূজা বঙ্গদেশৰ নিম্ন শ্ৰেণীৰ লোকৰ সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক জীৱনৰ লগত ঘনিষ্ঠভাৱে জড়িত হৈ আছে। কিন্তু এই অঞ্চলবোৰৰ যিবোৰ স্থানত হিন্দুধৰ্মৰ প্ৰভাৱ বেছি প্ৰবল, তাত

নাগঘটৰ লগে লগে মনসাৰ নাৰীমূৰ্তি গঢ়ি পূজা কৰাৰ ৰীতিও প্ৰচলিত থকা দেখা যায়। আজিও বৰ্ধমান জিলাৰ বাগ্‌দী জাতিৰ মাজত মূৰ্তি নিৰ্মাণ প্ৰথা প্ৰচলিত আছে।

বৃক্ষ আৰু সৰ্পৰ লগত উৰ্বৰতাবাদ বা Fertility cult-ৰ সম্পৰ্ক থকা কাৰণে বিবাহৰ দিনা বঙ্গদেশৰ বহু অঞ্চলত মনসা পূজা কৰা দেখা যায়। এক মনসা পূজা উপলক্ষে নকল বিয়াৰ অনুষ্ঠান; যেনে— ‘জালাবিয়া’ আৰু দুই আচল বিয়াৰ লগত মনসা পূজা যি বিয়াৰ প্ৰধান অঙ্গ। ‘জালাবিয়া’ সম্পৰ্কে অসাধাৰণ বৰ্ণনা পোৱা যায় ঔপন্যাসিক মল্লবৰ্মনৰ ‘তিতাস একটি নদীৰ নাম’ৰ উপন্যাসত, শাওণ মাহ হোৱাৰ লগে লগে পদ্মাপুৰাণ পঢ়াও শেষ হয়। ঘৰে ঘৰে মনসা পূজাৰ আয়োজন কৰিছে আৰু কৰিছে ‘জালাবিয়া’ৰ আয়োজন। বেউলা সতীয়ে মৃত পতি লখিন্দৰক লৈ ঘৰৰ বাহিৰ হোৱাৰ সময়ত শাও আৰু জাসকলক বহুতো সিদ্ধ ধান দি কৈছিল তেওঁৰ স্বামী যিদিনা জীয়াই উঠিব, সেই ধানবোৰ সেইদিনা গজালি মেলিব। সেই মতেই ধানবোৰ গজালি মেলিছিল। এই ইতিহাস পুৰাণ ৰচয়িতাৰ অজানা হ’লেও মালোপাড়াৰ ছোৱালীবোৰে নজনা নহয়। বেউলাৰ এই ঘটনাৰ স্মাৰক চিহ্নৰূপে মনসা পূজাৰ দিনা এক অভিনৱ বিবাহৰ আয়োজন কৰা হয়। ধানৰ গজালি বা জলকীয়া ইয়াৰ প্ৰধান উপকৰণ। সেয়ে ইয়াৰ নাম জালবিয়া। এজনী ছোৱালী দৰাৰ সাজত চকীত বহে আৰু এজনী ছোৱালীয়ে কইনাৰ ৰূপত সাতবাৰ তাক প্ৰদক্ষিণ কৰে। ধূনা দানিৰ দৰে এটি পাত্ৰত ধানখিনি ৰাখি দৰাৰ মুখৰ ওচৰলৈ নি প্ৰতিবাৰে লগাই দিয়ে। এইদৰে যোৰা যোৰাকৈ নাৰীসকলৰ মাজত বিবাহ হৈ থাকে আৰু এদল নাৰীয়ে গীত গাই থাকে।^{৫০}

বঙ্গদেশৰ কোনো কোনো অঞ্চলৰ বিবাহ অনুষ্ঠান মনসা পূজাৰ লগত সম্পৃক্ত। বিয়া উপলক্ষেই এই মনসা পূজা পতা হয়। মনসা পূজা নহ’লে বিয়া নহয়েই। গোটেই বছৰ মনসাৰ বেদী নিৰ্মিত থাকে, তাৰে তিনিওফালে বাঁহৰ বেৰাৰে আগুৰা থাকে, ওপৰত টিনৰ ছাউনি, মাটিৰ বেদীৰ ওপৰত মাটিৰ টিপ, এইটোৱে মনসাৰ থান। ইয়াতেই গোটেই বছৰ বেদী পৰিষ্কাৰ কৰি ফুল পানী দিয়া হয়। বিয়া উপলক্ষে বিয়াৰ আগদিনা অৰ্থাৎ অধিবাসৰ দিনাই বিষহৰীৰ গান আৰম্ভ হয়। এই গান ল’ৰাৰ বিয়া উপলক্ষে তিনিদিন আৰু ছোৱালীৰ বিয়া উপলক্ষে দুদিন চলে। বিয়াৰ দিনা মনসা দেৱীৰ মূৰ্তি স্থাপন কৰা হয় সেই মনসাৰ বেদীত। এটা সৰু নতুন কলপুলি স্থাপন কৰি তাৰ সন্মুখত ঘটটো থোৱা হয়। ইয়াত নাগঘট ব্যৱহাৰ কৰা নহয়। পূজা তিনিবাৰ কৰা হয়— ৰাতিপুৱা এবাৰ, দুপৰীয়া এবাৰ আৰু সন্ধ্যাবেলা এবাৰ। পূজা ব্ৰাহ্মণ পুৰোহিতে কৰে। মনসা পূজাৰ ভোগখিনি উল্লেখযোগ্য, ভোগখিনি বিগ্ৰহৰ মুখত লগাই দিয়া হয়। তাৰ পিছত এযোৰ পাৰ নহ’লে দুটা হাঁহৰ কণী চক্ষুদান কৰিবলৈ লাগে। ঘৰৰ সকলোতকৈ বয়সীয়াল

মহিলাই কইনাৰ গা-মুখত লগাই দিয়ে। পাঁচজনী সাধবা তিৰোতাই কইনাক চুই উৰুলি দিয়ে। তাৰ পিছত কইনাৰ হাতত ঘটৰ অৰ্ঘ্যাখিনি দি দিয়ে আৰু কইনাই তাৰে অলপ চাদৰৰ আঁচলত বান্ধি লয়। এইখিনিক ‘বৰবাঞ্জা’ বুলি কোৱা হয়। মনসা পূজা শেষ হোৱাৰ পিছত ঘট আৰু মূৰ্তি বিসৰ্জন দিয়া হয় পুখুৰীত। তাৰ পিছত কইনা-দৰাই বিদায় লয়।

বঙ্গদেশৰ নিম্নবৰ্গৰ সংস্কৃতিত মনসা পূজাই এক বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰিছে। মনসা পূজা উপলক্ষে এটি ডাঙৰ উৎসৱ অনুষ্ঠিত হয়। ছোটনাগপুৰৰ অন্তৰ্গত ৰাঁচি জিলাৰ ওৰাওঁ নামৰ আদিম জাতিৰ মাজত সৰ্পদেৱীৰূপে মনসাৰ নাম শুনা পোৱা যায়। ইহঁতৰ মাজত সাপৰ ওজাক ‘নাগমতি’ বোলে। নাগমতি আৰু তেওঁৰ শিষ্যবৰ্গই জেঠআৰু আহাৰ মাহত মনসা পূজা উপলক্ষে গোটেই দিনটো উপবাসে থাকে আৰু সন্ধ্যাৰ সময়ত এটাকৈ কুকুৰা বলি দিয়ে। সকলোৱে লগ হৈ মনসাৰ মাহাত্ম্য কীৰ্তন কৰি গান গাই থাকে আৰু তালে তালে হাত তালি বজাই থাকে। এই উপলক্ষে সাপৰ বিষ জাৰাৰ নানা প্ৰকাৰ মন্ত্ৰ আবৃত্তি কৰে আৰু নানা জাতিৰ সাপৰ নাম উল্লেখ কৰে। মানভূম আৰু হাজাৰিবাগ জিলাৰ সংলগ্ন অঞ্চলৰ কুৰ্মীসকলৰ মাজতো সৰ্পদেৱী মনসাৰ পূজা কৰা হয়। ছাওতাল পৰগণাৰ চাওতালসকলেও মনসা পূজা কৰে।

প্ৰত্যেক ব্ৰত পাৰ্বণৰ লগত কোনো নহয় কোনো কাহিনী জড়িত হৈ আছে। বঙ্গদেশতো সৰ্পৰূপা মনসাৰ পূজাৰ লগত বেউলা-চান্দো সদাগৰৰ কাহিনীৰ সৃষ্টি হৈছে। চান্দো সদাগৰৰ দশা বিপৰ্যয়, সৰ্প দংশনত লখিন্দৰৰ মৃত্যু, লখিন্দৰৰ পুনৰ্জীৱন লাভ, চান্দো সদাগৰৰ দ্বাৰা মনসা পূজা ইত্যাদি কাহিনী বৰ্ণিত হৈছে।

বঙ্গদেশত দুই ধৰণৰ মূৰ্তিতে মনসা পূজা হয়। মনসাৰ দেৱীমূৰ্তি আৰু শুদ্ধ সৰ্প মূৰ্তিত। সংখ্যা অনুযায়ী সৰ্প মূৰ্তিবোৰ অষ্টনাগ, নবনাগ, বিয়াল্লিশ নাগ ইত্যাদি নামেৰে চিহ্নিত হয়। কুলপ্ৰথা অনুযায়ী এটি এটি পৰিয়ালে এক এক ধৰণৰ নাগমূৰ্তিতে পূজা কৰে।

মনসামঙ্গল, মনসাৰ পাঁচালী, মনসাভাসান বঙ্গদেশ, উৰিষ্যা, অসম, বিহাৰ আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ কোনো কোনো ঠাইত প্ৰচলিত। বঙ্গদেশৰ পূৰ্ব মেদিনীপুৰ জিলাৰ বিশেষকৈ তমলুক মহকুমা এলেকাত মনসাকীৰ্তনৰ প্ৰচলন আছে। মনসা কীৰ্তন বুলিলে মনসাৰ মাহাত্ম্যসূচক গানক বুজোৱা হয়। মনসা কীৰ্তনৰ দলত তিনিৰ পৰা পাঁচজন মানুহ থাকে। তিনিজন হ’ল গায়ক, এজন খোলবাদক আৰু এজন কৰতাল বাদক। পাঁচজনৰ দলত দুজন কথক থাকে। মনসা পূজা উপলক্ষে মনসাকীৰ্তন পৰিবেশিত হয়। যিকোনো মাহৰ শনি, মঙলবাৰ বা সংক্ৰান্তিত মনসা পূজা হ’ব পাৰে। জেঠ, আহাৰ, শাওণ আৰু ভাদ মাহত মনসা পূজা বেছি হয়।

মনসা কীৰ্তনৰ জৰিয়তে সাধাৰণতে গৃহস্থৰ তথা পৰিবাৰৰ কল্যাণ কামনা কৰে। নাগবন্দৰ

ঘৰত গোটেই বছৰ আঠবাৰ আঠভাৰে মনসা পূজা হয় আৰু এই পূজা উপলক্ষে মনসা কীৰ্তন পৰিবেশিত হয়। নাগবন্দৰ ঘৰ অৰ্থাৎ এই ঘৰত যিকোনো ধৰণৰ সাপে বসবাস কৰিব পাৰে কিন্তু সচৰাচৰ কাকো অন্যায়া নকৰে। নাগবন্দৰ ঘৰত থকা নাগমাতাক সন্তুষ্ট কৰাৰ উদ্দেশ্যে মনসা পূজা কৰা হয়।

মনসা কীৰ্তন বন্দনাৰে আৰম্ভ হয়। প্ৰথমে লঘুসুৰত ধৰা হয়—‘জয় মা মনসা, জয় বিষহৰী’, ‘জয় মাগো পদ্মারতী হৰেৰ নন্দিনী’। মনসা কীৰ্তন দুই প্ৰকাৰ। এটি মনসাৰ নাম জগাই ৰখা আৰু এটি হ’ল কীৰ্তনৰ মাজত কাহিনী কৈ যোৱা। সময় এক ঘণ্টাৰ পৰা ১২ ঘণ্টাৰ প্ৰয়োজন। যেতিয়া যি প্ৰয়োজন সেই ধৰণেই কীৰ্তন পৰিবেশিত হয়। কীৰ্তনৰ আৰম্ভণিত কিছুমান লোকাচাৰ আছে। কীৰ্তন গোৱাসকল গৃহস্থৰ ঘৰত প্ৰবেশ কৰাৰ লগে লগে সিহঁতৰ ভৰি পানীৰে ধুই দিয়ে আৰু নতুন ধুতি দি বৰণ কৰা হয়। পাণ, সুপাৰি দি নিমন্ত্ৰণ কৰি আনি আসন গ্ৰহণ কৰিবলৈ দিয়ে। ধূপ জ্বলাই দিয়ে। গায়কসকলৰ ভোজ্য দান কৰে। তাৰ পিছত সত্যবন্দী পাঠ কৰা হয়। সত্যবন্দী হোৱাৰ পিছত গৃহস্থ আৰু গায়কসকলে চৰ্ত অনুসৰি পুৰাণৰ কীৰ্তন আৰম্ভ কৰে। ধান, দুবৰি দি আশীৰ্বাদ প্ৰদান কৰে, তাৰ পিছত ইষ্টমন্ত্ৰ জপ কৰি গায়কে শান্তিৰ জল ছটিয়াই দিয়ে।

দক্ষিণবঙ্গত মনসাৰ চাৰিধৰণৰ বৰ্ণ দেখা যায়। কৃষ্ণবৰ্ণৰ মনসা বা কালী মনসা। কালীৰ ধ্যানত মনসাৰ পূজা কৰা হয়। শ্যামবৰ্ণৰ মনসাৰ মুকলি ঠাইত আয়ান ঘোষ পূজা কৰিছিল। ৰক্তবৰ্ণৰ মনসাৰ মুখমণ্ডল ৰঙা বৰণৰ, হস্তৰেখাৰ মাজত পদ্মচিহ্ন। ছিন্নমস্তা কালীৰ পূজাৰ পিছত ৰক্তবৰ্ণ মনসাৰ পূজা হয়। সাদা বা বগা বৰণৰ মনসা ধূম্ৰ বা ধোঁৱাৰ নিচিনা বৰণৰ হয়। মেঘাচ্ছন্ন হ’লে বা কুয়াশায় সৰ্পৰ দৰ্শন হ’লে এই মনসাৰ পূজা হয়। এই পূজাত গো সাপৰ পোৱালিক ধৰি কপালত চিহ্ন দি পূজা কৰা হয়। মৃন্ময় মূৰ্তিবোৰ পাথৰৰ, ধাতুৰো হ’ব পাৰে। আটাইকেইটা পূজাতেই মনসাৰ কীৰ্তন বা মনসাৰ গান পৰিবেশনৰ ৰীতি ৰক্ষিত আছে। দক্ষিণবঙ্গৰ মনসা গানৰ এটি ধাৰা তলত দাঙি ধৰা হ’ল—

ৰূপান গান/সখী গান / জাঁত গান

মাকে আনতে যাবে না, ক্ষীৰাই নদী কূল
হাতে দেবো লাল জবা, চরণে চাঁপা ফুল
পিতা ভোলা মহেশ্বৰ, মাতা পদ্মফুল
জয় দিয়ে মাকে, পূজি জয় বিষহৰ,
পদ্মফুলে জন্ম নিল, মনসাকুমাৰী। ৫১

শাওগ বা আহিনৰ সংক্ৰান্তিত মনসা পূজাৰ সময়ত পশ্চিম মেদিনীপুৰ, বাংকুড়াসহ ঝাৰখণ্ডৰ বিস্তীৰ্ণ অঞ্চলত তিনি ধৰণৰ গান শুনিবলৈ পোৱা যায়। ‘মাকে আনতে যাবোগো’ হ’ল গানটোৰ ধ্বং। প্ৰতিটো শাৰী দুবাৰকৈ গায় আৰু ধ্বংলৈ বাৰে বাৰে উভতি আহে। এই সময়ত পূজা উপলক্ষে ‘ঝাঁপান’ অনুষ্ঠিত হয়। চাঙৰ ওপৰত গুৰুই বহি থাকে আৰু শিষ্যবোৰে সেই চাঙখনক কান্ধত লৈ ঘাটত পানী আনিবলৈ যায়। গুৰুজন হ’ল গুণী বা ওজা। তেওঁ মন্ত্ৰৰে বিষ জাৰে। নানা ধৰণৰ মন্ত্ৰ জোৰ জোৰকৈ কৈ থাকে শিষ্যবোৰেও, যিবোৰ ঝাঁপান গান বা সখীগান নামেৰে পৰিচিত। এই গানবোৰ ‘বিষঝাডানো’ গান হিচাপেও পৰিচিত। পশ্চিম মেদিনীপুৰৰ বীৰভানপুৰৰ গাঁৱত ঝাঁপান গান শুনিবলৈ পোৱা যায়। ইয়াৰ বাহিৰেও মনসামঙ্গল উপলক্ষে আৰু বহুতো গান আছে। কেতিয়াবা এদলে যেতিয়া চাঙ লৈ ঘাটলৈ যায়, তেতিয়া অন্য দলো চাঙ লৈ ঘাটলৈ আহিব পাৰে। তেতিয়া দুই গুৰুৰ মাজত গানৰ যুদ্ধ আৰম্ভ হয়। এটি দলে প্ৰশ্ন কৰে আৰু আনটি দলে উত্তৰ দিয়ে। উত্তৰ দিব পাৰিলেই ঘট ডুবুৱাৰ অনুমতি পায়। ইয়াৰ পিছত মনসা পূজা আৰম্ভ হয়। এই সময়ত প্ৰচুৰ সখীগান গোৱা হয়। দৰ্শকৰ বাবে এই গানবোৰ খুবেই উপভোগ্য। দেৱী মনসা আৰু সৰ্পকুলক শাস্ত কৰাৰ কাৰণে এই গানবোৰ গোৱা হয়। জেঠ মাহৰ পৰা আহিনৰ সংক্ৰান্তিলৈকে বিভিন্ন তিথিত মনসা পূজা অনুষ্ঠিত হয়। এই উপলক্ষে যি গান গোৱা হয় তাকে ‘জাঁত গান’ বোলা হয়।

অসম আৰু বঙ্গদেশৰ মুছলমানৰ মাজত প্ৰচলিত মনসা পূজা :

প্ৰায় দেশ স্বাধীন হোৱাৰ কাললৈকে একাংশ ইছলাম ধৰ্মী মুছলমান লোকেও মনসা পূজাত অংশগ্ৰহণ কৰিছিল। আনকি মুছলমানৰ মাজতো সুকনানী গোৱা বহুতো দল আছিল। অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ এক বিস্তৃত খণ্ডত হাসান-হুসেনৰ কাহিনী সন্নিবিষ্ট হৈ আছে। হাসান-হুসেনক মনসাৰ ভক্ত উপাসক ৰূপেও চিত্ৰিত কৰা হৈছে। ভাৰতত ইছলামৰ বিকাশ নৱম শতিকামানৰ পৰাই আৰম্ভ হয়। বঙ্গদেশতো মুছলমানসকলে মনসা পূজা কৰিছিল। বঙ্গত নীহকুলীয়া হিন্দুসকল ইছলামলৈ ধৰ্মান্তৰিত হৈছিল। এই ধৰ্মান্তৰিত ইছলাম ধৰ্মী সকলৰ মাজত হয়তো পূৰ্বৰে পৰা মনসা পূজাৰ প্ৰচলন আছিল। বৰ্তমানো বঙ্গদেশৰ অনেক মুছলমানে প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষভাৱে মনসা পূজাত অংশগ্ৰহণ কৰে। ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিকভাৱে নামনি অসম তাহানিৰ পূৰ্ববঙ্গ আৰু উত্তৰবঙ্গৰ লগত বিজৰিত হৈ থকা কাৰণে অসমতো ইছলাম ধৰ্মী একাংশ মুছলমান লোক মনসা পূজাৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হৈছিল। বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা আৰু সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মাৰ মতে—

মনসা পূজা উত্তৰ পূব-বঙ্গৰ পৰা আহি কামৰূপ-গোৱালপাৰা অঞ্চলত থিতাপি লৈছিল

আৰু মুছলমানসকলৰো এই পূজা প্ৰচাৰ কৰাত যথেষ্ট হাত আছে বুলি অনুমান হয়।^{৫২}

বঙ্গদেশত মুছলমানৰ মাজত প্ৰচলিত মনসা পূজা সম্পৰ্কে P. K. Maityয়ে উল্লেখ কৰিছে—

In Easter Bengal and Assam down to the first quarter of the present century there were professional Muslim singers who sang songs in honour of Manasa. It is also reported that Muslims of West Bengal still directly or indirectly participate in the worship of Manasha.^{৫৩}

অসম-বঙ্গদেশৰ মনসা পূজাৰ লগত সম্পৰ্কিত লোক-পৰিৱেশ্য কলা আৰু সাহিত্য :

মধ্যযুগীয় অসমীয়া-বাংলা সাহিত্যত ‘পাঞ্চালী’ বা ‘পাঁচালী’ নামৰ এক শ্ৰেণী সাহিত্যৰ উদ্ভৱ হৈছিল। খ্ৰীষ্টীয় পোন্ধৰশ-ষোল্লশ শতিকাৰ প্ৰথিতযশা কবি মনকৰ, দুৰ্গাবৰ, সুকবি নাৰায়ণদেৱ, বিজয়গুপ্ত, ষষ্ঠীবৰ আদিৰ জৰিয়তে পাঞ্চালী সংগীত বা সাহিত্য পৰম্পৰাই লিখিত ৰূপত ধৰা দিয়ে। মনকৰ, সুকবি নাৰায়ণদেৱ, দুৰ্গাবৰে তেওঁলোকৰ কাব্যক ‘পাঞ্চালী’ বা ‘পাঁচালী’ বুলিছে। ‘পাঞ্চালী’ বা ‘পাঁচালী’ শব্দটো সম্বন্ধে বিভিন্নজন পণ্ডিতে ভিন ভিন ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে ‘পাঞ্চালী’ পদটো সংস্কৃত ‘পাঞ্চালিকা’ৰ পৰা বিকাশ হৈছে। ‘পাঞ্চালিকা’ পদৰ অৰ্থ পুতলা। পুতলা নাচৰ লগত সম্পৰ্কযুক্ত গীত-পদেই পাঞ্চালী বা পাঁচালী আৰু এই গীত-পদবোৰেই লোক-পৰিৱেশ্য কলাৰ অন্তৰ্গত। লোকায়ত সমাজত এইবিধ পৰিৱেশ্য কলাৰ সমাদৰ লক্ষ্য কৰা যায়। মহেশ্বৰ নেওগৰ ভাষাত—

And it is quite probable that this form of poetry was connected with the ancient amusement of puppet-play, especially popular in the country side.^{৫৪}

বাংলা ‘পাঁচালি’ শব্দটিও মূলতঃ সংস্কৃত পাঞ্চালিকা বা পাঞ্চালী শব্দৰ তদ্ভৱ ৰূপান্তৰ বুলি ধাৰণা কৰা হয়। কাৰণ সংস্কৃত অভিধান, সংগীত শাস্ত্ৰ, নাট্য শাস্ত্ৰ আৰু অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ বহু প্ৰসংগত পাঞ্চালী, পাঞ্চালী আৰু পাঞ্চালিকা শব্দৰ উল্লেখ আছে।

কোনো কাহিনী সম্পৰ্কীয় ভক্তিমূলক গীত পদ গাওঁতে আৰু আবৃত্তি কৰোঁতে ইয়াৰ সহায়ক স্বৰূপে পুতলা নৃত্য প্ৰদৰ্শন কৰা ৰীতি অতি পুৰণি। বৰ্তমানো পুতলা নাচৰ লগত গীত-পদ গোৱা বা আবৃত্তি কৰা দেখা যায়। কাহিনী-প্ৰধান গীত-পদ আবৃত্তি কৰোঁতে বিষয়বস্তুৰ লগত সম্পৰ্কযুক্ত চিত্ৰ-পটৰ ব্যৱহাৰ বৰ্তমানো আছে। চিত্ৰ-পটত থকা চিত্ৰবোৰ দেখুৱাই যোৱাৰ লগে লগে গীত-পদ আবৃত্তি কৰা হয়। সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মাৰ মতে—

পুতলা নাচৰ সূত্ৰধাৰৰ কাহিনীযুক্ত গীত বা কাব্য নাচ-গান আৰু অঙ্গী-ভঙ্গীৰ যোগেদি

সামাজিকৰ আগত ৰূপায়িত কৰিছিল কাৰণেই হয়তো সেই শ্ৰেণীৰ কাব্যই পাঁচালি নাম
পালে।^{৫৫}

মুঠতে অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰা পাঞ্চালী গীতৰ পৰম্পৰা প্ৰবহমান।

হৰিপদ চক্ৰৱৰ্তীৰ মতে পাঞ্চালী শৈলী মুখ্যতঃ ধৰ্মীয় ভক্তি প্ৰধান অৰ্থাৎ পুৰাণ কথা
জাতীয় আৰু সমাজ সম্পৰ্কীয় গীত। বাস-লীলা, কৃষ্ণ-লীলা, মহাভাৰত আদি পাঁচালী ধৰ্মীয়
ভক্তিপ্ৰধান সংগীত আৰু মনসা, ধৰ্ম ঠাকুৰ, মংগলচণ্ডী আদি পাঁচালী সমাজ সম্পৰ্কীয় সংগীত।
পুৰণি বঙলা পদ-কবিতা আদি পাঁচালী ৰূপে পৰিচিত। পাঁচালী পদটোৱে দেখুৱাই দিয়ে যে দুই
এটা পুৰণি বঙলা ছন্দৰ ক্ষেত্ৰত পাঞ্চাল বা কনৌজ দেশৰ ওচৰত ঋণী।^{৫৬} দীনেশ চন্দ্ৰ সেনৰ
মতেও প্ৰাকৃত সাহিত্যত পাঞ্চাল নামৰ এবিধ ছন্দৰ প্ৰচলন লক্ষ্য কৰিব পাৰি। অলংকাৰ শাস্ত্ৰত
উল্লেখ থকা গৌড়ী, বৈদৰ্ভী আদিৰ দৰে পাঞ্চালী ৰচনা শৈলী বিশেষ।^{৫৭} পাঞ্চালী প্ৰবৃত্তি
পাঞ্চাল, শূৰসেন, কাশ্মীৰ, হস্তিনাপুৰ, বালহীক, শাকল, মদ্ৰ আৰু উশীনৰ দেশত প্ৰচলিত।
নৃত্য-গতি আৰু খোজৰ আধিক্য পাঞ্চালী প্ৰবৃত্তিৰ অন্যতম বিশেষত্ব। ওজাপালিৰ লগত জড়িত
পাঞ্চালী সংগীততো নৃত্য-গতি আৰু খোজৰ স্থিতি বিশেষভাৱে লক্ষ্য কৰা যায়। গতিকে পাঞ্চালী,
পাঞ্চালী শৈলীত ৰচিত সংগীত বিশেষ।

কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে পঞ্চ বা পাঁচ অংগযুক্ত সংগীত শৈলীৰ নাম পাঞ্চালী।
পাঞ্চালী সংগীতৰ পঞ্চ অংগ হ'ল—গান, সাজ, গীতৰ দ্বৈত অনুশীলন, গীতৰ ৰচনা ৰীতি আৰু
নৃত্য। সুকীয়া আৰু সুনিৰ্দিষ্ট গায়ন পদ্ধতিৰ বাবেই এইবিধ সংগীত শৈলীক পাঞ্চালী বোলে।
বংগদেশত আবৃত্তি কৰিব পৰাকৈ বা গাব পৰাকৈ ৰচনা কৰা গীত-পদক পাঞ্চালী বা পাঁচালী
বোলে। কৃত্তিবাসৰ 'ৰামায়ণ' আৰু কাশীৰাম দাসৰ 'মহাভাৰত'ক এই বাবেই 'পাঁচালী' আখ্যা
দিয়া হৈছে। ইয়াৰ উপৰি মংগল-চণ্ডী, সূৰ্য আৰু মংগল-গীত (মনসা-মংগল, চণ্ডী মংগল, ধৰ্ম-
মংগল, নাথ-মংগল) আদি প্ৰাচীন পাঞ্চালী সংগীতৰ নিদৰ্শন। আশুতোষ ভট্টাচাৰ্যৰ মতে দেৱ-
দেৱীৰ গৌৰৱ-গৰিমা বিশিষ্ট আৰু কাহিনী সম্বলিত গীত পদেই বংগদেশত পাঞ্চালী বা পাঁচালীৰূপে
পৰিচিত।^{৫৮}

ওজাপালি অনুষ্ঠানে গোৱা গীত-পদক অসমত পাঞ্চালী বা পাঁচালী বোলে। গতিকে
কথক বা পালি অৰ্থাৎ ওজাপালি কলাৰীতিয়ে আবৃত্তি বা গাব পৰাকৈ ৰচিত হোৱা গীত-পদক
পাঞ্চালী বা পাঁচালী বোলা হয়। ৰাম সৰস্বতীৰ বধকাব্যসমূহ, ৰঘুনাথ মহন্তৰ 'অদ্ভুত ৰামায়ণ'
আদি পুথিৰ পদো ব্যাস ওজাপালিয়ে আবৃত্তি কৰে তথাপি এইবোৰক পাঞ্চালী আখ্যা দিয়া হোৱা
নাই। আনহাতে, ওজাপালি অনুষ্ঠানে আবৃত্তি নকৰা 'শ্ৰীশ্ৰী সত্য নাৰায়ণদেৱৰ পাঁচালী', 'শ্ৰী

ত্ৰিনাথৰ পাঁচালী’, ‘শ্ৰীশ্ৰী শীতলা পাঁচালী’ আদিকো পাঁচালী আখ্যা দিয়া হৈছে। কাৰণ বধকাব্যসমূহ বা ‘অদ্ভুত ৰামায়ণ’ আদিত দিহা বা স্থায়ী বা পদ আদিৰ বিভাজন নাই আৰু তাত ৰাগ-তাল আদিও সংযোজিত হোৱা নাই। গতিকে এইবোৰ পাঞ্চালী সংগীত শৈলীত ৰচিত হোৱা নাই, কিন্তু ব্যাস ওজাপালিয়ে আবৃত্তি কৰাৰ প্ৰসংগত পাঞ্চালী সাংগীতিক বৈশিষ্ট্য ৰক্ষা কৰিয়েই এই পদবোৰ আবৃত্তি কৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে মনকৰ আৰু দুৰ্গাবৰৰ ‘মনসা-গীত’ বা ‘মনসা-কাব্য’, দুৰ্গাবৰৰ ‘গীতি-ৰামায়ণ’, পীতাম্বৰ দ্বিজৰ ‘উষা-পৰিণয় কাব্য’, নাৰায়ণদেৱৰ ‘পদ্মা-পুৰাণ’, বাংলাৰ ‘মনসামঙ্গল’ আদিত প্ৰায়ে দিহা বা স্থায়ী পদ আদিৰ বিভাজন থকাৰ উপৰিও ৰাগ-তালৰ উল্লেখ আছে অৰ্থাৎ এইবোৰ গীতৰ শৈলীত ৰচিত। সেই কাৰণে অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যবোৰক পাঁচালী বা পাঞ্চালী আখ্যা দিয়া হৈছে।

‘পঞ্চ’ শব্দৰ পৰা ‘পাঞ্চালী’ বা ‘পাঁচালী’ পদৰ উদ্ভৱ হ’ব পাৰে। পাঞ্চালী সংগীত পঞ্চ অংগযুক্ত। পাঞ্চালী গীত-পদ গোৱা ওজাপালি অনুষ্ঠানৰ লগত জড়িত সংগীতো পঞ্চ অংগযুক্ত—

- ক) আৰোহণ
- খ) গুৰু বন্দনা
- গ) পদ বা পুথিৰ পদ
- ঘ) ৰাগ-ৰাগিনী
- ঙ) ভনিতা

পাঞ্চালী বা পাঁচালী গীত-পদ আবৃত্তি কৰিবৰ বাবে অতি কমেও পাঁচজন ব্যক্তিৰ প্ৰয়োজন। প্ৰধান গায়কৰ নাম ওজা, এজন দাইনা পালি আৰু তিনিজন সহায়ক পালি। নৃত্য-গীতৰ পৰিচালক ওজাই দিহা, ৰাগ আদি প্ৰথমে বিলম্বিত লয়ত লগাই দিয়ে আৰু পালিসকলে দ্ৰুত লয়ত গীত-পদত সহযোগ কৰে। একেদৰে ওজাপালি অনুষ্ঠানৰ লগত জড়িত গীত-পদত পঞ্চ প্ৰকাৰ নৃত্য, পঞ্চ প্ৰকাৰ তাল আদিৰ ব্যৱহাৰো দেখা যায়। সেই কাৰণে পঞ্চ অংগ বিশিষ্ট গীতক পাঞ্চালী বোলা হৈছে। বিষয়বস্তুৰ ফালৰ পৰা ওজাপালি অনুষ্ঠানক দুটা ভাগত ভগাব পাৰি— (ক) মহাকাব্য আশ্ৰয়ী আৰু (খ) মহাকাব্য অনাশ্ৰয়ী।

কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে ‘পাঞ্চালী’ বা ‘পাঁচালী’ পদটো সংস্কৃত ‘পদ’ শব্দৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। তেওঁলোকৰ মতে ওজাপালি অনুষ্ঠানে পদ বা ভৰি চালনা কৰি অৰ্থাৎ ভৰিৰে তাল ৰাখি গীত পদ আবৃত্তি কৰে বাবেই এইবিধ গীতক পাঞ্চালী বা পাঁচালী বোলে। বংগদেশীয় পণ্ডিতসকলৰ মতে পাঞ্চালী, পাঞ্চাল দেশত প্ৰৱহমান এক সংগীত শৈলী মাথোন। পাঞ্চাল দেশত প্ৰচলিত পাঞ্চালী সংগীত শৈলীৰ আদৰ্শত ৰচিত গীত-পদক পাঞ্চালী বা পাঁচালী সংগীত

আখ্যা দিয়া হৈছে।^{৬৯} আকৌ সুকুমাৰ সেনেও পুতলা নিৰ্মাণৰ বাবে প্ৰসিদ্ধ দেশ স্বৰূপে পাঞ্চাল দেশলৈ আঙুলিয়াইছে। সেই বাবে ‘পুতলা’ক ‘পাঞ্চাল’ (অৰ্থাৎ পাঞ্চালিকা) বোলা হৈছে। পুতলা অৰ্থাৎ ‘পাঞ্চালিকা’ৰ জড়িত গীতেই পাঞ্চালী সংগীত।^{৭০}

শংকৰদেৱৰ পূৰ্বৰে পৰা অসমত পাঞ্চালী সংগীতৰ পৰম্পৰা প্ৰৱহমান আছিল। নৱ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰভাৱৰ পৰিণতি স্বৰূপে পাঞ্চালী সংগীতৰ ধাৰা কিছু পৰিমাণে ব্যাহত হৈছিল। শংকৰদেৱৰ শিষ্য মথুৰা দাস বুঢ়া আতাই ওঠৰজন সংগীতৰ সৈতে পাঞ্চালী সংগীত শৈলীত ৰামায়ণ গাই ফুৰিছিল।^{৭১} কিন্তু শংকৰদেৱৰ সান্নিধ্যলৈ অহাৰ পিছৰে পৰা তেওঁ পাঞ্চালী সংগীত শৈলীত ওজাপালি গাবলৈ এৰি কীৰ্তনীয়া ওজাপালি গাবলৈ ধৰে।

নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰভাৱত অসমৰ পৰা পাঞ্চালী সংগীত সম্পূৰ্ণৰূপে ব্যাহত হোৱা নাছিল কাৰণ সমসাময়িক সমাজত মনসা বা পদ্মা পূজাৰ সৈতে জড়িত গীত-পদ সম্পূৰ্ণভাৱে পাঞ্চালী সংগীত শৈলীৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। ‘পাঞ্চালী ওজাপালি’ পৰিৱেশ্য কলাৰ লগত সম্পৃক্ত সংগীত পৰম্পৰা পাঞ্চালী শৈলীৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। পাঞ্চালী সংগীত শৈলীযুক্ত পৰিৱেশ্য কলাৰ প্ৰচলন অসমত থকাৰ উপৰিও উৰিষ্যা, বংগদেশ আদিতো দেখা যায়।

মুঠতে নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ লগে লগে মহাকাব্যীয় কাহিনী, পাঞ্চালী-সংগীত শৈলীত ৰচনা কৰাৰ পৰম্পৰা ব্যাহত হ’লেও নৱ-বৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ পূৰ্বে অসমত মহাকাব্যীয় কাহিনীও পাঞ্চালী সংগীত শৈলীত ৰচিত হৈছিল। এই প্ৰসংগত সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মাই কৈছে—

Therefore, it may be surmised that during the period preceding the advent of neo-vaisnavism in Assam, the people were entertained and instructed by the ojapali rendering of the pacali-kavyas dealing with the epic themes on the one hand and by narrative kavyas suitable for recitation on the other.^{৭২}

হৰেকৃষ্ণ মুখোপাধ্যায়ৰ মতে বাংলাত পাঁচালীৰ বিশিষ্ট ৰীতি অনুসৰি গান আৰু দোহাই ধৰা প্ৰভৃতি পদ্ধতি খুব সম্ভৱ পঞ্চদশ শতাব্দীৰ বহু পৰৱৰ্তী কালৰ। দলনায়ক, সহকাৰী (দোহাৰ) আৰু বাদক সম্প্ৰদায় লৈ পৰৱৰ্তী কালৰ পাঁচালী দলৰ উদ্ভৱ হৈছে। কৃষ্ণলীলা, বেউলাৰ ভাসান, ৰামায়ণ গান প্ৰভৃতি বিভিন্ন পালা লৈ পাঁচালীৰ দলে সংগীত গোষ্ঠীৰূপে প্ৰাধান্য পাইছিল অষ্টাদশ শতিকাৰ কিছু পূৰ্বে।^{৭৩}

ইয়াৰ উপৰি লোকমানসৰ চাহিদা অনুযায়ী আৰু কিছু মানুহৰ জীৱিকাৰ প্ৰয়োজনত উৎসৱ-অনুষ্ঠান উপলক্ষে ৰামায়ণ, মহাভাৰত, মঙ্গলকাব্যৰ গান পাঁচালী আকাৰে গোৱা হয়।

অসমীয়া-বাংলাৰ পাঁচালী সাহিত্যক বিষয়বস্তুৰ ফালৰ পৰা তিনিটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিব পাৰি; যেনে— (ক) মহাকাব্যীয় পাঁচালী সাহিত্য, (খ) মনসা বা বিষহৰী বিষয়ক পাঁচালী সাহিত্য আৰু (গ) বিবিধ বিষয়ক পাঁচালী সাহিত্য।

মহাকাব্যীয় পাঁচালী সাহিত্য—

‘মহাভাৰত’, ‘ৰামায়ণ’ আৰু ‘পুৰাণ’ৰ বিষয়বস্তুৰ আধাৰত ৰচিত পাঁচালী সাহিত্যক মহাকাব্যীয় পাঁচালী আখ্যা দিব পাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে, দুৰ্গাবৰ কায়স্থৰ ‘গীতি ৰামায়ণ’, পীতাম্বৰ দ্বিজৰ ‘উষা-পৰিণয় কাব্য’, ‘কৃত্তিবাসী ৰামায়ণ’, কাশীৰাম দাসৰ ‘ভাৰত পাঁচালি’ এই শ্ৰেণীৰ সাহিত্যৰ ভিতৰত পৰে।

মনসা বা বিষহৰী বিষয়ক পাঁচালী সাহিত্য—

মনসা বা বিষহৰী বিষয়ক পাঁচালী সাহিত্যৰ ভিতৰত মনকৰৰ ‘মনসা কাব্য’, দুৰ্গাবৰৰ ‘মনসা-গীত’ বা ‘মনসা কাব্য’, নাৰায়ণদেৱৰ ‘পদ্মা-পুৰাণ’, বিজয়গুপ্তৰ ‘মনসা মঙ্গল’, কেতকাদাস ক্ষেমানন্দৰ ‘মনসামঙ্গল’, ষষ্ঠীবৰৰ ‘মনসা পুৰাণ’ ইত্যাদি পৰে।

বিবিধ বিষয়ক পাঁচালী সাহিত্য—

ওপৰত উল্লেখিত শ্ৰেণী দুটাৰ পৰিধিৰ ভিতৰত সামৰিব নোৱাৰা পাঁচালী সাহিত্যৰাজিক বিবিধ বিষয়ক পাঁচালী সাহিত্য আখ্যা দিয়া হয়। এই পাঁচালী সমূহৰ বিষয়বস্তু বিভিন্ন উৎসৰ পৰা গ্ৰহণ কৰা হৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে, অসমীয়া-বাংলাত প্ৰাপ্ত ‘শ্ৰীশ্ৰী সত্যনাৰায়ণৰ পাঁচালী’, ‘শ্ৰীশ্ৰী শীতলা পাঁচালী’, ‘শ্ৰীশ্ৰী লক্ষ্মী চৰিত্ৰ পাঁচালী’, ‘ত্ৰিনাথ পাঁচালী’ ইত্যাদি।

মনসা বা বিষহৰী বিষয়ক পাঁচালী সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত মনসা বিষয়ক কাহিনীটো অসমীয়া-বাংলাত প্ৰায় একে ধৰণেই প্ৰচলিত। মনসাৰ কাহিনীত পোৱা যায়— পদ্মাৰ জন্ম, চণ্ডীৰ দ্বাৰা মনসাৰ চকুত কংকণ প্ৰহাৰ, জৰৎকাৰৰ লগত পদ্মাৰ বিবাহ, পদ্মাৰ বিবাহ বিচ্ছেদ, ৰাখোৱালৰ দ্বাৰা মনসা পূজা, হাসান- হুসেনৰ লগত মনসাৰ সংঘৰ্ষ, চান্দো সদাগৰৰ ছয় পুত্ৰৰ বিবাহ, চান্দোৰ দ্বাৰা মনসাক অপমান, চন্দ্ৰধৰৰ ছয় পুত্ৰৰ সৰ্প দংশনত মৃত্যু, ধনুস্তৰি বধ, চন্দ্ৰধৰৰ বাণিজ্য যাত্ৰা, বাণিজ্য যাত্ৰাত মনসাৰ দ্বাৰা চন্দ্ৰধৰৰ বাধা-বিঘিনিৰ সন্মুখীন, লখিন্দৰৰ জন্ম, বেউলা-লখিন্দৰৰ বিবাহ, বিবাহ ৰাত্ৰি লখিন্দৰৰ মেৰঘৰত সৰ্প দংশনত মৃত্যু, বেউলাৰ মৃত স্বামীৰ পুনৰ্জীৱনৰ লাভৰ বাবে ভেলত স্বৰ্গগমন যাত্ৰা, নেতাৰ সহযোগত বেউলাৰ স্বৰ্গৰ

দেৱতাসকলক সন্তুষ্টি প্ৰদান, লখিন্দৰ আৰু চান্দো সদাগৰৰ ছয়পুত্ৰৰ পুনৰ্জীৱন লাভ, বেউলা-লখিন্দৰৰ মৰ্ত্যলৈ গমন, চান্দো সদাগৰক মনসা পূজা কৰিবলৈ বেউলাৰ অনুৰোধ, বাওঁহাতেৰে চন্দ্ৰধৰৰ মনসা পূজা, মনসা সন্তুষ্টি, বেউলা-লখিন্দৰৰ বিদায়।

অসমীয়া মনসা কাব্য উক্ত মনসাৰ কাহিনীটোক কেন্দ্ৰ কৰি ৰচিত হৈছে আৰু এই মনসাৰ কাহিনীটোৰ আলমতেই বাংলাতো মনসামঙ্গল কাব্য ৰচিত হৈছে। কিন্তু বাংলাৰ মনসামঙ্গল কাব্যত কাহিনীটো একেই আছে যদিও চৰিত্ৰৰ নামৰ ক্ষেত্ৰত পাৰ্থক্য দেখা যায়; যেনে— অসমীয়া মনসা কাব্যৰ মূল নায়ক চন্দ্ৰধৰ বা চান্দো সদাগৰ বাংলাৰ মনসামঙ্গল কাব্যত চাঁদ বণিক ৰূপে পোৱা গৈছে। ঠিক একেদৰে অসমীয়াৰ বেউলা, সোনেকা বাংলাত ক্ৰমে বেথলা আৰু সনকা হৈছে। বাংলাৰ জালো-মালো অসমীয়াত জালু-মালু হৈছে। ইয়াৰ উপৰি অসমীয়া মনসা কাব্যত বেউলাৰ মাতৃৰ নাম সুমিত্ৰা, আনহাতে, বাংলাত অমলা বুলিহে পোৱা যায়। আকৌ অসমীয়াত বেউলাৰ পিতৃক শাহে ৰজা বুলি পোৱা গৈছে আনহাতে বাংলাৰ মনসামঙ্গল কাব্যত সায়বেনে বুলি উল্লেখ আছে।

মুঠতে নামৰ ক্ষেত্ৰত কিছু কিছু ঠাইত পাৰ্থক্য দেখা পোৱা গ'লেও অসমীয়া-বাংলাত মনসাৰ মূল কাহিনীটো একেদৰেই প্ৰচলিত আছে অৱশ্যে কোনো কোনো কবিয়ে তেওঁলোকৰ ৰচনাত কিছুমান উপকাহিনী সংযোগ কৰিলেও মূল কাহিনীটো উপস্থাপন কৰাত ব্যতিক্ৰম ঘটোৱা নাই। ইয়াৰ উপৰি প্ৰাচীন কাব্য অনুসৰি অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত অতিৰঞ্জিত কিছুমান কাহিনীও সংযোগ কৰা হৈছে।

১. J. Ferguson : *Tree and Serpent Worship*; pp.1-75
২. J. Ferguson : *Op-cit*, p. 3
৩. W. Crooke : "Serpent Worship (Indian)" in *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Vol X1, ed. J. Hastings; p. 412.
৪. C. F. Oldham : *The Sun and the Serpent*; p. 183.
৫. নবীন চন্দ্র শর্মা (সম্পা.) : *নাৰায়ণদেৱৰ বিৰচিত পদ্মা-পুৰাণ* (ভাটীয়ালী খণ্ড); পৃ. ২৪৮
৬. „ : *সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ*; পৃষ্ঠা : ২৫০
৭. V. A. Smith : *History of Fine Art in India and Ceylon*; p.10
৮. P. K. Maity : *Historical Studies in the Cult of the Goddess Manasa*; p 32
৯. শিৱনাথ বৰ্মন : *অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী* (দ্বিতীয় খণ্ড); পৃষ্ঠা : ৪৩১
১০. Asutosh Bhattacharyya : *The Sun and the Serpentlore of Bengal*; p.134
১১. P. K. Maity: *Op-cit*; p. 33
১২. মেক্সমূলাৰ (সম্পা.) : *ঋগ্বেদ* ১।৩২।১
১৩. „ : *বৌধায়ন গৃহ্য সূত্র* ৩।১০।২
১৪. „ : *আশ্বলায়ন গৃহ্য সূত্র* ২।১।৯
১৫. অঞ্জন সেন আৰু অন্যান্য : *সৰ্প-সংস্কৃতি আৰু মনসা*; পৃ. ৭৫
১৬. প্ৰভাত মুখোপাধ্যায় : *পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ*; পৃ. ৩৩
১৭. আশুতোষ ভট্টাচাৰ্য : *বাংলা মঙ্গল কাব্যেৰ ইতিহাস*; পৃ. ১৬২
১৮. ৰামতেজ শাস্ত্ৰী (সম্পা.) : *ভাগৱত পুৰাণ*
১৯. *মহাভাৰত* (আদি পৰ্ব) : *গীতাপ্ৰেছ গোৰখপুৰ* ; ৪৬-৫৩
২০. সুকুমাৰ সেন : *বাঙ্গলা সাহিত্যেৰ ইতিহাস*; পৃ. ২২৬
২১. জীৱন ভট্টাচাৰ্য ন্যায়তীৰ্থ (সম্পা.) : *ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত-পুৰাণ, প্ৰকৃতি খণ্ড, মনসোপাখ্যান*, ৪৫ অধ্যায়
২২. আশুতোষ ভট্টাচাৰ্য (সম্পা.) : *বাইশ কবিৰ মনসা-মঙ্গল, ভূমিকা*,
২৩. „ : *ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত-পুৰাণ, প্ৰকৃতি খণ্ড* ৪৫/১৫-১৬
পঞ্চগম্বন তৰ্ক ৰত্ন (সম্পা.) : *দেৱী-ভাগৱত পুৰাণ* ৯/৪৭/৪৯-৫২
২৪. „ : *ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত-পুৰাণ* ৪৫/১০
„ : *দেৱী ভাগৱত* ৯/৪৭/৪৭
২৫. বিজন বিহাৰী ভট্টাচাৰ্য : *কেতকাদাস ক্ষেমানন্দ 'মনসামঙ্গল'*; পৃ. ১
২৬. „ : *সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ*; *সদ্যোক্ত পৃষ্ঠা*
২৭. *সংবাদ দাত্ৰী* : *লক্ষ্মী ডেকা* : *সংবাদ গ্ৰহণৰ তাৰিখ*— ২৬ মাৰ্চ, ২০১৫ চন; বয়স প্ৰায় ৬০ বছৰ, নলবাৰী জিলা
২৮. নবীন চন্দ্র শৰ্মা (সম্পা.) : *কবি মনকৰ বিৰচিত মনসা কাব্য*; পৃ. ১১
২৯. „ : *সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ* ; *পৃষ্ঠা* : ৮২
৩০. নবীন চন্দ্র শৰ্মা (সম্পা.) : *পদ্মা-পুৰাণ* (পূজা খণ্ড); পৃ. ৮৮-খ
৩১. „ : *নাৰায়ণদেৱৰ বিৰচিত পদ্মা-পুৰাণ* (ভাটীয়ালী খণ্ড); পৃ. ২৮৩
৩২. „ : *সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ*; পৃ. ১৬৯

৩৩. ,, : সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৮৩
৩৪. ,, : সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৭৫
৩৫. ,, : সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৮৫
৩৬. অঞ্জন সেন আৰু অন্যান্য : পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৯৬
৩৭. দেৱী প্ৰসাদ চট্টোপাধ্যায় : লোকায়ত দৰ্শন; পৃ. ৩৭২
৩৮. আশুতোষ ভট্টাচাৰ্য : পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৭১
৩৯. J. Ph. Vogel : *Indian Serpent-lore*; pp. 270-71
৪০. আশুতোষ ভট্টাচাৰ্য : পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৭৩
৪১. ,, : বাইশ কবির মনসামঞ্জল, ভূমিকা
৪২. Asutosh Bhattacharyya : *Op-cit*, p. 155
৪৩. J. Ph. Vogel : *Op-cit*, P. 36
৪৪. P. K. Maity : *Op-cit*, P. 36
৪৫. W. Crooke : *Op-cit*, P. 73
৪৬. সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা : *অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত*; পৃ. ১০১
৪৭. মহেশ্বৰ নেওগ : *পুৰণি অসমীয়া সমাজ আৰু সংস্কৃতি*; পৃ. ৪৫-৪৬
৪৮. ভবেন নাৰ্জি : *বড়ো-কছাৰীৰ সমাজ আৰু সংস্কৃতি*; পৃ. ২২৪-২২৫
৪৯. নলিনী শৰ্মা (সম্পা.) : *অসম সাহিত্য সভাৰ ত্ৰিযুগ্মিতম্ বিলাসীপাৰা অধিবেশনৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ 'চান্দৰ ডিঙা'ৰ অন্তৰ্গত উপেন্দ্ৰ নাথ চৰকাৰৰ প্ৰবন্ধ 'অবিভক্ত গোৱালপাৰা জিলাৰ কোচ-ৰাজবংশীৰ বিষহৰি পূজা : এটি সমালোচনাত্মক সমীক্ষা'*; পৃ. ১১২
৫০. অদ্বৈত মল্লবৰ্মন : *তিতাস একটি নদীৰ নাম*; পৃ. ২৪৪-২৪৫
৫১. অঞ্জন সেন আৰু অন্যান্য : পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৩৬
৫২. বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা আৰু সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা (সম্পা.) : *মনসাকাব্য*; পৃ. ১২
৫৩. P. K. Maity : *Op-cit*, p 185
৫৪. M. Neog : 'Assamese Literature before Sankardeva' in *Aspects of Early Assamese Literature*, ed B. Kakati, p. 47
৫৫. সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা : পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৯৩
৫৬. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা : পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৩৫১
৫৭. ,, : *পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ সৌৰভ*; পৃ. ১২
৫৮. আশুতোষ ভট্টাচাৰ্য : *বঙ্গীয় লোকসংগীত ৰত্নাকৰ*; ৩য় খণ্ড; পৃ. ১০৫৮-৫৯
৫৯. সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা : পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৯৩
৬০. Sukumar Sen : *A History of Bengali Literature*; pp. 21-22
৬১. উপেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ লেখাৰু (সম্পা.) : *কথাগুৰু চৰিত*; পৃ. ২৬৫
৬২. S. N. Sarma : *Epics and Puranas in Early Assamese Literature*; p. 84
৬৩. দেবেশ কুমাৰ আচাৰ্য : *বাংলা সাহিত্যেৰ ইতিহাস*; পৃ. ১৭৯

দ্বিতীয় অধ্যায় অসমীয়া মনসা কাব্যৰ কবি আৰু কাব্যৰ বিষয়বস্তু

আৰম্ভণি :

১৪৪৯ চনত মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ আৰিভাৱে অসমৰ সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ জগতক প্ৰৱলভাৱেটোৱাই যায়। গুৰুজনাৰ নৱবৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ আদৰ্শই পুৰণি আৰু নতুনক একাকাৰ কৰি অসমীয়া সাহিত্যৰ সুঁতিটোক এটি নিৰ্দিষ্ট দিশত বোৱাই দিয়ে। ইয়াৰ ফলত অসমৰ সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ পৰম্পৰাগত লৌকিক ধাৰাটোত এক স্থিৰতা আহি পৰে। শংকৰদেৱে লৌকিক পৰম্পৰাৰ উপাদানবোৰক সমন্বয় সাধন কৰি তেওঁৰ ধৰ্মীয় আদৰ্শৰ গণ্ডীত এক শাস্ত্ৰীয় গঢ় দিয়াৰ চেষ্টা কৰে। আকৌ মহাপুৰুষজনাৰ বিশাল ব্যক্তিত্বৰ প্ৰভাৱত লৌকিক ধাৰাৰ ধাৰক আৰু বাহক সকলেও তেওঁলোকৰ পৰম্পৰাৰ পৰা আহি নতুন ধাৰাৰ লগত মিলি যোৱাৰ উপক্ৰম কৰে। এই দুই প্ৰক্ৰিয়াৰ ফলস্বৰূপে অসমৰ লৌকিক পৰিৱেশ্য কলাৰ পৰম্পৰাৰ লগত সম্পৰ্কিত কাহিনী, কাব্য আদিৰ ৰচয়িতাৰ সংখ্যাও হ্রাস পাবলৈ ধৰে। এইদৰে শংকৰদেৱৰ জীৱনৰ আগভাগৰ পৰা অৰ্থাৎ পঞ্চদশ শতিকাৰ শেষভাগৰ পৰা সপ্তদশ শতিকাৰ শেষলৈকে যি সাহিত্য সৃষ্টি হ'ল তাত বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰাধান্য দেখি অসমীয়া সাহিত্যৰ এই যুগটোক নৱ বৈষ্ণৱ যুগ বোলে। যদিও এই যুগটোৰ প্ৰায়বোৰ কবিয়ে বৈষ্ণৱ ভাবাদৰ্শৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈ সাহিত্য সৃষ্টি কৰিছিল, তথাপি তাৰ ভিতৰত চাৰিজন কবি পোৱা যায় যি কেইজনৰ ৰচনাৰ বিষয়বস্তু বৈষ্ণৱ প্ৰভাৱৰ পৰা মুক্ত। সেয়েহে এওঁলোকক বৈষ্ণৱ যুগৰ অবৈষ্ণৱ কবি বুলিও কোৱা হয়।^১ এই কবি চাৰিজন হ'ল— পীতাম্বৰ, মনকৰ, দুৰ্গাবৰ কায়স্থ আৰু সুকবি নাৰায়ণদেৱ। এই লৌকিক ধাৰাৰ কবিসকলৰ কাব্যক পাঁচালী কাব্য বুলিও আখ্যা দিয়া হৈছে। এই চাৰিজন পাঁচালী কবিৰ ভিতৰত পীতাম্বৰৰ বাহিৰে মনকৰ, দুৰ্গাবৰ কায়স্থ আৰু সুকবি নাৰায়ণদেৱকহে কাব্য ৰচনাৰ ভিত্তিত মনসা বা বিষহৰী বিষয়ক পাঁচালী সাহিত্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। এই তিনিজন মনসা কবিৰ বাহিৰেও কিছুমান সমালোচকে ষষ্ঠীৰ দত্তক অসমীয়া মনসা কবিৰ ভিতৰত অন্তৰ্ভুক্ত কৰে কিন্তু এই গৱেষণা কাৰ্যত ষষ্ঠীৰ বিষয়ে পৰৱৰ্তী অধ্যয়ত বাংলা মনসা কবিৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি আলোচনা কৰা হ'ব। তলত অসমীয়া মনসা কবি অৰ্থাৎ মনকৰ, দুৰ্গাবৰ কায়স্থ আৰু সুকবি নাৰায়ণদেৱৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল—

মনকৰ :

প্ৰচলিত পৰম্পৰা অনুসৰি মনসা কবি মনকৰে নিজৰ ব্যক্তিগত সামান্য পৰিচয় গীত-পদৰ মাজেৰে দি গৈছে। তাৰ পৰা জানিব পৰা যায় যে, তেওঁৰ মাকৰ নাম আছিল কালিন্দী।^২ কবিয়ে পিতাকৰ নাম ক'তো উল্লেখ কৰা নাই কিন্তু আতাকৰ কথা উল্লেখ কৰিছে— 'কামৰূপৰ কামাখ্যা বন্দো ঢেকেৰিআৰ নাতি।'^৩ এই পদশাৰীৰ আধাৰত মনকৰক ঢেকেৰীয়া বজাৰ নাতি বুলিছে। ঢেকেৰীয়া বজাক তাম্ৰ শাসন এখনত উল্লেখ থকা ঢেকৰী বিষয়াৰ মহামাণ্ডলিক ঈশ্বৰ ঘোষৰ বংশধৰ বুলি ক'ব খোজে। তাম্ৰশাসনত উল্লেখ থকা ঈশ্বৰ ঘোষ প্ৰাচীন কামৰূপ ৰাজ্যৰ পশ্চিম অঞ্চলৰ সামন্ত ৰজা আছিল। কিন্তু মনকৰৰ কাব্যত উল্লেখ থকা 'ঢেকেৰিআৰ নাতি' যে ঈশ্বৰ ঘোষৰ বংশধৰ আছিল, তাৰ কোনো প্ৰমাণ নাই।^৪ 'ঢেকেৰিআ' বা 'ঢেকেৰীয়া' পদটো 'ঢেকৰ' অৰ্থাৎ ৰাগ-ৰাগিণী বিশেষণ বাচক ৰূপ। যিজনে ঢেক দিয়ে বা ৰাগ টানে অৰ্থাৎ ৰাগ-ৰাগিণী প্ৰয়োগ কৰি গীত-পদ গায়, তেওঁক 'ঢেকেৰীয়া' বোলে। মনকৰ আছিল ওজা বা গীতাল। তেওঁৰ পূৰ্বপুৰুষো ওজা বা গীতাল আছিল। সেয়েহে জনসমাজত তেওঁ ঢেকেৰীয়া ৰূপে পৰিচয় লাভ কৰিছিল। গতিকে মনকৰেও নিজকে 'ঢেকেৰীআৰ নাতি' বুলি উল্লেখ কৰিছে।

মনকৰৰ উদ্ভৱকাল সম্পৰ্কে সমালোচকসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। কালিৰাম মেধি,^৫ ভাৰত চন্দ্ৰ দাস^৬ আদিৰ মতে মনকৰ খ্ৰীষ্টীয় দ্বাদশ- ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ লোক। কবিয়ে নিজেই উল্লেখ কৰিছে—

কামতাইৰ ৰাজা বন্দো ৰাজা জল্পেশ্বৰ।

একশত মহিষি বন্দো অঠাৰ কুমাৰ।।^৭

উপৰোল্লিখিত পদৰ পৰা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে, মনকৰ ৰাজা জল্পেশ্বৰৰ ৰাজত্বকালৰ কবি। মনকৰে সত্ত্বেও বিশ্বসিংহকেই জল্পেশ্বৰ আৰু কামতাইৰ ৰজা আখ্যা দিছে। 'দৰংগ ৰাজবংশাৱলী'ৰ মতে বিশ্বসিংহৰ প্ৰধান মহিষী ওঠৰ গৰাকী আৰু তেওঁৰ পুত্ৰও ওঠৰজন। ৰজা বিশ্বসিংহৰ যে ওঠৰ গৰাকী ৰাণী আৰু ওঠৰজন পুত্ৰ আছিল সেই বিষয়ে দুৰ্গাবৰৰ ৰচনাতো ইংগিত পোৱা যায়; যেনে—

কমতা ঈশ্বৰ বন্দো বিশ্বসিংহ নৃপবৰ।

আঠচল্লিশ মহিষী বন্দো অঠৰ কোৱৰ।^৮

গতিকে মনকৰক কোঁচৰজা বিশ্বসিংহৰ ৰাজত্বকালৰ কবি বুলি ক'ব পাৰি। এডৱাৰ্ড গেইট (১৮৬৩-১৯৫০)ৰ মতে বিশ্বসিংহই ৰাজপাট আৰোহণ কৰে খ্ৰীষ্টীয় ১৫১৫ চনত আৰু তেওঁৰ মৃত্যু হয় খ্ৰীষ্টীয় ১৫৪০ চনত।^৯ খাঁ চৌধুৰী আমানত উল্লা আহমদৰ মতে বিশ্বসিংহই

আনুমানিক খ্রীষ্টীয় ১৪৯৬ চনত সিংহাসনত আৰোহণ কৰে আৰু খ্রীষ্টীয় ১৫৩৩ চনত মৃত্যুৰ মুখত পৰে।^{১০} গতিকে মনকৰক ষোড়শ শতিকাৰ আদি ভাগৰ কবি বুলি ক'ব পাৰি। মনকৰ পুৰণি পশ্চিম অসম অৰ্থাৎ কোচ-কমতা অঞ্চলৰ লোক আছিল, তাৰ পূৰ্ণ পৰিচয় পোৱা যায় কবিগৰাকীৰ নিৰ্মিতত প্ৰতিফলিত হোৱা জীৱন-সমাজ-সংস্কৃতি আৰু সংস্কৃতিৰ প্ৰত্যক্ষ বাহক ভাষাৰ সংযোগত।

মনকৰৰ কাব্যকৃতি হ'ল 'পদ্মা-পুৰাণ' বা 'মনসা-পুৰাণ' বা 'মনসা-কাব্য' বা 'মনকৰী'। অৱশ্যে মনকৰে তেওঁৰ নিৰ্মিত বিশেষক 'পদ্মা-পুৰাণ' বা 'মনসা-পুৰাণ' অথবা 'মনসা-কাব্য' নাইবা 'মনকৰী' আখ্যা দিয়া নাই, তেওঁ 'পদুমাইৰ-গীত', 'পাঞ্চালি' আৰু 'শ্ৰাৱনেৰ গীত'হে বুলিছে—

মনকৰে ৰচিলেক পদুমাইৰ গীত।^{১১}

মনকৰে ৰচিলেক বিহাৰ পাঞ্চালি।^{১২}

মনকৰে ৰচিলেক শ্ৰাৱনেৰ গীত।^{১৩}

মনকৰৰ দ্বাৰা ৰচিত পুথিখন সম্পূৰ্ণকৈ ছপা হৈ ওলোৱা নাই। মনকৰৰ দ্বাৰা ৰচিত 'মনসা কাব্য'খনি তিনিকুৰি ষোলটা গীতৰ সমষ্টি আৰু তিনিটা অংশত বিভক্ত। অংশ তিনিটা হৈছে —(ক) সৃষ্টিখণ্ড, (খ) হৰ-গৌৰীৰ বিবাহ খণ্ড আৰু (গ)পদ্মাৰ জন্ম খণ্ড।

সৃষ্টি খণ্ডত সৰস্বতী বন্দনা, গুৰু বন্দনা, জাগৰণ গীত, সৃষ্টি পাতন, সৃষ্টিৰ উৎপত্তি, কাৰ্য আৰু কাৰণ ৰূপী ব্ৰহ্ম বৰ্ণনা, অনাদি ব্ৰহ্মৰ পৰা ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, শংকৰৰ পৰীক্ষা, পদ্মা বৰ্ণনা, হেমন্তৰ তপস্যা, দুৰ্গাৰ উৎপত্তি বৃত্তান্ত আৰু পদ্মা পূজাৰ মণ্ডপৰ বৰ্ণনা সন্নিৱিষ্ট হৈছে।

হৰ-গৌৰীৰ বিবাহ খণ্ডত আছে দেৱ-দেৱীৰ বৰ্ণনা, বাসুৰা সৃষ্টি, সদাশিৱৰ দুৰ্গা অনুসন্ধান, শিৱ-দুৰ্গাৰ ফুলনিত প্ৰৱেশ আৰু উভয়েৰে মিলন, হৰ-গৌৰীৰ সম্ভোগ, গৌৰীৰ খেদ আৰু মহাদেৱৰ উপায় প্ৰদান, নাৰদৰ ধূৰ্ত্তালি, দুৰ্গাৰ সতীত্বৰ পৰীক্ষা, শিৱৰ দুৰ্গাৰ ওচৰত দান ভিক্ষা, বিবাহ ইচ্ছুক শিৱৰ গংগাৰ ওচৰত অভিলাষ জ্ঞাপন, হৰ-পাৰ্বতী অধিবাস, নাৰদৰ অপমান, হৰৰ ৰূপ পৰিৱৰ্তন, হৰ-পাৰ্বতীৰ বিবাহ আদিৰ বৰ্ণনা।

পদ্মাৰ জন্মখণ্ডত হৰৰ পুষ্পবনলৈ যাত্ৰা, পদ্মাৰ জন্ম, ছদ্মবেশিনী দুৰ্গাৰ হৰমোহন, পৰিচয় নাজানি হৰৰ পদ্মাৱতীক সম্ভাষণ, পিতা-পুত্ৰীৰ পৰিচয়, শিৱৰ কৰণ্ডীত মক্ষিকা ৰূপে মনসাৰ প্ৰৱেশ, কৰণ্ডীলৈ শিৱৰ কৈলাশ যাত্ৰা, ঘৰৰ চালৰ ওপৰত মক্ষিকা ৰূপিনী মনসাসহ কৰণ্ডী বক্ষণ, গংগা-দুৰ্গাৰ দ্বাৰা শিৱৰ কৰণ্ডী পৰীক্ষাৰ প্ৰস্তুতি আৰু শিৱৰ খৰমত উঠি কৰণ্ডী পৰীক্ষা কৰিবলৈ দুৰ্গাই গংগাৰ পৰা অনুমতি বিচৰা ইত্যাদি বিৱৰণৰ সমাৱেশ ঘটিছে।

মনকৰে মনসা গীত ৰচনা কৰিলেও হৰ-গৌৰী, হৰ-গৌৰী-সৰস্বতী আৰু পঞ্চদেৱতাৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা ভক্তি নিবেদন কৰিছে। তাৰ ভিতৰত মনকৰৰ মনসা গীতত হৰ-গৌৰীৰ উল্লেখ সৰ্বাধিক। তেওঁ লৌহিত্য অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তিও নিবেদন কৰিছে। বুদ্ধদেৱৰ প্ৰতি কবিয়ে আনুগত্য প্ৰকাশ কৰা নাই যদিও 'বুদ্ধৰূপ'ৰ উল্লেখ কিন্তু তেওঁৰ নিৰ্মিত লক্ষ্য কৰিব পাৰি; যেনে —

চায়া বৈলা দেৱদেৱ বৌদ্ধৰূপ হয়।^{১৪}

চায়া বৈলা গোসাই জে বৌদ্ধৰূপ হয়।^{১৫}

'বৃন্দাবন', 'কদমতলা', 'দ্বাৰকাপুৰী' আদি শব্দৰ প্ৰয়োগো মনকৰৰ কাব্যত লক্ষ্য কৰা যায়।

গায়ক বা ওজা পৰম্পৰা মুখে মুখে চলি অহা মনসা গীতখিনি যে মনকৰে কোনোবা এগৰাকী গুৰু-গায়ক বা ওজাৰ পৰা শিকিছিল তাৰ আভাসো কাব্যৰ পৰা পোৱা যায়—

গুৰুজনক বন্দিয়া গাইবো গুৰুতে দিয়া চিত।

হাতে তাল জম্ব ধৰি নিতে সিখাই গিত।^{১৬}

মনসা গীত যে ওজাপালি বা গীতালে তাল মঞ্জিৰা বজাই গাইছিল, তাৰ আভাসো মনকৰৰ ৰচনাৰ পৰা পোৱা যায়—

হাতে নজানো মই তাল মঞ্জিৰা

মুখে নজানো মই গীত।^{১৭}

মনসা গীত যে মনসা পূজাৰ অনুষ্ণত সামাজিকজনৰ উপস্থিতিত অৰ্থাৎ সভাত গোৱা হৈছিল, সেয়াও মনকৰৰ কাব্যত পোৱা যায়—

সৰ্ব জন বন্দিয়া গাইবো গুৰুৰে দুই পাৰে।

তাতে পাচে বন্দিয়া গাইবো এসৰ সভাও।^{১৮}

মনকৰৰ 'মনসা কাব্য'খন গীতৰ আকাৰত ৰচিত। সেয়ে মনকৰে তেওঁৰ নিৰ্মিতিক কাব্য বা পুৰাণ আখ্যা নিদি 'গীত' হে বুলিছে। সংস্কৃত পৰম্পৰা অনুসৰণকাৰী কবিৰ ৰচনাৰ দৰে মনকৰৰ গীতত গুৰুগন্তীৰ ভাষা, অলংকাৰৰ প্ৰাচুৰ্য আৰু শৈলীৰ অযথা জটিলতা নাই। লোক কাব্যৰ শৈলী, বৈশিষ্ট্য, অকৃত্ৰিমতা আৰু প্ৰবাহশীলতা মনকৰৰ ৰচনাত বিদ্যমান। লোকগীতৰ আধাৰত মনকৰৰ গীতবোৰ ৰচিত। প্ৰত্যেকটো গীতৰ আৰম্ভণিতে ৰাগ-ৰাগিনীৰ উল্লেখ নাথাকিলেও দিহাৰ উল্লেখ আছে। মনসা গীতখিনিৰ সাংগীতিক বৈশিষ্ট্য অক্ষুণ্ণ ৰখাৰ উদ্দেশ্যেৰে দিহা বা ধ্ৰুপদৰ শেষত-ৰে, -জে, -না, -হাৰে আদি সাংগীতিক গুণযুক্ত শব্দৰূপ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।

মনকৰৰ মনসা কাব্যত লৌকিক আৰু সামাজিক বৰ্ণনাই বিশেষ প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰিছে। গাঁৱলীয়া সমাজৰ ৰীতি-নীতি, আচাৰ-ব্যৱহাৰ বিশেষকৈ স্ত্ৰী আচাৰ আৰু অসমীয়া নাৰীৰ সাজ-পাৰ, বস্ত্ৰ-অলংকাৰ, বাদ্য-যন্ত্ৰ, চৰাই-চিৰিকতি, জীৱ-জন্তু, আহাৰ-বিহাৰ আদিৰ সুন্দৰ চিত্ৰ মনকৰৰ কাব্যত দেখা পোৱা যায়। কাব্যখনত লৌকিকতাৰ প্ৰাধান্য থকাৰ কাৰণেই স্থান বিশেষে বৰ্ণনাৰ গাভীৰ্য নাই আৰু স্থান বিশেষে লঘু হাস্যোদ্দীপক চিত্ৰ প্ৰয়োগৰ প্ৰাচুৰ্য দেখা যায়। কাব্যখনৰ চৰিত্ৰবোৰ দেৱতা যদিও ভাৱ আৰু ব্যৱহাৰত কিন্তু সাধাৰণ মানুহ। মনকৰৰ কাব্যৰ প্ৰধান চৰিত্ৰ তিনিটা হ'ল— মহাদেৱ, নাৰদ আৰু দুৰ্গা। এই তিনিওটা চৰিত্ৰৰ গাত দেৱী গুণতকৈ মানৱীয় গুণৰ প্ৰভাৱ বেছি। চৰিত্ৰবোৰৰ কাৰ্যকলাপৰ জৰিয়তে কাব্যখনে গাঁৱলীয়া সমাজক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে আৰু পাঠক সমাজক সহজে আকৰ্ষিত কৰিছে। মনকৰে 'মনসা কাব্য'খনিত ছন্দ, অলংকাৰ আৰু ৰসৰ সুন্দৰ সমাৱেশ ঘটাই কাব্যখনিক এক বিশেষ মৰ্যাদা প্ৰদান কৰিছে। ছন্দৰ ভিতৰত পয়াৰ, ছবি, দুলাড়ি, বুনা ছন্দৰ প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰিব পাৰি। ঠিক একেদৰে অনুপ্ৰাস, উপমা, উৎপ্ৰেক্ষা, অতিশয়োক্তি, নিদৰ্শনা, বিৰোধাভাস আদি অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। ৰসৰ ভিতৰত হাস্য, শৃঙ্গাৰ ৰসৰ প্ৰতিপত্তি দেখা যায়। এই দুবিধ ৰস পৰিবেশন কৰোঁতে কবিয়ে স্থান বিশেষে লোকসমাজৰ ৰুচিৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি ৰুচি বিগৰ্হিত চিত্ৰও উৎসাহেৰে অংকন কৰিছে।

মনকৰৰ মনসা কাব্যৰ ভাষা সহজ-সৰল আৰু কৃত্ৰিমতাৰ পৰা মুক্ত। ভাষিক বৈশিষ্ট্যই কাব্যখনৰ গীতি মাধুৰ্য অক্ষুণ্ণ ৰখাত সহায় কৰিছে। কল্পনা-প্ৰৱণতা আৰু সাংগীতিক লয়ৰ অকৃত্ৰিম প্ৰবাহ মনকৰৰ নিৰ্মিতৰ এক উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। কাব্যখনৰ ভাষা গহীন বা উপমাৰ দ্বাৰা ভাৰাক্ৰান্ত নহয়— কথিত ভাষাৰ ওচৰ চপা, দুটি এটি অপ্ৰচলিত ৰূপো দেখা যায়। মনকৰৰ কাব্যৰ ভাষাত লোক গীতৰ দৰে সৰলতা আৰু লৌকিক ঠাঁচ অধিক প্ৰকটভাৱে দেখা পোৱা যায়। মুঠতে মনকৰৰ 'মনসা-কাব্য'খন লোক ৰুচিৰ উপযোগীকৈ ৰচনা কৰাৰ বাবে ই জনসমাজত স্বীকৃতি পাবলৈ সক্ষম হৈছে।

দুৰ্গাবৰ কায়স্থ :

অসমীয়া মনসা কবিসকলৰ ভিতৰত দুৰ্গাবৰৰ নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। দুৰ্গাবৰে 'গীতি-ৰামায়ণ'ত তেওঁৰ আত্মপৰিচয় নিদিলেও 'মনসা গীত'ত এনেদৰে দিছে—

শ্ৰীকায়স্থ চন্দ্ৰধৰ আন পুত্ৰ দুৰ্গাবৰ

বিৰচিল গীত বিতোপন। ১৯

এটি কায়স্থ পৰিয়ালত দুৰ্গাবৰে জন্ম লাভ কৰিছিল বুলি উপৰিউক্ত ভণিতাৰ পৰা ধাৰণা কৰিব পাৰি। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম আছিল চন্দ্ৰধৰ কায়স্থ। তেওঁ নীলগিৰি পাহাৰত নীলাচল গ্ৰামত থাকি পদ্মাপুৰাণৰ গীত ৰচনা কৰিছিল। এই নীলগিৰি বা নীলাচল অসুৰ নাশিনী দেৱী পাৰ্বতীৰ আবাস স্থল—

কবি দুৰ্গাবৰে বিৰচিলা অনুপাম।
পৰ্বত গহন নীলগিৰি যাৰ নাম।।
নীলাচল নামে গ্ৰাম সংসাৰতে সাৰ।
আহয় পাৰ্বতী অসুৰৰ ক্ষয়ংকাৰ।।^{২০}

দুৰ্গাবৰ কায়স্থই বাহুবল শিকদাৰ নামৰ এগৰাকী বিষয়াৰ পৃষ্ঠপোষকতাত পদ্মাৰ গীত প্ৰচাৰ কৰিছিল বুলি উল্লেখ কৰিছে—

- (ক) বাহুবল শিকদাৰ গন্ধৰ্ব অৱতাৰ।
কবি দুৰ্গাবৰে গীত কৰিলা প্ৰচাৰ।।^{২১}
- (খ) সুগন্ধ পুষ্পত যেন মালতী সুবাস।
বংশৰ মধ্যত বাহুবলৰ প্ৰকাশ।।
প্ৰতি দেৱবৰে পুত্ৰ পাইলেক প্ৰধান।
কবি দুৰ্গাবৰে গীত কৰিলা ব্যাখ্যান।।^{২২}
- (গ) বাহুবল শিকদাৰ যে পোএগ সুপ্ৰসমে।
চিৰঞ্জীৱি হৌক কবি দুৰ্গাবৰ ভণে।।^{২৩}

ওপৰৰ উদ্ধৃতিৰ পৰা জনা যায় যে, বাহুবল শিকদাৰ গন্ধৰ্ব অৱতাৰ আছিল অৰ্থাৎ তেওঁ সংগীত বিদ্যাত পাৰদৰ্শী আছিল। কবি দুৰ্গাবৰে এই গৰাকী বাহুবল শিকদাৰৰ পৰা সংগীত বিদ্যা শিকিছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। ‘মনসা-গীত’ ৰচনা কৰাৰ প্ৰসংগত বাহুবল শিকদাৰৰ পৰা দুৰ্গাবৰে অনুপ্ৰেৰণা লাভ কৰিছিল আৰু এইগৰাকী শিকদাৰে সংগীত বিদ্যা চৰ্চাৰ প্ৰসংগত দুৰ্গাবৰক পৃষ্ঠপোষকতা দিছিল।

কবি মনকৰৰ নিচিনাকৈ দুৰ্গাবৰেও কমতাৰাজ বিশ্বসিংহৰ প্ৰশস্তি কীৰ্তন কৰিছে—

কমতা ঈশ্বৰ ৰাজা বন্দো বিশ্বসিংহ নৃপবৰ।
আঠচল্লিশ মহিষী বন্দো অঠৰ কোৱৰ।।^{২৪}

কমতা ঈশ্বৰ বিশ্বসিংহৰ বন্দনা গীতিৰ পৰা বুজা যায় যে, দুৰ্গাবৰে বিশ্বসিংহৰ পৃষ্ঠপোষকতাত অথবা ৰাজত্বকালত ‘মনসা-গীত’ (মনসা কাব্য) খনি ৰচনা কৰিছিল।

গেইটৰ মতে হাৰিয়া মণ্ডলৰ পুত্ৰ বিশুৱে ১৫১৫ খ্ৰীষ্টাব্দ মানত বিশ্বসিংহ নাম লৈ

সিংহাসনত উঠে আৰু ১৫৪০ খ্রীষ্টাব্দমানত বিশ্বসিংহৰ মৃত্যু হয়। দুৰ্গাবৰে বিশ্বসিংহৰ ওঠৰজন পুত্ৰৰ কথা উল্লেখ কৰালৈ চাই বজাগৰাকীৰ ৰাজত্বৰ শেহৰফালে তেওঁ মনসাৰ পদ ৰচনা কৰিছিল বুলি ভাবিব পাৰি। গতিকে দুৰ্গাবৰৰ সময় ষোড়শ শতিকাৰ মাজভাগত স্থাপন কৰিব পাৰি।

দুৰ্গাবৰ কায়স্থই ‘মনসা-গীত’ৰ বাহিৰেও ‘গীতি-ৰামায়ণ’ নামৰ আন এখনি পুথি ৰচনা কৰে। ‘গীতি-ৰামায়ণ’ দুৰ্গাবৰৰ পাছৰ ৰচনা। ‘মনসা-গীত’ দুৰ্গাবৰে কামাখ্যা বা নীলাচলত থাকি ৰচনা কৰিছিল। দুৰ্গাবৰে তেওঁৰ মনসা কথাবৃত্ত বিষয়ক পুথিখনিক কাব্য আখ্যা দিয়া নাই, গীতহে আখ্যা দিছে; যেনে :—

ক) ‘কবি দুৰ্গাবৰে গীত কৰিলা ব্যাখ্যান।’^{২৫}

খ) ‘কবি দুৰ্গাবৰ গীত অমূল।’^{২৬}

গ) ‘পোঞা বেহুলী মংগল যে কৰন্তু সদায়।

কবি দুৰ্গাবৰ কৃত গীত মধু প্ৰায়।।’^{২৭}

মনকৰৰ দৰে দুৰ্গাবৰো সুগায়ক আছিল সেয়া পুথিত সন্নিৱিষ্ট ৰাগ-ৰাগিণীৰ জৰিয়তে পোৱা যায়। ‘মনসা-গীত’ পুথিত ৰামগিৰি, সুহাই বা সুৱাই, ভাঠিয়ালী বা ভাটিয়ালী আৰু পটমঞ্জৰি ৰাগ-ৰাগিণীৰ উল্লেখ পোৱা যায়। প্ৰতিটো গীতৰ শীৰ্ষ ভাগত ৰাগ-ৰাগিণীৰূপৰ উল্লেখ কৰি একোটি এশাৰী বা দুশাৰী বিশিষ্ট ধ্ৰুপদ বা দিহা সংযোগ কৰা দেখা যায়। এই ধ্ৰুপদ বা দিহাটো উল্লিখিত ৰাগ বা ৰাগিণীত গীতাল বা ওজাই লগাই দিয়ে আৰু পালিসকলে ধৰে। সেই দিহাটোৰ বাকী পদাংশ, উল্লিখিত ৰাগ বা ৰাগিণীতেই গোৱা হয়। এই গীতখিনিৰ সাংগীতিক বৈশিষ্ট্য বৃদ্ধি কৰাৰ প্ৰয়াসেৰে প্ৰায়বোৰ ধ্ৰুপদ বা দিহাৰ শেহৰফালে সাংগীতিক ধ্বনি-ৰে, -নাহাৰে আদি প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়।

‘পদুমাইৰ দাস’ দুৰ্গাবৰে পদ্মাৰ ‘চৰণ বন্দি’ ‘মনসা-গীত’ ৰচনা কৰিছে যদিও আন আন দেৱ-দেৱীৰ প্ৰতি তেওঁ শ্ৰদ্ধা ভক্তি নিবেদন কৰিবলৈ পাহৰা নাই। গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতে তেওঁ গণেশ, ভাৰ্যাৰে সৈতে আদিত্য, বৈকুণ্ঠনাথ দেৱ, নাৰায়ণ, পঞ্চানন শিৱ, গৌৰী, লক্ষ্মী, সৰস্বতী, ব্ৰহ্মা, ব্ৰহ্মাণী, লোকপাল ইন্দ্ৰ আৰু তেওঁৰ পত্নী শচী, দশদিশপাল আদিৰ প্ৰতি প্ৰণিপাত জনাইছে।

দুৰ্গাবৰৰ ‘মনসা-গীত’ পুথিখনিক এক প্ৰকাৰে মনকৰৰ ‘মনসা-গীত’ৰ পৰিপূৰক বুলিব পাৰি। মনসা কথাবৃত্তৰ প্ৰধান তিনিটা উপসংযুতি হ’ল সৃষ্টি খণ্ড (বিশ্বসৃষ্টি, দেৱ-দেৱীৰ জন্ম, পদ্মাৰ জন্ম ইত্যাদি), চন্দ্ৰধৰৰ কাহিনী আৰু বেউলা-লখিন্দৰৰ আখ্যান। মনকৰৰ ‘মনসা-কাব্য’ত সৃষ্টি খণ্ডৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়, কিন্তু বাকী কাহিনী দুটা পোৱা নাযায়। আনহাতে দুৰ্গাবৰৰ ‘মনসা-গীত’ত সৃষ্টি খণ্ডৰ বৰ্ণনা সন্নিৱেশিত হোৱা নাই, কিন্তু বাকী কাহিনী দুটাৰ বৰ্ণনা পৰিদৃষ্ট হয়।

দুৰ্গাবৰৰ 'মনসা-গীত' পুথিখন মনসাৰ বন্দনা গীতেৰে আৰম্ভ হৈছে। তাৰ পিছত 'মনসা-গীত'ত দেৱ-দেৱী আৰু গুৰুবন্দনা, চম্পক নগৰৰ অধিপতি চান্দো সদাগৰ আৰু তেওঁৰ পত্নী সোনেকাৰ পৰিচয়, পুত্ৰহীনা সোনেকাৰ আক্ষেপ, ওজা ধনুতৰিৰ নিৰ্দেশ মতে সোনেকাৰ দ্বাৰা গংগা-উপাসনা আৰু গংগাৰ কৃপাত সোনেকাৰ ছয় পুত্ৰ লাভ, ছয় পুত্ৰৰ বিবাহ, বাণিজ্যৰ বাবে চান্দোৰ উদ্যোগ আৰু বাৰখন ডিঙা নিৰ্মাণ, সোনেকাৰ মনসা পূজা আৰু চান্দোৰ দ্বাৰা মনসাক অপমান, অহংকাৰী চান্দোৰ ওপৰত নিষ্ঠুৰ প্ৰতিশোধ ল'বলৈ শিৱ কন্যা মনসাৰ ভীষণ প্ৰতিজ্ঞা, মনসাৰ দ্বাৰা চান্দোৰ ছয় পুত্ৰ নিধন, মনসাৰ কোপত চান্দোৰ বাৰ ডিঙা জলমগ্ন আৰু চান্দোৰ নানা দুখ-যন্ত্ৰণা আনকি নিজৰ ঘৰতে পত্নীৰ দ্বাৰা চান্দোৰ অপমান, লখিন্দৰ আৰু বেউলাৰ জন্ম আৰু বিবাহ, চান্দোৰ পুত্ৰ আৰু পুত্ৰবধুক মেৰ ঘৰত স্থাপন, মনসাৰ স্বামী অজগৰৰ দ্বাৰা লখিন্দৰক দংশন আৰু বেউলাৰ দ্বাৰা অজগৰক বন্দীকৰণ, পদ্মাৰদ্বাৰা শংখ বা ধনুতৰিক নিধন, মৃত পতিসহ বেউলাৰ দেৱলোক উদ্দেশ্যে যাত্ৰা, নেতাৰ লগত বেউলাৰ পৰিচয়, নেতাৰ মধ্যস্থতাত মনসা আৰু বেউলাৰ মিলন, স্বামী অজগৰৰ জীৱন ৰক্ষা কৰিবৰ বাবে পদ্মাৰ দ্বাৰা বেউলাৰ মৃত স্বামী লখিন্দৰক পুনৰ্জীৱন দান আৰু ছয়জন ভাইশহুৰেকৰ পুনৰ্জীৱন লাভ, জলমগ্ন ডিঙা উত্তোলন, স্বামী, ভাইশহুৰেক আৰু বাৰ ডিঙাৰ সৈতে বেউলাৰ চম্পক নগৰ অভিমুখে যাত্ৰা আৰু চম্পক নগৰত আনন্দময় পৰিবেশ আদিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

দুৰ্গাবৰে মনসা আৰু বেউলা-লখিন্দৰৰ আখ্যান বৰ্ণনা কৰোঁতে উপকাহিনীৰ শাখা-প্ৰশাখাৰে ভাৰাভ্ৰান্ত কৰা নাই। মুঠতে কাহিনী বৰ্ণন, চৰিত্ৰ সৃষ্টি আৰু পৰিবেশ ৰচনাত দুৰ্গাবৰৰ নৈপুণ্য লক্ষ্য কৰা যায়। অন্যান্য মনসা কবিৰ দৰে চৰিত্ৰ সৃষ্টিত মানুহ দেৱত্বলৈ পৰিণত হৈছে আৰু দেৱতা মানুহৰ শাৰীলৈ নামি আহিছে। সমসাময়িক সমাজ আৰু লোক-জীৱনৰ চিত্ৰায়ণ 'মনসা-গীত'ৰ আন এটি উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। 'গীতি-ৰামায়ণ'ৰ দৰে 'মনসা-গীত'ৰ কৰণ ৰসসিক্ত গীতসমূহ মৰ্মস্পৰ্শী। মুঠতে ৰামায়ণী কবি, মনসা কবি আৰু সঙ্গীতজ্ঞ হিচাপে অসমীয়া সাহিত্যত দুৰ্গাবৰৰ এখনি বিশিষ্ট স্থান আছে।

সুকবি নাৰায়ণদেৱ :

অসমীয়া মনসা কবিসকলৰ ভিতৰত সুকবি নাৰায়ণদেৱৰ বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। সুকবি নাৰায়ণদেৱৰ স্থান-কাললৈ নানা পণ্ডিতৰ নানা মত। নাৰায়ণদেৱে শ্ৰীহট্ট জিলাত জন্মলাভ আৰু বসবাস কৰিছিল বুলি জনশ্ৰুতি প্ৰচলিত। শ্ৰীহট্ট জিলা কিছুদিন আগলৈকে অসমৰ চাৰিসীমাৰ ভিতৰতে আছিল। ডিম্বেশ্বৰ নেওগে অনুমান কৰে যে 'পদ্মা-পুৰাণ'ৰ গীতৰ নায়ক লখিন্দৰৰ

বিখ্যাত মেৰঘৰ থকা ছয়গাঁও অঞ্চলৰ ওচৰ চুবুৰীয়া 'পচৰিয়া' গাঁৱত নাৰায়ণ দেৱৰ জন্ম।^{২৮} ভাৰত চন্দ্ৰ দাসৰ মতে নাৰায়ণদেৱ গোসাইনগৰ হাজোৰ ওচৰৰ মানুহ।^{২৯} দীনেশ্বৰ শৰ্মাই নাৰায়ণদেৱক দৰঙী ৰজা ধৰ্ম নাৰায়ণৰ সভা কবি বা সভাপণ্ডিত বুলি ক'ব খোজে। তেওঁৰ মতে নাৰায়ণদেৱ বিৰচিত গীতৰ বসত আগলুত হৈ ধৰ্মনাৰায়ণে তেওঁক সুকবি আখ্যা দিছিল। দ্বিতীয়তে, দৰঙৰ ৰয়নাকুছি মৌজাৰ ঘোঁৰাশাল নামৰ গাঁৱত নাৰায়ণদেৱৰ জন্ম হৈছিল। এই গাঁওখন ইংৰাজ শাসনৰ পূৰ্বে ব্যাসপাৰাৰ ভিতৰতে আছিল।^{৩০} দেৱচন্দ্ৰ তালুকদাৰেও দীনেশ্বৰ শৰ্মাৰ দৰে নাৰায়ণদেৱক দৰঙী ৰজা ধৰ্ম নাৰায়ণৰ সভাকবি বুলি ঠাৱৰ কৰি তেওঁৰ জন্ম ব্যাসপাৰাত হোৱা বুলিও কৈছে।^{৩১} সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মাৰ মতে সুকবি নাৰায়ণদেৱে শূৱালকুছিৰ বাসভৰীয়া ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল। দ্বিতীয়তে, তেওঁ নাৰায়ণদেৱক দৰঙীৰজা ধৰ্মনাৰায়ণৰ (খৃঃ ১৬১৫-১৬৩৭ চন) ৰাজত্বকালৰ কবি বুলিও ক'ব খোজে।^{৩২} মহেশ্বৰ নেওগে উল্লেখ কৰিছে যে—

শূৱালকুছি বাসভৰীয়া ব্ৰাহ্মণসকলে আৰু মঙ্গলদৈৰ ব্যাহপাৰাৰ ব্ৰাহ্মণসকলে নিজকে নাৰায়ণদেৱৰ বংশধৰ ৰূপে পৰিচয় দিয়ে। প্ৰচলিত বিশ্বাস মতে নাৰায়ণদেৱ দৰঙী ৰজা ধৰ্ম নাৰায়ণৰ ৰাজত্বকালৰ কবি।^{৩৩}

হৰিনাথ শৰ্মা দলৈৰ মতে নাৰায়ণদেৱ বৰ্তমান কামৰূপ জিলা নামে জনাজাত অঞ্চলৰেই মানুহ আছিল। তেওঁৰ মতে নাৰায়ণদেৱৰ 'পদ্মা-পুৰাণ' পূৰ্ব বংগ আৰু পশ্চিমবংগত প্ৰচাৰিত হৈছিল কামৰূপৰ পৰা।^{৩৪}

অসমত প্ৰচলিত পৰম্পৰা অনুসৰি নাৰায়ণদেৱ ব্ৰাহ্মণ কুলোদ্ভৱ—

আমি ব্ৰাহ্মণ জাতি মুখহস্তে উতপতি
ক্ষেত্ৰি জন্মিলা বাহু হস্তে।
বৈশ্য হৈল উৰুস্থলে শূদ্ৰ হৈল চৰণে
চাৰি জাতি জন্মিল এহিমতে।।^{৩৫}

বিপ্ৰ জনকী নাথ, বিপ্ৰ ৰঘুনাথ আদি নামেৰেও নাৰায়ণদেৱ পৰিচিত—

নাৰায়ণদেৱে বোলে প্ৰভু ৰাম পদতলে
বিপ্ৰ জনকী নাথে গাই।^{৩৬}

গতিকে নাৰায়ণদেৱক ব্ৰাহ্মণকুলোদ্ভৱ বুলিয়ে ধৰা হয়।

অসমীয়া পৰম্পৰামতে নাৰায়ণদেৱৰ পিতৃৰ নাম নৰসিংহ; যেনে :—

ক) নৰসিংহ সূত কবি দেৱ নাৰায়ণ।
ৰচিলা পাঞ্চালি গিত পদ্মাৰ চৰণ।।^{৩৭}
খ) নৰসিংহ সূত কবি নাম নাৰায়ণে।

বচিল পুৰান-গিত পদ্মাৰ চৰণে।।^{৩৮}

অসমীয়া পৰম্পৰাত কবিগৰাকীৰ মাতৃৰ নামোল্লেখ পোৱা নাযায়।

সুকবি নাৰায়ণদেৱৰ উদ্ভৱকাল সম্পৰ্কেও মতানৈক্য দেখা যায়। ভাৰত চন্দ্ৰ দাসে খ্ৰীষ্টীয় দ্বাদশ শতিকাৰ শেষভাগত নাৰায়ণদেৱৰ জন্ম হৈছিল বুলি অনুমান কৰে।^{৩৯} ভাৰত চন্দ্ৰ দাসৰ উক্তি মানি ল'লে নাৰায়ণদেৱক মনকৰ, দুৰ্গাবৰ পূৰ্ব কবি ৰূপে স্বীকৃতি দিব লাগিব কিন্তু নাৰায়ণদেৱৰ ৰচনাৰ বিষয়বস্তু আৰু ভাষাগত বৈশিষ্ট্যই নাৰায়ণদেৱক মনকৰ দুৰ্গাবৰ পৰৱৰ্তী কবি ৰূপেহে প্ৰতিপন্ন কৰায়। ডিম্বেশ্বৰ নেওগৰ মতে মনকৰ আৰু দুৰ্গাবৰ এই দুজন মনসা কবিৰ ভাষাতকৈ নাৰায়ণদেৱৰ গীতৰ ভাষা অধিক প্ৰাচীন যেন নালাগে; দুৰ্গাবৰৰ ভণিতাৰ পৰা তেওঁক বিশ্বসিংহৰ সমসাময়িক আৰু এই বাবেই ষোড়শ শতিকাৰ আগভাগ বা পঞ্চদশ শতিকাৰ শেষভাগৰ বুলি ঠাৱৰোৱা হৈছে, এতেকে নাৰায়ণদেৱৰ কাল তাৰ আগত নহয় বুলি ধৰিব পাৰি।^{৪০} দীনেশ্বৰ শৰ্মাই নাৰায়ণদেৱক দৰঙ্গী ৰজাৰ সভাপণ্ডিত গায়ক আৰু কবি ৰূপে আখ্যা দিছে।^{৪১} কিন্তু কোনজন দৰঙ্গী ৰজাৰ সভা কবি আছিল সেই বিষয়ে উল্লেখ কৰা নাই। সম্ভৱ 'দৰঙ্গী ৰজা'ৰ জৰিয়তে বলী নাৰায়ণ ওৰফে ধৰ্ম নাৰায়ণক ইংগিত কৰিছে। ধৰ্ম নাৰায়ণে খ্ৰীষ্টীয় ১৬১৫- ১৬৩৭ চনলৈ ৰাজত্ব কৰিছিল। গতিকে নাৰায়ণদেৱ এই সময়ছোৱাৰ অৰ্থাৎ খ্ৰীষ্টীয় সপ্তদশ শতিকাৰ কবি বুলি ক'ব পাৰি। দৈৱচন্দ্ৰ তালুকদাৰেও নাৰায়ণদেৱক ধৰ্ম নাৰায়ণৰ ৰাজত্বকালৰ কবি বুলি কৈছে।^{৪২} সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মাই নাৰায়ণদেৱক খ্ৰীষ্টীয় সপ্তদশ শতিকাৰ প্ৰথমভাগৰ কবি ৰূপে অভিহিত কৰিছে। সুকবি নাৰায়ণদেৱক কালিৰাম মেধি, ভাৰত চন্দ্ৰ দাস আদি আগৰ চামৰ লেখকসকলে প্ৰাকশংকৰী যুগত স্থাপন কৰিছে যদিও প্ৰকৃততে তেওঁ সপ্তদশ শতিকাৰ প্ৰথম শতিকাৰ কবি বুলিহে তেওঁৰ কাব্যই সাক্ষ্য দাঙি ধৰে। কোচহাজোৰ সপ্তদশ শতিকাৰ কোচৰজা বলী নাৰায়ণ বা ধৰ্ম নাৰায়ণৰ (১৬১৫-১৬৩৭) ৰাজত্বত এই কবি জনাৰ উদ্ভৱ হৈছিল বুলি লোক পৰম্পৰা আৰু দৰঙ্গী ৰজাৰ ঘৰত সংৰক্ষিত তেওঁৰ কাব্যৰ একাধিক পাণ্ডুলিপি আৰু দৰং -পাতিদৰঙত তেওঁৰ ৰচনাৰ সৰ্বাধিক জনপ্ৰিয়তাই উক্ত মত দৃঢ় কৰাত সহায় কৰে।^{৪৩} গতিকে নাৰায়ণদেৱক দৰঙ্গী ৰজা ধৰ্ম নাৰায়ণৰ ৰাজত্ব কালৰ কবি বুলিব পাৰি আৰু তেওঁৰ উদ্ভৱৰ সময় হ'ব খ্ৰীষ্টীয় সপ্তদশ শতিকাৰ প্ৰথমার্ধ।

নাৰায়ণদেৱক সুকবি অৰ্থাৎ শ্ৰেষ্ঠ কবি আখ্যা দিয়া হয়। তেওঁক 'সুকবি বল্লভ' অৰ্থাৎ শ্ৰেষ্ঠ কবিৰ প্ৰিয়জন অৰ্থাৎ অদ্ভুত কবিত্ব শক্তি সম্পন্ন কবিও বোলা হয়; যেনে—

নাৰায়ণ দেৱে কয় সুকবি বল্লভে হয়

বেউলা দেখি হৰসিতে বোলে।।^{৪৪}

নাৰায়ণদেৱেৰ যে জনপ্ৰিয় কবি আছিল তাৰ আভাস পোৱা যায় ‘সুকবি বল্লভ’ বিশেষণৰ পৰা। ‘পদ্মা-পুৰাণে’ যে কোচৰজাসকলৰ ৰাজত্ব কালত লিখিত ৰূপ লাভ কৰিছিল তাৰ আভাস পোৱা যায় পুৰাণখনিত উল্লিখিত কোচৰ নগৰত শিৱই ভিক্ষা কৰা বিষয়ক বৰ্ণনাংশৰ পৰা—

‘কালি উঠিয়া জাইবো কোচৰ নগৰে

ভিক্ষা কৰি জত পাঞ আনি দিবো তোৰে।’^{৪৫}

নাৰায়ণদেৱেৰ নামত প্ৰচলিত ‘মনসা-গীত’বোৰৰ সমষ্টিক ‘পদ্মা-পুৰাণ’ বা ‘সুকনানী’ বা ‘সুকনালী’ বোলে। নাৰায়ণদেৱেৰ ‘পদ্মা-পুৰাণ’ৰ বিষয়বস্তুৰ ভিতৰত (ক) পূজাৰ গীত-পদ (খ) চন্দ্ৰধৰৰ কাহিনী (গ) ভাটিয়ালী খণ্ড আৰু (ঘ) স্বৰ্গ গমন খণ্ড পোৱা যায়।

পূজাৰ গীত-পদৰ ভিতৰত মনকৰ, দুৰ্গাবৰৰ দৰে গণেশ, সৰস্বতী, ভৱানী, শ্ৰীৰাম, মনসা আদি দেৱ-দেৱীৰ বন্দনাৰে নাৰায়ণদেৱেও কাব্যৰ আৰম্ভণি কৰিছে। তাৰ পিছত অনাদি জন্ম, দিতি-অদিতিৰ জন্ম, কাশ্যপৰ কথা, পক্ষী চৰিত্ৰ, সমুদ্ৰ-মস্থন, দক্ষ যজ্ঞ, কাৰ্তিকৰ জন্ম, আৰু তাৰকাসুৰ বধ, পুষ্পধাৰী খণ্ড-নেতা-পদ্মাৰ জন্ম, বাচাইৰ দ্বাৰা মনসা পূজা, চণ্ডী আৰু মনসাৰ বিৰোধ, জৰৎকাৰৰ লগত মনসাৰ বিবাহ আৰু পৰিত্যাগ, ৰাখোৱালৰ দ্বাৰা মনসা-পূজা, হাসান-হুসেনৰ লগত মনসাৰ সংঘৰ্ষ আৰু হাসান-হুসেনৰ দ্বাৰা মনসা পূজাৰ কাহিনী পোৱা যায়।

চন্দ্ৰধৰৰ কাহিনীৰ ভিতৰত চন্দ্ৰধৰৰ জন্ম-বিবাহ, চন্দ্ৰধৰৰ ছয় পুত্ৰ লাভ, চন্দ্ৰধৰৰ মনসাৰ লগত সংঘৰ্ষ, ধন্বন্তৰি বধ, চন্দ্ৰধৰৰ ছয় পুত্ৰ নিধন, চন্দ্ৰধৰৰ বাণিজ্য যাত্ৰা, মনসাৰ ছলনাত চন্দ্ৰধৰৰ নানা দুৰ্গতি, লখিন্দৰ-বেউলাৰ জন্ম আৰু বিবাহৰ কাহিনী পোৱা যায়।

ভাটিয়ালী খণ্ডৰ ভিতৰত বেউলা-লখিন্দৰক মেৰঘৰত স্থাপন, কালিনাগৰ দ্বাৰা লখিন্দৰক দংশন আৰু তেওঁৰ মৃত্যু, মৃত পতিৰ প্ৰাণ ঘূৰাই অনাৰ কাৰণে বেউলাৰ ভুৰত উঠি নানা বিপদ অতিক্ৰম কৰি দেৱ পুৰীলৈ যাত্ৰা, মহাদেৱেৰ কৃপাত মৃত পতিৰ প্ৰাণ লাভ, চান্দেৰ ছয় পুত্ৰৰ জীৱন দান, চন্দ্ৰধৰৰ দ্বাৰা মনসাক পূজা, বেউলাৰ সতীত্ব পৰীক্ষাৰ কাহিনী সন্নিৱিষ্ট হৈছে।

স্বৰ্গ গমন খণ্ডত পোৱা যায় বেউলা-লখিন্দৰৰ শাপমুক্তি, পদ্মাৰ দ্বাৰা বেউলা-লখিন্দৰক দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ হাতত সমৰ্পণ আৰু বেউলা-লখিন্দৰৰ ওচৰত বিদায় গ্ৰহণ।

নাৰায়ণদেৱেৰ ‘পদ্মা-পুৰাণ’ত উপ-কাহিনী পোৱা যায়। ‘পদ্মা-পুৰাণ’খনো গীতৰ সমষ্টি—

ক) ‘মধুৰ কোমল গিত উদয় প্ৰকাশ।’^{৪৬}

খ) ‘ৰচিল পুৰাণ গিত পদ্মাৰ চৰণে।’^{৪৭}

‘পদ্মা-পুৰাণ’খনি পাঞ্চালী গীতৰ শৈলীত ৰচিত হৈছে। গীতবোৰৰ সাংগীতিক বৈশিষ্ট্য অব্যাহত ৰাখিবৰ বাবে প্ৰায়বোৰ দিহাৰ লগতে বিভিন্ন ৰাগ-ৰাগিনী বান্ধি দিয়া হৈছে আৰু

সাংগীতিক লয়ৰ বাবে দিহা আৰু পদত সঘনে —‘আৰে’,-‘হে’,-‘ভালহ’,-‘নাৰে’,-‘ৰে’ আদি প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। ‘পদ্মা-পুৰাণ’ত প্ৰয়োগ কৰা ৰাগ-ৰাগিণীসমূহ হ’ল মল্লাৰ, ভৈৰৱী, পটমঞ্জৰী, ধনশ্ৰী, ভাঠিয়ালি, নাট, শ্ৰীবসন্ত, তুড় বসন্ত, কৰুণা ভাঠিয়ালি, কেদাৰ, পাহাৰী, কৰুণা, অহিৰ, বৰাৰি, পামজ, চই ইত্যাদি। এই ৰাগ-ৰাগিণীসমূহৰ ভিতৰত প্ৰায়বিলাকেই সুকনানি বা সুকনানি আৰু ব্যাহৰ ওজাপালিৰ মাজত পৰম্পৰাগতভাৱে প্ৰচলিত। ‘পদ্মা-পুৰাণ’ত সন্নিবিষ্ট আটাইবোৰ গীতেই দিহা বিশিষ্ট। ইয়াৰ ভালেখিনি দিহা বৈষ্ণৱ ভাৱ বা কথা সম্পৰ্কীয়; কৃষ্ণ, কানু, ৰাধা, বৃন্দাবন, গোপ-গোপীৰ লগত জড়িত।

‘পদ্মা-পুৰাণ’ মনসা বা পদ্মা দেৱীৰ মাহাত্ম্য আৰু গৌৰৱ প্ৰকাশক গ্ৰন্থ। কাব্যখনক মধ্যযুগীয় অসমীয়া জীৱন আৰু সমাজৰ প্ৰতিবিশ্ব ৰূপেও আখ্যা দিব পাৰি। অসমৰ ৰীতি-নীতি, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, ধৰ্মীয় ধ্যান-ধাৰণা, বিশ্বাস-অবিশ্বাস, বাচিক কলা, ভাষা আদি বিভিন্ন দিশত নাৰায়ণদেৱৰ ‘পদ্মা-পুৰাণে’ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ লাভ কৰিছে। শিৱ, নাৰদ, মনসা ইত্যাদি দেৱ-দেৱীৰ চৰিত্ৰবোৰ মানৱীয় ৰূপত আৰু বেউলা, লখিন্দৰ, চান্দো সদাগৰ, সোনেকা আদি মানৱীয় চৰিত্ৰবোৰ দেৱ-দেৱীৰ ৰূপত ফুটাই তুলিছে। ‘পদ্মা-পুৰাণ’ত বিবিধ ৰস আছে যদিও কৰুণ, হাস্য, শৃংগাৰ ৰস সৃষ্টিত কবিয়ে অধিক গুৰুত্ব দিছে তথাপি নাৰায়ণদেৱৰ নিৰ্মিত বিশেষ অংগীৰস কৰুণ। কাব্যৰ মাজে মাজে ঘৰুৱা উপমা ব্যৱহাৰৰ ফলত বৰ্ণনাবোৰ পাঠকৰ সহজবোধ্য আৰু বেছি পৰিচিত হৈ উঠিছে। স্থান বিশেষে পুৰাণখনিত জন্মমূলক কাহিনী গীতো পৰিৱেশন কৰা হৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে, নাৰিকলৰ জন্ম সম্পৰ্কীয় কাহিনী গীতলৈ আঙুলিয়াব পাৰি—

ৰাজা বোলে সুন মিতা আমাৰ বচন।

কথাত জন্মিল গাছ ফল নাৰিকল।।

কালিদহ নাম হেন সুনিচো পুৰাণে।

জাত বাম্প দিলা হৰি কমল নয়নে।।

কালিক দমিয়া তেবে আইন নাৰায়ণ।

তথাতে জন্মিলা গাছ ফল নাৰিকল।।

বিস্তৰ দুৰত থাকে গাৱে বৰ কাটা।

সিখৰত ধৰে তাৰ ঝোপাঝোপ গোটা।।^{৪৮}

মুঠতে সুকবি নাৰায়ণদেৱৰ ‘পদ্মা-পুৰাণ’খনি চিনাকি কল্পচিত্ৰ, তদ্ভৱ আৰু দেশজ বা থলুৱা শব্দৰ অধিক ব্যৱহাৰ, নিৰ্বাচিত তৎসম শব্দৰ ব্যৱহাৰ, পৰিচিত উপমা আৰু চিত্ৰকল্পৰ সমাহাৰেৰে ভাস্কৰ হৈ উঠিছে।

গতিকে সুকবি নাৰায়ণদেৱৰ কাব্যৰ জনপ্ৰিয়তা, জনশ্ৰুতি, পুথিৰ ভাষা, স্থানৰ উল্লেখ,

ৰীতি-নীতি আৰু আৱিষ্কৃত পুথিৰ সংখ্যালৈ দৃষ্টি ৰাখি তেওঁক অসমৰ কবি বুলি নিঃসন্দেহে ক'ব পাৰি। সম্ভৱতঃ অসমীয়া কবি নাৰায়ণদেৱৰ পুথিৰ কোনো পাঠ উত্তৰ-পূব বঙ্গত কালক্রমত প্ৰচলন হয় আৰু কোনোবা অতুৎসাহী বঙালী নকলকাৰে মৈমন সিংহৰ বোৰাগ্ৰামত নাৰায়ণদেৱৰ নিবাস বুলি প্ৰক্ষিপ্তভাৱে পুথিৰ পদ কেইটামান সুমুৱাই দিয়ে।^{৪৯} বংগদেশীয় লেখকসকলে নাৰায়ণদেৱক মৈমনসিংহৰ অধিবাসী বুলি দাবী কৰিব খোজে যদিও নাৰায়ণদেৱে দৰঙী ৰজা ধৰ্ম নাৰায়ণৰ আদেশক্রমে 'পদ্মা-পুৰাণ'ৰ দৰে বৃহৎ কাব্য ৰচনা কৰিছিল বুলি তাৰ ঐতিহাসিক সাক্ষ্য পোৱা যায়। শশিভূষণ দাশগুপ্তই কৈছে যে নাৰায়ণদেৱ মৈমনসিংহবাসী বঙালী কবি হ'লেও তেওঁৰ মনসা কাব্য অসমৰ বহুতো স্থানত প্ৰচলিত আৰু তেওঁ এজন অসমীয়া কবি বুলিহে অসমত প্ৰসিদ্ধ।^{৫০} নাৰায়ণদেৱক বঙালী পণ্ডিতসকলে বঙালী কবি বুলি প্ৰতিপন্ন কৰিব বিচাৰিলেও, নাৰায়ণদেৱক অসমীয়া কবি বুলিয়ে ধৰা হয়। নাৰায়ণদেৱৰ কাব্যৰ ভাষা, কাব্যত উল্লেখ কৰা বিভিন্ন স্থানৰ বৰ্ণনা, কাব্যত প্ৰতিফলিত তদানীন্তন সমাজৰ চিত্ৰ, ৰীতি-নীতি, বিভিন্ন খাদ্যৰ উল্লেখ (মাছ, শাক-পাছলি, পৰমান্ন, বিভিন্ন পিঠা, লাডু, সান্দহ ইত্যাদি) কাব্যত উল্লেখ কৰা জীৱ-জন্তু তথা ফল-ফুলৰ নাম, কাব্যৰ জনপ্ৰিয়তা, জনশ্ৰুতি ইত্যাদি আটাইবোৰে স্পষ্টকৈ প্ৰমাণিত কৰে যে নাৰায়ণদেৱ অসমৰ লোক। নাৰায়ণদেৱ পুৰণি কামৰূপ ৰাজ্যৰ পশ্চিমাঞ্চলৰ (বৰ্তমান কামৰূপ) কবি আছিল, আৰু তেওঁ কাব্য ৰচনা কৰিছিল তেওঁৰ মাতৃভাষা অসমীয়াত। নাৰায়ণদেৱৰ কাব্য সকলো দিশৰ পৰা কামৰূপ অঞ্চলত ইমান জনপ্ৰিয় হৈ উঠিছিল যে, ই ক্ষিপ্ৰগতিত পূৰ্ববঙ্গলৈ আৰু তাৰপৰা পশ্চিমবংগলৈ প্ৰচলিত হয়। সম্ভৱতঃ তাত এই কাব্যৰ পাঠৰ ওপৰত বাংলা ভাষাৰ ৰহণ পৰে। ফলত বঙালী পণ্ডিতসকলে নাৰায়ণদেৱক বঙালী কবিৰূপে প্ৰচাৰ কৰাৰ সুবিধা পাইছে।

এনেদৰে আলোচনা কৰিলে দেখা যায় যে মনকৰ, দুৰ্গাবৰ কায়স্থ আৰু সুকবি নাৰায়ণদেৱ মনসা শাখাৰ কবি। ওজাপালিৰ চাহিদা পূৰণ কৰিবলৈকেই এওঁলোকে মনসা কাব্য ৰচনা কৰিছিল। পাঁচালী কবিকেইজনাক বৈষ্ণৱ যুগৰ অবৈষ্ণৱ কবি বুলি আখ্যা দিয়া হয় যদিও জন সমাজত পাঁচালী কবিকেইজনাৰ জনপ্ৰিয়তা যথেষ্ট আছে।

১. হেমন্ত কুমাৰ শৰ্মা : *অসমীয়া সাহিত্যত দৃষ্টিপাত*; পৃ. ৮১
২. বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা আৰু সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা (সম্পা.) : *মনসা কাব্য*; পৃ. ২
'কালিন্দী মাৰৰ গুণ সূজন নাযায়।'
৩. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃষ্ঠা : ১৭
৪. সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা : *পুৰণি সাহিত্য অধ্যয়ন*; পৃ. ১২৩
৫. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১২৪
৬. ভাৰত চন্দ্ৰ দাস : *অসমীয়া সাহিত্য বুৰঞ্জী (মনসা কাব্য)*; পৃষ্ঠা : ১
৭. বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা আৰু সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃষ্ঠা : ১৭
৮. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃষ্ঠা : ৮৫
৯. Edward Gait : *A History of Assam*; pp. 48- 50
১০. খাঁ চৌধুৰী আমানত উল্লা আহমদ : *কোচ বিহাৰেৰ ইতিহাস*; পৃ. ৮৭
১১. বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা আৰু সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১৯
১২. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৫১
১৩. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৭০
১৪. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৭৪
১৫. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৭৫
১৬. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ২
১৭. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১৫
১৮. শশী শৰ্মা : কবি মনকৰ বিৰচিত 'মনসা-কাব্য'; পৃ. ২
১৯. ভাৰত চন্দ্ৰ দাস : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৮১
২০. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; সদ্যোক্ত পৃষ্ঠা
২১. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; সদ্যোক্ত পৃষ্ঠা
২২. বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা আৰু সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৯৫
২৩. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১১৮
২৪. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৮৫
২৫. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৯৫
২৬. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১১১
২৭. ,, : সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১১৬
২৮. ডিম্বেশ্বৰ নেওগ : *অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী*; পৃ. ২২৮
২৯. ভাৰত চন্দ্ৰ দাস : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৭৪
৩০. দীনেশ্বৰ শৰ্মা : *মঙ্গলদৈৰ বুৰঞ্জী*; পৃ. ১০৪-০৫
৩১. দৈৱচন্দ্ৰ তালুকদাৰ (সম্পা.) : *সুকনানী : পদ্মাৱতী*, পাতনি; পৃ. ০৫
৩২. সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা : *অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত*; পৃ. ১২৩
৩৩. মহেশ্বৰ নেওগ : *অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা*; পৃ. ২১২
৩৪. হৰিনাথ শৰ্মাদলৈ : *অসমত শক্তি সাধনা আৰু শাক্ত সাহিত্য*; পৃ. ১২৪
৩৫. দৈৱচন্দ্ৰ তালুকদাৰ : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৭-৮
৩৬. ভাৰত চন্দ্ৰ দাস : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৭৪

৩৭. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : নাৰায়ণদেৱ বিৰচিত পদ্মা-পুৰাণ(ভাটীয়ালী খণ্ড); পৃ. ৯৮
৩৮. „ঃ সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১৯৫
৩৯. ভাৰত চন্দ্ৰ দাস : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১৯
৪০. ডিম্বেশ্বৰ নেওগ : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ ; পৃ. ২৩১
৪১. দীনেশ্বৰ শৰ্মা : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১০৪
৪২. দৈৰচন্দ্ৰ তালুকদাৰ : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পূৰ্বোক্ত পৃ.
৪৩. সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১৩৫
৪৪. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১৫৮
৪৫. গুঃ বিঃৰ হাতে লিখা পুথি, ক্ৰমাংক ২৭৮৮ঃ পদ্মা-পুৰাণ (Ms); পৃ. ৩২খ
৪৬. „ঃ পদ্মা-পুৰাণ (Ms); পৃ. ৯৬খ
৪৭. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১৯৫
৪৮. গুঃ বিঃৰ হাতে লিখা পুথি, ক্ৰমাংক ২৭৮৮ : পদ্মা-পুৰাণ (Ms); পৃ. ১০৩খ
৪৯. সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১০৫
৫০. শশিভূষণ দাশগুপ্ত : ভাৰতৰ শক্তি সাধনা আৰু শাক্ত সাহিত্য; পৃ. ৩৬৫-৩৬৬

তৃতীয় অধ্যায়

বাংলা মনসা কাব্যৰ কবি আৰু কাব্যৰ বিষয়বস্তু

আৰম্ভণি :

চতুৰ্দশ শতাব্দীৰ আগত হয়তো একাদশ-দ্বাদশ শতাব্দী অথবা প্ৰাচীন কালত স্ত্ৰী সমাজত ব্ৰতকথা আৰু ছড়াৰ (গাথাৰ) আকাৰত মঙ্গলকাব্যৰ কাহিনী বিক্ষিপ্ত ৰূপত প্ৰচলিত আছিল। পিছত বাংলা সাহিত্যৰ গঠনৰ যুগত এই সমস্ত লৌকিক দেৱ-দেৱীৰ মহিমা বিষয়ক ব্ৰতকথা আদি দীৰ্ঘ বিস্তাৰিত আখ্যান কাব্যৰ আকাৰ লাভ কৰে। পণ্ডিতসকলৰ অনুমান যে মঙ্গলকাব্যৰ ভিতৰত মনসামঙ্গল কাব্য শাখাই সৰ্বপ্ৰথম উদ্ভৱ আৰু বিকাশ লাভ কৰে। পঞ্চদশ শতাব্দীৰ শেষ ভাগত মনসামঙ্গলৰ বহুকেইজন শক্তিমান কবিৰ আৱিৰ্ভাৱ হৈছিল। তাৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য কবি হ'ল— বিজয় গুপ্ত, নাৰায়ণ দেৱ আৰু বিপ্ৰদাস পিপিলাই। এওঁলোক প্ৰাক্চৈতন্য যুগ (১৩৫০-১৫০০ খ্ৰীঃ)ৰ কবি। বিজয় গুপ্ত, নাৰায়ণদেৱ পূৰ্ববংগৰ কবি আৰু বিপ্ৰদাস পশ্চিমবংগৰ কবি।

চৈতন্য যুগ (১৫০০-১৬০০ খ্ৰীঃ)ত আৰু চৈতন্যোত্তৰ যুগ (১৬০০-১৮০০ খ্ৰীঃ)ত মনসামঙ্গল কাব্যৰ ধাৰা অপ্রতিহত গতিত চলি আছিল। তথাপি এই পৰ্বত চৈতন্য পূৰ্বৰ দৰে শক্তিমান কবিৰ সংখ্যা বেছি নহয়। বিজয় গুপ্ত, নাৰায়ণদেৱ প্ৰমুখ কবিৰ সমক্ষক কবি এই পৰ্বত নাই, ব্যতিক্ৰম কেৱল কেতকাদাস ক্ষেমানন্দ। ইয়াৰ উপৰি প্ৰাক্চৈতন্য যুগৰ পৰা চৈতন্যোত্তৰ যুগলৈকে উল্লেখযোগ্য কবিসকল হ'ল—কানা হৰিদত্ত, বিজয় গুপ্ত, নাৰায়ণদেৱ, বিপ্ৰদাস পিপিলাই, ষষ্ঠীবৰ দত্ত, ৰায় বিনোদ, গংগাদাস সেন, দ্বিজ বংশীদাস, তন্ত্ৰবিভূতি, জগজ্জীৱন ঘোষাল, কালিদাস, সীতাৰাম দাস, বিষ্ণু পাল, জীৱন মৈত্ৰ, ৰামজীৱন, বাণেশ্বৰ ৰায়, দ্বিজ ৰসিক, দ্বিজ কালীপ্ৰসন্ন, জগমোহন মিত্ৰ, ৰাধানাথ ৰায়, ৰসিক মিশ্ৰ, বৈদ্যনাথ আৰু দ্বিজ কবি চন্দ্ৰ। এই আটাইকেইজন কবিয়ে বাংলাত প্ৰচলিত মনসামঙ্গলৰ মূল কাহিনীক বিকৃত নকৰি কেৱল চৰিত্ৰ উপস্থাপনত তথা উপ কাহিনী সংযোগ কৰি মনসামঙ্গল কাব্যকেইখন ৰচনা কৰে।

তলত বাংলাৰ মনসামঙ্গল ৰচনা কৰা কবিকেইজনৰ কাব্যৰ সৈতে পৰিচয় দাঙি ধৰা হ'ল—

কানা হৰিদত্ত :

মনসামঙ্গল কাব্যৰ আদি কবি হিচাপে কানা হৰিদত্তকে ধৰা হয় বাংলা সাহিত্যৰ ইতিহাসত।
প্ৰসিদ্ধ কবি বিজয় গুপ্তৰ পুথিত পোৱা যায়-

সৰ্বলোকে গীত গাহে না জানে মাহাত্ম্য।

প্ৰথম ৱচিল গীত কানা হৰিদত্ত।^১

কানা হৰিদত্ত পূৰ্ববংগৰ অধিবাসী আছিল। এই কবিৰ ৰচিত নিৰ্ভৰযোগ্য কোনো পুথি
এই পৰ্যন্ত পোৱা হোৱা নাই। যিখিনি ৰচনা পোৱা গৈছে তাৰ পৰা এই কবিৰ সময় নিৰ্ধাৰণ
কৰাটো কঠিন। বিজয় গুপ্তৰ সময়ত হৰিদত্তৰ গীত কিছু লুপ্ত হৈছিল— ‘হৰিদত্তৰ গীত লুপ্ত
পাইল কালে।’^২

অনুমানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কানা হৰিদত্তৰ আৰিভাৰকাল কোনো কোনোৱে ত্ৰয়োদশ
শতাব্দী বুলি ধাৰণা কৰে। অৰ্থাৎ যি সময়ত বাংলা মনসা মঙ্গলকাব্যৰ ঠন ধৰি উঠিবলৈ আৰম্ভ
কৰে, কানা হৰিদত্তৰ আৰিভাৰ সেই সময়ত হৈছিল এই কথা কোনো কোনোৱে কয়। বিজয়গুপ্তৰ
পুথিত এই কবিৰ বিষয়ে যি উল্লেখ কৰিছে তাৰ পৰা বিশেষজ্ঞসকলে হৰিদত্তক খৃষ্টীয় দ্বাদশ
শতাব্দীৰ আগভাগৰ কবি বুলি অনুমান কৰিছে।

কানা হৰিদত্ত খুব উচ্চ পৰ্য্যায়ৰ কবি নাছিল। ছন্দৰ পতন, কাহিনীৰ অসংলগ্নতা এই
সকলো ত্ৰুটি লক্ষ্য কৰা যায়। দেৱী মনসাই কানা হৰিদত্তৰ ৰচনাৰ প্ৰতি সন্তুষ্ট হোৱা নাছিল আৰু
সেই কাৰণে বিজয়গুপ্তক মনসামঙ্গল কাব্য ৰচনাৰ কাৰণে স্বপ্নাদেশ দিছে আৰু এই স্বপ্নাদেশ
পাই বিজয়গুপ্তই মনসা মঙ্গল কাব্য ৰচনা কৰে—

জোড়া গাথা নাহি কিছু ভাবেমোর ছলে।।

কথার সঙ্গতি নাই নাহিক সুন্দর।

এক গাইতে আর গাই নাহি মিত্রাক্ষর।।

গীতে মতি না দেয় কেহ মিছে লাফ ফাল।

গীত শুনিয়া মোর উপজে বেতাল।।^৩

অসিত কুমাৰ বন্দ্যোপাধ্যায়ে কানা হৰিদত্তৰ প্ৰসঙ্গত কৈছে যে কানা হৰিদত্তৰ বিচাৰ বুদ্ধি
সীমাবদ্ধ আছিল, তেওঁৰ ত্ৰুটিপূৰ্ণপাঁচালী দেৱীৰ মনপুত নহ’ল। তেতিয়া বিজয়গুপ্তকে স্বপ্নাদেশত
বিশুদ্ধতৰ কাব্য লিখিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়ে।^৪

বিজয়গুপ্ত :

মনসামঙ্গলৰ এজন জনপ্ৰিয় কবি হ’ল বিজয়গুপ্ত। বিজয়গুপ্তৰ কাব্য পূৰ্ববঙ্গত সৰ্বাধিক

প্রচাৰিত হৈছিল। গল্প বস সৃজনত, কৰুণবস আৰু হাস্যবসৰ প্ৰয়োগ, সামাজিক আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় জীৱনৰ পৰিচয়, চৰিত্ৰ চিত্ৰণ আৰু পাণ্ডিত্যৰ গুণত বিজয়গুপ্তৰ মনসামঙ্গল কাব্যখনি এখন জনপ্ৰিয় কাব্য।

বিজয়গুপ্তৰ কাব্যখনক পঞ্চদশ শতিকাৰ শেষ দশকৰ ৰচনা বুলি ধাৰণা কৰা হয়। বিভিন্নজনে সম্পাদনা কৰা কাব্যত চন তাৰিখৰ তাৰতম্য আছে; যেনে :—

ক) ‘ঋতুশশী বেদশশী শক পৰিমিত’ (অৰ্থাৎ ১৪৬৬ শক— ১৪৯৪ খ্ৰীষ্টাব্দ)

খ) ‘ছায়াশূন্য বেদশশী পৰিমিত শক।

সনাতন হোসেন শাহ নৃপতি তিলক।।’ (অৰ্থাৎ ১৪০০ শক—১৪৭৮ খ্ৰীঃ)

গ) ‘ঋতুশূন্য বেদশশী পৰিমিত শক।

সুলতান হোসেন শাহ নৃপতি তিলক।।’^৫ (অৰ্থাৎ ১৪০৬ শক-১৪৮৪ খ্ৰীঃ)

হোসেন শাহ যিহেতু ১৪৯৩ খ্ৰীষ্টাব্দত গৌড়ৰ চুলতান হয়; সেয়েহে প্ৰথম উদ্ধৃতি অনুযায়ী কাব্যৰ ৰচনাকাল ১৪৯৪ খ্ৰীষ্টাব্দ হোৱাই সম্ভৱ। কবিৰ মনসাভক্তিৰ পৰিচয় পোৱা যায় গাঁৱত মনসা মন্দিৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ জৰিয়তে।

কবিৰ বাসস্থান আছিল ৰবিশাল জিলাৰ ফুল্লশ্ৰী গাঁৱত। কবিৰ পিতৃৰ নাম সনাতন, মাকৰ নাম ৰুক্মিণী—

সনাতন তনয় ৰুক্মিণী গৰ্ভজাত।

সেই বিজয় গুপ্তেৰে ৰাখ জগন্নাথ।।^৬

বিজয় গুপ্তই স্বপ্নাদেশত তেওঁৰ কাব্য ৰচনা কৰে। কাব্য ৰচনাৰ কাৰণ সম্পৰ্কে বিজয়গুপ্তই কৈছে—

শ্ৰাৱণ মাসেৰ ৰবিবাৰে মনসা পঞ্চমী।

দ্বিতীয় প্ৰহৰ ৰাত্ৰি নিদ্ৰা যায় স্বামী।।

নিদ্ৰায় ব্যাকুল লোক না জাগে একজন।

হেনকালে বিজয় গুপ্ত দেখিল স্বপ্ন।।^৭

স্বপ্নত কবিয়ে দেখিছে যে তেওঁৰ মূৰৰ শিতানত মনসা দেৱী আহি বহিছে আৰু কৈছে—

মহাদেৱেৰ কন্যা আমি নাম পদ্মাৱতী।।

মোৰ প্ৰিয় ভক্ত তুমি সেৱক প্ৰধান।

স্বপ্ন উপদেশ বলি না কৰিও আন।।

আজু নিশি অৱসানে এড়িয়া বসন।

গীত ছন্দে ৰচ কিছু আমাৰ স্তবন।।^৮

তাৰ পিছত,

স্বপ্ন দেখিয়া বিজয় গেল নিদ।
 হরি হরি নারায়ণ স্মরণে গোবিন্দ।।
 প্ৰভাত সময়ে প্ৰকাশ দশদিশা।
 জ্ঞান কৰি বিজয়গুপ্ত পূজিল মনসা।।
 হরি নারায়ণ ভাবি নিৰ্মল কৰে চিত।
 রচিতে আৰম্ভ কৰে মনসার গীত।।^{১৮}

বিজয় গুপ্তই তেওঁৰ কাব্যক ‘মনসার গীত’, ‘মনসার পুথি’ বুলি অভিহিত কৰিছে।
 পদ্মাৰ বিৱৰণ লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে কাৰণে বিজয়গুপ্তৰ কাব্যই ‘পদ্মাপুৰাণ’ আখ্যাও পাইছে।

মনসামঞ্জল কাব্যখনি ২১টি পালা বা অধ্যায়ত বিভক্ত। কাহিনী বৈচিত্ৰ্য এই কাব্যৰ
 প্ৰধান গুণ। কাব্যখনিৰ মাজত পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় আছে। কবি সংস্কৃত ভাষাত সুপণ্ডিত আছিল।
 তেওঁ পুৰাণ ইত্যাদি সংস্কৃত শাস্ত্ৰাদিৰ অনুসৰণ কৰিছিল। ইয়াত কবিত্বও প্ৰকাশ পাইছে—

দুৰ্গভ বসন্ত ঋতু দেখিতে সুন্দর।
 বিকশিত নানা পুষ্প গন্ধ মনোহর।।
 মলয় শীতল বায়ু বহে মন্দ মন্দ।
 ভ্ৰমরা ঝঙ্কার করে পিয়ে মকরন্দ।।^{১৯}

বিজয়গুপ্ত বৈষ্ণৱভক্তও আছিল। কাব্যৰ আৰম্ভণিতে আছে— ‘গৰুড় বাহনে বন্দম
 বিষ্ণুৰ চৰণ।’^{২০} ইয়াৰ উপৰি ‘হরি ভজিবার সময় যায় রহিয়া’, ‘হরিধ্বনি জয়জোকৰ
 বচাইৰ
 জোকৰ’ প্ৰভৃতি পংক্তিয়ে চৈতন্যপূৰ্ব বাংলাদেশত বৈষ্ণৱ ভক্তিৰ নিদৰ্শনৰূপে গণ্য আৰু গ্ৰাহ্য
 হোৱাৰ যোগ্য।

মুছলমান শাসকৰ তীব্ৰ অত্যাচাৰৰ বিৱৰণ তেওঁৰ কাব্যত পোৱা যায়—

এই ভাগীৰথী তীৰে হিন্দুৰ ভূত পূজি।
 তোমাৰ কাজ নাই হেন মনে মনে বুঝি।।
 দেখি ভাগীৰথী তীৰে অপূৰ্ব ভূত জাতি।
 ঘৰেতে ঢুকিয়াছিলু কৰিল দুৰ্গতি।।
 হেৰ দেখ দাড়ি নাই মুখে রক্ত পড়ে।
 দস্ত ভাঙ্গিয়াছে মোৰ চোপাড় চাপড়ে।।
 পৰিধান ইজাৰ আমাৰ দেখ সব ভাঙ্গা।
 ছাগলের রক্তে দেখমুখ মোৰ রাঙ্গা।।
 যতেক মাৰিছে মোৰে কিছু নাই মনে।

কেবল ধূপের ধোঁয়ায় না দেখি নয়নে।।

খোদার নাম জিগিরি করি কেহ কাছে নাই।

বড় ভাগ্যে ভাণ্ডিয়া আসিনু তোমার ঠাই।।^{১২}

বিজয়গুপ্তই কাহিনীৰ ক্ষেত্ৰত বাস্তৱতা আৰু মনস্তাত্ত্বিকতা বজাই ৰাখিছে। মঙ্গলকাব্যৰ ধাৰা অনুসৰণত হৰ-পাৰ্বতীৰ গাৰ্হস্থ জীৱন অৱলম্বনত বিজয়গুপ্তই কাহিনীৰ সূত্ৰপাত কৰিছে। এই অংশত পুৰাণৰ পৰিচয় লেশমাত্ৰ নাই। দেৱকাহিনীৰ পৰৱৰ্তী অংশত শিৱই বয়স্কা কন্যা মনসাক লৈ ঘৰলৈ উভটিছে। মনসাক কেন্দ্ৰ কৰি শিৱৰ দাম্পত্য কলহৰ যি চিত্ৰ বিজয়গুপ্তই আঁকিছে তাত আছে মধ্যবিত্ত বঙালী ঘৰৰ পাৰিবাৰিক জীৱনৰ স্পষ্ট ৰেখাচিত্ৰ। চণ্ডী আৰু মনসাৰ কলহ বৰ্ণনাও বাস্তৱ হৈছে।

বিজয়গুপ্তৰ কাব্যৰ নৰখণ্ড মূলতে মানুহৰেই কাহিনী, দেৱতাৰ ভূমিকাও ইয়াত সাধাৰণ মানুহৰ দৰে। নৰখণ্ডত ধন্বন্তৰি হত্যা আৰু উষা-অনিৰুদ্ধৰ পালা শাখা কাহিনীৰ লগত মূল কাহিনীৰ লগত সম্পৃক্ত হৈ আছে। মনসাৰ জোৰ কৰি পূজা প্ৰচাৰৰ কাৰণে চান্দোৰ ‘গুয়াবাড়ী’ ধ্বংস, চান্দোৰ মহাজ্ঞান হৰণ, ধন্বন্তৰি হত্যা, লখিন্দৰৰ বিবাহ আৰু বাসৱত মৃত্যু, মাতৃ হৃদয়ৰ বেদনা, পিতৃ হৃদয়ৰ হাহাকাৰ প্ৰভৃতি বৰ্ণনাত বিজয়গুপ্তই দক্ষ কাহিনীকাৰৰ পৰিচয় দিছে; যেনেঃ— লখিন্দৰৰ মৃত্যু দৃশ্য সাধাৰণ গৃহস্থ ঘৰৰ বাস্তৱ দৃশ্য—

ভূমিতে পড়িল ৰাণী হাহাকাৰ কৰিয়া।।

ক্ষণে উঠে ক্ষণে বসে ক্ষণে গড়ি যায়।

উচ্ছ্বেস্বৰে কান্দি বলে ৰামা ৰৈলা কোথায়।।

কি শুনিলে সখীগণ শূনাও আৰ বাৰ।

সত্য কি মৰিছে মোৰ বাল লক্ষীন্দৰ।।

আলু থালু চুলে ধায় পাগলিনীৰ বেশে।

ত্বৰিতে চলিয়া গেল বাসৱেৰ পাশে।।

বাসৱেৰ দ্বাৰে গিয়া দাঁড়াইয়া চায়।

কোলে আয় ৰে লক্ষীন্দৰ তোর মায়েৰ প্ৰাণ যায়।।

গা তোল গা তোল সত্বৰে।

বিয়াৰ বৰণ কৰিতে আসিলাম তোৱে।।^{১৩}

বিজয়গুপ্তৰ কাব্যত হুসেন শাহৰ সময়ৰ ইতিহাস আৰু সামাজিক চিত্ৰই ঠাই পাইছে। প্ৰাক্‌চৈতন্য যুগৰ পাঠান ৰাজত্ব কালৰ চিত্ৰ বিজয়গুপ্তৰ কাব্যত লক্ষ্য কৰা যায়; যেনেঃ —

ৰাখাল সমাজৰ চিত্ৰ, মুছলমান কাজিৰ অত্যাচাৰ, আভ্যন্তৰীণ শাসনৰ অধিকাৰ ইত্যাদি। বিজয়গুপ্তৰ কাব্যত শিৱৰ গঞ্জিকা সেৱন, চান্দোৰ অনমনীয় জেদ সমকালীন জীৱনৰেই প্ৰতিচ্ছবি।

চৰিত্ৰ চিত্ৰণৰ দিশতো বিজয়গুপ্তৰ কৃতিত্ব যথেষ্ট। শিৱ, চণ্ডী, মনসাক সাধাৰণ মানুহৰ দৰে কাব্যত উপস্থাপন কৰিছে।

মনসামঙ্গল কাব্য মূলতঃ কৰুণৰস প্ৰধান। কৰুণ ৰসৰ বৰ্ণনাত বিজয়গুপ্তই যথেষ্ট কৃতিত্ব দেখুৱাইছে। পতিহাৰা বেউলাৰ ক্ৰন্দনৰ বৰ্ণনা বিজয়গুপ্তৰ কাব্যত পোৱা যায়—

স্বামী কোলে কৰি কান্দে সাহেৰ কুমাৰী।
কোন দোষে প্ৰাণনাথ গেল মোৱে ছাডি।।
কি ক্ষণে অভাগিনীৰ আসিল কাল নিন্দ।
সময় পাইয়া নাগ বাসৱে দিল সিদ্ধ।।^{১৪}

আনহাতে, পুত্ৰহাৰা চন্দ্ৰধৰ আৰু সোনেকাৰ বিলাপতো কৰুণ ৰসৰ উদ্ব্বেগ ঘটিছে। কৰুণ ৰসৰ উপৰি হাস্যৰসৰ পৰিবেশনতো বিজয় গুপ্তই কৃতিত্বৰ পৰিচয় দিছে। শিৱৰ প্ৰতি চণ্ডীৰ উক্তিৰ হাস্যৰসৰ প্ৰকাশ ঘটিছে—

ভাল ভাঙিলা শিৱ পলাইয়া গেলা দূৰ।
এবাৰ লাগল পাইলে দৰ্প কৰিতাম চূৰ।।
আঁচলে আঁচল বান্ধি শুইলাম এক ঠাই।
তবুত ৰাখিতে নাৱিলাম পাগল শিৱাই।।^{১৫}

বিজয়গুপ্তই কাহিনী বিন্যাসত, চৰিত্ৰ চিত্ৰণত, ছন্দ আৰু অলংকাৰ প্ৰয়োগত কবিত্ব প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিছে। আচলতে বিজয়গুপ্তৰ প্ৰগাঢ় জীৱনবোধ; কল্পনা শক্তিৰ ব্যাপকতা, ভাষাৰ সাৱলীলতা তেওঁৰ কাব্যত প্ৰকাশিত হৈছে। তেওঁ আছিল সহজ কবিত্বৰ অধিকাৰী, তেওঁৰ কাব্যৰ বৰ্ণনাত আছে প্ৰাঞ্জলতা। উপমা প্ৰয়োগতো তেওঁৰ পাণ্ডিত্য লক্ষ্য কৰা যায়; যেনে :—

কামাৱেৰ হুড়াহুড়ি লোহাৰ বানবানি।
নাগে ফোঁফায় যেন হাতিয়াৰ শব্দ শুনি।।^{১৬}

বিজয়গুপ্তৰ ৰচনাত এই বাংলা কাব্য সাহিত্যৰ সৰ্ব প্ৰথম ছন্দৰ বৈচিত্ৰ্য লক্ষ্য কৰা যায়। পয়াৰ, ত্ৰিপদী, একাৱলী ছন্দৰ ব্যৱহাৰে কাব্যৰ শিল্পগুণ বঢ়াই দিছে—

দেখিয়া পুষ্পৰবন আনন্দিত ত্ৰিলোচন সুললিত গন্ধে মনোহৰ।
সৱস বসন্ত কালে বিকশিত ডালে ডালে মধু লোভে গুঞ্জৱে ভৱৰ।।^{১৭}

সমালোচক আশুতোষ ভট্টাচাৰ্যই কৈছে—

এফালে মনসাৰ হৃদয়হীনতা আৰু অন্যহাতে সনকাৰ একান্ত মানবিক স্নেহশীলতা এই

উত্তৰৰ ভিতৰত অগ্ৰসৰ হৈ বিজয়গুপ্তৰ কাহিনীয়ে উচ্চাঙ্গৰ কাব্যৰস সৃষ্টিত সার্থক হৈছে।
বিজয় গুপ্তই দেৱতাৰ মাহাত্ম্য ৰচনা কৰা নাই, মানবৰেই মঙ্গলগান গাইছে।^{১৮}

নাৰায়ণদেৱ :

বাংলা মনসা মঙ্গল কবিৰ ভিতৰত এজন উল্লেখযোগ্য কবি হ'ল নাৰায়ণদেৱ। বাংলা সাহিত্যৰ সমালোচকসকলৰ মতে মনসামঙ্গলৰ অন্যতম প্ৰাচীন কবি নাৰায়ণদেৱৰ কাব্য বাংলাৰ বাহিৰে অসমতো অন্যতম জনপ্ৰিয় কাব্য বুলি পৰিচিত। নাৰায়ণদেৱৰ কাব্যৰ মাজত তেওঁৰ আবিৰ্ভাৱ কাল সম্বন্ধে কোনো উল্লেখ পোৱা নাযায় তথাপি তেওঁৰ পুথিত সংক্ষেপে আত্মজীৱনী উল্লিখিত হৈছে—

নাৰায়ণদেৱে কয় জন্ম মগধ।
মিশ্ৰ পণ্ডিত নহে ভট্ট বিশাৰদ।।
অতি শুদ্ধ জন্ম মোৰ কায়স্থেৰ ঘৰ।
মৌদ্গোল্য গোত্র মোৰ গাঁই গুণাকৰ।।
পিতামহ উদ্ধৰ নৰসিংহ পিতা।
মাতামহ প্ৰভাকৰ ৰুক্মিণী মোৰ মাতা।।
পূৰ্ব পুৰুষ মোৰ অতি শুদ্ধমতি।
বাঢ় ত্যজিয়া মোৰ বোৱগ্ৰামে বসতি।।^{১৯}

নাৰায়ণদেৱৰ পূৰ্বপুৰুষৰ আদি বাস মগধ আছিল বুলি জানিব পৰা যায়। কোনো সময়ত তেওঁলোক মগধ হৈ আহি ৰাঢ়দেশত বসতি কৰে আৰু পৰৱৰ্তীকালত নাৰায়ণদেৱৰ পিতামহ উদ্ধাৰণদেৱে (উদ্ধবৰাম) ৰাঢ়দেশ এৰি ময়মনসিংহ জিলাৰ কিশোৰ গঞ্জ মহকুমাৰ অন্তৰ্গত বোৰগ্ৰামত বসতি স্থাপন কৰে। নাৰায়ণদেৱে পিতৃৰ নাম নৰসিংহ আৰু মাতৃৰ নাম ৰুক্মিণী বুলি উল্লেখ কৰিছে। কবি জাতিত কায়স্থ আছিল। তেওঁৰ গোত্র মৌদ্গোল্য আৰু গাঁই গুণাকৰ।

সুকুমাৰ সেনে অনুমান কৰে যে উত্তৰ-পূৰ্ব বংগদেশত নাৰায়ণদেৱৰ জন্ম হৈছিল; কিন্তু তেওঁৰ পূৰ্বপুৰুষ পশ্চিমবংগ অৰ্থাৎ ৰাঢ়দেশৰ পৰা উত্তৰ-পূৰ্ব বংগদেশলৈ আহি ব্ৰহ্মপুত্ৰ নামে ঠাইত স্থায়ীভাৱে বাস কৰিবলৈ লৈছিল। নাৰায়ণদেৱৰ পূৰ্ব পুৰুষে উত্তৰ-পূৰ্ব বংগদেশত মনসা-কথাবৃত্তৰ পৰম্পৰা প্ৰৱৰ্তন কৰে আৰু সুযোগ্য বংশধৰ নাৰায়ণদেৱে এই পৰম্পৰাক লিখিত ৰূপ দিয়ে।^{২০} ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰৰ বোৰগ্ৰাম ময়মনসিংহ জিলাৰ অন্তৰ্ভুক্ত; কিন্তু একাংশ শ্ৰীহট্টবাসীসকলে দাবী কৰিছিল যে, নাৰায়ণদেৱ শ্ৰীহট্টৰ অধিবাসী। কাৰণ বোৰগ্ৰাম পূৰ্বে শ্ৰীহট্টৰ অন্তৰ্গত আছিল। ময়মনসিংহবাসীসকলেও তেওঁলোকৰ দাবী ত্যাগ কৰা নাই। সাধাৰণতে ময়মনসিংহৰ পূৰ্ব আৰু

শ্রীহট্টৰ পশ্চিম সীমান্ত প্ৰায় ডেৰশ বছৰ পূৰ্বে সুস্পষ্ট সীমাৰেখাৰ দ্বাৰা বিভক্ত নাছিল। ১৭৮৭ খ্ৰীষ্টাব্দত সৰ্বপ্ৰথম ময়মনসিংহ জিলা স্থাপিত হোৱাৰ পিছত শ্ৰীহট্ট জিলাৰ পশ্চিম অংশ ময়মনসিংহৰ কালেক্টৰৰ শাসনাধীন আছিল।^{২১} ইয়াৰ পিছত ক্ৰমে এই দুই জিলা বৰ্তমান আকাৰত স্বতন্ত্ৰ হৈ পৃথক পৃথক শাসনকৰ্তাৰ অধীন হয়। ইয়াৰ পিছত শ্ৰীহট্ট আৰু ময়মনসিংহ এই দুই জিলা বিভিন্ন প্ৰদেশৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ যোৱাৰ পিছতো প্ৰাদেশিক অভিমানৰ ফলত বাদানুবাদৰ শেষ হোৱা নাছিল। বঙ্গ বিভাগৰ লগে লগে অৱশ্যে শ্ৰী হট্টৰ পূৰ্ববঙ্গ ভুক্তিৰ পিছত এই বিষয়ে সকলো বিতৰ্কৰ সমাধা হয়। তথাপি বোৰগ্ৰামৰ লগত শ্ৰীহট্টৰ যোগ যিমান নিবিড়, ময়মনসিংহৰ লগত সিমান নহয়। বোৰগ্ৰাম যদি ময়মনসিংহৰ অন্তৰ্ভুক্ত কিন্তু সেয়া উক্ত জিলাৰ এক প্ৰান্তত অৱস্থিত আৰু তাৰ চাৰিওফালে জলাভূমিৰ বিস্তাৰ। বোৰগ্ৰামৰ লগত পূৰ্ববঙ্গৰ ৰাজনৈতিক যোগ থাকিলেও প্ৰকৃতপক্ষে ভৌগোলিক যোগ শ্ৰীহট্টৰ লগতেই অধিকতৰ। সেই কাৰণে বাংলা সমালোচকৰ মতে নাৰায়ণদেৱৰ মনসামঙ্গল অসমত সহজেই প্ৰচাৰ লাভ কৰিব পাৰিছিল। ‘সুকবি বঙ্গভ নাৰায়ণ’— কবিৰ এই নামটো অসমীয়া লিপিকাৰ আৰু গায়নৰ হাতত পৰি ‘শুকনান্নি’ত পৰিণত হৈছে বুলিও তেওঁলোকে কৈছে। আধুনিক অসমীয়া গৱেষকসকলে নাৰায়ণদেৱক অসমীয়া বুলি দাবি কৰিলেও অসমীয়া সংস্কৰণ আৰু বাংলা সংস্কৰণ এজন নাৰায়ণদেৱেই ৰচনা বুলি অসিত কুমাৰ বন্দ্যোপাধ্যায়ে ‘বাংলা সাহিত্যেৰ ইতিবৃত্ত’ত উল্লেখ কৰিছে।^{২২}

কোনোৰ মতে নাৰায়ণদেৱ শ্ৰীহট্ট জিলাৰ অন্তঃপাতী জলসুখা পৰগণাৰ নগৰ গাঁৱত জন্মগ্ৰহণ কৰে।^{২৩} তাৰ পিছত কোনো কাৰণত নগৰৰ পৰা উঠি ময়মনসিংহৰ বোৰগ্ৰামলৈ গমন কৰে। এয়া শ্ৰীহট্টৰ এটি স্থানীয় অনৈতিহাসিক জনশ্ৰুতিহে। কাৰণ নগৰ গাঁৱত দেৱ উপাধিধাৰী বহু বংশৰ লোক আছে। সেয়েহে নাৰায়ণদেৱকো এই গাঁৱৰ বুলি ধৰা হৈছিল। কিন্তু এয়াই কবিৰ বাসস্থান নিৰূপণৰ একমাত্ৰ যুক্তি হ’ব নোৱাৰে। বাংলা সমালোচকৰ মতে নাৰায়ণদেৱে অসমৰ কোচবংশীয় দৰঙ্গ ৰাজসভাত থাকি তেওঁৰ বাংলা মনসা মঙ্গল কাব্যখনি অসমীয়ালৈ অনুবাদ কৰে। ইয়াৰ উপৰি নাৰায়ণদেৱ বোৰগ্ৰামত উপনিৰিষ্ট হোৱাৰ আগতে এটা সময়ত অসম অঞ্চলত গৈ ৰাজসভাৰ সন্মান লাভ কৰিছিল বুলিও কোৱা হৈছে।

‘পদ্মা-পুৰাণ’ত নাৰায়ণদেৱৰ এটি উপাধি পোৱা যায় সুকবিবঙ্গভ। নাৰায়ণদেৱ আৰু সুকবি বঙ্গভৰ মিশ্ৰ ভণিতায়ুক্ত বহুবোৰ পদেই এই ধাৰণাৰ সৃষ্টি কৰিছে। কিন্তু নাৰায়ণদেৱ আৰু কবি বঙ্গভক পৃথক কবি বুলি ধাৰণা কৰে। কোনোৰ মতে ‘সুকবি বঙ্গভ’ বা ‘কবি বঙ্গভ’ নাৰায়ণদেৱৰ উপাধি আৰু কাৰো মতে বঙ্গভ ঘোষ নামৰ মনসামঙ্গলৰ আৰু এজন কবিৰ নাম পোৱা যায়। তেওঁ নিজকে সুকবি বুলি পৰিচয় দি নাৰায়ণদেৱৰ ভণিতাৰ লগত তেওঁৰ নাম যুক্ত কৰিছে।

কেৱল নাৰায়ণদেৱৰ ভণিতাৰ লগত যে তেওঁৰ নাম যুক্ত হৈছে সেয়াই নহয়, অন্যান্য; যেনে—

কমলনয়ন, ৰামনিধি ইত্যাদিৰ ভণিতাৰ লগতো তেওঁৰ নাম যুক্ত হৈছে। তথাপি নাৰায়ণদেৱৰ লগত তেওঁৰ মিশ্ৰ ভণিতাই সকলোতকৈ অধিক। নাৰায়ণদেৱৰ লগত বহুভাষাৰ মিশ্ৰ ভণিতাৰ ব্যৱহাৰ এনে ধৰণৰ — নাৰায়ণদেৱ কয়, সুকবি বহুভাষা হই।^{২৪}

কবি বহুভাষা উপৰি নাৰায়ণদেৱৰ লগত মিশ্ৰ ভণিতায়ুক্ত আৰু বহু কবিৰ নাম পোৱা যায়; যেনে—বংশীদাস, বিপ্ৰজগন্নাথ, জগন্নাথ দাস, জানকী নাথ, যদুনাথ, শিৱানন্দ, চন্দ্ৰপতি, মনোহৰ, চন্দ্ৰধৰ ইত্যাদি। অসমত প্ৰচলিত নাৰায়ণদেৱৰ কাব্যতো চন্দ্ৰপতি, জানকী নাথ প্ৰভৃতি কবিৰ ভণিতা পোৱা যায়।

নাৰায়ণদেৱৰ সময় সম্পৰ্কেও বিভিন্ন সমালোচকে বিভিন্ন মত দাঙি ধৰিছে। তেওঁৰ কাব্যত কালনিৰ্ণয়ৰ কোনো নিৰ্দেশ বা আভাস নাই। বঙলা পণ্ডিত সুকুমাৰ সেনৰ মতে নাৰায়ণ দেৱ খ্ৰীষ্টিয় ষোড়শ শতিকাৰ লোক—

Of the poems on the story of Manasa only one can be assigned to the sixteenth century with some assurance. This is Narayana Deva's Manasa-mangal.^{২৫}

নাৰায়ণদেৱৰ বংশধৰৰ ওচৰত ৰক্ষিত তালিকাৰ পৰা জানিব পৰা যায় যে নাৰায়ণদেৱ হৈছে অষ্টাদশ পুৰুষ।^{২৬} চাৰি পুৰুষত এক শতাব্দী ধৰিলে নাৰায়ণদেৱক পঞ্চদশ শতাব্দীৰ শেষৰফালে আৱিৰ্ভূত হৈছিল বুলি ধৰিব পাৰি। কিন্তু বংশতালিকাৰ হিচাপ নিৰ্ভৰযোগ্য নহয় কাৰণ নাৰায়ণদেৱ পঞ্চদশ শতাব্দীৰ শেষৰফালে আৱিৰ্ভূত হৈছিল বুলি ধৰিব পাৰি। কিন্তু বংশতালিকাৰ হিচাপ নিৰ্ভৰযোগ্য নহয় কাৰণ নাৰায়ণদেৱ পঞ্চদশ শতাব্দীৰ শেষৰফালে আৱিৰ্ভূত হ'লে তেওঁ বিপ্ৰদাস-বিজয়গুপ্তৰ পূৰ্ববৰ্তী, সমনীয়া বা কিছু পিছৰ হ'ব লাগিব। এয়াও সম্পূৰ্ণ নিৰ্ভৰযোগ্য নহয় কাৰণ নাৰায়ণদেৱে গৌড়ৰ নবাব হুসেন শাহৰ নাম উল্লেখ কৰা নাই। বিজয়গুপ্ত আৰু বিপ্ৰদাস দুয়োজনেই হুসেন শাহৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। হুসেন শাহৰ কথা উল্লেখ নকৰা কাৰণে নাৰায়ণদেৱক ষোড়শ শতাব্দীৰ শেষ বা সপ্তদশ শতিকাৰ আদি ভাগৰ বুলি ধৰিব পাৰি। ইয়াৰ উপৰি বিপ্ৰদাসৰ পুথিৰ ভাষা বিচাৰ কৰিলে দেখা যায় যে নাৰায়ণদেৱৰ পুথিৰ ভাষা অধিক প্ৰাচীন। গতিকে তেওঁক বিপ্ৰদাসৰ পৰৱৰ্তী বুলিও ক'ব নোৱাৰি। তেওঁৰ কাব্যত বৈষ্ণৱ পদ পোৱা যায় যদিও চৈতন্যযুগত ধৰা নাযায় কাৰণ প্ৰাক্-চৈতন্যযুগৰ কবি বিজয়গুপ্তৰ কাব্যতো বৈষ্ণৱ প্ৰভাৱ দেখা যায়। গতিকে নাৰায়ণদেৱক অনুমানৰ ভিত্তিত পঞ্চদশ শতাব্দীৰ শেষভাগত বা সামান্য পিছত আৱিৰ্ভূত বুলি গ্ৰহণ কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰি নাৰায়ণদেৱক কোচবংশীয় দৰঙী

ৰজাৰ ৰাজত্ব কালৰ কবি বুলি ধৰিলে তেওঁৰ উদ্ভৱৰ সময় হ'ব সপ্তদশ শতাব্দীৰ প্ৰথমার্ধ। এই সময়তে দৰঙী ৰজাসকলে অসমত ৰাজত্ব কৰিছিল।

নাৰায়ণদেৱৰ 'পদ্মা-পুৰাণ' তিনি খণ্ডত বিভক্ত। প্ৰথম খণ্ডত কবিৰ আত্ম পৰিচয় আৰু দেৱ বন্দনা, দ্বিতীয় খণ্ডত পৌৰাণিক আখ্যানসমূহ আৰু তৃতীয় খণ্ডত চান্দো সদাগৰৰ কাহিনী সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। তৃতীয় খণ্ড অপেক্ষাকৃতভাৱে সংক্ষিপ্ত, দ্বিতীয় খণ্ডৰ পৌৰাণিক আখ্যানসমূহেই নাৰায়ণদেৱৰ কাব্যত প্ৰধান স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। মহাভাৰতৰ আন্তিক পৰ্ব, শৈৱ পুৰাণ আৰু কালিদাসৰ কুমাৰ সন্তবৰ পৰা তেওঁ কাহিনী সংগ্ৰহ কৰি মনসামঙ্গলৰ দ্বিতীয় খণ্ডটি ৰচনা কৰিছে।

নাৰায়ণদেৱৰ ৰচনা সুসংবদ্ধ আৰু ভাষা ছন্দৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁ বিশেষ কৃতিত্বৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিছে। তেওঁৰ ৰচনাত সৰস কবিত্বৰ পৰিচয় পোৱা যায়। নাৰায়ণদেৱে 'পদ্মা-পুৰাণ'ত কৰুণ ৰস সুন্দৰভাৱে দাঙি ধৰিছে। তেওঁ তেওঁৰ কাব্যৰ পৰিসমাপ্তিত যি কৰুণ ৰসৰ অৱতাৰণা কৰিছে সেয়া অন্যান্য কবিৰ ৰচনাত দৃষ্টি গোচৰ হোৱা নাই। হাস্যৰসৰ বৰ্ণনাও নাৰায়ণদেৱৰ 'পদ্মা-পুৰাণ'ত পোৱা যায়। আদিৰসৰ মাত্ৰাধিক্য বৰ্ণনাৰ কাৰণে নাৰায়ণদেৱৰ মনসামঙ্গলক কোনোৱে অঙ্গীলতাৰ দোষেৰে দোষী কৰিছে। কিন্তু নাৰায়ণদেৱৰ কাব্যৰ মূল উপাদান আছিল সংস্কৃত পুৰাণ। সেই যুগত সংস্কৃত পুৰাণবোৰৰ নৈতিক বাতাবৰণ অত্যন্ত দূষিত হৈ উঠিছিল। বিশেষকৈ নাৰায়ণদেৱ শৈৱ পুৰাণৰ ওপৰত বিশেষভাৱে নিৰ্ভৰশীল আছিল, শিৱ পুৰাণ এই বিষয়ত আৰু অগ্ৰসৰ আছিল। কেৱল নাৰায়ণদেৱেই নহয় মধ্য যুগৰ বহু মঙ্গলকাব্যই আদিৰসৰ বৰ্ণনাৰে ভাৰাক্ৰান্ত।

চৰিত্ৰ বিচাৰ প্ৰসঙ্গত চান্দো আৰু বেউলাৰ কথা বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। বেউলাৰ চৰিত্ৰটো নাৰায়ণদেৱৰ কাব্যত অধিকতৰ সুচিত্ৰিত হৈছে। কেৱল গৃহাঙ্গনা নহয়, সংকল্প আৰু আত্মপ্ৰত্যয়ৰ পৰিচয়ত বেউলা অদ্বিতীয়া।

মুঠতে নাৰায়ণদেৱ অসাধাৰণ কবিত্ব শক্তিৰ অধিকাৰী আছিল। তেওঁৰ বৰ্ণনাশক্তি স্বাভাৱিক আৰু পৰ্য্যবেক্ষণ শক্তি সূক্ষ্ম আছিল। সমকালীন সমাজৰ সমুদ্ৰ যাত্ৰা, সমাজ ব্যৱস্থা, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, সুখ-দুখ, কৰুণ ৰস, চৰিত্ৰ চিত্ৰণ প্ৰভৃতিৰ চিত্ৰ নাৰায়ণদেৱৰ তুলিকাত স্পষ্ট ৰূপ পাইছে।

বিপ্ৰদাস পিপলাই :

বিপ্ৰদাস বিজয়গুপ্তৰ সমসাময়িক কবি। বিপ্ৰদাস পশ্চিমবঙ্গৰ সৰ্বপ্ৰাচীন কবি। সুকুমাৰ সেনে ধাৰণা কৰে, 'বিপ্ৰদাস মনসা-পাঞ্চালীৰ সকলোতকৈ পুৰণি কবি।' কবিৰ কাব্যৰ নাম 'মনসা বিজয়'। সুকুমাৰ সেনে আৰু কৈছে বিপ্ৰদাসৰ ৰচনা 'অখণ্ডিত আৰু অচ্ছিন্ন ৰূপত' পোৱা গৈছে

আৰু মনসাৰ সম্পূৰ্ণ কাহিনী একমাত্ৰ বিপ্ৰদাসৰ কাব্যত পোৱা যায়।

বিপ্ৰদাসে তেওঁৰ কাব্যৰ আৰম্ভণিতে আত্মপৰিচয় দিছে। তাৰ পৰা জনা যায়, বিপ্ৰদাসে বৰ্তমান পৰগণা জিলাৰ বসিৰহাট মহকুমাৰ বাদুড়িয়া গাঁৱত জন্মগ্ৰহণ কৰে—

মুকুন্দ পণ্ডিত সূত বিপ্ৰদাস নাম।

চিৰকাল বসতি বাদুড়িয়া বটগ্ৰাম।^{২৭}

বিপ্ৰদাস বাৎস্য গোত্ৰৰ পিপ্লাই শাখাৰ সামবেদৰ অন্তৰ্ভুক্ত ব্ৰাহ্মণ বংশত জন্মগ্ৰহণ কৰে। পিতাৰ নাম মুকুন্দ পণ্ডিত। কবিৰ চাৰিজন ভাই। বিপ্ৰদাসে বহাগ মাহৰ শুক্লাদশমী তিথিত দেৱী মনসাৰ স্বপ্নাদেশত কাব্য ৰচনা কৰে—

শুক্লা দশমী তিথি বৈশাখ মাসে।

শিয়ৱে বসিয়া পদ্মা কৈলা উপদেশে।।

পাঁচালী ৰচিতে পদ্মা কৰিলা আদেশ।

সেই যে ভৱসা আৱ না জানি বিশেষ।।

কবি গুৰু ধীৰ জনে কৰি পৰিহাৰ।

ৰচিল পদ্মাৰ গীত শাস্ত্ৰ অনুসার।।^{২৮}

বিপ্ৰদাসৰ কাব্যৰ আত্মবিৱৰণীৰ পৰা জনা যায় তেওঁৰ কাব্য ৰচনাৰ কালৰ কথা; যেনে—

সিদ্ধু ইন্দু বেদ শক পৰিমাণ।

নৃপতি হুসেন শাহ গোঁড়ৰ প্ৰধান।।

হেন কালে ৰচিল পদ্মাৰ ব্ৰতগীত।^{২৯}

এই উক্তিৰ পৰা অনুমান কৰা যায় হুসেন শাহৰ ৰাজত্বকাল ১৪৯৫ খ্ৰীষ্টাব্দত (১৪১৭ শকাব্দ) কাব্যখনি ৰচনা কৰা হয়। সুকুমাৰ সেনে কৈছে, ‘মনসামঙ্গল পঞ্চদশ শতাব্দী শেষ হোৱাৰ আগতেই পৰিণত তথা পৰিপূৰ্ণ কাব্যৰূপ ধাৰণ কৰিছিল। তাৰ ইঙ্গিত বিপ্ৰদাসৰ মনসা বিজয়ত পোৱা যায়। বিপ্ৰদাসৰ কাব্য ৰচিত হৈছিল পঞ্চদশ শতাব্দীৰ শেষ দশকত।^{৩০} কিন্তু অসিত কুমাৰ বন্দ্যোপাধ্যায়ে ভাষাৰীতিৰ ক্ষেত্ৰত এই কাব্যৰ ৰচনাকাল ষোড়শ শতাব্দীৰ আগলৈ নিয়াত ৰাজী নহয়। কাব্যৰ নামটোও পৰিষ্কাৰ নহয়। ‘মনসামঙ্গল’, ‘মনসা বিজয়’ আৰু ‘মনসা চৰিত’ তিনিওটা নাম পোৱা যায় যদিও সুকুমাৰ সেনে ‘মনসা বিজয়’ নামটি গ্ৰহণ কৰিছে। সেনৰ এটি মন্তব্য প্ৰণিধানযোগ্য—

In the Whole of Middle Bengali literature there is never a tale mere sincerely and effectively and than Vipradas's is narrative.^{৩১}

মুঠতে কাব্যখন পঞ্চদশ শতাব্দীৰ শেষ দশকত ৰচিত আৰু বিজয় গুপ্ততকৈ যে উৎকৃষ্ট সেয়া

স্বীকাৰ কৰিব লগীয়া।

বিপ্ৰদাসৰ কাব্যখনিৰ বৰ্ণনা বিস্তৃতি স্বচ্ছ, ধাৰাবাহিকতা অক্ষুণ্ণ আৰু বৰ্ণনাভঙ্গিমা সুন্দৰ। সেনে পুনৰ কৈছে—*His sincerity and faith saved his poem from poetic verbosity and buried vulgarity.*^{৩২}

বিপ্ৰদাসৰ কাব্যত মনসাৰ মাহাত্ম্য সুন্দৰভাৱে প্ৰতিফলিত হৈছে। পদ্মাৰ বিষদৃষ্টিতে চণ্ডী ঢলি পৰিছিল—

হৃদয়ে যম্বুণা বড় পাইল প্ৰবল
বিষদৃষ্টি চাহে পদ্মা উঠিল আনল।
বিষদৃষ্টি বিষ বৰ্ষে চণ্ডীৰ উপৰ
ঢলিয়া পড়িল চণ্ডী উত্তৰ শিয়ৰ।^{৩৩}

ইয়াৰ উপৰি চান্দো সদাগৰে বাণিজ্য যাত্ৰাৰ পৰা উভটাৰ পথত মনসাই পূৰ্ব পৰিকল্পনা অনুযায়ী নানা বাধাৰ সৃষ্টি কৰিছিল—

চাঁদোৱ কুমতি অতি মনে ভাবে পদ্মাৱতী
আনিল প্ৰবল মেঘগণ
পাণ্ডু আদি পুষ্কৰ ডাকে অতি ঘোৰতৰ
ছাড়িয়া যে প্ৰবল গৰ্জন।^{৩৪}

বিপ্ৰদাসৰ কাব্যৰ ভিতৰত হাসান-হুসেনৰ পালাটি দীৰ্ঘতৰ তথা বৃহৎ, সুচিত্ৰিত আৰু অন্যান্য মনসামঙ্গলৰ তুলনাত বেছি সুপৰিকল্পিত। মুছলমান সমাজৰ চিত্ৰ সুন্দৰভাৱে প্ৰতিফলিত কৰিছে—

মিঞা যবে ফৌত হইল গোলামেৰ ঘোষ পাইল
বিবি লইয়া পলাইতে চায়।^{৩৫}

বিপ্ৰদাসে তেওঁৰ ৰচনাক নিজেই ব্ৰতগীত বুলি উল্লেখ কৰিছে, ‘হেনকালে পদ্মাৰ ৰচিল ব্ৰতগীত’। বিশেষজ্ঞসকলেও বিপ্ৰদাসৰ কাব্যত বেলাডৰ লক্ষণ দেখা যায় বুলি কৈছে। কাব্যৰ মূল্যায়ণ কৰিবলৈ গৈ সমালোচকে লিখিছে—

... কবিৰ কুশলতা তেওঁৰ কাল অনুসৰি অৱশ্যেই প্ৰশংসনীয় আছিল বুলি দাবী কৰিব পাৰি। হাসান- হুসেন পালাটি ‘মনসা মঙ্গল’ৰ মুখ্য কাহিনীৰ মুখবন্ধ স্বৰূপ। বিপ্ৰদাসৰ ৰচনাত ইয়াৰ বিস্তৃতি আৰু বিৱৰণৰ পৰিচ্ছন্নতা আকৰ্ষণীয়। মুছলমান সমাজৰ জীৱন-চিত্ৰণত আন্তৰিকতা আৰু অনুপঞ্জিতা বৈছে। গোটেই কাব্যজুৰি মনসামঙ্গলৰ কঠোৰ নিষ্ঠুৰা-দেৱী মনসা বহুক্ষেত্ৰত কৰুণাময়ী, ভক্তবৎসা হৈ উঠিছে।... কাব্যৰূপত প্ৰাঞ্জলতা,

আনুপূৰ্বকতা, আনকি স্নিগ্ধতাও বৈছে।^{৩৬}

গতিকে বিপ্ৰদাসৰ কাব্যৰ ৰচনাকাল সম্পৰ্কে সংশয় থাকিলেও তেওঁৰ কাব্যই পশ্চিমবঙ্গত জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিছিল আৰু কবি হিচাপে বিপ্ৰদাসৰ কৃতিত্ব প্ৰশংসনীয়।

যষ্ঠীবৰ দত্ত :

পূৰ্ববঙ্গৰ মনসামঙ্গল কাব্য ধাৰাৰ বিশিষ্ট কবি যষ্ঠীবৰ দত্ত। তেওঁ শ্ৰীহট্ট জিলাৰ অধিবাসী আছিল। তেওঁৰ পুত্ৰৰ নাম গঙ্গাদাস। পিতা-পুত্ৰ উভয়ে প্ৰথিতযশা কবি আছিল। যষ্ঠীবৰে তেওঁৰ নিৰ্মিতিৰ সময় সম্পৰ্কে কোনো কথা উল্লেখ কৰা নাই, তথাপি প্ৰচলিত জনশ্ৰুতি আৰু নিৰ্মিতি বিশেষৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্যৰ পৰা ঠাৱৰ কৰিব পাৰি যে, তেওঁ খ্ৰীষ্টীয় সপ্তদশ শতিকাৰ লোক আছিল। খ্ৰীষ্টীয় সপ্তদশ শতাব্দীৰ শেষভাগত সম্ভৱতঃ তেওঁৰ কাব্য ৰচিত হয়। ‘পদ্মাপুৰাণ’ৰ বাহিৰে আৰু কোনো কাব্য ৰচনা কৰে বুলি জনা নাযায়। যষ্ঠীবৰৰ উপাধি আছিল গুণৰাজ খাঁ। তেওঁৰ কাব্যৰ ভণিতাত পোৱা যায়—

প্ৰথমে চলিল কাজি মীৰবহৰ তাজি।
 আঠাৰ হাজাৰ পাইক তাহাৰ বামবাজি।।
 সত্ৰ হাজাৰ পাইক বামবাজ লড়ে।
 ধানুকীৰ ফৈদ সব লড়ে ঘোড়ে ঘোড়ে।।
 মুখে দোয়া কৰে কাজি হাতেত কোৱাণ।
 সাহেমানি দোলা আনি দিল বিদ্যমান।।
 দোলা এ চড়ি কাজি খসাইল মজা।
 সেই দিন ঘুমাৰাৰ পেগম্বরি ৰোজা।।
 ভণে গুণৰাজ খানে কাজিৰ বড়াই।
 হিন্দুয়ান খণ্ডাইয়া খাওয়াইব গাই।।^{৩৭}

কবিক স্থানীয় কোনো প্ৰতিপত্তিশালী ব্যক্তিয়ে এই গুণৰাজ খাঁ উপাধিৰে ভূষিত কৰে বা বহুতৰে বিশ্বাস উপাধিটো গৌড়ৰ নবাব কুৰ্তক প্ৰদত্ত।

যষ্ঠীবৰৰ কাব্য তিনি খণ্ডত বিভক্ত—দেৱ খণ্ড, বাণিজ্য খণ্ড আৰু স্বৰ্গাৰোহণ খণ্ড। দেৱখণ্ড ‘গৰুড়পুৰাণ’, ‘শিৱপুৰাণ’, ‘মহাভাৰত’ আদিৰ পৰ্বাস্তৰ্গত ‘আস্তিক পৰ্ব’ আৰু অন্যান্য লৌকিক কাহিনীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ৰচিত। বাণিজ্য খণ্ডত বিষয়ৰ দিশত কোনো বৈচিত্ৰ্য নাই। পদ্মাপুৰাণৰ গতানুগতিক কাহিনীয়ে ইয়াত বৰ্ণিত হৈছে। স্বৰ্গাৰোহণ খণ্ড সংক্ষিপ্ত, ইয়াত বেউলা-লখিন্দৰ ৰূপী উষা-অনিৰুদ্ধৰ স্বৰ্গাৰোহণৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ আৰু তাৰ পূৰ্বে যোগীৰ বেশত

উজানী নগৰত গৈ বেউলাৰ জননী কমলাক দৰ্শন কৰাৰ কথা বৰ্ণিত হৈছে। এই খণ্ডটি সকলোতকৈ সংক্ষিপ্ত হ'লেও পদ্মাপুৰাণৰ সমগ্ৰ কাহিনীৰ ভিতৰত সকলোতকৈ কৰুণ। মাকৰ লগত বেউলাৰ সাক্ষাৎকাৰ কৰুণ ৰসেৰে ঘনীভূত।

যষ্ঠীবৰৰ কাব্যত বহুতো অভিনৱ চৰিত্ৰৰ সাক্ষাৎকাৰ লাভ কৰা যায়। প্ৰধান চৰিত্ৰৰ মাজত বেউলাৰ মাকৰ নাম কমলা, প্ৰায় সমগ্ৰ পূৰ্ববঙ্গৰ অন্যান্য পদ্মা পুৰাণত সুমিত্ৰা নাম পোৱা যায়, উত্তৰবঙ্গৰ কোনো কোনো পুথিত অমলা আৰু মেনকা নাম পোৱা যায়। কমলা নামটো ইয়াৰ বাহিৰে অন্য কোনো পুথিত পোৱা নাযায়। ইয়াৰ উপৰি যষ্ঠীবৰৰ কাব্যত চান্দো সদাগৰৰ বাণিজ্য কৰাৰ স্থান লক্ষাৰ নাম অন্য কোনো কাব্যত পোৱা নাযায়। গণ্ডুকী নদীৰ নাম যষ্ঠীবৰৰ কাব্যত 'গাঙ্গ', এঠাইত গুঞ্জৰী পোৱা যায়, যষ্ঠীবৰৰ বাহিৰে প্ৰায় সকলোতে গাঙ্গুৰী পোৱা যায়।

যষ্ঠীবৰক অসমীয়া সমালোচক কিছুমানে অসমীয়া মনসা কবিৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে ভাষাৰ প্ৰয়োগলৈ লক্ষ্য ৰাখি। শ্ৰীহট্ট আছিল অসমৰ অবিচ্ছেদ্য অংগ। স্বাধীনতাৰ প্ৰতিদান স্বৰূপে শ্ৰীহট্ট অসম-ভাৰতৰ পৰা ৰাজনৈতিকভাৱে বিচ্ছেদিত হয়। সেই সময়ত শ্ৰী হট্টৰ ভাষাৰ লগত অসমীয়া ভাষাৰ কোনো পাৰ্থক্য নাই।^{৩৮} গতিকে শ্ৰীহট্টৰ বাসিন্দা যষ্ঠীবৰৰ মনসা কাব্যত বাংলা ভাষাৰ লগত অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰভাৱ নিঃসন্দেহে পৰিছিল। তথাপি যষ্ঠীবৰক শ্ৰীহট্টৰ লোক বুলি বঙালী পণ্ডিতসকলে দাবী কৰি বঙালী কবিৰ পৰিধিত সামৰিছে।^{৩৯}

মুঠতে যষ্ঠীবৰৰ মনসামঙ্গল কাব্যত 'সহজ কবিত্বতকৈ সৰস পাণ্ডিত্যৰ সমৃদ্ধই বেছি' বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰি। সাধাৰণভাৱে কবিৰ ৰচনাত পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় পোৱা যায়। কবিয়ে আৰবী-ফাৰ্চী শব্দৰ বহুল ব্যৱহাৰ কৰিছিল।^{৪০}

ৰায়বিনোদ :

ৰায়বিনোদ টাঙ্গাইল জিলাৰ বাসিন্দা। এওঁ ষোড়শ শতিকাৰ শেষৰফালে মনসামঙ্গল ৰচনা কৰে। কবিৰ নাম ৰাম বিনোদও পোৱা যায়—

কস্তুরী কাঞ্চনদল কাজলা দাড়িম্ব ফল
কলিকা মান্দাৰ যুখে যুখে।
চম্পা বকুল মালী সাজাইয়া সারী সারী
বিশরি বিষম গণু ঝাকে।।
পসার সাজাইয়া ফুলে পদ্মাৰতী লৈয়া চলে
সৌৰভে ভ্ৰমৰা পড়ে উড়ি।
শ্ৰী ৰাম বিনোদ ভণে মনসার চরণে

যাত্ৰ দেৱী শঙ্কুৰ নগৰী।^{৪১}

এওঁ ভূস্বামীৰ সন্তান আছিল। ৰায়বিনোদ কাব্যৰ কাহিনী বিন্যাসত বিজয়গুপ্তৰ অনুগামী আছিল। সেয়া নানা প্ৰসঙ্গত সংক্ষেপে বিবৃত বা বৰ্ণিত হৈছে। সাধাৰণভাৱে ভাষাবিষয়ত কবি যথেষ্ট সচেতন আছিল বুলি ধাৰণা কৰা হয়। ৰূপ বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰত সংস্কৃত শব্দৰ বহুল ব্যৱহাৰ আৰু অলংকাৰ সজ্জিত ৰীতি লক্ষ্য কৰা যায়—

খঞ্জনিকা দুই আঁখি কজ্জলতে শোভে দেখি

মদন-তৰঙ্গ আঁখি-কোণে।^{৪২}

কিন্তু মুছলমানৰ প্ৰসঙ্গত আৰবী-ফাৰাচী শব্দৰ আতিশয্য লক্ষ্য কৰা যায়—

নামাজ কৰিয়া কাজী তসবি জপকৰে।

খোদা গাজী বোলে সবে কালিমা পড়িয়া।।

মুসলমান কৰিব আজি কাফিৰ মাৰিয়া।^{৪৩}

ৰায়বিনোদৰ মনসা কাব্যত মনসাৰ কোপ দৃষ্টিত পৰা বছাইৰ কথা পোৱা যায়। শিৱই যেতিয়া কন্যাক লৈ নিজ গৃহলৈ প্ৰত্যাহৰ্তন কৰিছিল তেতিয়া সুন্দৰী যুৱতীক দেখি বছাই মনসাক বিয়া কৰিবলৈ বিচাৰিছিল—

বছাই হালুয়া বোলে শুন সুবদনী।

বুড়া যুগীৰ সঙ্গে জাও কোন গুণ জানি।।

বলদে চড়িয়া ফিৰে মাঙ্গিয়া খাইতে।

তাৰ সঙ্গে চলি জাও না পাৰি বুঝিতে।।

নানা সুখে বসি আমি জানে সৰ্বলোকে।

মোৰ ঘৰে আসি তুমি থাকহ কৌতুকে।।

তোমাৰে কৰিব বিহা শুন ৰূপৱতী।

বুড়া যুগী ছাড়িয়া চলহ শীঘ্ৰগতি।।^{৪৪}

এই প্ৰস্তাৱত ক্ষুব্ধ হৈ মনসাৰ বিষদৃষ্টিত বছাই ঢলি পৰিল—

দেৱী বোলে না পাইলা আৰ কোন ঠাণ্ডি।

আমাৰে কৰিবা বিহা হালুয়া বছাই।।

বিষদৃষ্টি পদ্মাৱতী চাহে কোপ মনে।

বছাই হালুয়া ঢলি পড়ে সেই ক্ষণে।।^{৪৫}

শেষ পৰ্যন্ত বছাইৰ মাকৰ কাতৰ প্ৰাৰ্থনাত তুষ্ট হৈ মনসাই তেওঁক পুনৰ্জীৱিত কৰি দিয়ে—

বছাইৰ মায়ে বলে হরের কুমারী।
 কৰিব তোমাৰ পূজা দিয়া লক্ষ্য বলি।।
 পুত্ৰবৰ দিয়া মাও চলি যাও ঘৰে।
 কৰিবে তোমাৰ পূজা জগৎ ভিতৰে।।
 স্তুতি শুনি পদ্মাৰতী সদয় হইয়া।
 মহাঙ্গানে বছাইৰে দিল জীয়াইয়া।।^{৪৬}

ইয়াৰ উপৰি কাব্যৰ আৰম্ভত যি ধৰণে বিষ্ণুৰ মহিমা আৰু বিষ্ণুৰ দশাৱতাৰ বৰ্ণনা
 প্ৰধানভাৱে দিছে তাৰ মাজত চৈতন্য যুগৰ বৈষ্ণৱতাৰ প্ৰতিফলন অনুভৱ কৰা যায়। এওঁৰ
 কাব্যত চন্দ্ৰধৰ চৰিত্ৰৰ দৃঢ়তা আৰু মনসাৰ হিংস্ৰতা অলপ কমিছে, সুযোগ পালেই ভক্তিৰস
 প্ৰকাশ কৰিছে। ৰায়বিনোদ মধ্যম শক্তিৰ কবি। এওঁৰ কাব্যত কাব্য সৌন্দৰ্য সৃষ্টিৰ বিপুল সম্ভাৱনা
 নাথাকিলেও ভাষাৰ ক্ষেত্ৰত নিপুণতা আছে।

গঙ্গাদাস সেন :

ষষ্ঠীৰ সেনৰ পুত্ৰ গঙ্গাদাস সেনে ষোড়শ শতাব্দীৰ শেষাৰ্ধত মনসামঙ্গল কাব্য ৰচনা
 কৰে। গঙ্গাদাস সেনে মহাভাৰতৰ অন্তৰ্গত ‘অশ্বমেধ পৰ্ব’ৰ বাংলা অনুবাদ কৰিছিল। অশ্বমেধ পৰ্ব
 ১৪৭৫ শকাব্দ অৰ্থাৎ ১৫৫৩ খ্ৰীষ্টাব্দ বুলি বিবেচিত হৈছে। তেওঁ ইয়াৰ পূৰ্বে নে পিছত মনসামঙ্গল
 ৰচনা কৰিছিল সেয়া জানিব পৰা নাযায়। তেওঁৰ মনসামঙ্গলৰ আংশিক মাত্ৰ পোৱা গৈছে, সমগ্ৰ
 পোৱা হোৱা নাই।

‘অশ্বমেধ পৰ্ব’ৰ অনুবাদত গঙ্গাদাসে কুল পৰিচয় দিছে—

পিতামহ নৃপতি পিতা ষষ্ঠীৰ।
 যাহাৰ কীৰ্তি ঘোষে দেশ দেশান্তৰ।।
 জ্যেষ্ঠ ভাই সত্যবান নানা বুদ্ধি মন্ত।
 নানা শাস্ত্ৰ বিশাৰদ গুণে নাই অন্ত।।
 গঙ্গাদাস সেন কহে অনুজ তাহাৰ।
 অশ্বমেধ পুণ্য কথা ৰচিল পয়াৰ।।^{৪৭}

গঙ্গাদাস সেনৰ ঘৰ ঢাকা জিলাৰ মহেশ্বৰদি পৰগণাৰ অন্তৰ্গত বৰ্তমানৰ জিনাৰদিৰ
 দিনীদীপ গাঁওত আছিল। গঙ্গাদাসে বণিক্য তনয় বুলি এক স্থানত নিজৰ পৰিচয় দিছে। জিনাৰদি
 গাঁৱত সেন পদবীবিশিষ্ট বণিক্য জাতিৰ আজিও বাস আছে। গঙ্গাদাস সংস্কৃতত সুপণ্ডিত আছিল
 বুলি ধাৰণা হয়। তেওঁৰ ৰচিত মনসামঙ্গলত পদ্মাৰ বেশ পৰিধান অংশত সংস্কৃত শব্দ আৰু

অলংকাৰৰ বিশেষ প্ৰভাৱ দেখা যায়—

কনক চম্পক পাঁতি অপূৰ্ব অঙ্গৰ ভাতি
 হেমজিনি মুক্তাহাৰ সাজে।
 রত্ন অলঙ্কাৰ অঙ্গে কে হেন পতঙ্গ অঙ্গে
 হেমাঙ্গুরী অঙ্গু বিৰাজে।।
 ভূৰুৱ ভঙ্গিমা দেখি কামেৰ কামান লুকি
 মদনে তজিল ধনুখান।
 গজেন্দ্ৰ গমনে জিনি চলিতে কিঙ্কিনী ধ্বনি
 মুনিগণো ছাড়িল ধেয়ান।।
 বিচিত্ৰ গৌৰিন শাড়ী জয় দেৱী বিষহৰি
 সাজাইয়া দিল সখীগণ।^{৪৮}

দ্বিজ বংশীদাস :

মনসামঙ্গলৰ অন্যতম শ্ৰেষ্ঠ কবি দ্বিজ বংশীদাস। মৈমনসিংহ জিলাৰ অন্তৰ্গত কিশোৰগঞ্জ মহকুমাৰ অন্তৰ্গত পাতুয়াৰী গাঁৱত জন্মগ্ৰহণ কৰে। দ্বিজ বংশীদাস বন্দ্যোপাধ্যায় উপাধিধাৰী ৰাঢ়ী শ্ৰেণীৰ ব্ৰাহ্মণ আছিল। তেওঁৰ পূৰ্বপুৰুষে পশ্চিমবংগ ত্যাগ কৰি পূৰ্ববঙ্গৰ মৈমনসিংহ জিলাৰ পাতুয়াৰী গাঁৱত বাস কৰে। এওঁৰ পিতামহৰ নাম হৃদয়ানন্দ, পিতৃৰ নাম যাদৱানন্দ আৰু মাকৰ নাম অঞ্জনা আছিল। দ্বিজ বংশীদাস আছিল ৰামায়ণ ৰচয়িত্ৰী আৰু মধ্য যুগৰ বিখ্যাত মহিলা কবি চন্দ্ৰাৱতীৰ পিতা। বংশীদাসৰ কাল সম্বন্ধে যিমানদূৰ আলোচনা হৈছে তাৰ পৰা জানিব পৰা যায় যে, তেওঁ নাৰায়ণদেৱ আৰু বিজয়গুপ্ত প্ৰভৃতিৰ পৰৱৰ্তী কবি। বংশীদাসৰ কাব্যত নিম্নলিখিত পদ পোৱা যায়—

জলধিৰ বামেতে ভূৱন মাৰো দ্বাৰ।
 শক ৰচে দ্বিজ বংশী পুৰাণ পদ্মাৰ।।^{৪৯}

ইয়াৰ পৰা দেখা যায় যে, ১৪৯৭ শক অৰ্থাৎ ১৫৭৫ খ্ৰীষ্টাব্দত বংশীদাসে তেওঁৰ ‘পদ্মাপুৰাণ’ বা ‘মনসামঙ্গল’ কাব্য ৰচনা কৰে।

দ্বিজ বংশীদাসৰ কাব্য আকাৰত বেছি দীঘল, যথা দেৱখণ্ড আৰু মানৱখণ্ডত বিভক্ত। দেৱখণ্ডত পুৰাণ অনুসৰি হৰ-পাৰ্বতীৰ কাহিনী বৰ্ণিত হৈছে। কিন্তু শিৱ কাহিনীৰ শেষৰফালে কবিয়ে আৰু পুৰাণ অনুসৰণ কৰা নাই। বাংলাদেশৰ বহু প্ৰচলিত গাঁওলীয়া শিৱায়ণ কাহিনী অৱলম্বন কৰিছে। পৰৱৰ্তী মানৱ খণ্ডত অৰ্থাৎ বেউলা-লখিন্দৰ প্ৰসংগত তেওঁ প্ৰচলিত মনসামঙ্গলৰ

ধাৰা অনুসৰণ কৰিলেও মাজে মাজে পুৰাণ জ্ঞানৰ পৰিচয় দিছে।

দ্বিজবংশীৰ কাব্য ভক্তিৰস প্ৰধান। তেওঁৰ কাব্যৰ চান্দো সদাগৰ শৈৱ নহয়, শাক্ত। চান্দো সদাগৰে সোনেকাই মনসা পূজা কৰা দেখি ভক্তিভাৱে প্ৰণাম কৰিছিল। সহজ ভক্তিভাৱত চান্দো সদাগৰৰ ধাৰণা হৈছিল চণ্ডী-মনসা অভেদ। চণ্ডীৰ প্ৰৰোচনাত চন্দ্ৰধৰ মনসাৰ বিৰুদ্ধলৈ গ'ল। চণ্ডী আৰু মনসাৰ বিবাদৰ মাজত পৰি চান্দো সদাগৰৰ যথেষ্ট লাঞ্ছনা ভুগিবলগীয়া হ'ল। অৱশেষত শিৱই মধ্যস্থতা কৰি উভয়ৰ বিবাদ নোহোৱা কৰি দিলে। চান্দো সদাগৰৰ এই ৰূপ চৰিত্ৰ পৰিকল্পনা দ্বিজ বংশীদাসৰ কাব্যত সম্পূৰ্ণ ব্যতিক্ৰম হৈছে।

কৰুণ ৰসৰ বৰ্ণনাত কবিয়ে অধিক সাফল্য লাভ কৰিছে। বংশীদাসৰ ৰচনাত তৎসম শব্দ আৰু অলংকাৰ বিন্যাসৰ প্ৰাধান্য লক্ষ্য কৰা যায়—কবি যে পণ্ডিত আছিল সেয়া তাৰেই প্ৰমাণ। কবিয়ে শাক্ত দেৱীৰ বন্দনা লিখিলেও ধৰ্মমতে বোধহয় বৈষ্ণৱ আছিল। কাৰুণ কাব্যৰ মাজত তেওঁ বৈষ্ণৱ পদৰ উল্লেখ কৰিছে, যিবোৰ তেওঁৰ নিজৰ ৰচিত। দ্বিজ বংশীদাসৰ সময়ৰ সৰ্বব্যাপী বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ ফল্গুধাৰাই তেওঁকো স্পৰ্শ কৰিছিল; উদাহৰণ স্বৰূপে, কবিৰ 'হৰি-হৰ' বৰ্ণনা উল্লেখ কৰিব পাৰি—

‘প্ৰণমহঁ হৰিহৰ অদ্ভুতে কলেবৰ
 শ্যাম শ্বেত একই মূৰতি।
 অভেদ ভাবিয়া লোকে দেখিছে অতি কৌতুকে
 মৰকতে ৰজতের জ্যোতি ॥
 দক্ষিণ শৰীৰে হৰি বাম অঙ্গে ত্ৰিপুৱাৰি
 আধ আধ একই সংযোগে।
 ধন্য লোকে দেখে হেন গঙ্গা যমুনা যেন
 মিলিয়াছে সঙ্গম প্ৰয়োগে ॥
 দক্ষিণাঙ্গ অনুপম সুন্দৰ জলদ শ্যাম
 ৰামতনু নিৰমল শশী।
 দেখি মুনি মন ভোলে দুই পৰ্ব্ব এক কালে
 অমাৰস্যা আৰ পৌৰ্ণমাসী ॥^{৫০}

গতিকে নাৰায়ণদেৱ বা বিজয়গুপ্তৰ দৰে প্ৰতিভা নাথাকিলেও অসিত কুমাৰ বন্দ্যোপাধ্যায়ে ধাৰণা কৰে যে ‘কবি সীমাবদ্ধ ক্ষেত্ৰত মধ্যম শ্ৰেণীৰ কৃতিত্ব দেখুৱাইছে।’^{৫১}

কেতকাদাস ক্ষেমানন্দ :

চৈতন্যোত্তৰ যুগৰ পশ্চিমবঙ্গৰ মনসামঙ্গল কাব্য ধাৰাৰ এজন শ্ৰেষ্ঠ কবি হ'ল কেতকাদাস ক্ষেমানন্দ। পশ্চিমবঙ্গ ধাৰাৰ কবি হ'লেও কেতকাদাসৰ মনসামঙ্গল পূৰ্ববঙ্গতো প্ৰচাৰ লাভ কৰিছিল— সেই কাৰণে তেওঁৰ কাব্য 'ক্ষেমানন্দী' নামে প্ৰচলিত আছিল।

ক্ষেমানন্দৰ ব্যক্তি পৰিচয় তেওঁ দিয়া আত্মপৰিচয়ৰ পৰা জনা যায়। তেওঁৰ নিবাস আছিল বৰ্ধমান জিলাৰ অন্তৰ্গত বলভদ্ৰৰ তালুকৰ দামোদৰ তীৰবৰ্তী কাঁদড়া গাঁৱত, কায়স্থ বংশত। তেওঁৰ পিতা শংকৰ মণ্ডল স্থানীয় ফৌজদাৰ বাৰাখাঁৰ অধীনত চাকৰি কৰে। বাৰাখাঁৰ মৃত্যুৰ পিছত সেই অঞ্চলত অৰাজকতাৰ সৃষ্টি হয়। তেতিয়া কবিৰ পিতৃয়ে সপৰিবাৰে নিজৰ গাঁও এৰি ৰাজা বিষ্ণুদাসৰ ভাতৃ জমিদাৰ ভাৰমল্লৰ আশ্ৰয়ত আহি বসবাস কৰে। ভাৰমল্লৰ পৰা তেওঁ তিনিখন গাঁও দানস্বৰূপে গ্ৰহণ কৰে। যিয়েই নহওঁক বিভিন্ন পৰিবেশত ভিন্ন অভিজ্ঞতাৰ মাজত কবিয়ে বাল্যকাল কটায়—

শুই ভাই আদ্যকথা দেৱী হৈলা বৰদাতা
সহায় পূৰ্বক বিষহরি।

বলভদ্ৰ মহাশয় চন্দ্ৰহাসেৰ তনয়
তাঁহাৰ তালুকে ঘৰ কৰি।।

তাহাৰ ৰাজতি শেষ চলি গেলা স্বৰ্গদেশ
তিন পুত্ৰে দিয়ে অধিকাৰ।

শ্ৰীযুত আক্ষৰ্ণ্য ৰায় পুণ্যেৰ অবধি তায়
রণে বনে বিজয়ী সংসাৰ।।

তিন পুত্ৰ অল্পবয় প্ৰসাদ গুৰু মহাশয়
তালুকেৰ কৰে লিখা পড়া।

তাহাৰ কলম বশে প্ৰজা নাহি চাষ চাষে
শমন নগৰ হইল কাঁথড়া।।

রণে পড়ে বাৰাখাঁ বিপাকে ছাড়িল গাঁ
যুক্তি কৰি জননী জনক।

দিন কতক ছাড়ি যাই তবে সে নিস্তাৰ পাই।
দেয়ানে হইল বড় ঠক।।

শ্ৰীযুত আক্ষৰ্ণ্য ৰায় অনুমতি দিল তায়
যুক্তি দিল পালাবাৰ তরে।

শুনহ মণ্ডল তুমি উপদেশ বলি আমি
গ্ৰাম ছাড় ৰাত্ৰিৰ ভিতরে।।

নিজ গ্রাম ছাড়ি যাই জগন্নাথপুর পাই
 প্রাতঃকাল নিশি অরসান।
 তথ্যেতে নীলাম্বর উত্তরিতে দিল ঘর
 হাঁড়ি চাল সিদা গুয়া পাণ।।
 রাজা বিষ্ণুদাসের ভাই তাঁহারে ভেটিতে যাই
 নাম তাঁর ভরামল্ল।
 তিনি দিলেন ফুল পাণ আর তিন খান গ্রাম
 লিখাপড়া বসতির স্থান।।^{৫২}

এদিন সন্ধ্যাবেলা দেবী বিষহরী কিশোর ক্ষেমানন্দক এটি জলাৰ ধাৰত মুচিনীৰ বেশত দেখা দি অদৃশ্য হয় আৰু তাৰ পিছতেই সৰ্পভূষণা মনসাকপে আবিৰ্ভূত হৈ মনসা মঙ্গল কাব্য ৰচনাৰ আদেশ দিয়ে—

সন্ধ্যাকাল হৈল যদি খড় না মিলায় বিধি
 কপালে লিখিল ইহা লাগি।
 আচম্বিতে আইল বাড় পগার গড়ায় খড়
 সুখে দেখিলাম মুচি মাগী।।
 মুচিনীৰ বেশ ধরি বলেন দেবী বিষহরি
 কাপড় কিনিতে আছে টাকা?
 এতেক কহিয়া মোরে কপট চাতুরি করে
 যত্নে একাইয়া দেই টাকা।।
 চরণে পিপীড়া খায় ক্ষেমানন্দ ফিৰিয়া চায়
 সমুখে মুচিনী অদৰ্শন।
 মুচিনীৰে না দেখিয়া মনেতে বিস্ময় হয়্যা
 ভাবি মনে এই কোন জন।।
 বোস্তিত ভুজঙ্গ ঠাটে আর তাহে মাঝ মাঠে
 দেখি মোর মুখে উড়ে ধূলা।
 পাইলাম মনস্তাপ দেখিলাম অনেক সাপ
 আমাৰে বেড়িল কথোগুলা।।
 যে রূপ দেখিলা দৃষ্টে মানা কৈলা প্রকাশিতে
 কহিলে না হবে তোর ভাল।
 ওরে পুত্র ক্ষেমানন্দ কবিতা কর প্রবন্ধ
 আমাৰ মঙ্গল গায়্যা বোল।।^{৫৩}

কবিয়ে মনসাৰ নিৰ্দেশতেই মনসামঙ্গল ৰচনাত আত্মনিবেশ কৰে।

কবিৰ নাম সম্পৰ্কে মতভেদ আছে। কাৰণ কোনো কোনোৱে ধাৰণা কৰে কেতকাদাস আৰু ক্ষেমানন্দ দুজন পৃথক ব্যক্তি। কিন্তু ধাৰণা হয় কবিৰ নাম ক্ষেমানন্দ, কেতকাদাস তেওঁৰ উপাধি। কেয়া পাতায় জন্ম হৈছিল কাৰণে মনসাৰ এক নাম কেতকা—কবি সেই কেতকাৰেই দাস কেতকা দাস। আশুতোষ ভট্টাচাৰ্যই কৈছে, ‘ক্ষেমানন্দই নিজকে কেতকাদাস অৰ্থাৎ মনসাৰ দাস বুলি পৰিচয় দিছে। তেওঁৰ কাব্যৰ কোনো কোনো ঠাইত কেৱল কেতকাদাসৰ ভণিতা দেখি তেওঁক স্বতন্ত্ৰ লোক বুলি ভ্ৰম কৰাৰ কোনো কাৰণ নাই।’^{৫৪} সুকুমাৰ সেনৰ মতে, ‘ক্ষেমানন্দ নামৰ (বা উপাধিতে) আৰু এজন কবিয়ে কেৱল বেউলা-লখিন্দৰ পালা লৈ এখন সৰু মনসামঙ্গল পাঁচালী লিখিছে।’^{৫৫}

কবিয়ে দিয়া আত্মবিৱৰণীৰ পৰা তেওঁৰ কাব্যৰ ৰচনাকাল সম্বন্ধে অনুমান কৰা যায়। তেওঁৰ কাব্যত উল্লিখিত বাৰাখাঁ দক্ষিণ ৰাঢ়ত অৱস্থিত সেলিমাবাদ চৰকাৰৰ শাসনকৰ্তা আছিল। ১৬৪০ খ্ৰীষ্টাব্দত বাৰাখাঁ প্ৰদত্ত এটি দানপত্ৰ পোৱা গৈছে। এই সময়ৰ পিছত তেওঁ যুদ্ধত নিহত হয় আৰু তাৰ পিছত কেতকাদাসৰ মনসামঙ্গল ৰচিত হয়। বাৰাখাঁৰ অঞ্চল এৰি ভাৰমল্ল নামৰ জমিদাৰৰ আশ্ৰয়ত আশ্ৰয় লাভ কৰোঁতে তেতিয়া ভাৰমল্ল যুৱক আৰু সেই সময়খিনি আছিল ১৬৭৫-৮০ খ্ৰীষ্টাব্দ। গতিকে অনুমান কৰা যায়, কেতকাদাস সপ্তদশ শতাব্দীৰ দ্বিতীয়াৰ্ধত তেওঁৰ কাব্য ৰচনা কৰিছিল।

কেতকাদাসৰ কাব্যৰ বিভিন্ন প্ৰসঙ্গত ৰামায়ণ, মহাভাৰত, হিন্দু পুৰাণ, যোগধৰ্ম, বৈষ্ণৱ সংস্কৃতি আৰু সাহিত্য সম্পৰ্কে কবিৰ বিচিত্ৰ জ্ঞানৰ পৰিচয় পোৱা যায়—

ৰামায়ণ : জনক নন্দিনী সীতা ৰাৱণ হৰিল তথা

থুইল কনক লক্ষা মাৰে।

বিপদে ৰামেৰ মিত কৰিতে ৰামেৰ হিত

হৈল সুগ্ৰীৰ কপিৰাজে ॥

মহাভাৰত : পঞ্চভাই যুধিষ্ঠিৰ বলছিল মহাবীৰ

পাশা হাৰি গেল বনবাসে।

হিন্দুপুৰাণ : বিশালাক্ষী নামে মহামায়া হিমাচলে।

শুভ নিশুভ তাৰে ধৰিতে চায় বলে ॥

যোগধৰ্ম (গোপীচন্দ্ৰ আখ্যান) : বেহুলা প্ৰভুৰ বোলে নানা আভৰণ ফেলে

ধৰে ৰামা যোগিনীৰ বেশ।

বৈষ্ণৱী সাহিত্য : ষোড়শ গোপিনি বন্দি প্ৰভু শ্যাম ৰায়।

কদম্ব হেলান দিয়া মুরলী বাজায়।।^{৫৬}

কাহিনী বৰ্ণনা আৰু চৰিত্ৰচিত্ৰণত কবিৰ কৃতিত্ব দেখা যায়। কাহিনীৰ ফালৰ পৰা ক্ষেমানন্দৰ কাব্যৰ কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত অন্যান্য মনসামঙ্গলৰ পৰা সামান্য পৃথক আছে।

মনসাৰ কেয়াবনত জন্ম কাহিনীটো ক্ষেমানন্দৰ নতুন সংযোজন। বহুতো নামৰ মাজত নতুনত্ব আছে; যেনে— বেউলাৰ মাকৰ নাম চুহিলা। কেৱল বেউলা-লখিন্দৰৰ কাহিনীৰ বাহিৰে অন্য মঙ্গল কাব্যৰ দৰে পৌৰাণিক আখ্যানৰ বৰ্ণনা কবিৰ কাব্যত নাই।

কেতকাদাস ক্ষেমানন্দৰ কাব্যত চন্দ্ৰধৰ চৰিত্ৰৰ দৃঢ়তা সকলোতে ৰক্ষিত হ'লেও শেষ পৰ্যন্ত তেওঁ এজন মনসাভক্তত পৰিণত হৈছে। বেউলা চৰিত্ৰৰ উজ্জ্বলতা, সোনেকা চৰিত্ৰৰ জননী আৰু শাশুড়ী এই দুই সত্ত্বাৰ অন্তৰ্দ্বন্দ্ব, মনসাৰ ঈৰ্ষাকুটিল চৰিত্ৰও কবিৰ লেখনীত জীৱন্ত হৈ উঠিছে। লখিন্দৰৰ মৃত্যু সংবাদত চান্দোৰ প্ৰতিক্ৰিয়া—

লখাই বাসৰে মৈল চান্দ বান্যা বাস্তা পাইল
পুত্ৰসোকে শুকাই হিয়া।
বিভা দিয়া চান্দ বান্যা পুত্ৰেৰ মৰণ শুন্যা
নাচয়ে হেতাল বাড়ি লইয়া।।
নিৰ্ভয় হইল মনে চেঙ্গমড়িকানিৰ সনে
এতদিনে বিবাদ ঘুচিল।^{৫৭}

ক্ষেমানন্দৰ কাব্যত সপ্তদশ শতিকাৰ বাঙালী জীৱন বিভিন্ন প্ৰসঙ্গত চিত্ৰিত হৈছে। বেউলাৰ যাত্ৰাপথৰ বৰ্ণনা, লখিন্দৰৰ বিবাহ, জন্ম প্ৰসঙ্গ সমকালীন বাঙালী জীৱনৰ পৰিচয় বহন কৰে।

ক্ষেমানন্দৰ কাব্যত হাস্য আৰু কৰুণ ৰসৰ পৰিচয় পোৱা যায়। পুত্ৰহাৰা সোনেকাৰ ক্ৰন্দনত কৰুণ ৰস ফুটি উঠিছে—

পুত্ৰেৰ মৰণ শূনি বজ্ৰঘাত সন বাণি
সনকা কান্দিছে উভৰায়।
পুত্ৰসম নাহি স্নেহ প্ৰবোধিতে নাৱে কেহ
তাৱ হিয়া কি দিলে যুড়ায়।।
মনসা হইলে বাম সোনাৱ লখাই নাম
পুত্ৰ মৈলো লোহাৰ বাসৰে।
যত কিছু মনে ছিল বিধি তাহে বিড়ম্বিল
পাপমুখ দেখাইব কাৱে।^{৫৮}

ক্ষেমানন্দৰ বৰ্ণনাৰ প্ৰধান বিশেষত্ব সৰলতা আৰু সহৃদয়তা; যেনে— শত্ৰুৰেৰুৰ ঘৰলৈ ওভটাৰ পিছত বেউলাই স্বামীক লৈ ছদ্মবেশত বাপেকৰ ঘৰত দেখা দিবলৈ যোৱাৰ বৰ্ণনা—

গলায় ৰুদ্ৰাক্ষ মালা স্কন্ধে বুলী হাতে থাল
লখিন্দৰ চলে আগে আগে।
বেছলা তাহাৰ পাছ লজ্জায় না বলে কিছু
মায়াৰূপে দোহে ভিক্ষা মাগে।^{৫৯}

ক্ষেমানন্দৰ কাব্যৰ জনপ্ৰিয়তাৰ আৰু কাৰণ হ'ল তেওঁৰ যুগৰ সামাজিক ৰীতি আৰু ভৌগোলিক বৰ্ণনাৰ সঠিক উপস্থাপন। তেওঁৰ ভাষা স্বচ্ছ সৰল প্ৰসাদগুণযুক্ত আৰু গ্ৰাম্যতা দোষমুক্ত। ইয়াৰ বাহিৰে তেওঁৰ কাব্যত শিথিলতা বৰ্জন কৰি সকলোতে উচ্চতৰ আদৰ্শ বজাই ৰাখিব পাৰিছে। তেওঁৰ কাব্যত কবিত্বতকৈ পাণ্ডিত্য বেছি হয় কাৰণে কাব্য সুযমাত কেতিয়াবা পাণ্ডিত্যৰ ভাব স্নান হৈ পৰিছে।

ক্ষেমানন্দৰ কাব্যত কাহিনীয়ে মূলতঃ এটি দ্বন্দ্বকে অৱলম্বন কৰি অগ্ৰসৰ হৈছে সেয়া হ'ল চন্দ্ৰধৰ-মনসাৰ দ্বন্দ্ব। তাৰ মাজে মাজে হাসান-হুসেনৰ বৃত্তান্ত, চণ্ডী-মনসাৰ দ্বন্দ্ব, ধনুস্তৰিক মনসাৰ ছলনা ইত্যাদি ঘটনা আৰু দ্বন্দ্বৰ সমাৱেশে কাহিনীত কিছু বৈচিত্ৰ্য আনিছে। ইয়াৰ বাহিৰেও মনসাৰ বাৰে বাৰে ছদ্মবেশ ধাৰণেও এই বৈচিত্ৰ্যৰ মাত্ৰাটি বেছি স্পষ্ট আৰু আকৰ্ষণীয় কৰি তুলিছে। কাহিনী বিন্যাসত সুন্দৰ সুন্দৰ নাট্যমুহূৰ্ত আৰু নাট্যকৌতুহলৰ সৃষ্টি হৈছে। সকলোতকৈ উল্লেখযোগ্য ইয়াৰ নাট্যোৎকৰ্ণা সৃষ্টিকাৰী মুহূৰ্তবোৰ। বিবাদ আৰু প্ৰতিহিংসা চৰিতাৰ্থ কৰাৰ প্ৰতিটো উদ্যোগেই নাট্যোৎকৰ্ণা সৃষ্টিৰ ফালৰ পৰা তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। মনসামঙ্গলৰ কাহিনীৰ এটি উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল ইয়াত স্বৰ্গ-মৰ্ত্যৰ ভেদাভেদ ৰক্ষিত হোৱা নাই। দেৱতাবোৰে যেনেকৈ অনায়াসে স্বৰ্গত থাকি মৰ্ত্যত আহিছে, মানুহেও তেনেকৈ মৰ্ত্যত থাকি স্বৰ্গলৈ গৈছে। এই কাব্যতো স্বৰ্গ-মৰ্ত্য একাকাৰ হৈ গৈছে। কবিৰ বাস্তৱতাবোধ আৰু ৰচনাত স্বচ্ছন্দ সারলীল গতিয়ে তেওঁৰ কাব্যৰ জনপ্ৰিয়তাৰ মূল কাৰণ। তাৰ লগত চৰিত্ৰৰ মনস্তত্ত্ব আৰু মানৱতাবাদৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে ক্ষেমানন্দৰ কাব্যখনে অভিনৱত্ব লাভ কৰিছে।

তত্ত্ববিভূতি:

উত্তৰবঙ্গৰ মনসা মঙ্গলৰ এজন কবি হ'ল তত্ত্ববিভূতি। সমালোচকৰ মতে জগজ্জীৱন ঘোষালে তেওঁৰ পূৰ্ববৰ্তী কবি তত্ত্ববিভূতিৰ কোনো কোনো অংশ গ্ৰহণ কৰিছে আৰু তেওঁ তেওঁৰ পূৰ্ববৰ্তী তত্ত্ববিভূতিৰ ওচৰত ঋণী। সেই কাৰণে জগজ্জীৱন ঘোষালৰ কিছু পূৰ্বে সপ্তদশ শতিকাৰ

শেষভাগত তন্ত্রবিভূতিয়ে কাব্য ৰচনা কৰে বুলি ধাৰণা কৰা হয়।

নাম 'বিভূতি' তথাপি ভণিতাত প্ৰায় সকলোতে তন্ত্রবিভূতি বুলি উল্লিখিত। ধাৰণা হয় কবি জাতিত তাঁতি আছিল, তেওঁ ভণিতাত নিজকে 'তন্ত্রবিভূতি' বুলিছে—

মন দিএগ শুন সমে মনসার গীত।

তন্ত্রবিভূতি গায় মনসা চরিত।।^{৬০}

নামৰ বাহিৰে কবিৰ সম্বন্ধে একো জনা নাযায়—

তন্ত্রবিভূতি কবি বুদ্ধে বৃহস্পতি।

সপনে পাইল গীত সেৰি পদ্মারতী।।^{৬১}

সমালোচক অসিত কুমাৰ বন্দ্যোপাধ্যায়ে তন্ত্রবিভূতিৰ কবিত্ব শক্তিৰ প্ৰশংসা কৰি লিখিছে—

উত্তৰবঙ্গৰ মনসামঙ্গলত যি নতুনত্ব পৰিলক্ষিত হয়, তাৰ প্ৰথম সূচনা কৰে তন্ত্রবিভূতিয়ে।

এই কাৰণে সপ্তদশ শতাব্দীৰ মনসামঙ্গল কাব্যৰ বিৰতনৰ ইতিহাসত তন্ত্র বিভূতিৰ কাব্য বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য।^{৬২}

কবিয়ে কাহিনী বৰ্ণনা আৰু চৰিত্ৰাঙ্কনত মোটামুটি দক্ষতাৰ পৰিচয় দিছে।

মনসাৰ আদেশত নাগিনীয়ে যেতিয়া লোহাৰ বাসৰত প্ৰৱেশ কৰে তেতিয়া সুন্দৰ যুৱক লখিন্দৰক দেখি নাগিনীৰ মনত দয়াৰ সঞ্চাৰ হ'ল—

নাগিনী বোলে কৰ্ম কৰিণু দাৰুণ।

বালার রূপ দেখি মোর জ্বলিছে আগুন।।

শত চক্ষ হয় যদি দেখি রূপখানি।

কেমত দংশিব বালাক আমি দুচারিণী।।

মুখ জেন চন্দ্রমা খঞ্জন দুই চক্ষ।

বাছ জেন মৃগাল নাসিকা শুক পক্ষ।।

গন্ধৰ্ব সমান রূপ দেখি নাগে দয়া।

কেমত দংশিব বালাক নিদারুণ হয়।।^{৬৩}

ভাষাত অতিৰিক্ত অলঙ্কাৰ প্ৰৱৰ্ত্তা নাই। সৰ্প দংশনত লখিন্দৰৰ মৃত্যুত সোনেকাক চান্দোৰ প্ৰবোধ দান—

মোর ভাগ্যে মৈল পুত্র বালা লখিন্দর।

কানির সঙ্গে গেল মোর বাদ বাদান্তর।।^{৬৪}

তন্ত্রবিভূতিৰ কাব্যৰ কাহিনীত প্ৰচলিত কাহিনীৰ পৰা কিছু নতুনত্ব দেখা যায়, চৰিত্ৰবোৰো একেবাৰে গতানুগতিক নহয়। তন্ত্রবিভূতিয়ে কাব্যখনৰ কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত উগ্ৰ আৰু অনাবৃত

আদিবসৰ বৰ্ণনা কৰিছে যদিও বচনাৰীতি কাহিনী বিন্যাস প্ৰভৃতি বিচাৰ কৰিলে কবিক প্ৰশংসা কৰিবই লাগিব।^{৬৫}

জগজ্জীৱন ঘোষাল :

উত্তৰ বঙ্গৰ আৰু এজন কবি হ'ল জগজ্জীৱন বা জগৎ জীৱন ঘোষাল। তেওঁৰ আত্মপৰিচয়ৰ পৰা জনা যায়, তেওঁ দিনাজপুৰ জিলাৰ কুচিয়ামোড়া গাঁৱত ব্ৰাহ্মণ বংশত জন্মগ্ৰহণ কৰে (বৰ্তমান পূৰ্ণিয়া জিলাৰ অন্তৰ্ভুক্ত)। তেওঁৰ পিতামহৰ নাম জয়ানন্দ আৰু পিতৃৰ নাম ৰূপৰায়—

ঘোষাল ৰসাল বংশে গুণাঙ্কিত সৰ্ব অংশে
 ৰূপৰায় চৌধুৱিৰ পুত ।
 জগত জীৱন নাম নানা গুণে অনুপাম
 ৰচিল পাঁচালি অদ্ভুত ॥
 ঘোষাল ব্ৰাহ্মণ ৱাঢ়ি কুচিয়া মোৱাতে বাড়ি
 মহাৰাজা প্ৰাণনাথৰ দেশে।^{৬৬}

মাকৰ নাম ৰেৱতী— ‘জগৎ জীৱন গায় ৰেৱতী নন্দন’ আৰু স্ত্ৰীৰ নাম পদ্মমুখী—

পদ্মাৰ পাইয়া বৰ ত্ৰিপদী পদ্মমুখী প্ৰাণেশ্বৰ
 ৰচিল জগতজীৱন।^{৬৭}

ব্ৰাহ্মণীৰ বেষত মনসাই জগজীৱনক স্বপ্নত মনসামঙ্গল কাব্য বচনা কৰিবলৈ আদেশ দিছিল—

পদ্মাৱতী মায়া কৰি ব্ৰাহ্মণীৰ ৰূপধৰি
 আসিয়া কহিল স্বপনে।
 ব্ৰাহ্মণীৰ পাইয়া বৰ পদ্মমুখী প্ৰাণেশ্বৰ
 বিৰচিল জগৎ জীৱনে।^{৬৮}

পুথিত জগজ্জীৱন ঘোষালৰ কাব্য বচনাৰ চন তাৰিখ সুনিৰ্দিষ্টভাৱে পোৱা নাযায়। ‘বাংলা সাহিত্যেৰ সম্পূৰ্ণ ইতিবৃত্ত’ত অসিত কুমাৰ বন্দ্যোপাধ্যায়ে ক্ষেমানন্দৰ পিছত অৰ্থাৎ সপ্তদশ শতাব্দীৰ শেষভাগত তেওঁৰ কাব্য ৰচিত হয় বুলি অনুমান কৰিছে।^{৬৯}

জগজ্জীৱনৰ কাব্য দেবখণ্ড আৰু বণিয়া খণ্ড (বণিক)ত বিভক্ত। দেবখণ্ডৰ আৰম্ভণিত ধৰ্ম মঙ্গল কাব্যৰ দৰে সৃষ্টিতত্ত্বৰ বৰ্ণনা আছে। তাৰ পিছতে মনসাৰ জন্ম কথা বৰ্ণনা কৰিছে; যেনে— প্ৰথমে ধৰ্মৰ কন্যা আৰু পত্নী, পিছত জন্মে ধৰ্মৰ পুত্ৰ, পিছত শিৱৰ কন্যা। হৰ-গৌৰীৰ বিবাহ, গঙ্গা-গৌৰীৰ কন্দল, শিৱৰ খণ্ডতে পুষ্পবন যাত্ৰা প্ৰভৃতি ঘটনা গতানুগতিক। আনহাতে,

বণিয়া খণ্ডৰ বেউলাৰ একনিষ্ঠ পতিব্ৰতা, চান্দোৰ প্ৰচণ্ড বিৰোধী মনোভাব আৰু ভক্তিৰ আতিশয্য, সোনেকাৰ স্নেহ বাৎসল্যৰ বৰ্ণনা অন্যান্য মনসামঞ্জল কাব্যৰ দৰেই। উত্তৰ বঙ্গৰ স্থানীয় জীৱন চিত্ৰ আৰু পৰিবেশ, সামাজিক ৰীতি-নীতি আৰু মুখৰ ভাষা এই কাব্যত উপস্থাপিত হৈছে। জগৎজীৱনৰ কাব্যত গ্ৰাম্যতাৰ প্ৰভাৱ বেছি।

‘বাংলা সাহিত্যেৰ সম্পূৰ্ণ ইতিবৃত্ত’ত অসিত কুমাৰ বন্দ্যোপাধ্যায়ে কৈছে যে জগৎ জীৱন ঘোষালে বণিয়া খণ্ডত তন্ত্ৰ বিভূতিক পদে পদে অনুসৰণ কৰিছে। মাজে মাজে ধাৰণা হয়, তেওঁ যেন ধৰিব নোৱাৰাকৈ নকল কৰি গৈছে। তেওঁৰ কাব্যৰ আৰম্ভণিত ধৰ্মমঞ্জল কাব্যৰ দৰে সৃষ্টিতত্ত্বৰ বৰ্ণনা আছে। শিৱ-দুৰ্গাৰ গ্ৰাম্য কাহিনীও কবিয়ে কিছু অনুসৰণ কৰিছে। বেউলাৰ কাহিনী নতুন ধৰণৰ হোৱাৰ উপৰি উত্তৰবঙ্গৰ গ্ৰামীণ বৈশিষ্ট্য যথেষ্ট বৰ্ণিত হৈছে। চৰিত্ৰ আৰু স্বাভাৱিক বৰ্ণনাত তেওঁ মোটামুটি প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিছে কিন্তু আদিৰসৰ বৰ্ণনাবোৰ অতিশয় ঘৃণনীয়—

এয়া কবিৰ ৰুচি নিন্দাৰ যোগ্য। ইয়াৰ উপৰি তেওঁ স্থানে স্থানে পূৰ্ববৰ্তী কবি তন্ত্ৰবিভূতিৰ কাব্যৰ পৰা ইমান বেছি উপাদান সংগ্ৰহ কৰিছে, ভাষা ভংগিমা নকল কৰিছে যে তেওঁৰ কাব্যৰ মৌলিকতাৰ গৌৰৱ যথেষ্ট হ্রাস পাইছে।^{৭০}

জগৎজীৱনৰ কাব্যত কলুষিত বৰ্ণনা থাকিলেও, ৰচনাকৌশল বিচাৰ কৰিলে এই কবিয়ে প্ৰশংসা দাবী কৰিব পাৰে। সংস্কৃত সাহিত্য, পুৰাণ, অলংকাৰ শাস্ত্ৰ প্ৰভৃতিত তেওঁৰ বিশেষ অধিকাৰ আছিল, তাৰ প্ৰমাণ তেওঁৰ কাব্যৰ মাজত আছে। ছন্দ, শব্দ প্ৰয়োগ আৰু উপমাৰ অলংকাৰ প্ৰয়োগত তেওঁৰ সূক্ষ্ম দৃষ্টি, বুদ্ধি আৰু মনন বিশেষ প্ৰশংসাৰ যোগ্য। তাৰ উদাহৰণ তলত উল্লেখ কৰা হ’ল—

সিন্দুৱেত ইন্দু বিন্দু কজ্জলৈৰ রেখা।
কলীয়া মেঘেৰ আড়ে চন্দ্ৰে দেছে দেখা।।

বাও নহে বাতাস নহে তৰু কেনে হেলে।
নবীন কদম্বেৰ ডাল বায়ে ভাঙ্গে পড়ে।।^{৭১}

কত কত ভ্ৰমৰ পড়ে উড়ে উড়ে যায়।
খোপাৰ উপৰ পড়ে খোপাৰ মধু খায়।।
কনক দৰ্পণ লইল হস্তেত কৰিয়া।
আপনাৰ ৰূপ দেখে আপনে নিৰখিয়া।।
উড়ে গেল ভ্ৰমৰা খোপাৰ মধু খায়া।
মনোৰম্য নহে খোপা ফেলিল আউলিয়া।।

তার পাছে করে খোপা আউলাইয়া চুল।

কেশের গোড়ে শোভা করে সুন্দর চম্পাফুল।।^{৭২}

কালিদাস :

খ্রীষ্টিয় সপ্তদশ শতাব্দীৰ শেষৰ ভাগত কবি কালিদাসৰ মনসামঙ্গল কাব্য ৰচিত হয়। কালিদাস পশ্চিমবংগৰ অধিবাসী আছিল। তেওঁৰ কাব্যত যিবোৰ স্থানৰ নামোল্লেখ আছে, সেয়া সকলো বৰ্ধমান আৰু বীৰভূম জিলাৰ অন্তৰ্গত। নিজৰ পৰিচয় প্ৰসঙ্গত কবিয়ে এয়া মাত্ৰ উল্লেখ কৰিছে—

কহে কবি কালিদাস গৌড়দেশে য়াৰ বাস

বিরচিল মনসা মঙ্গল।^{৭৩}

কাব্য ৰচনাৰ কাল সম্বন্ধে তেওঁ উল্লেখ কৰিছে—

গ্ৰহ বিধু ঋতু-শশী শকৈৰ গণনা।

এই শকে এই কাব্য কৰিলে রচনা।।^{৭৪}

ইয়াৰ পৰা জানিব পৰা যায় যে, ১৬১৯ শকাব্দ অথবা ১৬৯৭ খ্রীষ্টাব্দত তেওঁৰ মনসামঙ্গল কাব্য ৰচনা সম্পূৰ্ণ হয়।

কালিদাসে তেওঁৰ কাব্য ৰচনা প্ৰসঙ্গত দুজনৰ ওচৰত কৃতজ্ঞতা স্বীকাৰ কৰিছে। প্ৰথমতে কাৰ্ত্তিক নামৰ ব্ৰাহ্মণ, তেওঁৰ আদেশত কাব্য ৰচনাত হস্তক্ষেপ কৰে বুলি উল্লেখ কৰে—

অজ্ঞান জন্মন সুতা কাৰ্ত্তিক ব্ৰাহ্মণ

অৱশেষে কাব্যৱসে কৰিলে যতন।

দ্বিজসূত উপৰোধ হেতু নিরন্তর

কবি কালিদাস ভণে মনসামঙ্গল।^{৭৫}

দ্বিতীয়তে গোলোক নাথ। সম্ভৱতঃ গোলোক নাথ তেওঁৰ পূৰ্ববৰ্তী কোনো কবি। প্ৰত্যেক পদৰ শেষত নিজৰ ভণিতাৰ লগত এই ধৰণে নামোল্লেখ দেখা পোৱা যায়.—

গোলোক নাথের পদ পঙ্কজ স্মরণে

মনসামঙ্গল কবি কালিদাস ভণে।।^{৭৬}

কবি কালিদাসৰ ৰচনা সৰল আৰু পাণ্ডিত্যৰ কঠিনতাৰ পৰা মুক্ত। তেওঁৰ ভাষাত লালিত্য আছে—চৰিত্ৰ চিত্ৰণ মৌলিকতা বিহীন হ'লেও ৰচনাৰ ফালৰ পৰা তেওঁৰ কাব্যখনি সুখপাঠ্য।

সীতাৰাম দাস :

সীতা ৰাম দাস মনসামঙ্গলৰ অন্যতম এজন কবি। তেওঁ কাব্যত ধৰ্মমঙ্গলৰ পৰিচয় আগতে দিছে, পিছত মনসামঙ্গলৰ কথা কৈছে। সীতাৰাম দাসৰ মনসা আচলতে গজলক্ষ্মী। তেওঁ দেবীক কমলা বুলিছে আৰু নিজৰ ৰচনাক কেতিয়াবা কেতিয়াবা ‘কমলা কীৰ্তন’ও বুলিছে। বিষ্ণু পালৰ গ্ৰন্থৰ দৰে সীতাৰাম দাসৰ গ্ৰন্থতো ধৰ্মঠাকুৰ সৰ্বাধিদেৱতা। সীতাৰামে মনসাক ধৰ্মপূজা কৰাইছে—‘ধৰ্ম পূজে বিষহৰি।’ ধৰ্মমঙ্গল ৰচনাৰ দশ বছৰ পিছত ‘শশি বিন্দু চন্দ্ৰ বেদ’ অৰ্থাৎ ১৯০৮-০৯ খ্ৰীষ্টাব্দত সীতাৰামে মনসামঙ্গল কাব্য ৰচনা কৰিছে। সীতাৰামে ধৰ্মমঙ্গল আৰু মনসামঙ্গলৰ পদ গাইছিল। গায়ক বৃত্তি তেওঁ কম বয়সতে গ্ৰহণ কৰিছে। তেওঁ কৈছে, গৃহদেৱী গজলক্ষ্মী মাতা—

নূপুৰ দিলেন মোৰে চিন্তিয়া কুশল

গুৰু নয় শিশু গায় পৰম মঙ্গল।^{৭৭}

দেৱীৰ কৃপাত তেওঁ মনসামঙ্গল পুথি পাই নতুন কাব্য ৰচনাৰ কাৰণে দৈৱ আদেশ অনুভৱ কৰিছিল—

দেখোতো সৱণি যবে দিয়া গেলে পুথি

আপনাৰ গীত গুণ গুণ গো জগতী।^{৭৮}

সীতাৰাম দাসে কেতকাদাসৰ ৰচনাৰ লগত বিশেষভাৱে পৰিচিত আছিল। তাৰ প্ৰমাণ প্ৰায় সকলোতে আছে, বিশেষ কৰি বেউলাৰ যাত্ৰাপথৰ বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায়। গতিকে যি পুথিয়ে সীতাৰামক পথ দেখুৱাইছিল সেয়া নিশ্চয় কেতকাদাসৰ পুথি। যিয়েই নহওক কালিদাসৰ মনসামঙ্গল কাব্যখনো এখন উল্লেখযোগ্য কাব্য।

বিষ্ণুপাল :

বীৰভূম জিলাত বৰ্তমান পৰ্যন্ত মনসা পূজাৰ যি ব্যাপক অনুষ্ঠান, তাত আজিও বিষ্ণুপাল নামৰ এজন কবিৰ মনসামঙ্গলৰ গীত প্ৰচলিত হৈ আছে। বিষ্ণুপালৰ এখনি সম্পূৰ্ণ আৰু একাধিক খণ্ডিত পুথি আৱিষ্কৃত হৈছে, কিন্তু আজি পৰ্যন্ত এখনি পুথিও মুদ্ৰিত হৈ প্ৰকাশিত হোৱা নাই।

পুথিৰ পৰা কবিৰ সম্পৰ্কে কোনো পৰিচয় পোৱাৰ উপায় নাই। বীৰভূম জিলাৰ জনপ্ৰবাদৰ পৰা জানিব পৰা যায় যে, কবি জাতিত কুস্তকাৰ আছিল আৰু তেওঁৰ নিবাস ৰাণীগঞ্জৰ নিকটৱৰ্তী সেৰগড় পৰগণাৰ কোনো গাঁৱত। কবি ৰাম উপাসক আছিল—

সীতাদেৱী পতি

শ্ৰীৰামচৰণে গতি

বিষ্ণুপালে গায় দেৱীৰ বৰ।^{৭৯}

ধৰ্মমঙ্গল সাহিত্যৰ অনুৰূপ বিষ্ণুপালৰ মনসামঙ্গলত সৃষ্টিত্বৰ বৰ্ণনা দেখি ধাৰণা হয় যে, যেতিয়া ৰাঢ়দেশত ধৰ্মমঙ্গল কাব্যবোৰ ব্যাপকভাৱে ৰচিত হৈছিল তেতিয়া অৰ্থাৎ খ্ৰীষ্টীয় সপ্তদশ-অষ্টাদশ শতাব্দীত বিষ্ণুপালৰ কাব্য ৰচিত হৈছিল। আকৌ চণ্ডীমঙ্গল কাব্যৰ অনুসৰণত বিষ্ণুপালে তেওঁৰ কাব্যক আঠটি পালাত বিভক্ত কৰিছে কাৰণে তেওঁৰ কাব্য ‘অষ্টমঙ্গলা গান’ নামেৰেও পৰিচিত।

কবিৰ সমাজবোধ যথেষ্ট আছিল। তাৰে এটি নিদৰ্শন হ’ল, মনসাৰ পূজা মৰ্ত্যত প্ৰচাৰ কৰাৰ কাৰণে বেউলাৰূপে জন্মগ্ৰহণ কৰাৰ পূৰ্বে উষাই মনসাক দিয়া তিনিটা সত্য —

গোহত্যা ব্ৰহ্মহত্যা সুৰাপান কৰে।

তোমা (তুমি) না তৰাল্যে, বাছা, সেই পাপ ধৰে।

শূদ্ৰ না হইএগ য়েবা নীল বস্ত্ৰ পৰে।

তোমা না তৰাল্যে, বাছা, সেই পাপধৰে।।

কুইলা বলদ য়েবা রাখয়ে গোহালে।

তোমা না তৰাল্যে, বাছা, সেই পাপ ধৰে।।^{৮০}

আশুতোষ ভট্টাচাৰ্যই কৈছে যে, ‘বিষ্ণুপালৰ কবিত্ব খুব উচ্ছাসৰ নাছিল, তাৰ মাজত ভাষাৰ পৰিপাট্য একেবাৰেই নাই, ইয়াত বীৰভূম অঞ্চলৰ কথ্যভাষাৰ নিৰ্বিচাৰ প্ৰয়োগ দেখা পোৱা যায়। কিন্তু বিষ্ণুপালৰ পাণ্ডিত্য প্ৰশংসনীয়। তেওঁৰ কাব্যখনি বিভিন্ন পৌৰাণিক আৰু লৌকিক কাহিনীৰ এটি বৃহদায়তন সঙ্কলন বুলি ক’ব পৰা যায়। সহজ গ্ৰাম্যভাষাৰ পৌৰাণিক ৰস তেওঁ সাধাৰণ লোকৰ মাজত পৰিবেশন কৰিব পাৰিছিল বুলি তেওঁ অনতি কালপূৰ্বে আবিৰ্ভূত হৈ সমগ্ৰ বীৰভূম জিলাত ব্যাপক জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।’^{৮১}

অসিত কুমাৰ বন্দ্যোপাধ্যায়ে কৈছে যে বিষ্ণুপালৰ মনসামঙ্গল নিতান্তই গ্ৰাম্য মন আৰু গ্ৰাম্য পৰিবেশৰ কাৰণে ৰচিত হৈছিল।^{৮২} তথাপি কাহিনী বৰ্ণনাত আৰু বাস্তৱতা সঞ্চাৰত তেওঁৰ কৃতিত্ব উপেক্ষা কৰিব নোৱাৰি।

জীৱন মৈত্ৰ :

উত্তৰবঙ্গৰ মনসামঙ্গলৰ অন্যতম কবি হ’ল জীৱন মৈত্ৰ। বগুড়া জিলাৰ অন্তৰ্গত কৰতোয়া নদীৰ পাৰত লাহিড়ীপাৰা গাঁৱত বাৰেন্দ্ৰ ব্ৰাহ্মণ বংশত জীৱন মৈত্ৰই জন্মগ্ৰহণ কৰে। তেওঁৰ পিতাৰ নাম অনন্ত, মাকৰ নাম স্বৰ্ণমালা আৰু পত্নী ব্ৰজেশ্বৰী—

স্বৰ্ণমালা সুত কবি বাৰেন্দ্ৰ ব্ৰাহ্মণ।

শ্ৰীমৈত্ৰ জীৱন গায় অনন্ত নন্দন।^{৮৩}

জীৱন মৈত্ৰৰ চাৰিজন অগ্ৰজ ভাতৃ আছিল, তেওঁলোকৰ এই ধৰণে পৰিচয় দিছে—

সৰ্বাগজ দুৰ্গাৰাম তস্যানুজ আত্মাৰাম

সৰ্বেশ্বৰ প্ৰাণকৃষ্ণেৰ জ্যেষ্ঠ্য।

শ্ৰী কবি ভূষণ নাম বাস লাহিড়ী পাড়াগ্ৰাম

জীৱন মৈত্ৰী চতুৰ্থেৰ কনিষ্ঠ্য।^{৮৪}

জীৱন মৈত্ৰৰ উপাধি আছিল কবি ভূষণ। কবিয়ে তেওঁৰ আত্মপৰিচয়ত নিজকে নাটোৰেৰ ৰাণী ভবানীৰ পুত্ৰ ৰাজা ৰামকৃষ্ণেৰ ৰাজ্যৰ প্ৰজা বুলি উল্লেখ কৰিছে। তেওঁৰ কাব্যৰ ৰচনাকাল ১৭৪৪ খ্ৰীষ্টাব্দ—

‘মহীপৃষ্ঠ শশী দিয়া বাণ বিধু সমৰ্পিয়া

বুঝহ সনেৰ পৰিমাণ।’

‘সে সতী পুণ্যৱতী ৰাণী ভৱানী।

মহাৰাণী বলি তাকে ভুৱনে বাখানি।।

যাৰ পুত্ৰ ৰামকৃষ্ণ ৰাজা ৰাজেশ্বৰ।

অপাৰ মহিমা যশ ভুৱনে যাহাৰ।।

তাহাৰ ৰাজ্যত বাস ভিক্ষা কৰি খাই।

কহে কবি জীৱন মৈত্ৰ নিৰ্দয় গোসাঁই।।’^{৮৫}

জীৱন মৈত্ৰৰ মনসামঙ্গল কাব্য দুই খণ্ডত বিভক্ত— দেবখণ্ড আৰু বণিকখণ্ড। দেৱখণ্ডত পৌৰাণিক আৰু মহাভাৰতীয় কাহিনীৰ অৱলম্বনত মনসাৰ জন্ম আৰু বিবাহ কাহিনী বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণিত হৈছে। বণিক খণ্ডত চন্দ্ৰধৰ সদাগৰ তথা বেউলা -লখিন্দৰৰ কাহিনী বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

কাহিনীত কিছু নতুনত্ব আছে; যেনে— লখিন্দৰৰ দ্বাৰা কামগঞ্জ নগৰ স্থাপন। তেওঁৰ কাব্যত বেউলাৰ পিতৃৰ নাম বাহো সদাগৰ, মাকৰ নাম মেনকা, ভাতৃ শঙ্কৰ আৰু বেউলাৰ নাম বেললি। বাংলাদেশত প্ৰচলিত আৰু কোনো মনসামঙ্গলত এই প্ৰকাৰৰ নাম পোৱা নাযায়। জীৱন মৈত্ৰৰ কাব্যৰ দুটা-এটা উপকাহিনীও অন্যান্য মনসামঙ্গল কাহিনীৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ।

সংস্কৃত পুৰাণৰ পৰা নিৰ্বিচাৰে অশ্লীল অংশসমূহ গ্ৰহণ কৰাৰ ফলত জীৱনৰ কাব্য আদিৰসৰ বৰ্ণনাৰে ভাৰাক্ৰান্ত হৈছে। জীৱনৰ ৰচনা সকলো ক্ষেত্ৰতে সৰল নহয়, কবিত্বতকৈ পাণ্ডিত্যই তেওঁৰ অধিক আছিল। তেওঁৰ কাব্যত সংস্কৃত অলংকাৰ আৰু উপমাৰ যথেষ্ট ব্যৱহাৰ দেখা পোৱা যায়। শব্দচয়নত কবিয়ে তেওঁৰ কাব্যৰ মাজত নীৰস পাণ্ডিত্যৰ অৱতাৰণা কৰি কবিত্ব

প্ৰতিভাৰ ক্ষেত্ৰত বাধা সৃষ্টি কৰি তুলিছে। ৰচনাৰ বহু ঠাইত লালিত্যহীন, কেতিয়াবা কোনো ঠাইত তেওঁ পাণ্ডিত্য যুক্ত সহজ ভাষাৰেও অন্তৰৰ ভাব প্ৰকাশ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। অনেক অনাৱশ্যক আৰু অবান্তৰ ৰচনাই জীৱনৰ কাব্যত ভাৰাভ্ৰগন্ত হৈ ৰৈছে, কাহিনীৰ সহজ গতি ইয়াত বহুল পৰিমাণে বাধাপ্ৰাপ্ত হৈছে। এনে আলোচনাৰ পৰাই কবিৰ কাব্যত দুটি বৈশিষ্ট্যৰ পৰিচয় পোৱা যায়— এক আদিৰসৰ প্ৰাধান্য বা অতিৰিক্ততা আৰু দুই অলংকাৰৰ অতিৰিক্ততা। জীৱন মৈত্ৰৰ বৰ্ণনাৰ নিদৰ্শন হিচাপে কিছু চৰণ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

কিবা সে ৰূপেৰ শোভা পূৰ্ণ শশধৰ।
 আকুক মনুষ্য কাজ দেৱতা চঞ্চল।।
 বদনেৰ শোভা কিবা পূৰ্ণিমাৰ চান্দ।
 বধিতে যুৱক যে পাতিয়াছে ফান্দ।।
 নয়ান বন্দুক তাহে ৰঞ্জক কঞ্জল।
 পলক পালিতা তাহে তোতা দুই কৰ।।^{৮৬}

মুঠতে জীৱন মৈত্ৰ পণ্ডিত কবি আছিল— কাব্যৰ মাজত সংস্কৃত বাহুল্যই তাৰ প্ৰমাণ। তৎসম শব্দৰ প্ৰয়োগ, সংস্কৃত অলংকাৰৰ যথোচিত বিন্যাস, কৰুণ ৰসৰ বৰ্ণনা, আদি ৰসৰ উপস্থাপনত জীৱন মৈত্ৰৰ কাব্য উল্লেখযোগ্য।

ৰামজীৱন :

অষ্টাদশ শতাব্দীৰ প্ৰথম দশকৰ মাজৰ চট্টগ্ৰাম অঞ্চলৰ কবি ৰামজীৱন বিদ্যাভূষণ। এওঁ মনসামঙ্গল কাব্য ৰচনা কৰে। কাব্যৰ মাজত তেওঁ এই ধৰণে আত্মপৰিচয় দিছে—

অল্প বয়স মোৰ দ্বিজ কুলে জাত।
 পণ্ডিত না হম মুঠ কহিলু সভাত।।
 মনসাৰ নাম মাত্ৰ হৃদয়ে ভাবিয়া।
 মহাসিন্ধু খেবা দিছি উড়ুপ লইয়া।।
 জনক আম্মাৰ জান গঙ্গাৰাম খ্যাতি।
 তাহান চৰণ বন্দো কৰিয়া ভকতি।।
 তাহান অনুজ বন্দো নামে নাৰায়ণ।
 কৰজোড়ে তান পদে কৰিম বন্দন।।
 গুৰুৰ চৰণ বন্দো কৰিয়া ভকতি।
 গ্ৰামেশ্বৰী দেৱী বন্দো যে গ্ৰামে বসতি।।^{৮৭}

ৰামজীৱনৰ পিতৃৰ নাম গঙ্গাৰাম আৰু খুড়াকৰ নাম নাৰায়ণ। মনসামঙ্গলৰ বাহিৰে তেওঁ 'সূৰ্যমঙ্গল' বা 'আদিত্য চৰিত' নামেৰে আৰু এখনি কাব্য ৰচনা কৰিছিল। 'সূৰ্যমঙ্গল' কাব্যত যি আত্মপৰিচয় দিছে তাৰ পৰা জানিব পৰা যায় যে, তেওঁৰ এজন জ্যেষ্ঠ ভাতৃ আছিল। ৰামজীৱনৰ পূৰ্ণ নাম ৰামজীৱন ভট্টাচাৰ্য বিদ্যাভূষণ, চট্টগ্ৰাম জিলাৰ বাঁশখালি গাঁৱত তেওঁ জন্মগ্ৰহণ কৰে। মনসামঙ্গল কাব্যৰ ৰচনাকাল সম্বন্ধে তেওঁ উল্লেখ কৰিছে—

শৱ কৱ ঋতু বিধু শক নিয়োজিত

মনসামঙ্গল ৰামজীৱন ৰচিত।।^{৮৮}

তাৰ পৰা দেখা পোৱা যায় যে, ১৬২৫ শকাব্দ বা ১৭০৩ খ্ৰীষ্টাব্দত তেওঁৰ মনসামঙ্গল কাব্য ৰচিত হয়। 'সূৰ্যমঙ্গল' কাব্যত বিদ্যাভূষণ উপাধিৰ কথা ক'তো উল্লেখ কৰা নাই, ধাৰণা হয় এই উপাধি তেওঁ সূৰ্যমঙ্গল ৰচনাৰ পিছত লাভ কৰে। ৰামজীৱনৰ মনসা মঙ্গল কাব্যখনি পৰৱৰ্তী মনসামঙ্গল কাব্যবোৰৰ দৰে বৈশিষ্ট্যহীন ৰীতিত ৰচিত হ'লেও তাৰ মাজে মাজে স্নিগ্ধ ৰসোজ্জ্বল, লাচাডী আৰু পয়াৰৰ বৈচিত্ৰ্যহীনতাৰ মাজত দুই এটি নতুন ছন্দ ৰচনাৰ সাৰ্থক প্ৰয়াস দেখা পোৱা যায়। কাব্যখনিৰে বিশেষ প্ৰচাৰ লাভ কৰিব পাৰিছিল বুলি ধাৰণা নহয়। একমাত্ৰ চট্টগ্ৰামৰ দক্ষিণাংশত ইয়াৰ প্ৰচাৰ হৈছিল। তেওঁ এই অঞ্চলত 'বিদ্যাভূষণী মনসা' নামে পৰিচিত।

বাণেশ্বৰ ৰায় :

অষ্টাদশ শতাব্দীৰ এজন বিশিষ্ট মনসামঙ্গল কবি হ'ল বাণেশ্বৰ ৰায়। অষ্টাদশ শতাব্দীত পশ্চিমবংগত যি দুই এখনি মনসামঙ্গল কাব্য ৰচিত হৈছে তাৰ ভিতৰত বাণেশ্বৰ ৰায়ৰ কাব্যখনো উল্লেখযোগ্য। বাণেশ্বৰে আত্মপৰিচয় প্ৰসঙ্গত কাব্যৰ মাজত তেওঁৰ উৰ্ধতন চাৰিপুৰুষৰ উল্লেখ কৰিছে—সংৰামৰ পুত্ৰ আত্মাৰাম, আত্মাৰামৰ পুত্ৰ বংশীৰায়, বংশীৰায়ৰ তিনি পুত্ৰ—প্ৰতাপ, হৰিনাৰায়ণ আৰু ৰঘুনাথ; হৰি নাৰায়ণৰ দুই পুত্ৰ— সদাশিৱ আৰু বাণেশ্বৰ —

সদা শুদ্ধমতি ৰায় আছিল সংৰাম

তপফলে সূত তাৰ হল্য আত্মাৰাম।

তাৰ সূত গুণযুত হল্য বংশীৰায়

পৰম পুৰুষ তেঁহো দেৱ সম কায়।

তিন পুত্ৰ হল্য তাৰ এ মহীমণ্ডলে

স্বৰ্গপথে গেল জীৱ তেজি গঙ্গাজলে।

শ্ৰীযুত প্ৰতাপ ৰায় তাৰ জ্যেষ্ঠ সূত

ধৰ্মে যিনি যুধিষ্ঠিৰ সৰ্বগুণযুত।

কনিষ্ঠ শ্রীৰঘুনাথ রায় মহাশয়
 দানেতে কৰ্ণকে জিনি যাহার আশয়
 মধ্যম শ্রী হরি নারায়ণ রায় খ্যাতি
 চতুৰের শিরোমণি সদা শুদ্ধমতি।
 আমরা তাহার সূত দুই সহোদর
 কনিষ্ঠ শ্রী সদাশির জ্যেষ্ঠ বানেশ্বর।^{৮৯}

কবির বাসস্থানৰ বিষয়ে ইয়াৰ অতিৰিক্ত আৰু একো জানিব পৰা নাযায়— ‘নিবাস
 চম্পকপুৰী জন্ম রায়পুৰে।’

কাব্যৰ ৰচনা কাল সম্বন্ধে কবিয়ে উল্লেখ কৰিছে—

মনসামঙ্গল ভাষে প্রথম বৈশাখ মাসে
 ষোল শ এক চল্লিশে
 ভাবিয়া ভবানী হর ভণে দ্বিজ বাণেশ্বর
 মনসার মঙ্গল প্রকাশে।।^{৯০}

অৰ্থাৎ ১৬৪১ শকাব্দ (১৭১৯ খ্রীষ্টাব্দ)ত বাণেশ্বৰ ৰায়ে মনসামঙ্গল কাব্য ৰচনা কৰে।

বাণেশ্বৰ ৰায়ৰ ভাষা সুপৰিচ্ছন্ন আৰু ৰচনা সুসংবদ্ধ। বেউলাৰ চৰিত্ৰ পৰিকল্পনাত তেওঁৰ
 অভিনবত্ব আছে। সম্পূৰ্ণ বাস্তৱ দৃষ্টিকোণৰ পৰা তেওঁ বেহুলাৰ চৰিত্ৰ প্ৰত্যক্ষ কৰিছে, ইয়াৰ
 মাজত তেওঁ আদৰ্শবাদক কোনো স্থান দিয়া নাই। সেই হিচাপে প্ৰাচীন বাংলা সাহিত্যত কাব্যখনে
 বিশেষ মূল্য দাবী কৰিব পাৰে।

দ্বিজ ৰসিক :

আধুনিক কালত দ্বিজ ৰসিক নামৰ এজন কবিয়ে এখনি সুবৃহৎ মনসামঙ্গল কাব্য ৰচনা
 কৰে। তেওঁৰ সময় সম্বন্ধে নিশ্চিত কৰি একো জানিব পৰা নাযায়। তথাপি ভাষা বিচাৰ কৰি
 তেওঁক অষ্টাদশ শতাব্দীৰ শেষৰ বা ঊনবিংশ শতিকাৰ প্ৰথম পাদৰ লোক বুলি ধাৰণা কৰা হয়।
 দ্বিজ ৰসিকে কাব্যৰ ভণিতাত তেওঁৰ সম্বন্ধে নিম্নলিখিত পৰিচয় দাঙি ধৰিছে— কবির প্ৰপিতামহৰ
 নাম কালিদাস, পিতামহৰ নাম মহেশ মিশ্ৰ আৰু পিতৃৰ নাম শিৱপ্ৰসাদ। কবির দুজন ভাতৃ আছিল
 ৰাজাৰাম আৰু অযোধ্যা। এজনী ভগিনী তেওঁৰ নাম সাৱিত্ৰী। কবির বাসস্থান সেনভূম আৰু
 মল্লভূমৰ মধ্যৱৰ্তী আখড়াশাল নামৰ স্থানত আছিল। কবির দুটা উপাধি আছিল কবিকঙ্কন আৰু
 কবিবল্লভ—

ক) শ্ৰী কবিকঙ্কন গায় মনসার পায়।

মনসা মঙ্গল গীত ৰসিকেতে গায়।

খ) 'মাথায় সোণাৰ পাট নেতা এসো সেই ঘাট

কাচিবাৰে দেৱতাৰ বসন।

দুই পুত্ৰ সন্দে ধায় শ্ৰীকবি বহুভ গায়

বেউলা না কৰে নিৰীক্ষণ।।^{৯১}

দ্বিজ ৰসিকৰ মনসা মঙ্গলত ৰামায়ণ আৰু ধৰ্মমঙ্গল কাব্যৰ সুস্পষ্ট প্ৰভাৱ অনুভৱ কৰিব পৰা যায়। ৰামায়ণৰ হনুমান চৰিত্ৰটিক মনসামঙ্গল কাব্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। নেতা দেৱীৰ ওচৰলৈ যোৱাৰ পূৰ্বে হনুমানৰ লগত বেউলাৰ আলাপ আৰু কাতৰ অনুনয় বিনয়ে মনসামঙ্গলৰ কাহিনীত কিছু নতুনত্ব আনি দিছে। কাহিনীৰ অন্যান্য অংশত ৰামায়ণ আৰু ধৰ্মমঙ্গলকাব্যৰ কোনো কোনো চিত্ৰ আৰু চৰিত্ৰক অৱলম্বন কৰা হৈছে। উক্ত দুই কাব্যৰ উপৰি দ্বিজ ৰসিকে অনেক কাহিনী তেওঁৰ ৰচনাত গ্ৰহণ কৰিছে। এয়া পশ্চিমবঙ্গৰ পৰৱৰ্তী মঙ্গলকাব্যবোৰৰ এটি সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য আছিল।

কবি ৰসিকৰ কাব্যত কবি কানা হৰিদত্তৰ আদৰ্শত মনসাদেৱীৰ সৰ্পসজ্জাৰ এটি বৰ্ণনা আছে—

শঙ্খিনী চিত্ৰানী নাগে শঙ্খ পেন্ধে হাতে।

কাশুড়িয়া নাগে দেৱীৰ খোপা বান্ধে মাথে।।

কৰ্কটিয়া নাগে যে কৰ্ণেৰ কৰে শলি।

ফণী-মণি জিনিয়া যে কাঞ্চলিয়া বলি।।

সিন্দুৱিয়া নাগে দেৱীৰ শিৱেৰ সিন্দুৱ।

খঞ্জনিয়া বোড়াও দেৱীৰ চৰণে নুপুৰ।।

কজ্জালিয়া বোড়ায়ে দেৱীৰ কজ্জল পদ্বাৱতী।

গগনিয়া নাগেৰ যে গলাৰ গ্ৰীবা-পাতি।।

তাড়ুয়া নাগে যে বিচিত্ৰ চাৰি-তাড়।

সিতলিয়া নাগে দেৱীৰ সাত-লৰীহাৰ।।

নাগ আভৰণ পৰি হৰিষ অতুল।

অনন্ত বোড়াএ কৈল মাথে পঞ্চফুল।।^{৯২}

গতিকে দ্বিজৰসিক পণ্ডিত ব্যক্তি আছিল বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰি। তেওঁৰ ৰচনাত কবিত্বৰ উপৰি পাণ্ডিত্যই অধিক প্ৰকাশ পাইছে।

দ্বিজ কালীপ্ৰসন্ন :

মনসামঙ্গলৰ অন্যতম এজন কবি হ'ল দ্বিজ কালীপ্ৰসন্ন। এওঁ যশোহৰ জিলাৰ অন্তৰ্গত মল্লিকপুৰ গাঁৱৰ নিবাসী। দ্বিজ কালীপ্ৰসন্নই ১৮৬০ খ্ৰীষ্টাব্দত এখনি মনসামঙ্গল কাব্য ৰচনা

কৰে।

জগমোহন মিত্ৰ :

ঊনবিংশ শতাব্দীৰ মাজভাগ পৰ্যন্ত আৰু বহুতো মনসামঙ্গল কাব্য ৰচিত হৈছিল। তাৰ মাজত জগমোহন মিত্ৰৰ মনসামঙ্গল কাব্য উল্লেখযোগ্য। এওঁৰ কাব্য ১৮৪৪ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰচিত হয়। কবিয়ে তেওঁৰ কাব্যত নিজৰ বংশ পৰিচয় সুবিস্তৃতভাৱে দিছে। তাৰ পৰা জানিব পৰা যায় কবিৰ বাসস্থান বালাগুৰ অস্তৰ্গত গোহপুৰ আৰু পিতাৰ নাম ৰামচন্দ্ৰ। কবিৰ ৰচনাত সংস্কৃত জ্ঞানৰ পৰিচয় পোৱা যায়। কবিৰ বিনয় প্ৰকাশৰ ভঙ্গী দেখি কবিক বৈষ্ণৱ বুলি ধাৰণা হয়—

নাম ৰাখিয়াছে সবে শ্ৰীজগমোহন।

অন্ধেৰ যেমন নাম কমললোচন।^{৯৩}

ৰাধানাথ ৰায় :

ঊনবিংশ শতাব্দীৰ মধ্যভাগত জন্মগ্ৰহণ কৰা শ্ৰীহট্টৰ ৰাধানাথ ৰায় চৌধুৰীও এজন উল্লেখযোগ্য মনসামঙ্গল কবি। এওঁ ঊনবিংশ শতাব্দীৰ শেষভাগত এখনি মনসামঙ্গল কাব্য ৰচনা কৰে। ৰাধানাথ ৰায় চৌধুৰীকেই বাংলা মনসামঙ্গল কাব্যৰ সৰ্বশেষ কবি বুলি ধৰা হয়।

ওপৰত আলোচনা কৰা মনসামঙ্গল কবি কেইজনৰ বাহিৰে আৰু তিনিজন কবিৰ নাম পোৱা যায়। কিন্তু তেওঁলোকৰ ৰচনাকালৰ বিশেষ কোনো তথ্য পোৱা নাযায়। সেই তিনিজন হ'ল ৰসিক মিশ্ৰ, বৈদ্যনাথ আৰু দ্বিজ কবিচন্দ্ৰ। তলত তেওঁলোকৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল—

ৰসিক মিশ্ৰ :

মনসামঙ্গলৰ অন্যতম এজন কবি হ'ল ৰসিক মিশ্ৰ। ৰসিক মিশ্ৰও তেওঁৰ মনসামঙ্গলক মাজে মাজে জগতীমঙ্গল বুলিছে। ৰসিক মিশ্ৰৰ পৈতৃক নিবাস আধুনিক বৰ্ধমান জিলাৰ উত্তৰ পশ্চিম অংশৰ সেনভূম পৰগনাৰ কাঁকুটে নন্দনপুৰ গাঁৱত আছিল। পিছত তেওঁ মল্লভূমৰ (আধুনিক বাঁকুড়া জিলা) আখড়াশালত গৈ বাস কৰে। পিতাৰ নাম প্ৰসাদ, পিতামহৰ নাম মহেশ, প্ৰপিতামহৰ নাম কালিদাস—

কালিদাস গুণজিতা

মহেশ মিশ্ৰিৰ পিতা

তার সূত প্রসাদ কুশল
 রসিক নন্দন তস্য সঙ্গীতে অভিলস্য
 বিরচিল মনসামঙ্গল^{৯৪}

ৰসিকৰ উপাধি আছিল ‘শ্ৰীকবি বল্লভ’। ভণিতাত দৈবাৎ ‘শ্ৰীকবিকল্পন’ উপাধিও পোৱা যায়—

প্রসাদ মিশ্রির বালা
 সেবি জগতী কমলা।
 রসিক তাহার নাম
 পাঞ্চগালিকা অনুপাম।
 আখড়া শালেতে থানা
 শ্ৰীকবিকল্পন বাণা।^{৯৫}

বৈদ্যনাথ :

কুচবিহাৰ অঞ্চলত বৈদ্যনাথ নামৰ এজন কবিৰ মনসামঙ্গলৰ পুথি এখনি পোৱা যায়। কিন্তু কবিৰ কোনো পৰিচয় পোৱা নাযায়।

দ্বিজ কবিচন্দ্ৰ :

মনসামঙ্গলৰ অন্যতম এজন কবি দ্বিজ কবিচন্দ্ৰইও তেওঁৰ ৰচনাক ‘জগতীমঙ্গল’ বুলিছে। শাজাদা ৰায়ৰ বংশোদ্ভৱ বুলি কবিচন্দ্ৰই নিজক বাৰে বাৰে উল্লেখ কৰিছে। পুত্ৰ ৰঘুবীৰ আৰু (অনুলিখিত নাম) ভাতৃৰ কাৰণে কবিচন্দ্ৰ দেবীৰ আশীৰ্বাদ প্ৰাৰ্থনা কৰিছে—

সাজাদা ৰাত্ৰৰ বংশে কবিচন্দ্ৰ গায়
 মোৰ সূত ৰঘুবীৰে হইবে সদয়।
 মোৰ সহোদরে আৰ ৰঘুবীৰে
 দয়া না ছাড়া জগতী।^{৯৬}

কবিচন্দ্ৰৰ নিবাস আছিল শ্যাম দাসপুৰ গাঁৱত —‘শ্যামদাসপুৰে আছে যাহাৰ বসতি।’^{৯৭} মনসাৰ আঞ্জাত এই গীত ৰচিত হৈছিল আৰু দেৱীয়ে তেওঁৰ গানৰ দ্বাৰা আবিৰ্ভূত হ’ব বুলি ভৰসা দিছিল বুলি কবিচন্দ্ৰই লিখিছে—

দয়া কর হরসুতা ভুজঙ্গবাহিনি
 গীত রচিবারে মাতা বোলিলে আপনি।

তোমাৰ ৰচনা গীত হ'বে জেইখানেো

শুনিব নিশ্চয় গিয়া নেতা সখীসনো^{৯৮}

মনসামঙ্গলৰ উল্লেখযোগ্য বহুকেইজন কবিৰ সম্বন্ধে ওপৰত যথাসম্ভৱ আলোচনা কৰা হ'ল। ইয়াৰ উপৰি বহু অজ্ঞাত কবিও মনসামঙ্গল ৰচনাত হস্তক্ষেপ কৰিছিল, তেওঁলোকৰ আলোচনা সহজসাধ্য নহয়। এওঁলোকৰ মাজৰ বহু কবিয়ে আনকি দুই তিনি শ বছৰৰ প্ৰাচীন আছিল, সেয়া স্পষ্টকৈ বুজিব পৰা যায়, কিন্তু কোনো পৰিচয়ৰ অভাৱত তেওঁলোকৰ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিব পৰা নাযায়। বহু কবিয়ে তেওঁলোকৰ ৰচনাৰ মাজত নিজৰ কোনো পৰিচয় দিয়া নাই আৰু দিলেও কালক্রমত সেয়া বিলুপ্ত হৈছে। কাৰণ প্ৰাচীন বাংলাৰ সমাজত কাব্য বিশেষৰ ৰচয়িতাৰ ব্যক্তিগত জীৱনীৰ কোনো মূল্য নাছিল, কাব্যগত কাহিনীয়ে তেওঁলোকৰ প্ৰধান বিষয়বস্তু আছিল। সেই কাৰণে বহু কবিয়ে বহু উৎকৃষ্ট পদ ৰচনা কৰিও সেয়া পূৰ্ববৰ্তী কোনো প্ৰতিষ্ঠাবান কবিৰ নামত উৎসৰ্গ কৰি দিছে। সেই কাৰণে প্ৰত্যেক প্ৰাচীন তথা প্ৰথিতযশা কবিৰ ৰচনাতেই প্ৰক্ষিপ্ত অংশ ক্ৰমাগত ভাৱেই বৃদ্ধি পাইছিল। অৱশ্যে অপেক্ষাকৃত অল্পখ্যাতি সম্পন্ন কবিসকলে এই উপদ্ৰৱৰ পৰা প্ৰায় সদায় ৰক্ষা পৰিছিল। মনসামঙ্গলৰ কোনো কোনো গায়নে গান গাওঁতে ভণিতাৰ ঠাইত কোনো কোনো সময়ত কোনো বিস্মৃতপ্ৰায় অপৰিচিত প্ৰাচীনতৰ কবিৰ নামৰ পৰিৱৰ্তে তদানীন্তন কালত প্ৰচলিত অপেক্ষাকৃত আধুনিক কোনো কবিৰ নামো সংযোগ কৰি দিছে। গায়নসকলৰ খাম খেয়ালীৰ ওপৰত বহুত সময়ত বহু প্ৰাচীন কবিৰ খ্যাতি আৰু অখ্যাতি নিৰ্ভৰ কৰে। কাৰণ প্ৰকৃত পক্ষত গায়নসকলেই মনসামঙ্গল ৰচনাৰ একমাত্ৰ প্ৰচাৰক আছিল।

১. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.)ঃ বিজয় গুপ্তের 'মনসামঙ্গল'; পৃ. ৮০
২. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৩. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৪. অসিত কুমার বন্দ্যোপাধ্যায় : বাংলা সাহিত্যের সম্পূর্ণ ইতিবৃত্ত; পৃ. ৫৪
৫. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৮১
৬. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১১১
৭. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৮০
৮. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৯. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৮১
১০. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৮২
১১. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৭৯
১২. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৩৯
১৩. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৯০
১৪. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৮৯
১৫. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৮৭
১৬. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৫৭
১৭. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৮৪
১৮. আশুতোষ ভট্টাচার্য : বাংলা মঙ্গলকাব্যের ইতিহাস; পৃ. ২৪৮
১৯. ,, : বাইশ কবির মনসা মঙ্গল; ভূমিকা
২০. Sukumar Sen : A History of Bengali Literature; p.120
২১. আশুতোষ ভট্টাচার্য : বাংলা মঙ্গলকাব্যের ইতিহাস; পৃ. ২২৯
২২. অসিত কুমার বন্দ্যোপাধ্যায় : বাংলা সাহিত্যের ইতিবৃত্ত, দ্বিতীয় খণ্ড, চৈতন্যযুগ; পৃ. ৭৫
২৩. আশুতোষ ভট্টাচার্য : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃষ্ঠা : ২৩০
২৪. অতুল চন্দ্র বন্দ্যোপাধ্যায় (সম্পা.) : শ্রীশ্রী পদ্মাপুরাণ বাইশ কবি মনসা; পৃ. ২৭
২৫. Sukumar Sen : op-cit; p. 120
২৬. অসিত কুমার বন্দ্যোপাধ্যায় : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৭৬
২৭. আশুতোষ ভট্টাচার্য : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৫০
২৮. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
২৯. দেবেশ কুমার আচার্য : বাংলা সাহিত্যের ইতিহাস; পৃ. ৩৪৭
৩০. সুকুমার সেন : বাংলা সাহিত্যের ইতিহাস, প্রথম খণ্ড, পূর্বার্ধ; পৃ. ১৮৭
৩১. অসিত কুমার বন্দ্যোপাধ্যায় : বাংলা সাহিত্যের ইতিবৃত্ত, দ্বিতীয় খণ্ড, চৈতন্য যুগ; পৃ. ১১১
৩২. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃষ্ঠা : ১১১-১১২
৩৩. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.)ঃ বিপ্রদাস পিপলাইয়ের মনসামঙ্গল; পৃ. ১৭
৩৪. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৫৬
৩৫. দেবেশ কুমার আচার্য : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৩৪৭
৩৬. অধ্যাপক জগৎ লাহা : সমগ্র বাংলা সাহিত্যের ইতিবৃত্তি; পৃ. ১০২-১০৩
৩৭. তমোনাশ চন্দ্র দাশগুপ্ত : প্রাচীন বাঙ্গালা সাহিত্যের ইতিহাস; পৃ. ১২৩
৩৮. ডিম্বেশ্বর নেওগ : অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী; পৃ. ২৩২

৩৯. আশুতোষ ভট্টাচার্য (সম্পা.)ঃ বাইশ কবির মনসামঙ্গল; ভূমিকা
৪০. অধ্যাপক জগৎ লাহাঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১০৪
৪১. তমোনাশ চন্দ্র দাশগুপ্তঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২৮
৪২. ক্ষেত্রগুপ্তঃ বাংলা সাহিত্যের সমগ্র ইতিহাস; পৃ. ১৩২
৪৩. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৪৪. মুহম্মদ শাহজাহান মিয়া (সম্পা.)ঃ 'শ্রী রায় বিনোদ প্রণীত 'পদ্মাপুরাণ'; পৃ. ৫৯
৪৫. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৫৯-৬০
৪৬. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৬১
৪৭. আশুতোষ ভট্টাচার্যঃ বাংলা মঙ্গলকাব্যের ইতিহাস; পৃ. ২৯৯
৪৮. তমোনাশ চন্দ্র দাশগুপ্তঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২৪
৪৯. আশুতোষ ভট্টাচার্যঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৫৪
৫০. ক্ষেত্রগুপ্তঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃষ্ঠাঃ ১৩০
৫১. অসিত কুমার বন্দ্যোপাধ্যায়ঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২১
৫২. তন্ময় মিত্র আৰু অন্যান্য (সম্পা.)ঃ কেতকা দাস ক্ষেমানন্দ 'মনসামঙ্গল'; পৃ. দশ
৫৩. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. এগারো
৫৪. আশুতোষ ভট্টাচার্যঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃষ্ঠাঃ ২৬৭
৫৫. সুকুমার সেনঃ বাঙ্গালা সাহিত্যের ইতিহাস, প্রথম খণ্ড, অপরাধ; পৃ. ২৭৫
৫৬. তন্ময় মিত্র আৰু অন্যান্য (সম্পা.)ঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. তেরো
৫৭. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৭২
৫৮. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৫৯. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৩৫
৬০. সুকুমার সেনঃ বাংলা সাহিত্যের ইতিহাস, প্রথম খণ্ড, পূর্বার্ধ; পৃ. ২৪১
৬১. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৬২. অসিত কুমার বন্দ্যোপাধ্যায়ঃ বাংলা সাহিত্যের ইতিবৃত্ত, তৃতীয় খণ্ড; পৃ. ১১১
৬৩. আশুতোষ দাস (সম্পা.)ঃ তন্ত্র বিভূতি বিরচিত মনসাপুরাণ; পৃ. ৩৪২
৬৪. অসিত কুমার বন্দ্যোপাধ্যায়ঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৩৫৪
৬৫. অধ্যাপক জগৎ লাহাঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১০৮
৬৬. আশুতোষ ভট্টাচার্যঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৮৭
৬৭. সুকুমার সেনঃ বাঙ্গালা সাহিত্যের ইতিহাস, প্রথম খণ্ড, অপরাধ; পৃ. ২৯৪
৬৮. সুকুমার সেনঃ সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৯৫
৬৯. অসিত কুমার বন্দ্যোপাধ্যায়ঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২৩
৭০. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২৩-১২৪
৭১. তমোনাশ চন্দ্র দাশগুপ্তঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২৭
৭২. ক্ষেত্র গুপ্তঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৭৪
৭৩. আশুতোষ ভট্টাচার্যঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৬১
৭৪. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৬২
৭৫. সুকুমার সেনঃ পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৮৭

৭৬. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৮৮
৭৭. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৯১
৭৮. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৭৯. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৭৮
৮০. আশুতোষ ভট্টাচার্য : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৩১২
৮১. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃষ্ঠা
৮২. অসিত কুমার বন্দ্যোপাধ্যায় : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২৪
৮৩. আশুতোষ ভট্টাচার্য : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; ৩০৬
৮৪. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৮৫. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৩০৬-৩০৭
৮৬. ক্ষেত্র গুপ্ত পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৭৫
৮৭. আশুতোষ ভট্টাচার্য : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৩০৫
৮৮. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৮৯. সুকুমার সেন : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৯৯
৯০. আশুতোষ ভট্টাচার্য : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৩১৩
৯১. তমোনাশ চন্দ্র দাশগুপ্ত : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২৯
৯২. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২৯-১৩০
৯৩. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৩০
৯৪. সুকুমার সেন : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.পৃ. ২৮৮
৯৫. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃষ্ঠা
৯৬. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৯০
৯৭. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৯৮. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.

চতুৰ্থ অধ্যায়

অসমীয়া আৰু বাংলা মনসা কাব্যৰ চৰিত্ৰাংকন

আৰম্ভণি :

অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল চৰিত্ৰ চিত্ৰণ। মনসা কাব্যবোৰ প্ৰকৃততে দেৱী মাহাত্ম্য প্ৰকাশক গ্ৰন্থ। মনসা কাব্যবোৰত দুই শ্ৰেণীৰ চৰিত্ৰৰ সমাৰেশ ঘটিছে। এক শ্ৰেণী হ'ল দৈৱী চৰিত্ৰ আৰু আন শ্ৰেণী হ'ল মানৱ চৰিত্ৰ। দেৱ-দেৱীৰ ভিতৰত পদ্মা, নেতা, মহাদেৱ, দেৱৰ্ষি নাৰদ, চণ্ডী উল্লেখযোগ্য। আনহাতে মানৱ চৰিত্ৰসমূহৰ ভিতৰত চান্দো সদাগৰ, সোনেকা, বেউলা আৰু লখিন্দৰ মুখ্য চৰিত্ৰ। অৱশ্যে দেৱী চৰিত্ৰকেইটি মানৱ চৰিত্ৰৰ ভেঁটিতে কল্পিত হৈছে। অলৌকিক শক্তিৰ অধিকাৰী হ'লেও মানৱীয় দুৰ্বলতাৰ তেওঁলোক উদ্ধৃত নহয়। মানৱীয় আবেগ-অনুভূতি, আশা-আকাংক্ষা, স্নেহ-দ্বন্দ্ব, ঈৰ্ষা-অসূয়া, হৰ্ষ-বিষাদ আদিৰে প্ৰতিটো চৰিত্ৰই উজ্জ্বল। সেই কাৰণে চৰিত্ৰকেইটিত দেৱ-দেৱীৰ গাভীৰ্য আৰু মহত্ব নাই, আছে মানৱীয় সৰলতা-কপটতা আৰু দুৰ্বলতা। অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ প্ৰতিটো চৰিত্ৰই মনসা কবিসকলে ফুটাই তোলাত দক্ষতাৰ পৰিচয় দিছে। অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যত প্ৰায় একেবোৰ চৰিত্ৰই কম-বেছি পৰিমাণে প্ৰকাশ পাইছে। মনসাকাব্যত মুখ্য চৰিত্ৰৰ উপৰিও বহুতো গৌণ চৰিত্ৰৰো সমাৰেশ ঘটিছে যদিও প্ৰত্যেকটো চৰিত্ৰই গতিশীল কৰাত নিজস্ব ভূমিকা গুৰুত্ব সহকাৰে পালন কৰিছে।

অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত যিহেতু বেছিভাগ একেই চৰিত্ৰ পোৱা যায় গতিকে চৰিত্ৰবোৰ সুকীয়াকৈ আলোচনা নকৰি একেটা অধ্যায়তে আলোচনা কৰা হৈছে। চৰিত্ৰবোৰৰ নামৰ ক্ষেত্ৰত অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত সামান্য পাৰ্থক্য দেখা যায়। আলোচনাৰ কাৰণে বেছিভাগ ক্ষেত্ৰতে অসমীয়া মনসা কাব্যৰ নামবোৰকেই অনুসৰণ কৰা হৈছে যদিও দুই-এটা চৰিত্ৰৰ ক্ষেত্ৰতহে বাংলা কাব্যৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে। মনসা কাব্যবোৰত চিত্ৰিত হোৱা মুখ্য আৰু গৌণ চৰিত্ৰবোৰক আলোচনাৰ সুবিধাৰ্থে পুৰুষ আৰু নাৰী চৰিত্ৰ হিচাপে ভাগ কৰি দেখুওৱা হৈছে—

পুৰুষ চৰিত্ৰ		নাৰী চৰিত্ৰ
চান্দো সদাগৰ বা চন্দ্ৰধৰ	জনাদৰ্শন	মনসা
লখিন্দৰ	শাহে বজা	চণ্ডী
শিৱ	গোধা	সোনেকা
দেৱৰ্ষি নাৰদ	হেমন্ত ঋষি	বেউলা
জৰংকাৰু	হৰি সাধু	নেতা
অনিৰুদ্ধ	দক্ষিণ পাটনৰ বজা	কাজলামালিনী
ধনুস্তৰি ওজা	কোতায়াল	কমলা
সাদ্যা	উষা দাৰোৱান	অমলা
হাসান-হুসেন	তাৰাপদ কৰ্মকাৰ	গংগা
নাড়া	বিশ্বকৰ্মা	মেনকা
জালো-মালো		দুৰ্গা
ধনা-মনা		
চন্দ্ৰকেতু		

পুৰুষ চৰিত্ৰ

চন্দ্ৰধৰ বা চান্দো সদাগৰ (বা. চাঁদ বণিক) :

অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ এটি প্ৰধান উল্লেখযোগ্য পুৰুষ চৰিত্ৰ হ'ল চন্দ্ৰধৰ বা চান্দো সদাগৰ। চন্দ্ৰধৰ অৰ্থবান ব্যক্তি, সমাজত সুপ্ৰতিষ্ঠিত। সকলোৱেই তেওঁক সমীহ আৰু সমাদৰ কৰে। সম্পদশালী কাৰণে স্বভাৱতে তেওঁ দাস্তিক, তেজী, জেদী আৰু নিজ সংকল্পত স্থিৰ। চন্দ্ৰধৰ বা চান্দো সদাগৰক বাংলা মনসা কাব্যত চাঁদ বা চান্দ ৰূপে অংকন কৰিছে।

কাব্যৰ প্ৰায় আৰম্ভণিৰ পৰাই চন্দ্ৰধৰৰ গৌৰৱময় উপস্থিতি লক্ষ্যণীয়। চান্দ ভূস্বামী নাছিল, বজা নাছিল, চন্দ্ৰধৰ আছিল এজন সদাগৰ। চান্দো সদাগৰ এনে এক প্ৰধান পুৰুষ যিয়ে সমুদ্ৰ যাত্ৰা কৰি দূৰৱৰ্তী নানা সামুদ্ৰিক বন্দৰলৈ দ্ৰব্য সত্তাৰ নিয়ে তেনেকৈ বিনিময়ত নানা দ্ৰব্য আৰু সম্পদ লৈ ওভটে। দেশৰ মাজত তেওঁৰ যি প্ৰাচুৰ্য আৰু ধনাঢ্যতা, সমাজত তেওঁৰ যি প্ৰতিপত্তি আৰু প্ৰভাৱ, তাৰ মূল আছিল তেওঁৰ এই সফল বহিৰ্বাণিজ্য। মনসাৰ প্ৰবল প্ৰতিদ্বন্দ্বী তেওঁ। শিৱৰ পূজাৰী বুলি তেওঁ মনসাৰ পূজা কৰিবলৈ অনাগ্ৰহী, অনিচ্ছুক অথচ উচ্চ সমাজত জনপ্ৰিয়তা লাভৰ বাবে চন্দ্ৰধৰৰ পূজা দেৱীয়ে পাবই লাগিব। ফলত উভয়ৰ দ্বন্দ্ব অনিবাৰ্য হৈ

উঠিছে। প্রাপ্তি-অপ্রাপ্তি, স্বীকৃতি-অস্বীকৃতিৰ এই দ্বন্দ্বত সকলোতকৈ বেছি ক্ষতিগ্ৰস্ত হৈছে চান্দো সদাগৰৰ পৰিয়ালবৰ্গ। চান্দো সদাগৰ দুখ-শোকত বিহুল নহয়, ভাগৰি নপৰে। নিজৰ অপৰাজেয় শক্তি আৰু পুৰুষকাৰৰ প্ৰতি তেওঁ ইমানেই আস্থাশীল যে পূজা পোৱাৰ কাৰণে মনসাই নানা চক্ৰান্ত কৰিব লগা হৈছে। মনসাই চান্দো সদাগৰক তেওঁৰ পূজা কৰিবলৈ কওঁতে সদাগৰে কৈছিল—

চান্দ বলে কানি তোৰ লাজ নাই চিতে।
কোন মুখে আইলি তুই মোৰ পূজা খাইতে।।
যেই হাতে পূজি আমি শঙ্কর ভৱানী।
সেই হাতে পূজা খাইতে চাহ দুষ্ট কানি।।^১

অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসাকাব্যৰ কবিসকলে অৱশ্যে চান্দো সদাগৰক দেৱ বিদ্বেশী ৰূপে চিত্ৰিত কৰা নাই, কেৱল মনসা বিদ্বেশী ৰূপে অঙ্কিত কৰিছে। ক'ৰবাত ক'ৰবাত চান্দোৰ মনসা বিদ্বেশৰ প্ৰধান কাৰণ তেওঁৰ চণ্ডীভক্তি, এই ধৰণেও কোৱা হৈছে—

চান্দোৰ বচনে চণ্ডি বুলিল হাসিয়া।
হেমতাল আনি দিলা বাদক লাগিয়া।।
হেমবাৰি দিলা চন্দ্ৰধৰৰ গোচৰ।
এহি অস্ত্ৰে জিনিবাহা সকলে সংসাৰ।।^২

চণ্ডী আৰু মনসাৰ পাৰস্পৰিক বিদ্বেশৰ ফলত চণ্ডীৰ পূজক চন্দ্ৰধৰ কবিকল্পনাৰ প্ৰলেপত যে চণ্ডীৰ ভক্ত এই ভাবটি বিশেষ গুৰুত্ব পোৱা নাই। চন্দ্ৰধৰে যেতিয়া দক্ষিণ পাটনত বাণিজ্য কৰি দেশলৈ উভটিছিল তেতিয়া তেওঁ প্ৰচলিত প্ৰথা অনুযায়ী মনসাৰ বাহিৰে সামাজিকভাৱে স্বীকৃত সকলো দেৱতাৰেই পূজা কৰিছিল কেৱল চণ্ডীৰেই নহয়। তেওঁ মনসাৰ পূজা কৰা নাই কাৰণ মনসা উচ্চ সমাজৰ স্বীকৃত দেৱী নহয়। চন্দ্ৰধৰ যে নাস্তিক আছিল কবিসকলে সেয়া কাব্যত উল্লেখ কৰা নাই, তেওঁ পৰম ভক্তিবান মানুহ আছিল।

মনসা দেৱীৰো চন্দ্ৰধৰৰ পূজাৰ প্ৰয়োজন এই কাৰণে যে চান্দোৰ পূজা নহ'লে উচ্চ অভিজাত সমাজত মনসাই স্বীকৃতি নাপায়। চান্দো সদাগৰে নিজকে অপৰাজেয় শক্তিৰ অধিকাৰী বুলি ভাবিলেও তেওঁৰ চৰিত্ৰতো মানৱীয় দুৰ্বলতা আৰু দোষ-ত্ৰুটি দেখা যায়। নটীৰূপী মনসাক দেখি কামাকুল চান্দে কৈছে—

সীমন্তিনী শশিমুখী : অঙ্গ তোৰ ঝিকিমিকি : কৰে নানা ৰত্ন অলংকাৰ।
তোমাৰ পৰম ৰূপে : মোহিল অনংগ কূপে : চিত্ত চুৰি কৰিল আমাৰ।।
শুন প্ৰীত সুনায়রী : চলহ আমাৰ পুরী : পড়োঁ আমি তোমাৰ চরণে।।^৩

সোনেকাৰ কনিষ্ঠাভগ্নী বিবাহিতা কনকা সুন্দৰীৰ বেশেৰে পদ্মাৰতীয়ে চন্দ্ৰধৰৰ গৃহলৈ

গমন কৰোঁতে কাম বিমোহিত চন্দ্ৰধৰে কনকা সুন্দৰীৰ ওচৰত বতি ভিক্ষা কৰিছে—দেৱতাৰ দুঃপ্ৰাপ্য মহাজ্ঞানৰ বিনিময়ত। মহাজ্ঞান হেৰুৱাই সম্পূৰ্ণ ৰূপে দুৰ্বল হৈ পৰা চন্দ্ৰধৰে নিজৰ কৃতকৰ্মত অনুতপ্ত হৈ সৰু ল'ৰাৰ দৰে কান্দিবলৈ বাধ্য হৈছে।

সদাগৰ ইমানেই কামদন্ধ যে, নিজৰ হিতাহিত জ্ঞান পৰ্যন্ত বিসৰ্জন দিছে। ধনী সদাগৰৰ ঘৰৰ স্ত্ৰীৰ প্ৰতি অনুৰক্তি থাকিলেও বেপাৰ-বাণিজ্যত ৰমণী বিলাসৰ যে অভ্যাস আছিল সেয়া চান্দো সদাগৰৰ চৰিত্ৰৰ মাজেৰে কবিসকলে ফুটাই তুলিছে।

চান্দো সদাগৰৰ দৃঢ় সংকল্পক মাটিত মিলাই দিয়াৰ কাৰণে মনসাই নানা ধৰণৰ অত্যাচাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। চান্দোৰ মহাজ্ঞান হৰণ কৰিলে, গুয়াবাড়ী ধ্বংস কৰিলে, চন্দোক বিপাকত পেলোৱাৰ কাৰণে ধন্বন্তৰিৰ প্ৰাণ হৰণ কৰিছে কিন্তু চন্দ্ৰধৰ অলপো বিচলিত নহ'ল। সুকৌশলী মনসাই ইয়াৰ পিছত চান্দোৰ হৃদয়ত আঘাত দিয়াৰ কাৰণে তেওঁৰ ছয়জন পুত্ৰৰ আহাৰত বিষ মিহলাই বধ কৰিলে। শোকাত চান্দোৰ মানসিক প্ৰতিক্ৰিয়াৰ চমৎকাৰ বৰ্ণনা কৰিছে—

কোন ছাৰ দেৱ হয় লঘুজাতি কাণী।
 ঘৰে লুকাইয়া তাৰে দেও জল পানি।।
 তাহাৰে পুজিয়া কিবা পাইয়াছ বৰ।
 বংশ মাত্ৰ না ৰহিল পৃথিৱী ভিতৰ।।
 সেই ছাৰ কাণীৰে দেৱ বল কোন মুখে।
 ছোট বড় লোক জন পূজে তাৰ সুখে।।
 আৰ যদি শুনি আমি পূজহ কাণীৰে।
 আৰ না থুইব প্ৰাণ তোমাৰ শৰীৰে।।^৪

চকুৰ পানীক মুহূৰ্ততে প্ৰতিহিংসাৰ জুইত ৰূপান্তৰিত কৰিছে। পুত্ৰ শোকত যদি চান্দোই ভাগি পৰে তেতিয়া দেৱীৰ ওচৰত তেওঁৰ পৰাজয়েই হ'ব। এই সুযোগ প্ৰতিপক্ষক কোনোভাবেই দিবলৈ ৰাজি নহয় চন্দ্ৰধৰ। নিজৰ দুৰ্বলতা প্ৰকাশ কৰি নিজকে সৰু কৰিব নোৱাৰে, এয়াই তেওঁৰ আত্মসচেতনতা—

ক্ৰোধ মনে নাডাবে কহিল চাঁদবান্যা।
 কানিৰ উচ্ছিষ্ট মড়া পেল নিয়া টান্যা।।
 ছয় বধু বহু মোৰ হইআ ৰাধনী।
 আৰ কি কৰিব মোৰ চেঙ্গমুড়ি কানি।।^৫

ইয়াৰ পিছত চান্দো সদাগৰে নতুন উদ্যমেৰে বাণিজ্য যাত্ৰাৰ আয়োজন কৰিলে। সপ্তডিঙা (কোনো কোনো কবিৰ মতে চৈধ্যডিঙা) নানা পণ্য সম্ভাৰেৰে ভৰাই পেলালে কিন্তু মনসাৰ

কোপত শেষ বক্ষাও নহ'ল। প্ৰবল ধুমুহাত সাতোখন নাও ডুব গ'ল।

তথাপি সেই সংকট মুহূৰ্তত মনসাৰ নাম মুখলৈ নানিলে চান্দেই। উপস্থিত বুদ্ধিৰে তেওঁ কোনো অৱস্থাতেই বিসৰ্জন দিয়া নাই। নৌকা ডুবাৰ মুহূৰ্তত চান্দেই পানীত জঁপিয়াই পৰিল। দেৱীয়ে অৱশ্যে চান্দেৰ দুৰ্দৰ্শা দূৰ কৰাৰ কাৰণে ডুবিব ধৰা সদাগৰৰ সন্মুখত আশ্ৰয়ৰ শেষ অৱলম্বন হিচাপে পদ্মফুল পেলাই দিছিল, কিন্তু পদ্মপাতত যিহেতু মনসাৰ জন্ম সেয়ে চন্দ্ৰধৰে সেই ফুল স্পৰ্শ নকৰিলে। যাক তেওঁ ত্যাগ কৰিছে তাৰ লগত কোনো ক্ষেত্ৰতে বুজাপৰা একেবাৰেই অসম্ভৱ—

চাঁদ বলে এই পদ্মে মনসাৰ জন্ম।

হেন পদ্ম পৰশিলে অনেক অধৰ্ম।।

এত ভাবি চাঁদ বান্যা না ছুঁইল ফুল।

জল খায়া মরে সাধু নাঞি পায় কুল।।^৬

গতিকে দেৱীৰ প্ৰতি চান্দেৰ উপেক্ষা আৰু চাৰিত্ৰিক তেজস্বিতাৰ ওচৰত পৰাজিত হৈছে মনসাৰ অসামান্য অলৌকিক ক্ষমতা। ভক্তি আৰু সংকল্পৰ অটলতা তথা একনিষ্ঠতাত চান্দেই দেৱতাসকলকো অতিক্ৰম কৰিছে। ইয়াৰ পিছতো মনসাৰ নানা ছলনাত চান্দেই বাৰে বাৰে বিপৰ্য্যস্ত হৈছে। ইমান বিপৰ্য্যয়ৰ পিছতো তেওঁ নিজৰ সিদ্ধান্তৰ পৰা বিচ্যুত হোৱা নাই। মনসাৰ লগত তেওঁৰ যি শত্ৰুতাৰ সম্পৰ্ক সেয়া এই বিৰুদ্ধ অৱস্থাতো অব্যাহত ৰাখিছে। তেওঁ বন্ধুৰ ঘৰত মনসাৰ ঘট দেখি ভাঙিবলৈ উদ্যত হৈছিল—

চাঁদ বলে চেঙ্গমুড়ি : কৰ্যা মোৰ ভৱা বুড়ি : লুকায়া রয়্যাছ তুমি হেথা।

আমার মিত্যার ঘরে : বয়্যাছ আমার ডরে : বৰ্বৰ ভাওয়ায়া খাহ কানি।

মোর মিতা তোর তরে : কোন্ গুণে পূজা করে : তার তত্ত্ব আমি নাঞি জানি।।^৭

চন্দ্ৰধৰে ভালদৰে জানে মনসাৰ ফালৰ পৰা ইয়াৰ পিছত প্ৰত্যাঘাত আহিবই তথাপি তেওঁ সেই ভয়লৈ শংকিত হোৱা নাছিল। সমস্ত প্ৰতিকূলতাৰ লগত মোকাবিলা কৰি চান্দে সদাগৰে গৃহলৈ প্ৰত্যাহৰ্তন কৰিছে।

ছয় পুত্ৰৰ শোকত জৰ্জৰিত চান্দেই শেষপুত্ৰ লখিন্দৰক লাভ কৰি সকলো দুখ পাহৰি পেলালে—

দেখি পুত্ৰমুখ : সাধুৰ কৌতুক : সৰ্বশোক পাসৰিল।

পুত্ৰ কোলে কৰি : চাঁদ অধিকাৰী : চুম্ব তার মুখেদিল।।^৮

দৈৱ নিৰ্যাতনৰ সম্ভাৱনাক উপেক্ষা কৰি চান্দেই স্থিৰ কৰিছে লখিন্দৰৰ বিবাহ। বাসৰত

(Bridal chamber, নতুন বিবাহিত দৰা-কইনা থকা ঘৰ) সৰ্পাঘাতত তেওঁৰ মৃত্যু হ'ব বুলি জানিও বেউলাৰ লগত বিবাহৰ আয়োজন কৰি বিশ্বকৰ্মাক অনুৰোধ কৰিছে লোহাৰ বাসৰকক্ষ নিৰ্মাণ কৰিবলৈ। চান্দোৰ বিশ্বাস নিশ্চিহ্ন লোহাৰ বাসৰত সৰ্পৰ প্ৰবেশ অসম্ভৱ। যদি বিবাহৰ ৰাতি নিৰ্বিঘ্নে অতিক্ৰম হয় তেতিয়াহ'লে বিধাতাৰ লিখন খণ্ডন কৰা সম্ভৱ হ'ব।

চন্দ্ৰধৰ কেৱল বণিক শ্ৰেষ্ঠ নহয়, তেওঁ এজন সুখী গৃহী মানুহ। বাৎসল্যৰে ভৰা তেওঁৰ হৃদয়। লখিন্দৰৰ বিবাহৰ যি আয়োজন কৰিছে তাত আৰ্থিক সচ্ছলতাৰ উপৰি পুত্ৰৰ প্ৰতি স্নেহাধিক্যৰো প্ৰকাশ ঘটিছে।

অৱশেষত কালনাগিনীৰ দংশনত লখিন্দৰে প্ৰাণ হেৰুৱালেও চান্দোই শোকত ভাগি নপৰিল। লৌহ দুৰ্গসম বাসৰকক্ষ দেৱীৰ পক্ষে ভেদ কৰা সম্ভৱ হ'লেও চান্দোৰ হৃদয় যে সম্পূৰ্ণৰূপে দুৰ্ভেদ্য এই কথা দেৱীক পুনৰ বুজোৱাৰ কাৰণে চান্দোই কান্ধত হেমতালৰ লাঠি তুলি ল'লে।

মনসা কাব্যৰ শেষ অংশত কিন্তু চান্দোৰ পৰাজয় দেখুওৱা হৈছে। মনসা দেৱীয়ে ইতিপূৰ্বে বহুতবাৰ সদাগৰক ইংগিত দিছিল যে এবাৰ যদি তেওঁৰ পদত এক মুঠি ফুল পেলাই দিয়ে তেতিয়া তেওঁৰ পুত্ৰবোৰ ওভতাই দিব। সপ্তডিঙা মধুকৰ পানীৰ পৰা তুলি দিব কিন্তু চান্দো সদাগৰে সেয়া কোনো ক্ষেত্ৰতে স্বীকাৰ কৰা নাছিল। অৱশেষত বেউলাৰ স্নেহত, সোনেকাৰ মৰ্মভেদী ক্ৰন্দনত চান্দোই শেষবাৰৰ কাৰণে বাধ্য হৈছিল মনসাৰ পূজা কৰিবলৈ। স্নেহত বশীভূত যদিও নিজৰ বিশ্বাস, সংস্কাৰ আৰু সংকল্পৰ স্থানত চান্দো অটল আছিল কাৰণ তেওঁ অন্যফালে মুখ ঘূৰাই বাওঁ হাতেৰে মনসাৰ পদত অঞ্জলি দিয়ে। যি হাতেৰে শিৱৰ পদত অঞ্জলি দিয়ে সেই হাতেৰে তেওঁ কেতিয়াও মনসাৰ পূজা কৰিব নোৱাৰে—

এত ভাবি সদাগৰে লাগিলা কহিতে।

পিঠি দিয়া তোমাক পুজিবো বামহাতে।।

সিৱক পুজিয়া মই আচো আগ হাতে।

সেই হাতে তোমাক পুজিবা নাহি চিতে।^১

মনসাই কিন্তু চান্দো সদাগৰলৈ ভয়ো কৰিছিল। কাৰণ চান্দোৰ হাতত হেমতালৰ লাঠিডাল দেখি পূজা মণ্ডপত নামিবলৈ সাহস কৰা নাছিল—

ডাক দিয়া পদ্মাৱতী চান্দ স্থানে কয়।

হেতাল দেখিয়া আমাৰ প্ৰাণ কাঁপে ভয়।।

এত শুনি সদাগৰ আনন্দিত মন।

হেতাল কাটিয়া পাজাল জ্বালিল তখন।।

হেতাল কাটিয়া চান্দ করে খুব খুব।

তার মধ্যে পোড়া দিল মনসার ধূপ।।^{১০}

মুঠতে সাধাৰণ মানৱ হৈও চান্দো সদাগৰ অসাধাৰণ। এই অসাধাৰণত্ব তেওঁৰ ব্যক্তিত্ব, সংকল্প, আচৰণ, সাহসিকতা, ধৈৰ্য্য-সকলোৰে মাজেদি প্ৰকাশিত। ইয়াৰ উপৰি তেওঁ বণিক শ্ৰেষ্ঠ, শিৱভক্ত তথা স্পষ্টবক্তাৰ উপৰি কামুকতা আছিল যদিও চান্দো সদাগৰ মনসাকাব্যৰ চৰিত্ৰৰ মাজত নিজৰ মহিমাৰ দ্বাৰা শাস্বত হৈ ৰৈছে।

লখিন্দৰ :

চন্দ্ৰধৰ আৰু সোনেকাৰ কনিষ্ঠ পুত্ৰ লখিন্দৰ। লখিন্দৰৰ চৰিত্ৰ নিৰ্মাণত মনসা কবিসকলৰ দক্ষতা প্ৰশংসনীয়। মূলতঃ লখিন্দৰক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই কাব্যৰ কাহিনীবৃত্ত আবৰ্তিত তথাপি চৰিত্ৰটো যেন উপেক্ষিত প্ৰায়। বিশেষকৈ বেউলা চৰিত্ৰৰ সক্ৰিয়তাৰ ওচৰত নিষ্ক্ৰিয়তা অধিক স্পষ্ট হৈ উঠে। কিন্তু এইটোও সত্য যে লখিন্দৰৰ জন্ম, বিবাহ, মৃত্যু আৰু দেৱপুৰত তেওঁৰ পুনৰ্জীৱন লাভ— এই বিভিন্ন ঘটনাৰ আলমতহে মনসাকাব্যৰ প্ৰায় আধা অংশৰ কথাবস্তু বিকশিত হৈছে। গতিকে মনসাকাব্যৰ লখিন্দৰ চৰিত্ৰৰ কাৰ্য্যৱলী সক্ৰিয় নহ'লেও তেওঁৰ সুদূৰ প্ৰসাৰী প্ৰভাৱ অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি।

এজন এজনকৈ ছয় পুত্ৰক হেৰোৱাৰ পিছত চান্দোৰ সংগ্ৰামী জীৱনৰ আশ্ৰয় হৈ উঠিছে লখিন্দৰ। দেৱীৰ ছলনাত স্বৰ্গৰ অনিৰুদ্ধ চান্দো বণিকৰ ঘৰত লখিন্দৰ ৰূপে জন্মগ্ৰহণ কৰিলে। জন্মৰ সময়ত সদাগৰ বাণিজ্য যাত্ৰাত আছিল। লখিন্দৰক পাই সোনেকাৰ জীৱনলৈ আনন্দৰ জোৱাৰ আহিছিল। পুত্ৰৰ ষষ্ঠী পূজাৰ পৰা অন্নপ্ৰাশন, বিদ্যাচৰ্চা সকলো এক প্ৰকাৰ দায়িত্ব যথাযথভাৱে পালন কৰিছিল মাতৃ সোনেকাই—

পুত্ৰ প্ৰাণসম দেখি : অভিৰত কোলে ৰাখি : ভূমেতে এড়িতে নাহিমন।

তিন চাৰি পঞ্চ মাসে : নিজ মন পৰিতোষে : ছয়মাসে কৰাল্য ভোজন।।^{১১}

ছয় পুত্ৰহাৰা জননীৰ নিঃসংগ জীৱনত লখাই একমাত্ৰ আশ্ৰয় হৈ উঠিলে। চান্দোই বাণিজ্যৰ পৰা উভটি আহি পুত্ৰমুখ দংশন কৰি আনন্দিত হয়। লখিন্দৰক মনসাৰ দৃষ্টিৰ পৰা ৰক্ষা কৰিবলৈ চান্দো সতৰ্ক হ'ল। এইক্ষেত্ৰত লখিন্দৰৰ প্ৰত্যক্ষ কোনো ভূমিকা নাথাকিলেও সোনেকা আৰু চান্দোৰ সকলো ভাব তেওঁক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই আবৰ্তিত হৈছে। বেউলাৰ লগত লখিন্দৰৰ বিবাহ সম্বন্ধ স্থিৰ হোৱাত পিতৃ-মাতৃ উভয়েই আনন্দিত হৈছে। পুত্ৰৰ জীৱন সুৰক্ষিত কৰাৰ কাৰণে চান্দোই বিশ্বকৰ্মাক লোহাৰ বাসৰ গৃহ নিৰ্মাণ কৰিবলৈ আদেশ দিলে। অৱশেষত বেউলাৰ

লগত লখিন্দৰৰ বিবাহ সম্পন্ন হৈ যায়। বিবাহ কৃত্য চলি থাকোতেই সৰ্প দেখি লখিন্দৰ অচেতন হৈ মাটিত বাগৰি পৰে। বেউলাৰ চেপ্টা আৰু মনসাৰ কৃপাত লখিন্দৰে চেতনা ঘূৰাই পায়।

সমগ্ৰ কাহিনীতে লখিন্দৰক বিশেষভাৱে সক্ৰিয় দেখা গৈছে তেওঁৰ বিবাহৰ দিনা। যিদিনা তেওঁ বৰসজ্জাত সজ্জিত হ'ল, মৃত্যুশয্যা সেইদিনাই তেওঁৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰিছিল। বিবাহৰ ৰাতি মৃত্যুৰ আগমুহূৰ্তত ক্ষুধিত লখিন্দৰে বেউলাক কৈছে—

লখিন্দৰ বলে শুন বেছলা নাচনি।
ক্ষুধায় আকুল প্ৰাণ লাগে ভোক ছানি।।
ৰাত্ৰিৰ ভিতৰে যদি কৰাও ভোজন।
তবে জানি প্ৰিয়া মোৰ রাখিলে জীৱন।।^{১২}

লখিন্দৰে পত্নী বেউলাৰ ওচৰত ৰাতি ভিক্ষা কৰে যদিও বুদ্ধিমতী বেউলাই মৰণক দোহাই দি লখিন্দৰক কামভাৱৰ পৰা বিৰত ৰাখে—

কামে বিমোহিত হৈয়া বণিক নন্দন।
ঘনে ঘনে বেফুলাত মাগে আলিঙ্গন।।
এত শুনি বেফুলাৰ চিন্তা ভৈল মনে।
লখাইৰ চৰণ চুই বুলিলা বচনে।।^{১৩}

কিন্তু লখিন্দৰৰ কামনাবেগত অপৰিহাৰ্য্য নাই, বেউলাৰ অনুৰোধত তেওঁ সহজেই সংযত হয়। অৱশেষত কালিনাগৰ দাৰুণ দংশনত বাসৰগৃহত অসহায়ভাৱে লখিন্দৰ মৃত্যুৰ মুখত পৰে। কালনাগিনীৰ দংশনৰ পিছত বিষৰ জ্বালাত যন্ত্ৰণাবিদ্ধ লখিন্দৰে বেউলাৰ উদ্দেশ্যে কৈ উঠিছে—

জাগ ওৱে বেছলা সায় বান্যাৰ যি।
তোৱে পাইল কালনিদ্ৰা মোৱে খাইলে কি।।^{১৪}

ইয়াৰ পিছত বেউলাৰ অশেষ চেপ্টা, সীমাহীন ত্যাগ, অনুকৰণীয় সাধনা আৰু দেৱতাসৰৰ কৃপাত লখিন্দৰে পুনৰ্জীৱন লাভ কৰে। পুনৰ্জীৱন লাভৰ পিছত অপৰিচিত পৰিৱেশৰ মাজলৈ লৈ অহা বাবে লখিন্দৰে বেউলাক ভৎসনা কৰিবলৈও পিছ পৰা নাই। বেউলাই সকলো কথা বিৱৰি কোৱাতহে লখিন্দৰে প্ৰত্যয় যাবলৈ বাধ্য হয়। দেৱপুৰীৰ পৰা সপ্ত ডিঙাসহ চম্পক নগৰী অভিমুখে যাত্ৰা কৰাৰ সময়ত ইতিপূৰ্বে বেউলাক নানাভাৱে ভীতি প্ৰদৰ্শন কৰি ব্যতিব্যস্ত কৰা দুষ্ট আৰু মতিচ্ছন্নসকলক উপযুক্ত শাস্তি দিয়াৰ ক্ষেত্ৰত লখিন্দৰে বিশিষ্ট ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে। কাব্যৰ

শেষত লখিন্দৰো বেউলাৰ লগত স্বৰ্গলৈ গমন কৰিছে।

গতিকে লখিন্দৰ চৰিত্ৰটিৰ গুৰুত্ব অনস্বীকাৰ্য। লখিন্দৰৰ মৃত্যু আৰু তেওঁৰ প্ৰাণ ওভতাই অনাৰ চেষ্টাতেই বেউলাৰ একনিষ্ঠ শ্ৰম আৰু দুঃসাহসিক অভিযানে মনসামঙ্গল কাহিনীৰ প্ৰধান আকৰ্ষণ হৈ পৰিছে আৰু তাৰ দ্বাৰা মনসা বিদ্বেশী চান্দো সদাগৰৰ চিত্ত পৰিৱৰ্তনে কাব্য কাহিনীৰ সুখকৰ পৰিসমাপ্তি ঘটাইছে।

শিৱ :

সমগ্ৰ মনসা কাব্যৰ কাহিনী ভাগৰ লগত বিশেষভাৱে জড়িত হৈ থকা চৰিত্ৰসমূহৰ ভিতৰত শিৱ বা মহাদেৱৰ চৰিত্ৰটিও উল্লেখযোগ্য। শিৱ ত্ৰিজগতৰ পতি, দেৱাদিদেৱ। এই শিৱৰ আদেশতে ব্ৰহ্মাই জগত স্ৰজন কৰিছে। আন আন দেৱতাইও তেওঁৰ আদেশ নিৰ্দেশ পালন কৰিবলৈ যেন বাধ্য —

ইন্দ্ৰৰাজা আনিয়া যোগাইলা পুষ্পজল।

হৰৰ আদেশে ব্ৰহ্মা স্ৰজিল সকল ॥^{১৫}

তেওঁক স্মৰণ কৰা মাত্ৰেই দেৱতাসকল আহি তেওঁৰ আদেশৰ কাৰণে ওচৰত উপস্থিত হয়হি। পৌৰাণিক শিৱৰ গাভীৰ্য আৰু মাহাত্ম্য মনসা কাব্যত বক্ষিত হোৱা নাই, বৰং লোক দেৱতাকপেহে কাব্যত শিৱই আত্মপ্ৰকাশ কৰিছে। লোক দেৱতাকপে তেওঁ ভঙুৱা, ভিক্ষাৰী, কামপৰব্ৰশ আৰু সাধাৰণ মানৱৰ দুৰ্বলতা, ভুল-ভ্ৰুটি আদি বিশেষত্বৰে সমুজ্জ্বল।

সৰ্পদেৱী মনসাৰ শক্তি, মাহাত্ম্য, বৈভৱ আদি প্ৰচাৰ কৰা মনসা কাব্যৰ অন্যতম উদ্দেশ্য। কিন্তু ঘটনা বৈচিত্ৰ্যৰ মাজত দেখা যায় যে মনসাই অনেক ক্ষেত্ৰত শিৱৰ নিৰ্দেশ, অনুমোদন আৰু অনুগ্ৰহৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিবলগীয়া হৈছে। প্ৰতিটো খোজতে মনসাই পিতৃ শিৱৰ অনুগ্ৰহ প্ৰাৰ্থনীকপে ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিবলৈ বাধ্য হৈছে। আনকি মনসা পূজাৰ প্ৰসাৰতো শিৱৰ ভূমিকা মন কৰিবলগীয়া। চান্দো সদাগৰৰ সপ্ত ডিঙা সাগৰত নিমজ্জন, ধন্বন্তৰি বধ, চান্দোৰ ছয় পুত্ৰ বধ আদি বিভিন্ন পৰিস্থিতিত মনসাই শিৱৰ দ্বাৰা অনুমোদন লাভ কৰিবলৈ বাধ্য হৈছে। বেউলাৰ পক্ষে মৃত লখিন্দৰৰ জীৱনোদ্ধাৰ কেতিয়াও সম্ভৱ নহয় যদি শিৱই মধ্যস্থতা নকৰে। কন্যাৰ ওপৰত তেওঁৰ যথেষ্ট কৰ্তৃত্ব আছিল। পিতাৰ বলিষ্ঠতা আৰু শাসনৰ দাবীৰ কাৰণেই সম্ভৱতঃ শিৱই মনসাক প্ৰশ্ন কৰিছে—

কি কাৰণে লখিন্দৰে খাইলে মনসা ॥

চাঁদবান্যা সনে তব কিসেৰ বিবাদ।

বিভা-ৰাতে পুত্ৰ মৰে এ বড় প্ৰমাদ।।

পৰম দাৰুণ শোক দিতে যুক্তি নয়।

তুমি যদি হবে বাম কে হবে সদয়।।^{১৬}

গতিকে দেৱপুৰীত শিৱৰ মধ্যস্থতাতহে মনসাই লখিন্দৰকে আদি কৰি চান্দোৰ ছয় পুত্ৰ, ধনুস্তৰি আদিক পুনৰ্জীৱন দান কৰাৰ উপৰিও কাণ্ডাৰী-বাইচা আদিকে ধৰি সপ্ত ডিঙা ঘূৰাই দিছে। এইদৰে মনসাই চান্দো সদাগৰৰ পৰা পূজা লাভ কৰাৰ পথ শিৱই প্ৰশস্ত কৰি দিয়ে।

দেবাসুৰৰ সমুদ্ৰ মন্থন কাহিনী আৰু কাব্যৰ বহু স্থানত কবিসকলে শিৱক সাধাৰণ মানুহ ৰূপে অংকন কৰিছে। মন্থনজাত বিষামৃতৰ মাজৰ পৰা মহাদেৱে স্বয়ং বিষপান কৰে। বিষপানত মহাদেৱ অচেতন হ'ল আৰু কোনো স্পন্দন নাপাই চন্দনকাঠৰ চিতা সাজি তেওঁক দাহ কৰাৰ আয়োজন কৰিবলৈ চণ্ডীয়ে ক'লে অৰ্থাৎ দেৱতাক মানুহৰ দৰেই দাহ কৰা হ'ব। তেওঁৰো জন্ম-মৃত্যু আছে আৰু অন্য ৰমণীৰ দৰে চণ্ডীয়ো স্বামীৰ অনুগামিনীৰূপে সহমৃত্যু হ'ব।

এই ধৰণে দেৱতাৰ ওপৰত মানৱত্ব আৰোপ কৰিছে কবিসকলে। কিন্তু শেষপৰ্যন্ত মনসাৰ আগমনত এই সমস্যাৰ সমাধান হৈছে। মনসাৰ বিষ জাৰাৰ দ্বাৰা চেতনা লাভ কৰি শিৱই কৈছে—
...শুন মনসা কুমাৰী। আজি হৈতে নাম তোৰ জয় বিষ হৰি।।^{১৭}

মনসা কাব্যত শিৱক কামাসক্ত পুৰুষৰূপে অংকন কৰা হৈছে। স্থান-কাল-পাত্ৰ বিচাৰ নকৰাকৈ যাৰে তাৰে ওচৰত শৃংগাৰ ভিক্ষা কৰা কাৰ্যই শিৱ চৰিত্ৰৰ মৰ্যাদা তথা গাভীৰ্য বহুখিনি অৱনমিত কৰিছে। কাব্য অনুসৰি শিৱ বিবাহিত। তেওঁৰ প্ৰথমা পত্নী গংগা কিন্তু গংগাক লৈয়েই তেওঁ সন্তুষ্ট নহয়। গংগাৰ বৰ্তমানতেই তেওঁ দুৰ্গাৰ সান্নিধ্য লাভৰ বাবে ব্যাকুল হৈছে আৰু যেন দুৰ্গাৰ মন আকৰ্ষণ কৰিবৰ নিমিত্তে তেওঁ মালঞ্চ নিৰ্মাণ কৰিছে। আনকি পৰিচয় নাজানি নিজৰ গাভৰু কন্যা পদ্মাৰে সৈতেও তেওঁ যৌন সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিবলৈ উদ্যত হৈছে—

বলে ধৰিলেক গোসাই আধেগালৈৰ মুঠি।

ধুলায়ে ধুসৰ দুয়ো ভৈল লুটি সুটি।।^{১৮}

শিৱৰ এই কামুক স্বভাৱৰ কাৰণে মনসায়ো লাঞ্ছনা ভোগ কৰিবলগীয়া হৈছিল। শিৱৰ মূৰ্খামিৰ কাৰণেই এটা চকু হেৰুৱাবলগীয়া হৈছিল। আনকি নাতিনী সদৃশ বিধৱা বেউলাৰ ওচৰতো শিৱই আলিঙ্গন ভিক্ষা কৰিছে। পৰস্ত্ৰীৰ প্ৰতি থকা এনে দুৰ্বলতাৰ বাবে চণ্ডীৰ দ্বাৰা শিৱ ভৎসনাৰো সন্মুখীন হৈছে—

বাডস্ত বয়সে হৰ আৰ কৈলে বিহা।

মুদ্রিৎ যাব বাপঘর দুই পুত্ৰ লয়্যা ॥^{১৯}

কাব্যখনত শিৱ চৰিত্ৰৰ মাজেদি প্ৰকটিত হোৱা আন এটা ৰূপ হ'ল এই যে তেওঁ দৰিদ্ৰ, ভঙুৱা আৰু দিগম্বৰ। ডম্বৰু, ত্ৰিশূল আৰু বাহন বৃষভটোৰ বাহিৰে তেওঁৰ আন একোৱেই নাই। কাব্যখনত দৰাৰুপী শিৱৰ বেশভূষা আৰু আচৰণৰ মাজেদি এই ৰূপটোৱে প্ৰকাশ লাভ কৰিছে। ঋষি পত্নীৰ কন্যা গৌৰীক মহাদেৱলৈ বিয়া দিবলৈ অনিচ্ছা প্ৰকাশ কৰাৰ কাৰণ তেওঁৰ দৰিদ্ৰতা—

কি কহিবো তোহোৰ জমাইৰ জত গুণ।

বাহুড়িয়া জাউক জমাই ঝিউৰ নেদম ॥

হাতে ভৰি বান্ধি ঝিউক পেলাইবো জলে।

লাংগটা জমাইক নেদিবোহো একো কালে ॥^{২০}

শিৱক দায়িত্ববান পিতৃ হিচাপেও কাব্যখনত উপস্থাপন কৰা হৈছে। দায়িত্ববান পিতৃৰ দৰে মহেশ্বৰ কন্যা মনসাৰ বিবাহৰ কাৰণে তৎপৰ হৈছে। শিৱই জৰৎকাৰুৰ লগত মনসাৰ বিবাহ স্থিৰ কৰি নিজৰ পৈতৃক দায়িত্বও পালন কৰিলে।

মুঠতে মানৱীয় দোষ-দুৰ্বলতা, আচাৰ-ব্যৱহাৰ আদিৰ সংযোগত শিৱ চৰিত্ৰই লাভ কৰা লৌকিক বৈশিষ্ট্যৰ বাবেই চৰিত্ৰটো লোক সমাজৰ প্ৰিয় হৈ পৰিছে। অলৌকিক দিশ প্ৰকাশ পালেও মনসা কাব্যত শিৱ চৰিত্ৰৰ পৰিকল্পনাত বাস্তৱ জীৱনৰ ধূলি-মাকতিৰ স্পৰ্শ স্পষ্ট।

দেৱৰ্ষি নাৰদ :

মহাভাৰতৰ দিনৰ পৰাই নাৰদ চৰিত্ৰই সুকীয়া আসন দখল কৰি আহিছে। মহাভাৰতৰ নাৰদ পৰম জ্ঞানী, তত্ত্বাৰ্থী পুৰুষ আৰু জিজ্ঞাসু। মহাভাৰতত নাৰদ ব্ৰহ্মাৰ মানস পুত্ৰ।^{২১} ৰামায়ণৰ নাৰদ আদি বক্তা, সৰ্বজ্ঞ আৰু অন্তৰ্যামী।^{২২} ভাগৱততো নাৰদ পৰম বৈষ্ণৱ, জ্ঞানী, উপদেশদাতা, সৰ্বজ্ঞ, দেৱতাসকলৰ দূত কৃষ্ণভক্ত আৰু যোগী।^{২৩} সংস্কৃত পুৰাণাদিত নাৰদ চৰিত্ৰ তত্ত্বাৰ্থী পুৰুষ হৈয়ো মনসা কাব্যত টুটকীয়া, কলহপ্ৰিয়, ঘটক, কন্দলৰ বীজ সিঁচোতা ৰূপেহে চিত্ৰিত হৈছে। বিশেষকৈ নাৰদ চৰিত্ৰই সুকীয়া ৰূপ লয় বৈষ্ণৱ যুগত। টুটকীয়া, কলহপ্ৰিয় আৰু ধূৰ্ত নাৰদক প্ৰথমে দেখা যায় শংকৰদেৱৰ 'পাৰিজাত হৰণ' নাটত। শংকৰদেৱৰ আৰ্হিত পৰৱৰ্তী বৈষ্ণৱ কবি অনন্ত কন্দলিৰ 'শেষ দশম', 'কুমৰ হৰণ', মাধৱদেৱৰ 'ৰাজসূয় কাব্য', গোপালৰ 'জন্মযাত্ৰা'তো নাৰদৰ ভূমিকা উল্লেখনীয়। অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত নাৰদ চৰিত্ৰটো মহাদেৱৰ ভাগিন ৰূপে চিত্ৰিত। মনসা কাব্যৰ শিৱ-নাৰদৰ মোমাই-ভাগিনৰ সম্পৰ্কৰ আভাস পৌৰাণিক পৰম্পৰাত পোৱা নাযায়। সংস্কৃত পুৰাণাদিত নাৰদৰ বাহনৰ বিষয়েও কোনো ধৰণৰ উল্লেখ

নাই। ইয়াৰ বিপৰীতে মনসা কাব্যত নাৰদৰ বাহন ঢেঁকী—

এত মুনি নাৰদ মুনি সত্বেৰে চলিলা
ঢেঁকি বাহনে বথ বান সত্বেৰে সাজিলা।।
দুই কাসে দুইখান বান্ধে ভাঙ্গা কুলা।
উপৰত বান্ধিলা পুৰাণ ঢেঁকি থোৰা।।^{২৪}

নাৰদক দৌত্য কৰ্মত প্ৰশস্তৰূপে মনসা কাব্যত দেখা যায়। শিৱৰ দূতৰূপে নাৰদৰ ভূমিকা মন কৰিবলগীয়া। শিৱ নাৰদৰ ওপৰত যথেষ্ট আস্থাশীল আছিল। মনসাৰ বিবাহৰ প্ৰসংগত নাৰদৰ লগত তেওঁ পৰামৰ্শ কৰে। ইয়াত তেওঁক ঘটক ৰূপে দেখা যায়। কাব্যত প্ৰতিবাদী নাৰদৰো পৰিচয় পোৱা যায়। জৰৎকাৰুৱে নাৰদৰ ওচৰত শিৱৰ নিন্দা কৰোঁতে তেওঁক মুচমতি বুলি কৈছিল আৰু শিৱ নিন্দা কৰিবলৈ বাধা দিছিল—*শুন মুনি জৰৎকাৰ ঃ শিৱ নিন্দা আৱ বাৱ ঃ না কৰিহ তুমি মুচমতি।*^{২৫}

নাৰদ সংবাদ বাহকো আছিল। সংবাদ প্ৰসংগত তেওঁ কন্দলৰ বীজো সিঁচি থৈ আহে। ইয়াত তেওঁৰ টুটকীয়া স্বভাৱটো ফুটি উঠিছে। প্ৰথমা পত্নী গংগাৰ বৰ্তমানত মহাদেৱে দুৰ্গাৰে সৈতে অবৈধ সম্পৰ্ক গঢ়ি তোলা কথা গংগাক লগাই এখন কন্দল সৃষ্টি কৰিবলৈ বিচৰাটো নাৰদৰ টুটকীয়া মনোবৃত্তিৰ পৰিচায়ক। কন্দল লগাব নাপালে যেন তেওঁৰ শাস্তি নাই। সেয়েহে ‘কন্দলৰ বুলি’ বা মোনা এখন সদায় লগত লৈ ফুৰে—

এত দেখি নাৰদ মুনি হৰসিত ভৈলা।
কন্দলৰ বুলি খান কান্ধে তুলি লৈলা।।^{২৬}

নাৰদক বৰ খকুৱা আৰু ধূৰ্ত ৰূপে মনসা কাব্যত অংকন কৰা হৈছে। মহাদেৱৰ বিয়াৰ জোৰণত তেওঁ মুখ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি জোৰণত দিয়া লাৰু, পিঠা, দধি-দুগ্ধ, কল আদি বাটতে খাই শেষ কৰিছে আৰু খালী পাত্ৰত বোকা, ইটা, মাটি আদি ভৰাই দিছে। নাৰদৰ এনে ধূৰ্তালি সম্পূৰ্ণৰূপে মানৱীয় আৰু লোক সমাজৰ বাবে আমোদদায়ক—

পাৰেমানে পেট ভৰি লাডুক খাইল।
ইটা, মাটি আনিআ জে হাণ্ডিতে ভৰাইল।।
গুৱা পান খাইল সবে নাৰদ বপুৰা।
পিঙ্কে চোবাই ভৰাইল সকল সম্ভুৰা।।^{২৭}

মহাদেৱ-দুৰ্গাৰ অধিবাসৰ দিনাও নাৰদে কইনা ঘৰত উদ্ভাঙালি কৰি আয়তীসকলৰ দ্বাৰা লাঞ্ছিত হৈছে। কোনোৱে গোঁফ উভালিছে, কোনোৱে দাঁড়ি মুচৰি ধেমালিৰ মাজেদি তাৰ পোটক

লৈছে।

গতিকে এইজনেই কাব্যত ৰূপায়িত নাৰদ। লোকসমাজৰ মনত হাঁহি-কৌতুকৰ সৃষ্টি কৰাত চৰিত্ৰটিৰ ভূমিকা উল্লেখযোগ্য। নাৰদ চৰিত্ৰত হিংসা-দেষ-কপটতা আদি সমূলি নাই। আনৰ অন্যায় সাধন কৰা তেওঁৰ উদ্দেশ্যও নহয়। হাঁহি-আনন্দ-কৌতুকৰ মাজেদি জীৱন-যাপন কৰিব বিচৰা নাৰদ চৰিত্ৰ সেই কাৰণেই সকলো শ্ৰেণীৰ শ্ৰোতা-পাঠকৰ আমোদৰ বিষয়।

জৰৎকাৰ :

মনসাৰ স্বামী জৰৎকাৰ বা জৰৎকাৰ এজন তপস্বী ঋষি। কিন্তু তপস্বী সুলভ নিৰ্লিপ্ত আৰু সহিষ্ণুতা তেওঁৰ চৰিত্ৰত নাই। তেওঁক উদ্ধত আৰু অহংকাৰী ৰূপে অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত অংকন কৰা হৈছে। শিৱৰ ইচ্ছানুসাৰে মনসাৰ লগত মুনিৰ বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ লৈ নাৰদে তেওঁৰ ওচৰলৈ গমন কৰিলে। জৰৎকাৰই নিজৰ অসন্মতি প্ৰকাশ কৰে আৰু শিৱ-চণ্ডীৰ নিন্দা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে—

কি কব হৰেৰ কথা কহিতে অপাৰ।

জন্ম কৰ্ম জানি তাৰ কুলেৰ বিচাৰ।।^{২৮}

হৰ-গৌৰী উভয়ৰেই চৰিত্ৰৰ প্ৰতি কটাক্ষ কৰিছে মুনিয়ে। তেওঁ চণ্ডীক তাচ্ছিল্য কৰি কৈছে— ‘নাৰী হয়্যা কৈল ৰণ।’ জৰৎকাৰই মনসাক বিবাহ নকৰাৰ মূল কাৰণ হ’ল নাগ কন্যা কাৰণে।

নাৰদৰ পৰা জৰৎকাৰৰ বিষয়ে সকলো জানি লৈ শিৱই যমৰ শৰণাপন্ন হৈ জৰৎকাৰৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ নৰকবাসৰ ব্যৱস্থা কৰিলে। পূৰ্বপুৰুষসকলৰ আৰ্তনাদ শুনি বিচলিত মুনি সিহঁতৰ উদ্ধাৰৰ কাৰণে মনসাক বিবাহ কৰিবলৈ সন্মতি দিয়ে।

বিবাহৰ সময়ত মনসাৰ সৰ্পভূষণ দেখি জৰৎকাৰ মুনি শংকিত হ’ল। চণ্ডীয়ে মনসাক বিপাকত পেলোৱাৰ কাৰণে জোঁৱাইক ভয় দেখুৱাই বিবাহ ৰাত্ৰি পুষ্প শয্যাৰ পৰা পলাবলৈ বাধ্য কৰে। জৰৎকাৰই ভয়তে শঞ্জিনীৰ পেটত আত্মগোপন কৰিলে। তাৰ পিছত শিৱৰ মধ্যস্থতাত ক্ষীৰোদ সাগৰত শঞ্জিনীৰ পেটৰ পৰা তেওঁক বাহিৰ কৰিলে। শিৱই মুনিৰ পলায়নৰ কাৰণ সোধাত মুনিয়ে দুখ মনেৰে ক’লে যে—

কৰমে বাঁচিল প্ৰাণ খায়্যাছিল সাপে।।

হিলিমিলি কৰে অহি মনসাৰ অঙ্গে।

মনে হৈল পাছে খায় ভুকল ভুজঙ্গে।।^{২৯}

শিৱই তেওঁক আশ্বাস দিয়াতো মুনিৰ ভয় দূৰ নহ'ল। লক্ষ্যণীয় যে, তপস্বী জৰৎকাৰক অতি সাধাৰণ মানুহ ৰূপে মনসা কাব্যত চিত্ৰিত কৰা হৈছে। যিয়ে তপোবলৰ দ্বাৰা অসাধ্য সাধন কৰিব পাৰে, কাৰণে অকাৰণে পৰনিন্দা-পৰচৰ্চা কৰিব পাৰে, সাপ দেখি তেওঁৰ এই ধৰণৰ শংকা অতি হাস্যকৰ। কবিসকলে মুনিৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণত ভীৰু কাপুৰুষ মানুহৰ স্বভাৱ বৈশিষ্ট্যই পৰিস্ফুট কৰে। তেওঁৰ কোনো আচৰণেই পুৰুষোচিত নহয়।

মনসাক ত্যাগ কৰাৰ কাৰণেই পুনৰ তপস্যাত যোৱাৰ কাৰণে অস্থিৰ হৈ পৰিলে জৰৎকাৰু। মনসাৰ ত্ৰন্দনত স্ত্ৰীৰ ব্যাকুলতা হৃদয়ংগম নকৰি ওলোটাকৈ মনসাক কন্দাৰ কাৰণ সুধিছে, তেওঁ ইমানেই মুঢ় যে এজনী বিবাহিতা নাৰীৰ অন্তৰৰ কথা বুজিব নোৱাৰিলে। শেষত মনসাৰ অনুৰোধত তেওঁৰ নাভিস্থলত হাত দি পুত্ৰৰ জন্ম-সম্ভাৱনা সূচিত কৰিলে—

নাভি হস্ত দিয়া আস্তিক কৰিলা স্মরণ।

আস্তিক সাক্ষাৎ হইল তপের কারণ।।

বর দিয়া জরৎকারু স্থির হইয়া রহে।

পদ্মার পেটে হাত দিয়া পুনৰ্বার কহে।।^{৩০}

মুঠতে জৰৎকাৰু চৰিত্ৰ চিত্ৰণত সমাজৰ সাধাৰণ মানব চৰিত্ৰই পৰিস্ফুট হৈছে, যাৰ কোনো আচৰণেই ঋষিসুলভ নহয়।

অনিৰুদ্ধ :

অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত লখিন্দৰৰ পূৰ্বৰ ৰূপত অনিৰুদ্ধক অংকন কৰা হৈছে। অৰ্থাৎ স্বৰ্গৰ অনিৰুদ্ধ শাপগ্ৰস্ত হৈ মৰ্ত্যত লখিন্দৰ ৰূপে জন্মগ্ৰহণ কৰে। তেওঁ কৃষ্ণৰ নাতি। বাণৰজাৰ কন্যা উষাৰ লগত প্ৰণয় সম্পৰ্কত তেওঁ আৱদ্ধ। প্ৰণয় নায়কৰূপে অনিৰুদ্ধৰ যি পৰিচয় ইয়াত প্ৰকাশ পাইছে সেয়া পুৰাণৰ অনুসৰণত ৰচিত। অনিৰুদ্ধক দ্বাপৰৰ দ্বাৰকাৰ পৰা আনি দেৱসমাজৰ 'ছোটমাপেৰ দেৱতা হিচাপে' উপস্থাপিত কৰিছে কবিসকলে।

পৌৰাণিক কাহিনীমতে বাণৰজাৰ কন্যা উষাৰ তপস্যাত সন্তুষ্ট হৈ শিৱই তেওঁক বৰদান দিয়ে আৰু তাৰ ফলত স্বপ্নত উষা-অনিৰুদ্ধৰ মিলন হয়। কিন্তু স্বপ্নভংগত উষা অনিৰুদ্ধৰ কাৰণে ব্যাকুল হৈ উঠে আৰু তেওঁক দ্বাৰকাপুৰীৰ পৰা অনা হয়। উষা-অনিৰুদ্ধৰ মিলনৰ কথা জানি বাণৰজাই অনিৰুদ্ধক বন্দী কৰি অনাৰ বাবে সৈন্যক আদেশ দিয়ে। কিন্তু অনিৰুদ্ধৰ বীৰত্বত সেয়া সম্ভৱ নহ'ল। তাৰ পিছত স্বয়ং বাণৰজাই যুদ্ধত অৱতীৰ্ণ হৈ অনিৰুদ্ধক পৰাস্ত কৰি নাগপাশেৰে বন্দী কৰে। অনিৰুদ্ধৰ মুক্তি লাভৰ কাৰণে হৰি-হৰৰ মাজত প্ৰচণ্ড যুদ্ধ হয়। এই যুঁজত হৰৰ

পৰাজয় ঘটে। শেষত অনিৰুদ্ধৰ মুক্তি লাভ হয় আৰু উষাৰ লগত তেওঁৰ পুনৰ মিলন হয়। কিন্তু এই মিলন আছিল ক্ষণস্থায়ী। কাৰণ মিলনৰ মুহূৰ্ততেই শিৱৰ দ্বাৰা অভিশপ্ত হয় অনিৰুদ্ধ। মহাদেৱৰ অভিশাপত মৰ্ত্যত চান্দো সদাগৰৰ ঘৰত সোনেকাৰ গৰ্ভত লখিন্দৰ ৰূপে অনিৰুদ্ধই জন্মগ্ৰহণ কৰে। অনিৰুদ্ধৰ অপৰাধ আছিল যে তেওঁ দম্ভভাৱে শিৱক তেওঁৰ নাগপাশত বন্দী থকা অৱস্থাত কোনো ধৰণৰ গুৰুত্ব নিদি কৈছিল—*বিষপানে স্মৱহৰ : হয়্যাছে তোমাৰ ডৱ : কি কৰিতে পাৰে মোৱে সাপ।*^{৩১}

অনিৰুদ্ধৰ এই উক্তিৰ বীৰ পুত্ৰৰ অহংকাৰ আৰু সাহসী মনোভাৱ প্ৰকাশ পাইছে। সেয়ে পূৰ্ব পৰিকল্পিত ভাবেই শাপগ্ৰস্ত হৈছে অনিৰুদ্ধ—

শুন শুন অনিৰুদ্ধ : মদন কামেৰ পুত্ৰ : কালিৱে না কৰ যদি ভয়।

মোৱে দেহ মনস্তাপ : আৰ জন্মে কালসাপ : খাব তোৱে কহিল নিশ্চয়।^{৩২}

মুঠতে অনিৰুদ্ধ চৰিত্ৰটি কম পৰিসৰৰ মাজত পৰিৱেশিত হৈও তেওঁৰ প্ৰেমভাৱ, বীৰত্ব, সাহস, অহংকাৰ আৰু স্পষ্ট ভাষণ সুন্দৰভাৱে পৰিস্ফুট হৈছে।

ধন্বন্তৰি ওজা :

চান্দো সদাগৰৰ পৰম মিত্ৰ ধন্বন্তৰি ওজা। সাপৰ বিষত কিবা অনিষ্ট হ'লে বা প্ৰাণ নাশ হ'লে মন্ত্ৰবলৰ দ্বাৰা জীয়াই তোলাৰ অসাধাৰণ ক্ষমতা আছিল এই ওজাৰ। চান্দোৰ তেওঁ সহকাৰী বন্ধু। মনসাৰ লগত চান্দোৰ যুঁজত তেওঁ সদায় সদাগৰৰ ওচৰত থিয় দিছিল। মনসাই যেতিয়া সাপৰ দল পঠিয়াই চান্দোৰ তামোলৰ বাগান নষ্ট কৰি দিয়ে তেতিয়া ধন্বন্তৰি ওজাই মন্ত্ৰৰ শ্ৰংকাৰত কটাগছ জোৰা লগাই জীৱন্ত কৰি তুলিছে। মনসাই চান্দোৰ মহাজ্ঞান হৰণ কৰিলে। কিন্তু এই ত্ৰিভুবনত ধন্বন্তৰিৰ বাহিৰে মহাজ্ঞানৰ কথা জনা আৰু কোনো ওজা নাই। ধন্বন্তৰিয়ে চান্দোৰ দুৰৱস্থাৰ কথা গম পাই তৎক্ষণাৎ ছকুৰি ছজন শিষ্য লৈ সদাগৰৰ ওচৰত উপস্থিত হৈছে। মহাজ্ঞান ওভাটাই পাই চান্দোই মনসাৰ ছলনাৰ কথা ওজাক জনোৱাত ধন্বন্তৰিয়ে ত্ৰেণধত জ্বলি উঠিল—

মনসাৰ কথা শুনি ওঝা জ্বলে কোপে।

কি কৰিব বিষহৰি, কি কৰিব সাপে।।

মনসা কুমাৰী গেল বাপ-বিএ সংগ।

মহীলতা তুল্য দেখি তাহাৰ ভুজঙ্গ।।

তবে যদি বাদ করে তোমা আমা সনে।

হংকাৰে মাৰিব তাৰে মোৰ শিষ্যগণে।^{৩৩}

ধন্বন্তৰিক কেন্দ্ৰ কৰি কিছু ঘাত-প্ৰতিঘাতময় নাটকীয় কাহিনীৰো সন্নিবেশ ঘটাইছে মনসা কবিসকলে। কিন্তু তাৰ পৰিসৰ যথেষ্ট কম।

চান্দোক উপযুক্ত শাস্তি দিবলৈ ধন্বন্তৰি নিধনৰ প্ৰয়োজন আছে। মনসাই প্ৰথমতে মালিনী আৰু পিছত গোয়ালিনীৰ বেশ ধাৰণ কৰি ধন্বন্তৰিক ছলনা কৰিছে। ধন্বন্তৰিৰ শিষ্যসকলে বিষৰ জ্বালাত চেতনা হেৰুৱাইছে। কিন্তু চেতনা ঘূৰাই আনি ধন্বন্তৰিয়ে মনসাক সাৱধানবাণী শুনাইছে। দেৱীৰ বিৰুদ্ধে মানৱৰ আৰু এক প্ৰৱলতম ঘোষণা।

স্বভাৱতে ধন্বন্তৰিক হত্যা নকৰিলে চান্দোকৰ বিৰুদ্ধে মনসাৰ জয়ৰ কোনো আশাই নাছিল কিন্তু ধন্বন্তৰিক বিনাশ কৰা অতি সহজ নহয়। ধন্বন্তৰিৰ মৃত্যুৰ বহস্যটি নাজানিলে কোনো ক্ষেত্ৰতে সৰ্পাঘাতত তেওঁক বধ কৰা মনসাৰ পক্ষে সম্ভৱ নহয়। অনমনীয় ব্যক্তিত্বৰ অধিকাৰী ধন্বন্তৰি কিন্তু স্ত্ৰীৰ অনুৰোধৰ ওচৰত হাৰ মানিছে। এই ক্ষেত্ৰত মনসাৰ ছলনা বুজাৰ বুদ্ধি তেওঁৰ নহ'ল। ধন্বন্তৰিৰ প্ৰাণনাশৰ উদ্দেশ্যে ব্ৰাহ্মণীৰ বেশত মনসাই তেওঁৰ ঘৰত গৈ উপস্থিত হৈছে। তেতিয়া ওজা ঘৰত নাছিল। সুযোগ বুজি ধন্বন্তৰিৰ পত্নী কমলাৰ পৰা তেওঁ ধন্বন্তৰিৰ বধৰ কাৰণ জানি ল'লে। ধন্বন্তৰিৰ ব্ৰহ্মাতালুত তক্ষক সাপৰ দংশনেই তেওঁৰ মৃত্যুৰ কাৰণ হ'ব পাৰে বুলি কমলাৰ পৰা জানি ল'লে। অনেক চক্ৰান্ত কৰি মনসাই ধন্বন্তৰিৰ প্ৰাণ হৰণ কৰে। কিন্তু বিষৰ জ্বালা সহ্য কৰিও ধন্বন্তৰিয়ে শেষ পৰ্যন্ত বচাৰ চেষ্টা কৰি থাকে—

কোপমনে না চেতায় কমলা সুন্দৰী।

আসন কৰিয়া যোগ ধৰে ধন্বন্তৰি।।

কিবা যোগ কিবা মন্ত্ৰ কিছু না আসে মুখে।

কাল পুৱিলে তাৰ কাৰ বাপে ৰাখে।।

হাত বাড়াইয়া চাহে ঔষধেৰ বুলি।

কপটে হৰিয়া তাহা নিল বিষহরি।।^{৩৪}

শিষ্যসকলক গন্ধমাদন পৰ্বতত তেওঁ ঔষধ সংগ্ৰহ কৰিবলৈ পঠিয়াইছে। কিন্তু পথৰ মাজত মনসাৰ ছলনাত শিষ্যসকল বিভ্ৰান্ত হৈ পলম কৰি পেলালে ফলত শেষৰক্ষা নহ'ল। অৱশেষত ধন্বন্তৰিয়ে প্ৰাণ হেৰুৱায়। মৃত্যুৰ পূৰ্বে শিষ্যসকলক তেওঁ কৈ যায় যে তেওঁৰ দেহৰ অংশ বিশেষ মাটিত পুতিবলৈ, তাৰ পৰা নিৰ্গত তেজঃৰশ্মিয়ে নিকটৱৰ্তী স্থানত সাপৰ আগমন ৰুদ্ধ কৰিব। ওজাই মৃত্যুৰ পিছতো মানুহৰ কল্যাণৰ কাৰণে সৰ্প বিৰোধী কিছু প্ৰক্ৰিয়া পৃথিৱীত ৰাখি যায়। বেউলাৰ কাৰণে ধন্বন্তৰি ওজায়ো লখিন্দৰৰ লগতে পুনৰ্জীৱন লাভ কৰে।

মুঠতে ধনুস্তৰিৰ মৃত্যু পুৰুষৰ পৰাজয় নহয় আৰু এয়াই চৰিত্ৰটিৰ স্বাতন্ত্র্য; অভিনবত্ব।

সাদ্যা :

বাংলা মনসা কাব্যৰ সাদ্যা চৰিত্ৰটি অসমীয়া মনসা কাব্যত কাজি হিচাপে উল্লেখ আছে। সাদ্যাৰ পৰিচয় দূত হিচাপে। হোসেন হাটিৰ হাসান-হুসেনৰ দূত সাদ্যা। তেওঁ ভীষণ অত্যাচাৰী আৰু নিষ্ঠুৰ। সকলোতকৈ ডাঙৰ কথা তেওঁ ভীষণ হিন্দু বিদ্বেষী। ৰাখাল বালকসকলৰ মনসা পূজাৰ খবৰ পাই হাসান-হুসেনে সাদ্যাকে বিষয়টি পুংখানুপুংখ কৰাৰ কাৰণে প্ৰেৰণ কৰিছে। সাদ্যা ইমানেই হিন্দু-বিদ্বেষী যে, তেওঁ পূজাৰ দ্ৰব্য লুণ্ঠন কৰিছে। তেওঁ ৰাখালসকলক হিন্দু দেৱতাৰ পূজা কৰিবলৈ নিষেধ কৰি মুছলমান দেৱতাৰ পূজা কৰাৰ পৰামৰ্শ দিয়ে। কবিসকলে চৰিত্ৰ চিত্ৰণৰ স্বাভাৱিকতা আৰু বাস্তৱতা বজায় ৰখাৰ কাৰণে সাদ্যাৰ মুখৰ ভাষাটি প্ৰায় অবিকল ৰখাৰ চেষ্টা কৰিছে—*কাহাঁ গজটোপী চোৱা : সৱাগ পাগড়ী মোৱা : কাহাঁ গজ তৰোয়াৰ ছাল।*^{৩৫}

অত্যাচাৰ কৰি সাদ্যাই বেহাই পোৱা নাই। ৰাখাল বালকসকলে তেওঁক যাৰ কাৰণে লাঞ্ছনা কৰিছে। বীৰপুৰুষ সাদ্যাৰ সমস্ত আত্মফালন বিফলে গ'ল। প্ৰহৃত হৈ পলোৱাৰ পথ পোৱা নাই তেওঁ—

*না মাৱ না মাৱ বলে সাদিয়া নফর।
তাকে গোঁফ দাড়ি ছিঁড়ে খুদিয়া টেক্সর।।
কান্দিতে কান্দিতে হৈল সাদ্যার গমন।
যথা রাজা পাটে বস্যা হাসন হুসন।।
রাজার গোচরে গেল রুধির-বসনে।
নাড়া মাথে রক্ত পড়ে বাসুর মাৱণে।।*^{৩৬}

সাদ্যাৰ এই পৰাভৱত পাঠক বা শ্ৰোতাৰ ৰসবোধ তৃপ্ত হয় আৰু তেওঁৰ বীৰত্বৰ দৰ্পত আৰু কাপুৰুষতাত হাস্যৰস সৃষ্টি হয়। বুদ্ধিতো সাদ্যা একেবাৰে দীন। তেওঁ মনসাক চিনিও চিনিব পৰা নাই। দেৱীৰ সৌন্দৰ্য দেখি মোহিত হৈছে। মনসাৰ ৰূপৰ যি বৰ্ণনা দিছে তেওঁ সেয়া দেৱীৰ ৰূপৰ বৰ্ণনা নহয়, এজন পুৰুষৰ চকুৰে এক মানৱীয় ৰূপ-যৌৱনৰ বৰ্ণনাই প্ৰকাশ পাইছে—*কেশ জলধৰ ছন্দঃ নয়নে হিল্লোল ফলদঃ কাঞ্চন কঠিন পয়োধৰ।।*^{৩৭}

সাদ্যা ইমানেই মূৰ্খ যে মনসাক তেওঁ হিন্দুৰ ভূত বুলি উল্লেখ কৰিছে আৰু তেওঁক লৈ অহাৰ কাৰণে হাসান-হুসেনক পৰামৰ্শ দিছে। সাদ্যাৰ মাজেৰে কবিসকলে তৎকালীন সমাজত বিশেষকৈ মুছলমানৰ শাসনকালত হিন্দু বিদ্বেষৰ যি চিত্ৰ আঁকিছে তাৰ সামাজিক মূল্য অনস্বীকাৰ্য।

হাসান-হুসেন :

অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত হাসান-হুসেন হিন্দু বিদ্বেশী অত্যাচাৰী বজা হিচাবেই চিত্ৰিত। হোসেনহাটিত সিহঁতৰ ৰাজপাট। হোসেনহাটিৰ বজা হাসান আৰু তেওঁৰ ভাই হুসেন—

দক্ষিণে হোসেনহাটি গ্ৰামেৰ নিকট।
 তথায় যবন বসে দুই বেটা শঠ।।
 হাসন হোসেন তারা দুই ভাইৰ নাম।
 দুইজনে করে তারা বিপৰীত কাম।।
 কাজিয়ালি করে তারা জানে বিপৰীত।
 তাদের সন্মুখে নাহি হিন্দুয়ালিৰ রীত।।^{৩৮}

কচুয়াৰ ততত ৰাখালসকলৰ মনসা পূজাত বাধা দিয়াৰ অভিপ্ৰায়ত সাদ্যা আৰু অন্যান্য দূত প্ৰেৰণ কৰিছে। সিহঁতে অন্যায়ভাৱে মনসা পূজাৰ দ্ৰব্যাদি নষ্টও কৰিছে। এই কাৰ্যত হাসান-হুসেনৰ মূল সহায়ক আছিল সাদ্যা। সাদ্যা ৰাখালসকলৰ হাতত লাঞ্ছিত হৈ উভটি অহাত দুই ভাই যুঁজ কৰিবলৈ গৈছিল। সাদ্যক নানাভাৱে লাঞ্ছনা কৰিলেও হাসান-হুসেন আৰু যবন সেনাৰ আগমনত ৰাখালসকলৰ ভয় হৈছিল। তেওঁলোকে কচুয়াৰ পাৰ আগুৰি ধৰিছিল আৰু ৰাখালসকলৰ পলোৱাৰ পথ নাছিল। সিহঁতে মনসাক সাধাৰণ মানৱী বুলি ভাবি তাচ্ছিল্য কৰিছিল। তেওঁলোকে ইমানেই দাস্তিক যে সিহঁতে প্ৰবল উৎসাহত পুনৰ মনসা দেৱীৰ পূজাৰ সামগ্ৰী ভাঙিব ধৰিলে—

ঠেঙাইয়া ভাঙে কেহ মনসাৰ ঘট।
 মহা ভয়ানক হৈল কচুয়াৰ তট।।^{৩৯}

কবিসকলে হাসান-হুসেনৰ মাজেৰে মুছলমান শাসকৰ অত্যাচাৰ আৰু হিন্দু-বিদ্বেশৰ যি চিত্ৰ আঁকিছে সেয়া সমাজ ইতিহাসৰ দলিল হিচাপে গণ্য হ'ব পাৰে। হাসান-হুসেন ইয়াত ব্যক্তি ৰূপে নহয়, অত্যাচাৰী মুছলমান শাসকৰ প্ৰতিনিধি স্থানীয় চৰিত্ৰ ৰূপে অংকন কৰিছে। শাসক মুছলমান বা হিন্দু যিয়েই নহওঁক সিহঁতৰ সাধাৰণ প্ৰজাৰ ওপৰত অত্যাচাৰৰ ধৰণ প্ৰায় একেই। শাসক গোষ্ঠীৰ অত্যাচাৰৰ প্ৰতিবাদ বা প্ৰতিশোধ লোৱা তেওঁলোকৰ পক্ষে সম্ভৱ নহয়।

তথাপি অন্যায় অত্যাচাৰৰ প্ৰত্যাহাত বা প্ৰতিকাৰ কৰাৰ এটা সুপ্ত ইচ্ছা সিহঁতৰ মাজত থাকে। তাৰে প্ৰতিফলন দেৱীৰ দ্বাৰা হাসান-হুসেনক কৰা লাঞ্ছনাত লক্ষ্য কৰা যায়। দেৱী মনসাইও সিহঁতক অতিষ্ঠ কৰি তোলে। সৈন্যসকলৰ দুৰৱস্থাত হাসান ৰজাই বিলাপ কৰে। মনসাৰ কোপত হোসেনহাটি ধ্বংস হৈছে, বহু বিশিষ্ট মুছলমান, কাজী, শেখ ফকিৰ প্ৰভৃতি জীৱ-জন্তুৰো মৃত্যু

হৈছে। সাদ্যাও প্রাণ হেৰুৱাইছে বিঘত্যা নাগৰ দংশনত। মুঠতে হোসেনহাটি শ্মশানত পৰিণত হৈছে। আনকি ৰাজ্যৰ অৱস্থা ইমানেই বেয়া হৈছে যে কবৰত মাটি দিবলৈ কোনো মানুহ নাই, সকলো দুই ভায়েকে কৰিব লগা হৈছে। কিন্তু শেষত দুই ভায়েকেও বিঘত্যা নাগৰ ভয়ত আত্মগোপন কৰিছে। মনসাৰ কোপত হাসান-হুসেনৰ মৃত্যু নিশ্চিত আছিল কিন্তু নেতাই দেৱীক বুজাইছে যে হাসান নাথাকিলে দেৱীৰ ব্ৰতও নাথাকিব। গতিকে হাসান ৰজাক দেৱীয়ে স্বপ্নাদেশত আদেশ দিছিল—

শুনহ হাসন ৰাজা আমি খৱতরি।
 যেই দেৱী মজাইল তোর পুৱী।।
 অদাতক আছে তোর বাপের মোকাম।
 মসিদ ভাসিয়া কর দেহাৱা নিৰ্মাণ।।
 জীৱে যদি বাঞ্ছা হেন থাকে তোর মনে।
 মোৱে পুৱ ছাডি দিয়া যাহ অন্য স্থানে।।^{৪০}

মুছলমান শাসকৰ আমলত মন্দিৰ ভাঙি মছজিদ তৈয়াৰ কৰা শুনা গ'লেও মছজিদ ভাঙি মন্দিৰ নিৰ্মাণৰ কথা শুনা গৈছে বুলি ধাৰণা নহয়। এই ক্ষেত্ৰত মনসা কবিসকলে স্বাতন্ত্ৰ্যৰ পৰিচয় দিছে। তেওঁলোকৰ চিন্তা-ভাবনাৰ মৌলিকত্ব আৰু অভিনবত্ব অৱশ্যেই স্বীকাৰ্য। মছজিদ ভাঙি মন্দিৰ তৈয়াৰ কৰি হাসান-হুসেনে আশ্ৰয়ৰ আশাত চান্দো সদাগৰৰ চম্পক নগৰত উপস্থিত হৈছে। যিসকল হিন্দু বিদ্বেষী আছিল তেওঁলোকেই হিন্দুৰ ওচৰত আশ্ৰয় লৈছে।

অসমীয়া মনসা কাব্যত মছজিদ ভাঙি মন্দিৰ নিৰ্মাণ কৰা কথা নাই। হাসান-হুসেনৰ মৃত্যুৰ বাতৰি দূতমুখে পোৱাৰ লগে লগে মাতৃ ফতমা বিবিye বোৱাৰীসকলক লগত লৈ কান্দি কান্দি যুদ্ধক্ষেত্ৰলৈ ঢাপলি মেলিলে। পুত্ৰ হাসান-হুসেনৰ কৰুণ পৰিণতিত বিষাদ-ব্যথিতা মাতৃ ফতমা বিবিye হাতযোৰ কৰি পদ্মাৰ ওচৰত পুত্ৰদয়ৰ দোষ-অপৰাধ মৰিষণ কৰিবলৈও কাবৌ-কোকালি কৰিলে। বিবিৰ স্তুতিত সন্তুষ্ট হৈ মনসাই ক'লে যে তেওঁক পূজিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে হাসান-হুসেনে পুনৰ জীৱন ঘূৰাই পাব। ফতমা বিবিye মনসাক পূজিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰাৰ লগে লগে মৃত পুত্ৰদয় উঠি বহিল আৰু মনসাৰ চৰণ যুগলত প্ৰণাম জনাই নৱলক্ষ বলি দি তেওঁক পূজিবলৈ হাসান-হুসেনও প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে—

ধুলা ঝাৰি দুই ভাই চক্ষু মেলি চাই।
 সত্ৰৰে প্ৰণাম কৈল পদ্মাৱতি পায়।।
 পদ্মাৱতি বোলে ভাই নকৰিবা ডৰ।
 নৱলক্ষ পূজা দিয়া মোক তুষ্ট কৰ।।

তোমৰা পূজাহা জদি এক চিত্তমনে।
 তেবেতো পুজিব মোক জত প্রজাগনে।।
 নৰ লক্ষ পূজা ভগ্নি দিবো এতিক্ষন।
 পদ্মাৰ বচনে বোলে হাসন হসন।।^{৪১}

ইয়াৰ পিছত সিজুগছত স্থিতা মনসাক হাসান-হুসেনে নৰ লক্ষ বলিসহ পূজা-উপাসনা আগবঢ়ালে।

হাসান-হুসেন প্ৰথমে দাস্তিক, অত্যাচাৰী, হিন্দু বিদ্বেষী শাসকৰূপে কাব্যত উপস্থাপিত হ'লেও পৰৱৰ্তীকালত নিজৰ কৃতকৰ্মৰ প্ৰায়শ্চিত্ত স্বৰূপে সৰ্বস্বাস্ত, ৰাজ্যচ্যুত আৰু দেশত্যাগী হৈছে। মুছলমান শাসকৰ অত্যাচাৰৰ যি প্ৰত্যক্ষ প্ৰতিবাদ সাধাৰণ হিন্দু প্ৰজাৰ পক্ষে সম্ভৱ নাছিল, কল্পনা আৰু অলৌকিকতাৰ আশ্ৰয়ত সেয়া সম্ভৱ কৰিছে মনসা কবিসকলে। তাৰ উপৰি চান্দো সদাগৰৰ লগত হাসান-হুসেনৰ যোগসূত্ৰ তৈয়াৰ কৰি কাহিনীৰ ধাৰাবাহিকতা আৰু অগ্ৰগতিও ৰক্ষা কৰিছে।

নাড়া (অস. লেঙ্গা):

বাংলাৰ নাড়া চৰিত্ৰটো অসমীয়া মনসা কাব্যত লেঙ্গা বুলি উল্লেখ আছে। নাড়া চান্দো সদাগৰৰ ভৃত্য। চান্দোৰ জীৱনৰ সংগী। চান্দোৰ বেপাৰ-বাণিজ্যৰ উত্থান-পতনত সদায় সচেতন। নাড়া বুদ্ধিমান আৰু চতুৰও। প্ৰভুক সন্তুষ্ট কৰাই তেওঁৰ ব্ৰত।

মনসা কাব্যত নাড়াই প্ৰথম পৰিচয়ত সোনেকাৰ মনসা পূজাৰ সংবাদ চান্দোৰ ওচৰত শুনাই তেওঁক উত্তেজিত কৰি গৃহ বিবাদৰ সূত্ৰপাত ঘটাইছে। চান্দোক বিচলিত কৰিবলৈ কৈছে—

অকাৰণে সদাগৰ রাখিয়াছ দাড়ি।
 অকাৰণে বুল লয়্যা হিন্তালৈ বাড়ি।।
 এতদিনে দূৰ হৈল তোমাৰ বড়াই।
 মনসা পাইল পূজা সনকাৰ ঠাই।।^{৪২}

চান্দো সদাগৰৰ মতে নাড়া দুৰ্দাস্ত প্ৰতাপীসম্পন্ন। দৰিদ্ৰ প্ৰজাসকলে তেওঁক ভয়তে সমীহ কৰি চলে। জালো-মালোৰ বৃত্তান্তত চান্দোৰ আদেশত নাড়াই যেতিয়া জালো মালোৰ ওচৰলৈ গৈছে তেতিয়া নাড়াক বহিব দিছে। নাড়া নিজেই চান্দোৰ ভৃত্য কিন্তু জালো-মালোক তেওঁ 'দাস' বুলি সম্বোধন কৰিছে। চান্দো সদাগৰৰ ভৃত্য বুলি নাড়াৰ কিছু প্ৰতাপ আৰু অহংকাৰো আছিল আৰু তাৰ কাৰণেই তেওঁ সমাদৰো পাইছিল।

নাড়া চৰিত্ৰবান আছিল যদিও নটীৰ বেষধাৰী মনসাক দেখি মুগ্ধ হৈছে আৰু তেওঁৰ

লগত আলাপ কৰিছে—

কাহাৰ ঝিয়ারী তুমি কহ সীমন্তিনী।

একেলা বকুলতলে দাঙাইয়া কেনি^{৪৩}

নাড়াই নিজক চান্দোৰ ভৃত্য বুলি পৰিচয় দি গৰ্ববোধ কৰিছে। নটীৰ কথা নাড়াই চান্দোৰ আগত অৱগত কৰিছিল। আনফালে চান্দোৰ পদস্থলনৰ কথা তেওঁ সোনেকাকো কৈছিল। প্ৰভু পত্নীৰ লগত ঠাট্টা কৰাৰ দুঃসাহস দেখি ধাৰণা হয় নাড়াৰ চান্দো সদাগৰৰ ঘৰত বিশেষ সমাদৰ আৰু অভিভাৱকত্বৰ অধিকাৰ আছিল।

চান্দোৰ মহাঞ্জান উদ্ধাৰৰ কাৰণে শঙ্কিনী নগৰলৈ গৈ ধন্বন্তৰিক সকলো কথা জনাইছিল। ধন্বন্তৰিকো তেওঁ আদেশৰ সুৰত কথাখিনি কৈছিল। ইয়াৰ উপৰি চান্দোৰ ছয় পুত্ৰৰ মৃত্যু সংবাদ প্ৰভুৰ ওচৰত তেওঁৰেই বহন কৰিছে আৰু লখিন্দৰৰ মৃত্যু সংবাদো নাড়াই চান্দোক জনাইছে। এই ক্ষেত্ৰত নাড়াই সংবাদবাহক ৰূপে পৰিচয় দিছে।

সপ্তডিঙা মধুকৰ ডুব যোৱাৰ পিছত সৰ্বস্বাস্ত সদাগৰে ঘৰলৈ উভতি যেতিয়া ফটা ছিঙা কাপোৰ পিন্ধি গোটেই দিন কলাবনত লুকাই আছিল তেতিয়া দেৱীৰ ছলনাত দাসীয়ে তেওঁক চোৰ বুলি ভুল কৰিলে আৰু সোনেকাক জনালে। চান্দোৰ বিপদ-আপদৰ সহায়কৰ্তা নাড়াই অঞ্জানবশতঃ তেওঁৰ ওপৰত জঁপিয়াই খুচিয়াই লাঠি-চৰ দিব ধৰিলে কিন্তু সদাগৰৰ পৰিচয় গম পাই তৎক্ষণাৎ সাৱধান হ'ল।

মুঠতে নাড়া যেনে বুদ্ধিমান তেনেই তৎপৰ এটি চৰিত্ৰ। প্ৰভুভক্ত ভৃত্য নাড়া আৰু কৰ্মপটুতাৰ ফালৰ পৰা অলপ সময়ৰ কাৰণে হ'লেও পাঠকৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে।

জালো-মালো :

জালো-মালো চৰিত্ৰটোক অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত কেতিয়াবা ঝালু-মালু বা কেতিয়াবা জালু-মালু ৰূপে অংকন কৰা হৈছে। দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ দুই পুত্ৰ পুৰবৰ আৰু মালাধৰই মনসাৰ দ্বাৰা অভিশপ্ত হৈ মৰ্ত্যত ধীৰবৰৰ ঘৰত জালো-মালোৰ ৰূপত জন্মগ্ৰহণ কৰে। দুই ভায়েকে সহজ-সৰল জীৱন-যাপনত অভ্যস্ত। চান্দো সদাগৰক সিহঁতে মাছ যোগান ধৰে। জালো-মালোই সদাগৰক যথেষ্ট সন্মান কৰে। চান্দোই ব্ৰাহ্মণ ভোজনত আগ্ৰহী হৈ নাড়াৰ দ্বাৰা জালো-মালোক মাতি পঠিয়াই 'শতভাৰ মীন' ধৰাৰ আদেশ দিছে কিন্তু দুই ভায়েকে এয়া সম্ভৱ নহয় বুলি কোৱাত সদাগৰে সিহঁতক ব্ৰহ্ম হৈ সতৰ্কবাণী শুনাইছিল। নগৰত থাকিব নোৱাৰাৰ ভয়ত দুই ভায়েকে কান্দিবলৈ ধৰিলে।

জালো-মালোৰ মাকে মনসা পূজা কৰে। কিন্তু দুই ভাই মনসা পূজাৰ বিষয়ে একো নাজানে। মাছ ধৰি থাকোঁতে দেৱী যেতিয়া বৃদ্ধা ব্ৰাহ্মণীৰ ৰূপ ধৰি জালো-মালোক নদী পাৰ কৰি দিবলৈ ক'লে তেতিয়া জালো-মালোই কৈছিল—

মৰি আমি আপন জ্বালায়।

কোন পৰকাৰে আজি মৎস্য ধৰা যায়।।

পৰাণে মাৰিবে সাধু কি কৰিব কড়ি।

আগে মোৱা মৎস্য ধৰি, বস্যা দেখ বুঢ়ী।।^{৪৪}

কিন্তু দেৱীৰ ছলনাত এটি মাছও নাপালে। তাৰ পিছত দেৱীক যেতিয়া নদী পাৰ কৰিব খুজিলে তেতিয়া মনসাৰ দয়াত এশভাৰ মাছ পালে। জালৰ মাজত মনসাৰ ঘটও পালে। কিন্তু দুই ভায়েকে সেয়া চিনি নাপালে অৱশ্যে জালো-মালোৰ মাকে দেখিয়েই চিনি পাইছে আৰু মনসা পূজাৰ উদ্যোগ কৰিছে। চান্দোক দুই ভায়েকে ইমানেই ভয় কৰে যে মাকক মনসা পূজা কৰিবলৈ বাধা দিছে। দেৱতাৰ মাহাত্ম্য সিহঁতে বুজি নাপায়। সিহঁতৰ ওচৰত বাস্তৱ জীৱনেই সত্য আৰু দেৱতাতকৈ বজাই ডাঙৰ। কাৰণ তেওঁৱেই সিহঁতৰ অন্নদাতা।

মনসাৰ ওচৰত জালো-মালোই সিহঁতৰ আৰ্থিক দুৰৱস্থাৰ কথা অৱগত কৰিছে। দৰিদ্ৰ হ'লেও সিহঁত লোভী নহয়। সিহঁতৰ অকিঞ্চিৎকৰ গৃহৰ পৰিবেশ মনসাৰ বিশ্ৰামৰ অনুচিত বুলি কৈছে। কিন্তু জালো-মালো দৰিদ্ৰ হ'লেও অন্তৰখন সৎ আছিল। জালো-মালোৰ অভিজ্ঞতাত চন্দ্ৰধৰ সৎ চৰিত্ৰবান নহয়। তেওঁ অত্যাচাৰী, সম্পদলোভী আৰু প্ৰজাশোষক। সেয়ে ভায়েকে মনসা দেৱীক সতৰ্ক কৰি দিছিল।

জালো-মালো হৃদয়বান, পৰোপকাৰী, আত্মস্বার্থ চৰিতার্থ সিহঁতৰ উদ্দেশ্য নহয়। মনসাৰ পৰিচয় আৰু মহিমা সম্বন্ধে জনাৰ পিছতো দেৱীৰ পৰা ধন পাব বিচৰা নাই। দেৱীক পূজা কৰাৰ উপকৰণ সিহঁতৰ নাই। সিহঁত নিজৰ সমস্যাতে ইমানেই জৰ্জৰিত যে দেৱতাৰ প্ৰতি অবিচলিত ভক্তি ভাবৰো অভাৱ আছে। তথাপি মনসাৰ বৰত জালো-মালোৰ পৰ্ণকুটিৰ প্ৰাসাদত ৰূপান্তৰিত হ'ল। কিন্তু স্বভাৱতঃ নিৰীহ, ভয়াতুৰ স্বভাৱৰ দুই ভাই চান্দোকৰ কথা ভাবি মাকক কৈছে—

আওয়াস প্ৰাচীৰ ঘৰ : দেখে যদি সদাগৰ : তবে আৰ নাহিক নিস্তাৰ।।

ভালছিল মৎস্য ধৰা : কেন বা পূজিল বাৱা : কি কৰিব আওয়াস প্ৰাচীৰ।

নাই শুন মাতা তুমি : তখনি কহিনু আমিঃ কদাচিতনাহি বাঁচে শিৱ।।^{৪৫}

মুঠতে জালো-মালোৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণত মনসা কবিসকলে আধুনিকতাৰ সঞ্চাৰ ঘটাইছে। দুই ভায়েকক আবেগবৰ্জিত বাস্তৱবাদী চৰিত্ৰ ৰূপে মনসা কাব্যত উপস্থাপন কৰা হৈছে।

ধনা-মনা :

ধনা-মনা দুই ভাই ধন্বন্তৰি ওজাৰ প্ৰধান শিষ্য। গুৰুই সিহঁতৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে, সিহঁতেও গুৰুক যথেষ্ট সন্মান আৰু মান্য কৰে। মনসাৰ চক্ৰান্তত ধন্বন্তৰিক সৰ্পই দংশন কৰাত যন্ত্ৰণা-কাতৰ আৰু মৃত্যুমুখত পতিত ওজাৰ প্ৰথমে ধনা-মনাৰ কথাই মনলৈ আহিছে। ধন্বন্তৰিৰ পত্নী কমলাৰ আহ্বানত গুৰুভক্ত ধনা-মনা তৎক্ষণাৎ উপস্থিত হৈছে আৰু গুৰুক আদেশ দিবলৈ কৈছে। গুৰু আৰু গুৰুমাৰ প্ৰতি সিহঁতৰ ভক্তি অবিচল, একনিষ্ঠ আৰু অসাধ্য সাধনতো তৎপৰ। গুৰু আৰু গুৰু পত্নীৰ বিপৰ্যয় সিহঁতৰো বিপৰ্যয়। গুৰু-শিষ্যৰ সম্পৰ্কৰ এই চিৰ প্ৰচলিত আৰু আন্তৰিক দিশটো ধন্বন্তৰিৰ সিহঁতৰ ওপৰত নিৰ্ভৰতা আৰু ধনা-মনাৰ গুৰুৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা-ভক্তিতে প্ৰকাশিত।

গুৰুৰ আদেশত ধনা-মনাই পলম নকৰি ঔষধ সংগ্ৰহৰ বাবে যাত্ৰা কৰিছে। গন্ধ মাদন পৰ্বতত থকা শাল্য বিশাল্য ঔষধ সিহঁতে চিনি নাপায় কাৰণে গুৰুৰ নিৰ্দেশতেই লগত নিছে মাছ পোৰা। পোৰা মাছৰ স্পৰ্শ শাল্য বিশাল্য গছত লগাৰ লগে লগেই পোৰা মাছটো জীৱিত হৈ উঠিব আৰু সেই গছেই সিহঁতৰ গুৰুক আসন্ন মৃত্যুৰ কৰাল গ্ৰাসৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব—

গুৰুৰ বচন শুনি ধনা-মনা ভাই।

বিশাল্য আনিতে তাৰা চলে ধাওয়াধাই।।

দুই ভাই বুলে তাৰা ঔষধ চাহিয়া।

প্ৰতি গাছে পোড়া মৎস্য বলে ছোঙাইয়া।।

শাল্য বিশাল্য সেই অচিনিত গাছ।

অনুভাৱে ছোঙাইতে জীএ পোড়া মাছ।।^{৪৬}

কিন্তু ইমান চেষ্টাৰ পিছতো শেষ ৰক্ষা নহ'ল। পথৰ মাজত সহজ সৰল নিবোধ প্ৰকৃতিৰ ধনা-মনাই মনসা দেৱীৰ চলনা বুজি নাপালে আৰু জীৱনদায়ী বৃক্ষ আনোতে পলম হ'ল। গুৰুৰ জীৱন বচাব নোৱাৰাৰ কাৰণে ধনা-মনা দুই ভাই কান্দোনত ভাগি পৰিল।

এনেদৰেই মনসা কবিয়ে ধনা-মনা চৰিত্ৰ দুটিৰ স্বাভাৱিকতা ৰক্ষা কৰিছে কিন্তু কোনো কোনো মনসা কাব্যত ধনা-মনা দুই ভায়েকৰ চৰিত্ৰস্থলনৰ কথাও পোৱা যায় বিশেষকৈ সুকবি নাৰায়ণদেৱ, বিজয়গুপ্তৰ কাব্যত। বেউলাই মৃত লখিন্দৰৰ পুনৰ্জীৱনৰ কাৰণে ভেলত উঠি যাত্ৰা কৰি যেতিয়া ধনা-মনাৰ ওচৰ পাইছিল তেতিয়া দুয়ো ভাই বেউলাৰ ৰূপ দেখি মুগ্ধ হৈছিল আৰু দুয়োজনে বিবাহ কৰিব বিচাৰিছিল। ধনা-মনা দুয়োজন ভায়েকৰ ভিতৰত কোনজনে বেউলাক

বিবাহ কৰিব স্থিৰ কৰিব নোৱাৰি ইজনৰ-সিজনৰ মাজতে কাজিয়া লাগিছিল। সুকৰি নাৰায়ণদেৱৰ মনসা কাব্যত ধনা-মনাক বিবাহিত হিচাপে দেখুওৱা হৈছে, আনহাতে বিজয়গুপ্তৰ কাব্যত দুয়োজন ভাই অবিবাহিত—

চাৰি তিনি আছে তোৰ আতি সুলক্ষণ।
 এক নাৰি আছে মোৰ সিয়ো অভাজন।।
 বসতি উৰাইলা তাইৰ হাৰিত খায়তে।
 এহি দোসে আমি অন্ন নাখাই তাৰ হাতে।।^{৪৭}
 কৰো ঘৰে স্ত্ৰী সবে দুই ভাই।
 খেয়া দিয়া যাহা পাব দিব তোমাৰ ঠাই।।
 আমাৰ ঘৰেতে নাই সতীনেৰ ভয়।
 খাইবা বহুত বস্তু য'ত মনে লয়।।^{৪৮}

লখিন্দেৰে পুনৰ্জীৱন লাভ কৰি বেউলাৰ লগত উভতি আহোঁতে ধনা-মনাই বেউলাক কু-দৃষ্টিৰে চোৱা কাৰণে দুয়োকে শাস্তি প্ৰদান কৰিছিল।

এনেদৰেই মনসা কবিসকলে ধনা-মনা চৰিত্ৰ দুটিক কাব্যত উপস্থাপন কৰিছিল।

চন্দ্ৰকেতু :

চন্দ্ৰকেতু চান্দো সদাগৰৰ মিতা, বন্ধু। মনসাৰ কোপত চান্দোৰ সপ্তডিঙা মধুকৰ ধুমুহাত ডুব যোৱাত কোনোমতে পাৰত উপস্থিত হৈছিল। তাৰ পিছত নানা পথ প্ৰান্তৰ, গাওঁ-নগৰ পাৰ হৈ নিজৰ ঘৰলৈ ওভটাৰ চেষ্টা কৰিলে। এই দীৰ্ঘ পথত নিঃশ্ব, বিকৃত চান্দোৰ অপমান আৰু লাঞ্ছনা আছিল নিত্যসংগী। দেৱীৰ ছলনাত ভিক্ষা কৰি অনা ভাত পৰ্যন্ত এন্দুৰে খাই শেষ কৰিছে। বহু বাধা-বিঘিনী আৰু প্ৰতিকূলতাৰ মাজেৰে ক্লান্ত, বিষণ্ণ সদাগৰ বন্ধু চন্দ্ৰকেতুৰ ঘৰত উপস্থিত হ'ল। চন্দ্ৰকেতুই পানী খাবলৈ দি বন্ধুক বহিবলৈ দিলে—

ভালো ভালো বলি মিতা মম বাটি উপনীত
 আস্যাছ অনেক দিন পৰে।
 আগে জল পিঁড়ি দিয়া চান্দেৰে বসাইল নিয়া।
 মনসাৰ বাৰি যেই ঘৰে।।^{৪৯}

চান্দো সদাগৰে বন্ধুৰ আগত নিজৰ দুৰ্ভাগ্যৰ কথা ব্যক্ত কৰিলে। মনসাৰ ছলনা আৰু শিৱৰ কৰুণাৰ কথাও জনালে। চন্দ্ৰকেতু প্ৰকৃত বন্ধু আছিল কাৰণে চান্দোৰ আপ্যায়নত কোনো ত্ৰুটি কৰা নাছিল। কিন্তু ইয়াৰ পিছতেই ঘটছে বিপৰ্যয়। মনসা-বিদেৱী চান্দোই মনসাৰ উপাসক

চন্দ্ৰকেতুৰ ঘৰত মনসাৰ ঘট দেখি সদাগৰে ক্ৰোধত কাণ্ডজ্ঞান শূন্য হৈ মনসাৰ ঘট ভাঙিবলৈ উদ্যত হৈছে। কিন্তু চন্দ্ৰকেতুৰ তৎপৰতাত সেয়া সম্ভৱ হোৱা নাই। বন্ধুক ভাল পালেও তেওঁৰ মূৰ্খতাক আৰু যথেষ্টাৰিতাক প্ৰশ্ৰয় দিব পৰা নাই চন্দ্ৰকেতুই। ইয়াৰ উপৰি তেওঁ বন্ধুক সঠিক পথত আনিবলৈ চেষ্টাও কৰিছে কিন্তু উদ্ধত, জেদী চান্দোই বন্ধুত্বৰ সম্পৰ্কৰ মৰ্যাদাখিনিও ৰক্ষা কৰা নাই। গতিকে চন্দ্ৰকেতুৰো মনসা-বিদ্বেষী বন্ধুৰ লগত সম্পৰ্ক ৰখা সম্ভৱ নহয়। তেওঁৰ কাৰণে বন্ধুতকৈ দেৱতা ডাঙৰ। দেৱতাৰ লগত বিবাদ কৰিবলৈ তেওঁ মূৰ্খ নহয়। সেয়েহে বিৰক্ত হৈ চন্দ্ৰকেতুই চান্দো সদাগৰক ঘৰৰ পৰা বাহিৰ কৰি দিছিল।

এনেদৰেই মনসা কবিসকলে চান্দো সদাগৰ আৰু তেওঁৰ বন্ধু চন্দ্ৰকেতু চৰিত্ৰ দুটিৰ স্বভাৱ-বৈপৰীত্য কম পৰিসৰৰ ভিতৰত চমৎকাৰ ৰূপে চিত্ৰিত কৰিছে।

জনাদৰ্ন (অস.মহেশ ভট্ট) :

বাংলা মনসা কাব্যত জনাদৰ্ন বেউলা-লখিন্দৰৰ বিবাহৰ ঘটক হিচাপে উপস্থাপিত হৈছে। অসমীয়া মনসা কাব্যত বাংলাৰ জনাদৰ্ন চৰিত্ৰটোক মহেশ ভট্ট নামেৰে অংকন কৰা হৈছে। তেওঁ জাতিত ব্ৰাহ্মণ। ঘটক সুলভ চাতুৰ্য আৰু বুদ্ধিমত্তা তেওঁৰ মাজত দেখা গৈছে। চান্দো সদাগৰৰ কনিষ্ঠ পুত্ৰ লখিন্দৰৰ বিবাহৰ কাৰণে পাত্ৰীৰ খোজত সদাগৰৰ আদেশত জনাদৰ্ন ব্ৰাহ্মণে নিছনি নগৰৰ শাহে ৰজাৰ ঘৰত উপস্থিত হৈছে। ইয়াৰ পিছত শাহে বণিকৰ কন্যা বেউলাৰ কাৰণে সুযোগ বুজি জনাদৰ্নে লখিন্দৰৰ নাম প্ৰস্তাৱ কৰে। ইয়াত তেওঁৰ বাকপটুতা প্ৰশংসনীয়। শাহে ৰজাই চান্দো সদাগৰৰ পুত্ৰ লখাইৰ কাৰণে বেউলাৰ সম্বন্ধত ৰাজি হৈছে। কন্যা পক্ষক সন্মত কৰাই পাত্ৰ পক্ষৰ ওচৰত গৈ জনাদৰ্নে বেউলা আৰু তেওঁৰ পিতৃৰ গুণানুকীৰ্তন কৰিছে। যোগাযোগৰ ব্যাপাৰত জনাদৰ্ন ঘটকৰ পাৰদৰ্শিতাই চৰিত্ৰটোক বিশিষ্ট কৰি তুলিছে।

লখিন্দৰৰ মাতৃ সোনেকাই কন্যাৰ ৰূপৰ বিৱৰণ শুনিবলৈ বিচৰাত জনাদৰ্নে বেউলাৰ ৰূপ-গুণৰ বৰ্ণনা এনেদৰে দাঙি ধৰিছে—

ঘটক বলেন সাধু তোমাৰ পুত্ৰেৰ বধু

ৰূপে যেন সগ্ন বিদ্যাধৰী।

দেখিনু অনেক ঠাই তাহাৰ তুলনা নাই

যেন লক্ষ্মী উৰ্বশী অপ্সৰি।।

বদন শৰৎ শশী তাহে মৃদু মৃদু হাসি

জলদ নিন্দিতঃ কেশভাৱ।

কন্যা পতিৱতা বটে লোটন লস্কিত পৃষ্ঠে

তুলনা দিবার নাহি আৰ।।^{৫০}

জনৰ্দৰ্নৰ ইয়াত বেউলাৰ ৰূপ-গুণৰ বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰত দক্ষতাৰ পৰিচয় পোৱা যায়। তেওঁৰ দৃষ্টিত বেউলাৰ দৰে ৰূপহী সাধাৰণতে দেখিব পোৱা নাযায়। বেউলা কেৱল ৰূপৱতী নহয়, গুণৱতীও সেয়া জনৰ্দৰ্নে ব্যক্ত কৰিছে। মুঠতে বেউলা সৰ্বসুলক্ষণযুক্ত। মুঠতে ঘটক হিচাপে জনৰ্দৰ্নৰ সাফল্য চৰিত্ৰটোৰ মাজেৰে প্ৰতিফলিত হৈছে।

চান্দো সদাগৰ আৰু শাহে ৰজাই এই বিবাহত ৰাজি হোৱা মাত্ৰেই জনৰ্দৰ্নে অত্যন্ত দ্ৰুততাৰে তুলসী বদল পৰ্ব সম্পন্ন কৰিছে। ইয়াত তেওঁ চতুৰ ঘটকৰ পৰিচয় দিছে। এই প্ৰথা অনুযায়ী পাত্ৰৰ পিতা আৰু কন্যাৰ পিতাই তুলসী বদল কৰি যদি বিবাহৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে সেই বিয়া নিশ্চিত।

জনৰ্দৰ্ন ব্ৰাহ্মণে ঘটক বৃত্তি পালন কৰি বেউলাৰ পৰা গালি খাব লগাও হৈছিল। মনসাৰ ছলনাত চান্দো সদাগৰে বেউলাক লোহাৰ কলাই (একপ্ৰকাৰ দালি) ৰান্ধি দিবলৈ কোৱাত জনৰ্দৰ্নক বেউলাই কৈছিল—

কোথা হৈতে আইসিছিল জনৰ্দৰ্ন বুড়া।

সন্ধান গোছায়ে গেল সেই আওটকুড়া।।^{৫১}

মুঠতে ঘটক সুলভ সমস্ত গুণেই জনৰ্দৰ্নৰ মাজত দেখা গৈছে, চৰিত্ৰটি ঘটক চৰিত্ৰ হিচাপে সাৰ্থক হৈছে।

শাহে ৰজা (বাং. সায়বেনে):

শাহে ৰজা বেউলাৰ পিতৃ ৰূপে মনসা কাব্যত অংকন কৰা হৈছে। বাংলা মনসা কাব্যত এই চৰিত্ৰটো সায়বেনে বুলি উল্লেখ আছে। মনসা কাব্যত তেওঁৰ ভূমিকা সামান্য। নিছনি নগৰত তেওঁৰ বাসস্থান। চান্দো সদাগৰ যেনেদৰে চম্পক নগৰৰ প্ৰতিপত্তিশালী ব্যক্তি তেনেদৰে শাহে ৰজাও নিছনি নগৰৰ প্ৰতিপত্তিশালী ব্যক্তি। কুল-শীল-অৰ্থ-মান-মৰ্যাদাত তেওঁ প্ৰায় চান্দোৰেই সমান। নিজৰ মৰ্যাদা আৰু অৱস্থান সম্পৰ্কে শাহে ৰজাই যথেষ্ট সচেতন।

বেউলাৰ বিয়াৰ কাৰণে ঘটক জনৰ্দৰ্ন আৰু চান্দোৰ লগত কথা কোৱাৰ সময়ত শাহে ৰজাক দেখা গৈছে। জনৰ্দৰ্নক কোৱা কথা- বতৰাৰ মাজেদি শাহে ৰজাই যে বংশ গৌৰৱত আৰু মানসিকতাত চান্দোৰেই সমতুল্য সেয়া গম পোৱা যায়।

বেউলাক পিতৃৰ দায়িত্ব পালন কৰি শাহে ৰজাই যোগ্য পাত্ৰত দান কৰিব বিচাৰিছে। চান্দোৰ প্ৰাচুৰ্যৰ কথা শুনি লখিন্দৰৰ লগত বিবাহত শাহে ৰজাই সন্মতি দিলেও গণক মাতি

যোৰা বিচাৰ কৰাৰ পিছতহে সিদ্ধান্ত দিছে। চন্দ্ৰধৰ-শাহেৰ কথোপকথনত এই বিবাহৰ সিদ্ধান্ত গৃহীত হৈছে—

চান্দ সওদাগৰ বলে শুনহে বেহাই।

ঘটকের মুখে শূনি আইলাম তাই।।

... ..

আমার সহিত তুমি কর কুটুম্বিতা।

সায় সওদাগৰ বলে আমার ঐ কথা।।^{৫২}

চান্দেই যেতিয়া বেউলাক চাবলৈ নিছনি নগৰৰ শাহে বজাৰ ঘৰলৈ গৈছিল তেতিয়া চান্দেই যথোপযুক্ত সমাদৰ লাভ কৰিছিল আৰু লখিন্দৰক কন্যা দিবলৈ প্ৰতিশ্ৰুতি দিছিল কিন্তু চান্দেই বেউলাক লোহাৰ কলাই সিদ্ধ কৰাৰ কথা কোৱাত শাহে অত্যন্ত সংযত কৰ্ণে আপত্তি জনাইছিল। তথাপি চান্দেৰ অভিপ্ৰায় বেউলাৰ আগত অৱগত কৰিছিল আৰু তাই যেতিয়া অসাধ্য সাধনত কৃতকাৰ্য হৈছে তেতিয়া শাহে বজাই পৰম আনন্দেৰে চান্দো সদাগৰক বিবাহৰ কাৰণে সন্মতি দিছিল। ইয়াৰ পিছত সেইদিনাই ঘটক জনাৰ্দনক লগত লৈ বিবাহৰ দিন স্থিৰ কৰিছে।

এনেদৰেই কাহিনীৰ প্ৰয়োজনত শাহে বজা চৰিত্ৰটিৰ আগমন আৰু প্ৰস্থান ঘটাইছে। বেউলাৰ বিবাহৰ পিছত শাহে বজাক আৰু কাব্যত দেখা নাযায়, আনকি লখিন্দৰৰ মৃত্যুৰ পিছতো। কম পৰিসৰৰ মাজতো মনসা কবিসকলে শাহে বজাক দায়িত্বশীল পিতৃৰূপে মনসা কাব্যত উপস্থাপন কৰিছে।

গোথা (বাং. গোদা) :

অসমীয়া মনসা কাব্যৰ গোথা চৰিত্ৰটো বাংলাত ‘গোদা’ নামেৰে পোৱা যায়। গোথা এজন বিকৃত চেহেৰা আৰু বিকৃত মনৰ মানুহ। গলত শংকৰ মালা আৰু কাণত ৰামকড়ি পিন্ধে। জাতিত ব্ৰাহ্মণ যদিও বৰশিৰে মাছ ধৰে, বেদ-শাস্ত্ৰ এৰি চাণ্ডালৰ কৰ্ম কৰে, সন্ধ্যা গায়ত্ৰি মন্ত্ৰ নাগালেও কপালত দীৰ্ঘ ফোঁট থাকে—

জাতিত ব্ৰাহ্মণ সদাচাৰ নাহি তাত।

জজমান নাহি বৰসিতে খায় ভাত।।

হাৰুয়া নামতে গোথা ব্ৰাহ্মণত জন্ম।

বেদ-শাস্ত্ৰ চাৰি কৰে চাণ্ডালৰ কৰ্ম।।

সন্ধ্যা গায়ত্ৰি নাহি কপালে দীৰ্ঘ ফোতা।

পৰশ্ৰি হৰিতে নাৰ নাক গৈচে কাতা।।^{৫৩}

বেউলাই যেতিয়া মৃত লখিন্দৰক পুনৰ্জীৱিত কৰাৰ কাৰণে কলৰ ভেলত লৈ গৈ থাকোঁতে পথত গোধাৰ লগত তেওঁৰ দেখা হৈছে। ভোজন লোলুপতাৰ উপৰি নাৰী লোলুপতাও তেওঁৰ কম নহয়। ঘৰত চাৰিগৰাকী স্ত্ৰী থকা সত্ত্বেও লখিন্দৰৰ মৃতদেহ লৈ যোৱা বেউলাক দেখি গোধাৰ প্ৰায় মুৰ্ছা যোৱাৰ দৰে অৱস্থা। তেওঁৰ কৌতূহলৰ শেষ নাই। কোন দেশৰ ৰমণী বুলি গোধাই বেউলাক সুধিছে। গোধাই নিজকে যোগ্য বুলি ধাৰণা কৰি বেউলা পানীত উটি যোৱাৰ কাৰণ সুধি তেওঁক গৃহিণী কৰিব বিচাৰিছে। অকলশৰীয়া নাৰীক দেখি সমাজৰ পৰিত্যক্ত লোকৰ দৰে গোধায়ে এনে ধৰণৰ প্ৰস্তাৱ দিবলৈ পিছপৰা নাই। বেউলাৰ প্ৰত্যুত্তৰত চাৰি নাৰীৰ পতি গোধা অসন্মানিত বোধ কৰিছে। তথাপি তেওঁ পুনৰ বেউলাক ৰাজি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। বেউলা ইয়াৰ পিছত গোধাৰ প্ৰতি ভীষণ মাত্ৰাত ত্ৰুন্ধ আৰু বিৰক্ত হৈছে। গোধা ইয়াৰ পিছতো বেউলাক পাবলৈ আকুল হৈছে। বেউলাক ধৰাৰ কাৰণে পানীত জাপ দিবলৈ দ্বিধা কৰা নাই—

বেছলা ভাসিয়া যায় গোদা চাৰিদিকে চায়

ব্যগ্ৰ হৈয়া জলে দিল বাঁপ।

দাৰুণ গোদেৰ ভাৱে নড়িতে চড়িতে নাৱে

বেছলা তাহাৱে দিল শাপ।।^{৫৪}

বেউলাক গোধাই 'কুলটা কামিনী' বুলি অপবাদ পৰ্যন্ত দিছে আৰু তেওঁক ধৰাৰ কাৰণে পানীত জাপ দিছে। কিন্তু বেউলাৰ অভিশাপত যেতিয়া লৰচৰ কৰিব নোৱাৰি নাকে-মুখেৰে পানী খাইছে তেতিয়া পৰিত্ৰাণ পাবলৈ বেউলাক 'সতী' বুলি সম্বোধন কৰিছে।

মুঠতে গোধা চৰিত্ৰটি এটি ব্যতিক্ৰমী চৰিত্ৰ। হাস্যৰস উদ্ৰেক চৰিত্ৰটিৰ ভূমিকা অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত দেখা যায়।

হেমন্ত ঋষি :

হেমন্ত ঋষি মনসা কাব্যৰ আন এটি পুৰুষ চৰিত্ৰ। লোক সমাজৰ পটভূমিত চিত্ৰিত এই চৰিত্ৰটোৰ ভাব-অনুভূতি আৰু আচৰণৰ মাজেদি এজন প্ৰকৃত পিতৃৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ পাইছে। হেমন্ত ঋষি নিঃসন্তান আছিল। এদিন তপস্যা কৰিবলৈ সাগৰলৈ যাওঁতে পানীত ভাহি অহা চন্দুক এটাৰ ভিতৰত তেওঁ দুৰ্গাক পালে। তেওঁ তপস্যা কৰিবলৈ এৰি ততালিকে ঘৰলৈ উভতি ঋষিয়নিক তপস্যাৰ ফলত জীয়াৰী এজনী লাভ কৰা বুলি ক'লে।

দুৰ্গা গাভৰু হ'ল। গাভৰু কন্যাৰ পিতৃসকল অনবৰতে নিজৰ কন্যাৰ যৌনশুচিতা ৰক্ষা

কৰিবলৈ তৎপৰ হোৱা দেখা যায়। হেমন্ত ঋষিও ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম নহয়। সেয়ে মহাদেৱৰ মালঞ্চত এনিশা কটাই তাত মহাদেৱৰ সৈতে কামসম্ভোগ চৰিতাৰ্থ কৰি উভতি অহা দুৰ্গাক দেখি তেওঁৰ সন্দেহ উপজিছে—

ফুলধাৰী হস্তে আইসে হেমন্ত নন্দিনি।
বিউৰ কাপোৰ ভিজা দেখিলা আপুনি।।
চাহিলা বিউৰ মুখ দেখিলা আন্ধাৰ।
বিউক দেখিলা ঋষি ভৈল চাৰখাৰ।।
দুৰে থাক দুৰে থাক বিউ দুৰাচাৰি।
বিউ নহে পুতা তই বৈবিসি আমাৰ।।^{৫৫}

ইয়াৰ পিছত তেওঁ দুৰ্গাৰ সতীত্বৰ পৰীক্ষা কৰিছে নানাভাৱে। এনে পৰীক্ষাৰ জৰিয়তেও প্ৰকাশ লাভ কৰিছে এজন সচেতন পিতৃৰ স্বৰূপেই।

সাধাৰণতে কন্যাদায়গ্ৰস্ত পিতৃয়ে এজন উপযুক্ত পাত্ৰত কন্যাদান কৰিবলৈ পালে গৌৰৱ আৰু আনন্দ অনুভৱ কৰে। হেমন্ত ঋষিয়েও মহাদেৱৰ দৰে এজন সুপাত্ৰত কন্যাদান কৰি আত্মসম্ভূতি লাভ কৰিছে।

মুঠতে কাব্য কাহিনীক ব্যাপ্তি আৰু গতিবেগ দান কৰাৰ ক্ষেত্ৰত হেমন্ত ঋষিৰ ভূমিকা তাৎপৰ্যপূৰ্ণ।

হৰিসাধু :

হৰিসাধু চান্দো সদাগৰৰ প্ৰতিৱেশী অন্য এক বণিক। তেওঁ ধন-জনত হীন নহয়, পাইক আছে দুই-তিনি লাখ। তেওঁৰ অধিকৃত অঞ্চলৰ মাজেৰে চান্দো সদাগৰে পুত্ৰ আৰু বৰযাত্ৰীসকলক লৈ বেউলাৰ পিতৃ গৃহলৈ যোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰে কিন্তু তেওঁকেই চন্দ্ৰধৰে বিবাহত নিমন্ত্ৰণ কৰা নাই। ক্ষুব্ধ হৰি সাধুই বৰযাত্ৰী বাহিনীক তেওঁৰ এলেকাৰ মাজেৰে যাবলৈ বাধা দিয়ে—

নগৰ মণ্ডল আমি হৰিসাধু নাম।
আমাৰ নগৰ দিয়া যাও বড় অনুপম।।
অহংকাৰে যে জন আসে মোৰ দেশে।
অহংকাৰ ভাঙ্গি তাৰ অপমান পায় শেষে।।^{৫৬}

অৱশেষত চান্দো সদাগৰে নিজৰ ত্ৰুটি সংশোধন কৰি হৰি সাধুক বিয়ালৈ নিমন্ত্ৰণ কৰি তেওঁক পাৰিজাতৰ মালা পিন্ধাই দিয়ে আৰু ভৰিৰ ধূলি মূৰত লয়। হৰি সাধু সদাগৰৰ সেৱাত সন্তুষ্ট হয় আৰু বিয়া ঘৰলৈ যাবলৈ প্ৰস্তুত হ'ল। হৰি সাধুৰ মাক আৰু চান্দো সদাগৰৰ মাতৃ

সম্বন্ধত ভনীয়েকো হয়।

ইয়াৰ পিছত হৰি সাধু আৰু চান্দো সদাগৰৰ মাজত স্বাভাৱিক সম্বন্ধ পুনৰ ঘূৰি আহে।

দক্ষিণ পাটনৰ ৰাজ্য :

চান্দো সদাগৰে সামুদ্ৰিক বাণিজ্যত গৈ উপস্থিত হৈছিল এখন সুদূৰ ৰাজ্যত যাক দক্ষিণ পাটন বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। এখন অপৰিচিত দূৰদেশৰ মানৱ সমাজৰ বাস্তৱ ৰূপ ফুটাই তোলাৰ কাৰণে যি ধৰণৰ অভিজ্ঞতা কল্পনা শক্তি থকা প্ৰয়োজন সেয়া মনসা কবিৰো আছিল। মনসা কবিসকলে দক্ষিণপাটন নাম দি দেশখনৰ আৰু মানুহবোৰৰ ছবি আঁকিছে। সিহঁতৰ সাধাৰণ স্বতন্ত্ৰ বৈশিষ্ট্য এইটোৱে যে আমাৰ দেশৰ একান্ত পৰিচিত দ্ৰব্য সামগ্ৰী আৰু তাৰ ব্যৱহাৰ সিহঁতে নাজানে। সিহঁতৰ জ্ঞানবুদ্ধি বেছি নাই, সহজেই সিহঁতক ঠগোৱা সম্ভৱ।

দক্ষিণপাটনৰ ৰজাৰ সৰলতাৰ সুযোগ লৈ চান্দো সদাগৰ আৰু তেওঁৰ সহকাৰীজনে সাধাৰণ পণ্যকো দুৰ্লভ সামগ্ৰী ৰূপে দেখুৱাইছে। মৰাপাটৰ বস্ত্ৰ প্ৰসংগত ৰজাৰ সৰলতা দেখা পোৱা যায়। ৰজাই সেইখন দেখি গছৰ বাকলি বুলি ভাবিলে। চন্দ্ৰধৰে ৰজাক বুজালে যে সেইখন দেৱতাইহে পৰিধান কৰে, তেওঁৰ দেশত কেইজনমান মাত্ৰ তাঁতিয়ে এই কাপোৰ বুৰ পাৰে। বুৰলৈ বহুদিন সময় লাগে। প্ৰাণশক্তিৰে টানিলেও নিচিঙে, বস্ত্ৰখন বিৰাট অনুপম। ডাঙৰ ৰজাৰ বাহিৰে কাৰো সাধ্য নাই এই বস্ত্ৰ কিনাৰ বুলি সদাগৰে ক'লে। ৰজাই কিন্তু সদাগৰৰ কথাৰ মোহত ভোল গ'ল আৰু তাৰে এক অংশ ককালত পিন্ধে, এক অংশ মাথাত বান্ধে আৰু অলপ অংশ গোটেই গাত দিলে—

এক খানা কসিয়া পিন্ধে

আৰু খানা মাথায় বান্ধে

আৰু খান দিল সৰ্ব গায়।^{৫৭}

এই ভাবে সজ্জিত হৈ ৰজাই ইমানেই আত্মপ্ৰসাদ লাভ কৰিলে যে তেতিয়াই অন্তঃপুৰত থকা ৰাণীলৈ পঠিয়াই দিলে।

কোতোয়াল :

দক্ষিণ পাটনৰ ৰজাৰ দৰে কোতোয়ালও সহজ-সৰল। কোতোয়ালে নৌকাৰ ঘাটত পহৰা দিয়ে। প্ৰথমে তেওঁক সন্তুষ্ট কৰিহে নগৰত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰি। কোতোয়াল চৰিত্ৰৰ দ্বাৰাও হাস্যৰসৰ সৃষ্টি হৈছে।

ৰজাৰ আদেশত কোতোয়াল ঘাটলৈ গ'ল। পৰদেশী দেখি নাওঁ ৰাখিবলৈ সদাগৰক ক'লে। ডাঙৰ নাওঁ দেখি হতভম্ব হ'ল। কোতোয়ালৰ লগত ভাব কৰাৰ ছলেৰে তেওঁৰ হাতত পাণ-তামোল-চূণ দিলে। কোতোয়ালে কি কৰিব সোধাত সেয়া লগ কৰি খালে বিৰাট সোৱাদ পোৱা যায় বুলি ক'লে। পাণ খাই কোতোয়ালৰ বিৰাট আনন্দ। ৰঙা পৰা জিভাখন বাৰে বাৰে চায়—

পান খাইয়া কোতোয়ালৰ আনন্দিত মন।

ৰাঙা জিহ্বা কৰিয়া চাহে ঘন ঘন।।

চান্দ বলে কোতোয়াল শুনহ বচন।

দৰ্পণ আনিয়া দেখ মুখের পতন।।^{৫৮}

পাণ খাই কোতোয়ালে কেৱল সোৱাদেই পোৱা নহয় তেওঁৰ সমস্ত মুখখন যে ৰঙা পৰিছে তাৰ আনন্দতে কোতোয়াল মুগ্ধ। ৰজাই কোতোয়ালক দেখি মুখখন ৰঙা পৰাৰ কাৰণ সুধিলে, কোতোয়াল নবাগত সদাগৰৰ প্ৰশংসাত পঞ্চমুখ হৈ উঠিল।

উষা দাৰোৱান :

দক্ষিণ পাটনৰ ৰজাৰ দাৰোৱান আছিল উষা। যেতিয়া নাৰিকল কিনা-বেচাৰ কথা উঠিল তেতিয়া ৰজাই নাৰিকল কি বস্তু চাব বিচাৰিলে আৰু চন্দ্ৰধৰক অনুৰোধ কৰিলে। কিন্তু মন্ত্ৰী সেনাপতি সকলোৱে আপত্তি কৰি উঠিল যে বিদেশী সদাগৰৰ কোনো দুৰভিসন্ধি থাকিব পাৰে। তেতিয়া উষা দাৰোৱানক নিৰ্বাচন কৰা হ'ল। নাৰিকল বস্তুটো খাবলৈ কেনেকুৱা ধৰণৰ তাক পৰীক্ষা কৰাৰ কাৰণে। উষাৰ ঘৰত কন্দাকটা আৰম্ভ হ'ল। উষা নিজেও উচ্চৈশ্বৰত খেদ প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধৰিলে। ইমান দিনে ৰজাৰ সেৱা কৰাৰ পিছত ৰজাই তেওঁক বিষ খুৱাই মাৰিব ধৰিছে।

অৱশেষত উষাই নাৰিকলৰ পানী খালে। চান্দো সদাগৰৰ সহকাৰী জনে নাৰিকলৰ পানীৰ লগত কিছু শৰ্কৰা মিহলাই দিছিল যাতে নাৰিকলৰ পানী আৰু সুস্বাদু হৈ উঠে। উষা আনন্দৰ আতিশয্যত মূৰ্ছিত হৈ পৰিল। চেতনা ঘূৰাই পোৱাৰ পিছত তেওঁ অলপ নাৰিকল লুকাই থৈছিল কাৰণ ৰজাই এবাৰ সোৱাদ পালে আৰু কোনোৱে খাবলৈ নাপাব। ৰজাই নাৰিকলৰ পানী খাবলৈ কেনেকুৱা সোধাত উষাই কৈছিল—

এমত ফলের গুণ কহিব কাহাতে।

খানিক লাগিয়া স্বৰ্গ না পাইলাম হাতে।।

কহিতে কহিতে উষা আড় আঁখি হাসে।

খানিক ছোলা লুকাইয়া থুইল তার পাশে।।^{৫৯}

উষাৰ কথাত পতিয়ন গৈ বজায়ো নাৰিকলৰ পানী খালে আৰু আনন্দিত হ'ল। এনেদৰেই হাস্যৰস সৃষ্টিৰ কাৰণেই উষা দাৰোৱানৰ দৰে চৰিত্ৰৰ সৃষ্টি কৰিছিল মনসা কবিসকলে।

তাৰাপদ কৰ্মকাৰ (অস. কেশাই কমাৰ) :

তাৰাপদ কৰ্মকাৰক অসমীয়া মনসা কাব্যত কেশাই কমাৰ ৰূপে অংকন কৰা হৈছে। তাৰাপদ এজন নিপুণ কৰ্মকাৰ। চান্দো সদাগৰে লখিন্দৰৰ কাৰণে এটা নিশ্চিহ্ন লোহাৰ বাসৰ তৈয়াৰ কৰিবলৈ চৈধ্যশ কৰ্মকাৰৰ ভিতৰত তাৰাপতি কৰ্মকাৰক নিযুক্ত কৰিছিল—

তাৰাপতি কৰ্মকাৰ সকলোৰ প্ৰধান।

অধিক গুণ তাহাৰ জানে সৰ্বকাম।।

দীৰ্ঘ দীৰ্ঘ হাত পা মাথায় কটা চুল।

জন হাতে হাতুড় বাম হাতেতে তুল।।^{৬০}

তাৰাপদ কৰ্মকাৰে সদাগৰৰ আদেশ পালন কৰি দক্ষতাৰে কাম সম্পন্ন কৰিছিল। কিন্তু মনসা দেৱীয়ে তেওঁক ভয় দেখুৱাই বিশ্বাস ঘাতকতা কৰিবলৈ বাধ্য কৰায়। মনসাৰ ভয়ত বাধ্য হৈ তাৰাপদে চান্দোৰ লগত ছলনা কৰিলে। লোহাৰ বাসৰত কোনোও ধৰিব নোৱাৰাকৈ নিৰ্দিষ্ট স্থানত এটি ছিহ্ন ৰাখিলে। গতিকে কৰ্মকাৰজন মূলতঃ সৎ হ'লেও জীৱন ৰক্ষাৰ কাৰণে প্ৰভু অৰ্থাৎ চন্দ্ৰধৰৰ ওচৰত বিশ্বাসঘাটকতা কৰিলে। চৰিত্ৰটোৰ মাজেৰে মানৱ চৰিত্ৰবোধৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

বিশ্বকৰ্মা :

বিশ্বকৰ্মা দেৱশিল্পী। মনসা কাব্যত শিৱই পোনতে বিশ্বকৰ্মাক আমন্ত্ৰণ কৰে বাসুৱা অৰ্থাৎ বৃষভ নিৰ্মাণৰ বাবে। বিশ্বকৰ্মাৰ আন এটা নাম কৰ্মি বা কুৰ্মি। তেওঁৰ পোছাক-পৰিচ্ছদ আৰু আগমনৰ বৰ্ণনা কবিয়ে যথোপযুক্ত ভাবেই দিছে—

হাতে লাঠি কাখে ভাণ্ডি কৰিলা গমন।

সম্পূটে প্ৰণাম কৈলা গোসাঁইৰ চৰণ।।^{৬১}

শিৱ গোসাঁইৰ আদেশ মতে বিশ্বকৰ্মাই ক'লে যে বাসুৱা নিৰ্মাণ কৰিবলৈ বিয়াল্লিশকোটি প্ৰকাৰৰ বস্তু লাগে। লগে লগে প্ৰয়োজনীয় বস্তুবোৰৰ যোগান ধৰিবলৈ গোসাঁইয়ে কুবেৰ ভাণ্ডাৰীক ক'লে, গোসাঁইৰ কথা মতে কুবেৰে তেওঁৰ প্ৰয়োজনীয় সামগ্ৰী ৰাজি দিয়ে। সেই সামগ্ৰীবোৰৰ

দ্বাৰা দেৱ শিল্পী বিশ্বকৰ্মাই বাৰ জোপা নাৰিকল আৰু তেৰ জোপা তালৰ তলত আফাৰ (কমাৰ শাল) পাতিলে। সেই মতে সা-সৰঞ্জামবোৰ আনি থাপন কৰি কোমোৰা আনি হাথিনাত দিলে। নিয়ৰি (ধাতু পিটি মিহি কৰিবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা লোহাৰ টুকুৰা) আনি ধাতুবোৰ কোবাই পোনতে বৃষভৰ মাথা নিৰ্মাণ কৰি কঁকালটো প্ৰস্তুত কৰিলে। সেইদৰে বাসুৱাৰ বিভিন্ন অংগ-প্ৰত্যংগ নিৰ্মাণ কৰি সংযোগ কৰি দিলে; যেনে : বৃষভৰ গ'ল বা ডিঙিত জয়ঘণ্টা, পিঠিত গুলুবৰ্ণৰ পদ্মাসন, মণি-মুকুতা আদি লগালে।

বিশ্বকৰ্মাৰ কৰ্মত সন্তুষ্ট হৈ শিৱই নাঙল এখন নিৰ্মাণ কৰিবলৈও অনুৰোধ কৰিলে। বিশ্বকৰ্মাই সোণৰ নাঙল আৰু ফাল নিৰ্মাণ কৰিলে।

এনেদৰেই দেৱ শিল্পী বিশ্বকৰ্মাই অসমীয়া আৰু বাংলা লোক জীৱনৰ প্ৰতিনিধি স্বৰূপে কুৰ্মী নাম লৈ মনসা কাব্যত বিশিষ্ট ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে।

ওপৰত উল্লেখ কৰা পুৰুষ চৰিত্ৰবোৰৰ উপৰি আৰু কিছুমান পুৰুষ চৰিত্ৰ পোৱা যায়; যেনে : জগাতি, আপুডোম, টেটন ইত্যাদি। জগাতি হৈছে জগাতি ঘাটৰ ঘাটিয়াল। বেউলাই মৃত পতি লখিন্দৰক ভেলত লৈ যাওঁতে জগাতিৰ সন্মুখীন হৈছিল। জগাতিয়ে অকলশৰীয়া বেউলাক দেখি প্ৰথমে তেওঁক 'কুলটা' বুলি উপহাস কৰিছে আৰু তেওঁৰ সংগ কামনা কৰিছে—

রাখহ মান্দাস খানি শুন সীমন্তিনী।

কলার মান্দাসে চাপি জলে ভাস কেনি।।

কুলটা চৰিত্ৰ তোর বুঝি অনুমানে।

জগাতি ঘাটায় আজি বিকাইবে দানে।।^{৬২}

জগাতিৰ ওচৰত বেউলাই নিজকে অভাজন বুলি পৰিচয় দিয়াৰ পিছতো জগাতিয়ে সেয়া বিশ্বাস কৰা নাই। বেউলাক নোপোৱাৰ কাৰণে পানীত জঁপিয়াব ধৰোতে বেউলাই তেতিয়া তেওঁৰ দুৰৱস্থাৰ কথা সবিস্তাৰে ব্যক্ত কৰিছে আৰু অকাৰণত জগাতিক পানীত জঁপ নিদিবলৈ কৈছে। ইয়াৰ পিছত বেউলাৰ কথা জগাতিয়ে বিশ্বাস কৰি তেওঁক পতিব্ৰতা সতী বুলি হাত যোৰ কৰি সন্মান জনাইছে।

আপুডোমকো বেউলাই মৃত লখিন্দৰক ভেলত লৈ যাওঁতে ঘাটত লগ পাইছিল। আপুডোমেও বেউলাৰ ৰূপ দেখি মুগ্ধ হ'ল আৰু তেওঁক প্ৰধান ৰমণী কৰিব বিচাৰিলে—

ডোম বলে মরা ফেল মাজুর চাপাও কুলে।

প্ৰধান ৰমণী কবি রাখিব তোমাৰে।।

তোৰ তৰে দিব আমি দিব্য পাটের শাড়ী।

নাসায় বেসর দিব চল মোর বাড়ি।।

দুই পাও ধোয়াইয়া ৱাঙ্কিয়া দিব ভাত।

ৱাত্ৰিকালে ৱবা তুমি আমাৰ সাক্ষাৎ ॥^{৬৩}

বেউলাই আপুডোমৰ কথাত অসম্ভৱ হৈ অভিশাপ দিলে আৰু বেউলাৰ অভিশাপত আপুডোম নদীৰ পাৰতে অচেতন হৈ পৰিল।

জগাতি, আপুডোমৰ দৰে বেউলাই লখিন্দৰৰ পুনৰ্জীৱনৰ কাৰণে যোৱা যাত্ৰাপথত টেটনৰো সাক্ষাৎ লাভ কৰিছিল কিন্তু টেটন ব্যতিক্ৰমী আছিল। তেওঁ জাতিত মালাকাৰ কিন্তু বাল্যকালৰ পৰা জুৱাত আসক্ত আছিল। পৈত্ৰিক সম্পত্তিৰ উপৰি নিজৰ পত্নীকো জুৱাখেলত হেৰুৱাইছে। সেয়ে তেওঁ গলত কলহ বান্ধি নদীত ডুবিলে আহিছে—

শিশু কালে হইতে মোৰ খলৈৰ সঙ্গে খেলা।

বাপেৰ ধন হাৱাইলাম কৰি জুয়াখেলা ॥

কৰ্মফলে হাৱাইলাম সব ধন জন।

যেই দেখে সেই বলে দূৰে যা টেটন ॥

এমন দাৰুণ খেলা এড়িতে না পাৰি।

কল্যকাৰ খেলায় হাৱাইলাম নিজ নাৰী ॥^{৬৪}

বেউলাই টেটনৰ প্ৰতি দয়াপৰবশ হৈ চন্দুকৰ পৰা মাণিক্য উলিয়াই তেওঁৰ হাতত দিলে আৰু উভতি অহাৰ সময়ত দৰ্শন পালে অধিক ধন দি যোৱাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে।

ইয়াৰ উপৰি বেউলাই মৃত পতি লখিন্দৰৰ পুনৰ্জীৱনৰ কাৰণে যোৱা যাত্ৰাপথত বিভিন্ন চৰিত্ৰক লগ পাইছিল; যেনে : নাৰায়ণ সাধু, ৰঙ্গাই সাধু ইত্যাদি।

পুৰুষ চৰিত্ৰবোৰৰ উপৰি অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত কিছুমান দলবদ্ধ চৰিত্ৰ পোৱা যায়। তাৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য হ'ল—চান্দো সদাগৰৰ ছয় পুত্ৰ, ৰাখালগণ আৰু মাৰিসকল।

মনসা কাব্যত চান্দো সদাগৰৰ ছয় পুত্ৰ পৃথকভাৱে চিত্ৰিত হোৱা নাই, আটাইকেইটাই যৌথভাৱে কাহিনীত প্ৰকাশ পাইছে। চান্দো সদাগৰ আৰু সোনেকাৰ ছয় পুত্ৰৰ নাম ক্ৰমে গোবিন্দ, মাধৱ, ৰাম, শিৱ, বিদ্যাধৰ আৰু হৰিসাধু। সেই সময়ত ৰীতি অনুযায়ী এই ছয়জন বালকৰ বাল্য বিবাহ হৈছিল। সদাগৰৰ ছয়জন পুত্ৰই পাঠশালাত পঢ়িবলৈও গৈছিল। এদিন পাঠশালাত দেৰি হোৱাত ভোক লগাত সহপাঠীৰ লগত আলোচনা কৰি চান্দোৰ ছয়পুত্ৰই গোবৰ্ধন নামৰ এজন দুখীয়া সহপাঠীৰ পৰা পাস্তাভাতৰ কথা গম পালে। অমৃত সমান পাস্তাভাতৰ কথা শুনি চান্দোৰ পুত্ৰসকলৰ লোভ লাগিল আৰু সিদিনা পাঠশালাৰ পৰা আহি মাতৃ সোনেকাক পাস্তা ভাত খোৱাৰ কথা ক'লে—

প্ৰভাতে অষ্টমী তিথি কাল পাঠ নাই।

কল্যাণ প্রভাতে যেন পাস্তা ভাত পাই।।

পুত্ৰগণের বাক্যে রাণীর কৌতুক বিস্তর।

পাস্তা ভাত চাহে খেতে ছয় সহোদর।।^{৬৫}

মাতৃ সোনেকাই পুত্ৰসকলৰ কথা শুনি আচৰিত হোৱাৰ লগতে বোৱাৰীসকলক মাতি আনি সিহঁতৰ ইচ্ছাৰ কথা ক'লে আৰু তেওঁলোকেও আনন্দমনেৰে নানাবিধ ব্যঞ্জন ৰান্ধিলে; যেনে ঃ— নাৰিকল দিয়া কোমোৰাৰ শাক, মৰাপাটেৰে কালাৰ দালি, মুৰি ঘণ্টা, শ'ল মাছৰ মূৰ বেঙেনাৰে, মাগুৰ মাছ, ছাগলীৰ মাংস, পায়স, গাখীৰৰ পিঠা ইত্যাদি।

নিশা ভোজন কৰাৰ পিছত ৰাহি থকা ভাতখিনি পিছদিনালৈ থৈ দিলে। চান্দোৰ ছয় পুত্ৰই পিছদিনা পুৱা পাস্তা ভাত খোৱাৰ আনন্দত শুবলৈ গ'ল। মনসা দেৱীয়ে চান্দো সদাগৰৰ ওপৰত প্ৰতিশোধ লোৱাৰ কাৰণে নেতাৰ পৰামৰ্শত অষ্টনাগক পঠিয়াই পাস্তা ভাতত বিষ মিহলাই দিয়ে। ছয় বোৱাৰীয়ে সপোনৰ জৰিয়তে সকলো গম পোৱাৰ পিছতো একো কৰিব নোৱাৰিলে। শয্যা ত্যাগ কৰি প্ৰাতঃক্ৰিয়া কৰি শিৱৰ ধ্যান কৰাৰ পিছত ছয় পুত্ৰই একে লগে বহি সোণৰ থালত পেট ভৰাই অমৃত সমান পাস্তা ভাত খালে কিন্তু পাস্তা ভাত খাই আটাইকেইজনে বিষৰ জ্বালাত ধৰফৰ কৰে আৰু এজন এজনকৈ ঢলি পৰে। ছয়গৰাকী বোৱাৰী আৰু শোকাত পিতৃ-মাতৃৰ ক্ৰন্দনৰ মাজত ছয়পুত্ৰৰ মৃতদেহ কলৰ ভেল কৰি নদীত ভহাই দিয়া হয়। সাপৰ বিষত প্ৰাণত্যাগ কৰা মৃতদেহৰ সংকাৰ নকৰি নদীৰ পানীত ভহাই দিয়াৰ ৰীতি বৰ্তমানো প্ৰচলিত।

ৰাখালগণো মনসা কাব্যত উল্লেখ কৰা সমূহীয়া চৰিত্ৰ। নেতা দেৱীৰ পৰামৰ্শত মনসাই পূজা পোৱাৰ কাৰণে বৃদ্ধা ব্ৰাহ্মণীৰ বেশ ধৰি ৰাখাল বালকসকলক ছলনা কৰে। কচুয়াৰ বনত গৰু চাৰি থকা ৰাখাল বালকসকলে ছদ্মবেশিনী মনসাক দেখি দুষ্টামি কৰিবলৈ ধৰিলে। কোনোবাই বুঢ়ীক উপহাস কৰে, কোনোৱে চপৰা মাৰিলে আৰু কোনোৱে ধুলাও দিলে। আগতে নেদেখা বুঢ়ীক দেখি কোনোৱে ভয়ো খাইছে আৰু কোনোৱে পাগল বুলি ভাবিছে। বুঢ়ীয়ে বালকসকলৰ পৰা গাখীৰ খাব বিচৰাত তেওঁলোকে নিদিলে, তেতিয়া বৃদ্ধা ব্ৰাহ্মণীয়ে গৰুবোৰ হৰণ কৰিলে। মনসাদেৱীয়ে গৰুবোৰ হৰণ কৰাত ৰাখালসকল কান্দোনত ভাগি পৰিছে।

ৰাখালসকলৰ ক্ৰন্দনত মনসাৰ চিত্ত বিগলিত হ'ল আৰু পুনৰ বৃদ্ধা ব্ৰাহ্মণীৰ ৰূপত সিহঁতৰ সন্মুখত উপস্থিত হ'ল। ৰাখালগণেও বৃদ্ধা ব্ৰাহ্মণীৰ ওচৰত কাতৰ বিনয় কৰিছে, আনকি গাখীৰ দিবলৈও প্ৰস্তুত—

কাতৰ বিনয় বাক্য বলে কোনজন।

কোথা বুড়ী ঠাকুৱাণী রাখিলা গোথন।।

... ..

নিশ্চয় কহিনু মোৱা নাহি পাই পাল।

মৰিব তোমাৰ আগে যতেক রাখাল।।^{৬৬}

ছদ্মবেশিনী মনসাই ৰাখালবালকৰ পৰা পূজা বিচৰাত সিহঁতে দেৱীক আসনত বহুৱাই পূজাৰ উপাচাৰ; যেনে ধূপ, ধুনা, তামোলপাণ, পকা আম, জাম, কল, মৌ, ঘিউ ইত্যাদি সংগ্ৰহ কৰি মনসাক পূজা কৰে। দেৱীয়ে তেওঁলোকৰ পূজাত সন্তুষ্ট হৈ গৰুৰ পাল ঘূৰাই দিছিল আৰু দেৱীৰ স্বৰূপ সম্বন্ধেও অৱগত কৰিছিল। দেৱীৰ স্বৰূপ গম পোৱাৰ পিছত ৰাখালসকলে বৰ হিচাপে কোনোৱে সোণৰ পাত্ৰ, কোনোৱে সোণৰ ঘৰ বিচাৰে। মনসাই অৱশ্যে সিহঁতৰ বয়স তথা অৰ্থনৈতিক অৱস্থা সাপেক্ষে বৰ প্ৰদান কৰে।

কমবয়সীয়া হ'লেও বালকসকলৰ মানসিক শক্তি আৰু সাহসৰ সম্যক প্ৰকাশ ঘটিছে হাসান-হুসেনৰ দূত সাদ্যৰ আচৰণৰ প্ৰতিবাদ কৰাৰ মাজেৰে। সাদ্যই হিন্দুৰ দেৱতাক ভূত বুলি কোৱাত ৰাখালসকলে সাদ্যৰ ৰঙা পাণ্ডুড়ি কাঢ়ি নিয়ে, কাণত ধৰি দাঢ়ি মুচৰি দিয়ে। সাদ্যৰ দৰে বলবান, নিষ্ঠুৰ অত্যাচাৰী মানুহেও আঘাতত বিধ্বস্ত, বিপৰ্যস্ত হৈ কান্দি কান্দি হাসান-হুসেনৰ শৰণাপন্ন হৈছে। মনসা কবিসকলে গোষ্ঠী চৰিত্ৰ ৰূপে ৰাখালসকলক উপস্থাপন কৰিলেও সিহঁতৰ বেছিভাগৰে নাম প্ৰসঙ্গত্ৰমে উচ্চাৰিত; যেনে-হৰ্যা, নৰ্যা, দামু, কামু, ৰাম, শ্যাম, ভৰথ, ভগীৰথ, বাসু ইত্যাদি। ইয়াৰ ভিতৰত বাসুৰ ভূমিকাই মুখ্য। দেৱীয়ে বৰদানৰ সময়ত বাসুকেই সম্বোধন কৰিছে। দেৱীৰ পূজা-উপাচাৰ বাসুৰ উদ্যোগতেই সংগৃহীত হৈছে আৰু সাদ্যক লাঞ্ছনা আৰু বিতাড়িত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত বাসুৱে নেতৃত্ব দিছিল।

চান্দো সদাগৰৰ ছয়পুত্ৰ, ৰাখালগণৰ উপৰি মাঝিসকলো একক চৰিত্ৰ নহয়, দলবদ্ধ চৰিত্ৰ। চান্দো সদাগৰে যেতিয়া সপ্তডিঙা মধুকৰ লৈ বহিঃ সমুদ্ৰত বাণিজ্যলৈ গৈছিল তেতিয়া তাতে মাঝিসকলৰ ভূমিকা আছিল যথেষ্ট। প্ৰধান নাবিকজন বাণিজ্য যাত্ৰাত সদাগৰৰ পৰামৰ্শদাতাও। বিচক্ষণতাৰ লগতে পথৰ বিপদ তেওঁ নিবাৰণ কৰে, দূৰ-দেশৰ জনমণ্ডলীৰ বিচিত্ৰ আচাৰ-আচৰণৰ পৰিচয় দি সদাগৰক এটি সফল বাণিজ্যৰ ফালে পৰিচালিত কৰে।

মনসা কাব্যত দলবদ্ধ মাঝিসকলক অৱলম্বন কৰি কিঞ্চিৎ কৌতুক ৰস পৰিৱেশন কৰা হৈছে। দক্ষিণ পাটনত বাণিজ্য যাত্ৰাৰ সময়ত মনসাৰ কোপত চান্দো সদাগৰৰ সাতখন নাওঁ ডুব যোৱাত নৌকা চলানাত পাৰ্গত মাঝিসকলে কান্দিবলৈ ধৰে—

মাথে হাথ দিয়া কান্দে যতেক বাঙ্গাল।

সকলি বুঢ়িল জল হইনু কাঙ্গাল।।

পোস্ত হোলা ভাস্যা গেল, ছাক্‌নার কানি।

আর বাঙ্গাল বলে গেল ছিড়া কাথাখানি।।

ধুলায় লোটায়া কান্দি আর বাঙ্গাল বলে।

সাত গাঠ্যা টোনাখানি ভাস্যা গেল জলে।।^{৬৭}

তুচ্ছাতিতুচ্ছ বস্তুৰ কাৰণে মাঝিসকলৰ এনে ধৰণৰ আকুতিয়ে কৰুণ বসৰ পৰিৱৰ্তে কৌতুকবসৰ প্ৰকাশ কৰিছে। কাৰণ পানীত ডুব যোৱাৰ সময়ত সিহঁতে জীৱনৰ তুচ্ছ বস্তুবোৰ ডুব যোৱাৰ কাৰণে যিমান কাতৰ হৈছে, প্ৰাণ যোৱাৰ ভয়তো সিমান কাতৰ নহয়। এনেদৰেই মাঝিসকলৰ জৰিয়তে মনসা কাব্যত কৌতুক বসৰ সৃষ্টি কৰিছে।

নাৰী চৰিত্ৰ

মনসা :

মনসা কাব্যত বিশেষভাৱে প্ৰাধান্য লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা দৈৱী চৰিত্ৰসমূহৰ ভিতৰত মনসা-পদ্মা-বিষহৰী অন্যতম। দৈৱী চৰিত্ৰ হ'লেও মনসা চৰিত্ৰত মানৱীয় গুণ-দোষ আদিৰ সমাৱেশ দেখা যায়। শিৱপুত্ৰী মনসা অলৌকিক শক্তিৰ অধিকাৰিণী হ'লেও মানৱীয় দুৰ্বলতাৰ পৰিসীমা অতিক্ৰম কৰিব পৰা নাই। সাধাৰণ মানৱৰ দৰে তেওঁৰ চৰিত্ৰটোত ঈৰ্ষা, প্ৰতিশোধপৰায়ণতা, ছলনাপ্ৰিয়তা, ত্ৰুৰতা আদি দুৰ্বলতাৰ পৰিস্ফুৰণ ঘটিছে। পদ্মাৰ ভূমিকা কেৱল নিজকে দেৱীৰূপে আত্মপ্ৰতিষ্ঠাৰ হীন প্ৰচেষ্টা, কাৰ্যকলাপ আৰু প্ৰতিশোধমূলক ব্যৱস্থাত প্ৰধানকৈ সীমাবদ্ধ। চান্দো সদাগৰৰ পৰা পূজা পাবলৈ তেওঁ চক্ৰান্ত, ছলনা, প্ৰতিশোধ, মায়া সকলোৰে সহায় লৈছে। চান্দোক প্ৰতিৰোধ কৰিবলৈ বাৰে বাৰে তেওঁ মনুষ্যসুলভ দুৰ্বলতা আৰু নীচতাৰ বশৱৰ্তী হৈছে। অৱশ্যে পদ্মাৰ এনে কুটিল কাৰ্যকলাপৰ অন্তৰালত তেওঁৰ ব্যক্তিগত জীৱনৰ ক্ষোভ তথা কাৰুণ্য নিহিত হৈ আছে। পদ্মাৰ জন্ম কাহিনীয়ে সেই কথাৰ প্ৰমাণ দিয়ে। পদ্মাৰ মাতৃ নাই। বহুক্ষেত্ৰত উদাসীন পিতৃ শিৱৰ স্নেহৰ পৰাও বঞ্চিত। সতীয়া মাক চণ্ডীৰ পৰাও তেওঁ যথাযথ মৰম-স্নেহ পোৱা নাই, বৰং পদ্মাক শত্ৰু হিচাপেহে গণ্য কৰি বাৰে বাৰে বিদ্বেষ প্ৰকাশ কৰিছে। চণ্ডীয়েই পদ্মাক হাতৰ খাৰুৰে প্ৰহাৰ কৰি এটা চকু কণা কৰিছে, চান্দোক হেমতাল প্ৰদান কৰি মনসাৰ কঁকাল ভাঙিছে। তাতেই ক্ষান্ত নাথাকি পদ্মাৰ বিয়াত স্বামীৰ লগত বিচ্ছেদ ঘটাবলৈ আৰুদি কৰিছে আৰু বহু ক্ষেত্ৰত মহাদেৱক লগাই ভঙাই মনসাক প্ৰাপ্য অধিকাৰৰ পৰা বঞ্চিত কৰিছে ফলত মনসাই নিজকে দেৱী হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ সংগ্ৰাম কৰিবলগীয়া

হৈছে। এনে তিক্ততাপূৰ্ণ অভিজ্ঞতাই পদ্মাক প্ৰতিশোধমূলক আচৰণৰ বশৱৰ্তী হ'বলৈ বাধ্য কৰাইছে।

মৰ্ত্যত পূজা পোৱাৰ উদ্দেশ্যে মনসা দেৱীয়ে বহুতবাৰ চান্দো সদাগৰৰ ওপৰত আক্ৰমণ কৰিছে। বাণিজ্য যাত্ৰাত ডুবাই দি চান্দোৰ পৰা পূজা আদায়ৰ চেষ্টা কাব্যৰ সূচনাতেই দেখা গৈছে—

নিরন্তর বলে মোরে কানিচেষ্ট মুড়ি।
বিপাকে উহাৰ আজি ভরা কর বুড়ি।।
তবে জানি মোর পূজা করে সওদাগর।
অবিলম্বে ডাকিল যতেক জলধর।।^{৬৮}

মনসাৰ ষড়যন্ত্ৰত বিপৰ্যস্ত চান্দোই ক্ষুধা নিবৃত্তিৰ কাৰণে ভিক্ষাৰ পথ বাছি লৈছিল। কুচক্ৰী মনসাই সেই ভিক্ষালব্ধ আহাৰ হৰণৰ কাৰণেও দ্বিধা কৰা নাই। চান্দোই কাঠ কাটি আহাৰ সংগ্ৰহৰ পথ বাছি লোৱাৰ পিছতো তেওঁ মনসাৰ কোপত পৰিছে। কাঠ কটাৰ সময়ত হনুমানে তেওঁৰ কাঠৰ বোজাৰ ওপৰত জাপ দিছে মনসাৰ নিৰ্দেশত। ইয়াৰ উপৰি পথভ্ৰষ্ট চান্দোই ব্ৰাহ্মণৰ ঘৰত আশ্ৰয়প্ৰাৰ্থী হোৱাত ব্ৰাহ্মণে তেওঁক অপৰিষ্কাৰ কৃষিক্ষেত্ৰ পৰিষ্কাৰৰ বাবে নিয়োজিত কৰিছে। মনসাৰ মায়াত চান্দোই তাত ধান উৎপাদন কৰিছে। ইয়াৰ ফলত তেওঁ ব্ৰাহ্মণৰ ৰোষাণলত পৰিছে। বহু বিপৰ্যয়ৰ মাজত চান্দোই স্বগৃহত উপস্থিত হোৱাত মনসাৰ ছলনাতেই তেওঁ প্ৰহতও হৈছে। তেওঁৰ উপস্থিতিৰ পূৰ্বেই মনসাই দৈৱজ্ঞ সাজি তাত উপস্থিত হৈছে আৰু গণনাৰ ভাও ধৰি চুৰিৰ পূৰ্বাভাস দেখুৱাই চান্দোক ভৃত্যৰ হাতে প্ৰহত কৰাইছে। এইদৰে বাৰে বাৰে মনসাৰ অত্যাচাৰী পৰিকল্পনা চান্দোৰ ওপৰত নামি আহিছে।

কেৱল মাত্ৰ কষ্ট দিয়াতে মনসাৰ অত্যাচাৰ সীমাবদ্ধ নাছিল। মনসাই পূজা আদায়ৰ কাৰণে ছলে-বলে-কৌশলে চান্দোৰ পৰা মহাজ্ঞান হৰণ কৰি ধনস্তুৰিক বধ কৰাইছে আৰু চান্দোৰ ছয় শিশু পুত্ৰক আহাৰৰ লগত বিষ মিহলাই হত্যা কৰিবলৈও মনসাৰ দ্বিধা হোৱা নাই। চান্দোৰ শেষপুত্ৰ লখিন্দৰকো কালিনাগৰ দ্বাৰা দংশন কৰাই নিজ প্ৰতিশোধ চৰিতাৰ্থ কৰিছে। লোহাৰ বাসৰত নৱ বিবাহিতা বেউলাক বৈধব্যৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব পৰা নাই—

বিস্তর তপ কৰি আমি তোমাকে পাইলোহো স্বামী
মনে বৰ হৈলতো ভাৰসা।
পাপিষ্ঠীৰ কৰ্ম ফলে তোমাক কাল নাগে খাইলে
সৰ্বনাশ কৰিলা মনসা।।^{৬৯}

গতিকে পীড়ার পৰা হত্যা-পূজা আদায়ৰ কাৰণে মনসাই একো বাদ দিয়া নাই।

কাব্যখনত মনসাৰ দ্বিধাশ্রস্ত মনোভাবো দেখা গৈছে। যেতিয়া সংকট উপস্থিত হৈছে তেতিয়া প্ৰায়েই মনসাই নেতাৰ পৰামৰ্শ মানি চলিছে। চান্দোৰ বাণিজ্যৰ নাও ডুবুৱাৰ পৰা লখিন্দৰৰ মৃত্যু প্ৰায় সমস্ত ক্ষেত্ৰতে মনসাই নেতাৰ লগত পৰামৰ্শ কৰিছে। চান্দোৰ বাণিজ্য যাত্ৰাৰ সময়ত মনসাই নেতাৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি পৰিকল্পনা কৰিছে। ধন্বন্তৰি বধ, চান্দোৰ ছয় পুত্ৰৰ প্ৰাণ লোৱাৰ সময়তো মনসাই নেতাৰ উপদেশ মানিছে—

নেতাৰ হাতে পদ্মাৱতী পাইয়া উপদেশ।

প্ৰভাতে সময়ে পদ্মা ধৰে নটীৰ বেশ।।^{৯০}

চান্দোই যেতিয়া কাঠ কাটি আহাৰ সংগ্ৰহ কৰাৰ বাবে সচেপ্ত হৈছে তেতিয়া মনসাই নেতাৰ ওচৰত পৰামৰ্শ বিচাৰিছে। পৰামৰ্শৰ পিছত মনসাই হনুমানকে চান্দোৰ কাঠৰ বোঝাৰ ওপৰত জাঁপ দিবলৈ কৈছিল। ইয়াৰ পিছত লখিন্দৰক সৰ্প দংশনত হত্যাৰ চেষ্টাত এটাৰ পিছত এটাকৈ পঠোৱা সাপ উভটি নাহিলে মনসাই আৰু নেতাৰ পৰামৰ্শ বিচাৰে। মুঠতে মনসাই যেতিয়াই কৰ্তব্য স্থিৰ কৰিব পৰা নাই তেতিয়াই নেতাৰ শৰণাপন্ন হোৱা দেখা গৈছে। মনসাক বহুবাৰ দিশহাৰা অৱস্থাৰ পৰা নেতাই উদ্ধাৰ কৰিছে।

মনসাৰ সমস্ত কাৰ্যকলাপেই সংঘটিত হৈছে মৰ্ত্যত পূজা প্ৰচাৰৰ লক্ষ্যত। মনসাই চান্দোক অত্যাচাৰৰ উপৰি অত্যাচাৰ কৰিলেও তেওঁৰ প্ৰাণ ল'ব বিচৰা নাই। কাৰণ চান্দোৰ পৰা পূজা নেপালে মৰ্ত্যত তেওঁৰ পূজা প্ৰচাৰিত নহ'ব। মূৰত কাঠৰ ভাৰ লৈ যাওঁতে চান্দোৰ কাঠৰ বোঝাৰ ওপৰত মনসাই হনুমানক জঁপিয়াব দিছে যদিও মৰ্ত্যত পূজা প্ৰচাৰ নহ'ব বুলি অধিক ভাৰ নিদিবলৈ অনুৰোধ জনাইছিল। গতিকে স্বাৰ্থপৰতা মনসাৰ মাজত যথেষ্ট মাত্ৰাত দেখা গৈছে।

মনসা কাব্যৰ শেষ পৰ্বত মনসাই কপটতাৰো আশ্ৰয় লৈছে। বেউলাই দেৱতাসকলক নৃত্যগীতেৰে সন্তুষ্ট কৰাত শিৱই মনসাক মাতি পঠিয়াইছে। মনসাই তেতিয়া চান্দো সদাগৰ আৰু বেউলাক চিনি নাপাওঁ বুলি কৈছিল আৰু পিছত তাতেই তেওঁ সকলোৰে ওচৰত মূৰ দোৱাইছে। এই দৃশ্য দেখি সকলো দেৱতাই হাঁহিব ধৰিলে।

যি পূজা আদায়ৰ কাৰণে মনসাৰ আপ্ৰাণ চেষ্টা সেই পূজা প্ৰাপ্তিৰ সময়ত তেওঁৰ মাজত চান্দোৰ প্ৰতি ভয় সমানভাৱেই ক্ৰিয়াশীল আছিল—

যদি মোৰ পূজা কৰিবে চান্দ বান্যা।

হেঁতালৈ বাডি গাছি আগে ফেল টান্যা।।^{৯১}

এই উজ্জ্বল পিছত মনসাৰ দৈৱী মাহাত্ম্যৰ আৰু অৱশিষ্ট নাথাকে। মনসাই প্ৰতিহিংসা গ্ৰহণত তৎপৰ হ'লেও তেওঁৰ সহানুভূতি আৰু মমত্বৰো কিছু নিদৰ্শন পোৱা যায়। জালো-মালো, মালিনী আৰু তেওঁৰ দুই পুত্ৰ আনকি কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত চান্দোৰ প্ৰতিও তেওঁ কৃপা বৰ্ষণ কৰিছে। চান্দোৰ পৰা পূজা পোৱাৰ আগতে তেওঁৰ সপ্তডিঙা ডুব যোৱাৰ সময়ত ফুল পেলাই দি চান্দোৰ প্ৰাণৰক্ষাৰ চেষ্টা কৰিছে। এই ক্ষেত্ৰত চান্দোক জীয়াই ৰাখি তেওঁৰ পৰা পূজা পোৱা দৈৱীৰ উদ্দেশ্য হ'লেও চান্দোৰ প্ৰতি মমত্বও প্ৰকাশ পাইছে।

ভক্তৰ আনুগত্য লাভৰ কাৰণে বা ভক্তক কৃপা কৰাৰ কাৰণে দেৱতাসকলে বহুক্ষেত্ৰত ছদ্মবেশ ধাৰণ কৰাৰ দৰে মনসায়ো বিভিন্ন পৰিস্থিতিত ছদ্মবেশ ধাৰণ কৰে। শিৱৰ লগত প্ৰথম সাক্ষাতৰ সময়ত সুন্দৰী ললনাৰ বেশ, ৰাখালসকলক ছলনা কৰাৰ কাৰণে ব্ৰাহ্মণীৰ বেশ, জালো-মালোক ছলনা কৰিবলৈ ব্ৰাহ্মণীৰ ছদ্মবেশ, চান্দোৰ মহাজ্ঞান হৰণৰ কাৰণে নটীৰ বেশ, মালিনীৰ দুই পুত্ৰৰ প্ৰাণদানৰ কাৰণে অতিশয় বৃদ্ধাৰ বেশ, মালিনীৰ বেশত ধন্বন্তৰিক ছলনা, ব্ৰাহ্মণীৰ বেশত ধন্বন্তৰিৰ স্ত্ৰী কমলাৰ লগত সখ্যতা স্থাপন ইত্যাদি বিভিন্ন পৰিৱেশত মনসাই ভিন ভিন বেশ ধাৰণ কৰিছে।

মুঠতে শিৱ কন্যা মনসা, মনসা কাব্যত মানৱ সন্তানৰ ওচৰত প্ৰাণৰ ভয়ত শংকিত। এই কাব্যত দৈৱী মনসাৰ মাজত ষড়যন্ত্ৰমূলক মনোভংগী, দ্বিধাগ্ৰস্ততা, কপটতা, স্বার্থপৰতা, প্ৰহাৰভীতি প্ৰভৃতি মনুষ্যোচিত চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য যথেষ্ট মাত্ৰাত ত্ৰিাশীল আছিল। এই সমস্ত চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্যই মনসাৰ দেৱত্বৰ পথত অন্তৰায় হৈ পৰিছে।

চণ্ডী :

মনসা কাব্যৰ দৈৱী চৰিত্ৰসমূহৰ ভিতৰত চণ্ডী চৰিত্ৰটোও নিশ্চিতভাৱে বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ। দৈৱী চৰিত্ৰ হ'লেও কিন্তু স্বভাৱ আৰু আচৰণ বৈশিষ্ট্যত তেওঁ একেবাৰে সাধাৰণ মানুহ; কামনা-বাসনা, দুখ-শোক, হিংসা-বিবাদ, সুখ-আনন্দ এই সকলোৰে উৰ্ধ্বত নহয়। চণ্ডী শিৱৰ গৃহিণী, মনসাৰ বিমাতা।

সতিনীৰ প্ৰতি ঈৰ্ষা, শিৱ চৰিত্ৰত অবিশ্বাস আৰু মনসাৰ প্ৰতি বিদ্বেষ— এই তিনিটাই চণ্ডী চৰিত্ৰৰ মানৱীয় দুৰ্বলতা। গংগা শিৱৰ পত্নী। গংগাৰ প্ৰতি চণ্ডীৰ সপত্নী ঈৰ্ষা কথাই-কামে প্ৰকাশ নোপোৱাকৈ থকা নাই। শিৱ বহু পত্নীক হ'লেও তেওঁ পৰস্ত্ৰীৰ প্ৰতি আসক্ত। শিৱৰ এই দুৰ্বলতাৰ প্ৰতি চণ্ডী সততে সজাগ। পুষ্পধাৰীলৈ যোৱাৰ বাটতো চণ্ডীয়ে শিৱক ভৎসনা কৰিছে। তেনেদৰে বেউলাই দেৱপুৰীত নৃত্য কৰাৰ প্ৰসংগতো চণ্ডীয়ে শিৱক তিৰস্কাৰ কৰিবলৈ পাহৰা

নাই—

চণ্ডি বোলে ভাঙ্গাৰা তোৰ বুদ্ধি বিপৰিত।
 আমাৰ ঘৰে ভাত নাই তোমাৰ নৃত্য গিত।।
 পৰস্পিক লৈয়া তুমি কৰা নৃত্য গিতে।
 উপবাসে প্ৰাণ জাই পেট পোৰে তাতে।।^{৭২}

চণ্ডী শিৱতকৈ বহুবেছি বুদ্ধিমত্তাৰ অধিকাৰী। তাৰ কাৰণেই তেওঁৰ সন্দেহ প্ৰৱণতা বেছি। তেওঁৰ স্বামীয়ে যেতিয়া বিশেষ কৰি ফুলৰ পাচিত হাত দিবলৈ নিষেধ কৰাত তেতিয়া স্বাভাৱিক ভাবেই চণ্ডীৰ কৌতূহল বৃদ্ধি পালে। ফুলৰ মাজত সুন্দৰী মনসাক দেখি সপত্নী বুলি ভাবি দেৱী ক্ৰোধত জ্বলি উঠিল। শিৱই মনসাৰ পৰিচয় দিয়াতো সতীয়া কন্যা মনসাৰ প্ৰতি চণ্ডীৰ বিদ্বেষভাৱে যে সুতুংগত উপনীত হৈছিল তাৰ স্পষ্ট প্ৰমাণ পোৱা যায় চণ্ডীয়ে হাতৰ কংকণ প্ৰহাৰ কৰি পদ্মাৰ চকু এটা কণা কৰাৰ জৰিয়তে। এয়া বিমাতাৰ দুৰ্ব্যৱহাৰ নহয়, চূড়ান্ত নিষ্ঠুৰতা। শিৱৰ নিৰ্বুদ্ধিতা আৰু চণ্ডীৰ বিবেচনাৰ অভাৱত চণ্ডী-মনসাৰ দ্বন্দ্বই তীব্ৰ আকাৰ ধাৰণ কৰিছে। পদ্মাৰ প্ৰভাৱ, পয়োভৰ আৰু জনপ্ৰিয়তা ক্ৰমশঃ বাঢ়ি অহা দেখি ঈৰ্ষান্বিতা হৈ চণ্ডীয়ে চান্দো সদাগৰৰ জৰিয়তে মনসাক প্ৰহাৰ কৰিছে আৰু লখিন্দৰক বধ কৰোৱা বাবে চণ্ডীয়ে মনসাক ভৎসনা কৰিছে।

সমুদ্ৰ মস্থনত গৰল পানত শিৱই চেতনা হেৰুওৱা কথা নাৰদৰ মুখত শুনি চণ্ডীয়ে কপালত আঘাত কৰি উচ্চস্বৰত কান্দিবলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ এই দুখ স্বামীৰ প্ৰতি ঐকান্তিক প্ৰেমৰেই প্ৰকাশ। শিৱৰ প্ৰতি আন্তৰিকতা থকাৰ কাৰণেই দেৱী সদায় সতিনী আশংকাত চিন্তান্বিত হৈ থাকে। শিৱৰ প্ৰাণৰ কাৰণে নিজৰ মৃত্যুকামনাও কৰিছে। আনকি শিৱৰ কাৰণে দেৱী মনসাকো স্মৰণ কৰিছে। দেৱতাসকলৰ অনুৰোধত শেষ পৰ্যন্ত মনসাই শিৱৰ চেতনা ঘূৰাই আনিলে যদিও মনসাই পূৰ্বঘটনা পাহৰা নাছিল। তেওঁ প্ৰতিশোধ লোৱাৰ কাৰণে চণ্ডীক জুইৰ মাজলৈ ঠেলি দিলে ফলত মনসাৰ এটি চকু নষ্ট হোৱাৰ দৰে চণ্ডীয়েও এটি দন্ধচিহ্ন চিৰকাল বহন কৰিছে। ফলত মনসা-চণ্ডীৰ বিৰোধৰ অৱসান নহ'ল আৰু এক প্ৰতিশোধ স্পৃহা মনত ৰাখিলে চণ্ডীয়ে, পাহৰি গ'ল মনসাই তেওঁৰ জীৱন দান কৰিছে বুলি। চণ্ডীৰ মনসা বিদ্বেষৰ চূড়ান্ত পৰিচয় পোৱা যায় পদ্মাৰ বিবাহৰ সময়ত। নাৰদক তেওঁ কৈছে—

জন্মৰ নাহিক স্থিতি, কেবা মাতা পিতা।
 ভিখাৰী ভাঙ্গড় কহে আমাৰ দুহিতা।।
 ঠেলিয়া পেলায় মোৰে জ্বলন্ত আনলে।

তবু ত দুহিতা তारे लाजहीन बले।।^{१३}

মনসাক কন্যা বুলি স্বীকাৰ কৰা নাই চণ্ডীয়ে। চণ্ডীয়ে বিবাহৰ সময়ত মনসাক বিপাকত পেলোৱাৰ কাৰণে যড়যন্ত্ৰ কৰি পুষ্পৰ শয্যাৰ পৰা জৰৎকাৰক মুনিক পলাবলৈ বাধ্য কৰে। মনসাৰ স্বামী ভয়তে পলাই ক্ষীৰোদ সাগৰত শঙ্খিনীৰ উদৰত আত্মগোপন কৰে। নিদ্ৰাভংগ মনসাই জৰৎকাৰক নেদেখি ক্ৰন্দনৰত হ'ল আৰু চণ্ডী অভীষ্ট সিদ্ধিৰ আনন্দত আত্মহাৰা হ'ল।

কলৰ ভেলত মৃত লখিন্দৰক লৈ বেউলাই স্বৰ্গলৈ গৈ দেৱতাসকলৰ আগত সকলো কথা সবিস্তাৰে কোৱাত মনসাৰ এই নিষ্ঠুৰতা আৰু প্ৰতিহিংসাপৰায়ণতাক সমৰ্থন কৰা নাই। দেৱী চণ্ডীয়েও মনসাক সমালোচনা কৰাৰ এনে সুযোগ হাতৰ পৰা এৰি নিদিলে। স্বামীক মনসাৰ বিৰুদ্ধে উত্তেজিত আৰু মনসাক সকলোৰে আগত লাজ দিয়াই এই ক্ষেত্ৰত চণ্ডীৰ উদ্দেশ্য।

মুঠতে মনসা-চণ্ডীৰ দ্বন্দ্ব প্ৰথমৰ পৰা শেষ পৰ্যন্তলৈ আছিল যে সেয়া এই সকলো ঘটনাৰ পৰা স্পষ্ট বুজা যায়। ইয়াৰ মূলত আছে মনসাৰ প্ৰতি চণ্ডীৰ হিংসা, বিদ্বেষ উপেক্ষা, বিৰক্তি আৰু একেবাৰে সহ্য নকৰাৰ মানসিকতা। মনসাৰ প্ৰতি চণ্ডীয়ে স্নেহসুলভ আচৰণ কৰা নাই, তেওঁক প্ৰহাৰ কৰিছে, ঘৰৰ পৰা বাহিৰ কৰি দিছে, কন্যা বুলি স্বীকাৰ কৰা নাই আৰু প্ৰয়োজনত তেওঁক ব্যৱহাৰ কৰিছে। সকলো মিলি বাস্তৱ সমাজৰ অধিকাংশ ক্ষেত্ৰত বিমাতাৰ লগত সন্তানৰ সম্পৰ্কৰ পৰিচিত চিত্ৰই চণ্ডী-মনসাৰ সম্পৰ্কৰ দ্বাৰা চিত্ৰিত কৰিছে মনসা কবিসকলে।

সোনেকা :

মনসা কাব্যৰ আৰু এটি গুৰুত্বপূৰ্ণ নাৰী চৰিত্ৰ হ'ল সোনেকা। ইয়াত তেওঁ পত্নী, মাতৃ আৰু শাঙ্কৰূপে নিজ নিজ ভূমিকা পালন কৰিছে। জননী আৰু শাঙ্কী সত্ত্বাৰ দ্বন্দ্ব চৰিত্ৰটিত ভিন্ন মাত্ৰাত প্ৰতিফলিত হৈছে। তেওঁৰ মাজত সংস্কাৰ পালনৰ প্ৰতি উৎসাহও লক্ষ্য কৰা গৈছে।

সোনেকা চান্দো সদাগৰৰ পত্নী। সদাগৰ পত্নী সোনেকা পতিনিষ্ঠ সতী। স্বামীৰ কল্যাণেই তেওঁৰ কল্যাণ। স্বামী, সন্তান আৰু সংসাৰৰ সামগ্ৰিক মঙ্গলচিন্তাত তেওঁৰ মন সদায় চিন্তিত। সেই কাৰণে স্বামীৰ মনসা বিদ্বেষত তেওঁ সম্পূৰ্ণৰূপে সমৰ্থন দিয়া নাই। বাৰে বাৰে শংকা প্ৰকাশ কৰিছে আৰু ভয়-ভাবনাত চিন্তিত। সংসাৰৰ কল্যাণৰ কাৰণেই তেওঁৰ মনসাৰ পূজাৰ প্ৰতি আগ্ৰহ। গতিকে বিপদৰ পৰা ৰক্ষা কৰা এজনী পত্নীৰ কৰ্তব্যৰ মাজতেই পৰে। সেইফালৰ পৰা সোনেকা অৱশ্যেই দায়িত্বশীল। জালো-মালোৰ মাকৰ পৰা সোনেকাই মনসা পূজাৰ কথা জানি লৈ পূজা কৰিবলৈ আগ্ৰহী হ'ল। জালো-মালোৰ মাকে কোৱা স্বত্বেও সদাগৰক কটাক্ষ কৰি সোনেকাই মনসা পূজা কৰিবলৈ ধৰাত চান্দোৰ ৰুদ্ৰমূৰ্তি দেখি সোনেকা ভয়তে পলাল। মুখেৰে

যিমনেই সাহস নেদেখুৱাওক কয়, সোনেকাৰ আচৰণত সাধাৰণ নাৰীৰ অসহায়তাই প্ৰকাশিত। স্বামীৰ ইচ্ছাতেই সংসাৰ চলে আৰু চলিত হয়। সোনেকাৰ অনুৰোধ-অনুনয়তো সদাগৰৰ সিদ্ধান্তৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা নাই।

মাতৃৰূপে সোনেকাই বাৎসল্যসুখ আৰু পুত্ৰৰ মৃত্যুজনিত শোক উভয়ে ভোগ কৰিছে। লখিন্দৰৰ জন্মৰ পিছত সোনেকাৰ মাজত চিৰন্তন মাতৃকুলৰ ন্যায় স্বভাৱসিদ্ধ প্ৰতিক্ৰিয়া লক্ষ্য কৰা গৈছে। জন্মৰ পিছত মাতৃ সোনেকাই লখিন্দৰক বুকুৰ মাজত লৈ চুম্বন কৰিব ধৰিলে। ডাঙৰ হোৱাত ভৱিষ্যৎ মংগলৰ কাৰণে সোনেকাই লখিন্দৰক শাসনো কৰিছে। লখিন্দৰে লগৰীয়াৰ লগত কাজিয়া কৰিলে সোনেকাই অন্যান্য মাতৃৰ দৰে তেওঁক গালিও পাৰিছে।

সোনেকাই পুত্ৰ শোক পাইছে লখিন্দৰৰ জন্মৰ আগত। তেওঁ এই মৰ্মাস্তিক ঘটনাৰ কাৰণে নিজৰ ভাগ্যকে দোষাৰোপ কৰিছে—

আমি অভাগিনি দিৱস ৱজনি
কান্দি ছটি পুত্ৰশোকে।
মনে মনে পুড়ি ছয় ছয় ৱাড়ি
তুষেৰ সাঁজাল বুকো।।^{৭৪}

সোনেকা কেৱল পুত্ৰশোকতেই কাতৰ নহয়, বোৱাৰীৰ প্ৰতিও সহানুভূতিশীল। বিধৱা বোৱাৰীৰ বেদনাই তেওঁকো দক্ষ কৰে। এয়া তেওঁৰ জননী সত্তাৰেই পূৰ্ণ প্ৰকাশ। পৰৱৰ্তী সময়ত লখিন্দৰৰ মৃত্যুত সোনেকাৰ মানসিক ভাৰসাম্য স্থিৰে থকা নাই। এই মৃত্যুৰ কাৰণে তেওঁ বেউলাকে দায়ী কৰিছে আৰু তেওঁক তীব্ৰ ভাষাত আক্ৰমণ কৰিছে। কনিষ্ঠ পুত্ৰৰ মৃত্যুৰ পিছত সোনেকাৰ শাৰ্ছসত্ত্বা কঠোৰ হৈ পৰিছে। এই সময়ত তেওঁ বেউলাক তীব্ৰ ভাষাত তিৰস্কাৰ কৰিছে—

সনকা কান্দিয়া দেয় বেহুলাকে গালি।
সিথাঁৰ সিন্দুৱে তোর না পড়িল কালি।।
পরিধান বস্ত্ৰে তোর না পড়িল মলি।
পায়ের আলতায় তোর না পড়িল ধূলি।।
খণ্ড কপালিনী তুই বেহুলা চিৰু নদাঁতি।
বিভা দিনে খাইলি পতি না পোহাইল ৱাতি।।^{৭৫}

পুত্ৰ শোকত কাতৰ মাকৰ ওচৰত এনে প্ৰতিক্ৰিয়া অস্বাভাৱিক নহয়। সেয়া পুত্ৰহাৰা জননী সোনেকাৰ হৃদয় বিদাৰক কৰুণ ক্ৰন্দন। সোনেকা পুত্ৰহাৰা মাতৃৰ কৰুণ প্ৰতিমূৰ্তি। ইয়াৰ পিছত অৱশ্যে মৃত লখিন্দৰক জীৱিত কৰাৰ লক্ষ্যত বেউলাই কলৰ ভেলত ভাহি যাব বিচৰাত সোনেকাই তেওঁক এই পদসংকুল যাত্ৰাত অকলে যাব দিব বিচৰা নাই।

শাহ সোনেকাৰ এই প্ৰতিক্ৰিয়াত দায়িত্বশীলতাৰ ছাপ লক্ষ্য কৰা যায়। কিন্তু অবিচলিত বেউলাই যেতিয়া তেওঁৰ ওচৰত চাৰিটি নিদৰ্শন ৰাখি যাত্ৰাৰ কাৰণে উদ্যত হ'ল তেতিয়া সোনেকাৰ মাতৃহৃদয়ৰ স্নেহোচ্ছ্বাস আৰু ৰুদ্ধ কৰি ৰাখিব নোৱাৰিলে।

গৃহকত্ৰী ৰূপে সোনেকাৰ দায়িত্বশীলতা অনস্বীকাৰ্য। বাণিজ্য যাত্ৰাত ডুবগৈ চান্দেই দীৰ্ঘদিন স্বগৃহলৈ উভতিবলৈ সক্ষম হোৱা নাই। চান্দেৰ অনুপস্থিতিৰ এই সময়ত লখিন্দৰৰ লালন-পালন সহ যাৱতীয় দায়-দায়িত্ব সোনেকাই পালন কৰিবলগীয়া হৈছিল। পৰৱৰ্তীকালত লখিন্দৰৰ বিবাহৰ প্ৰাক্কালত তেওঁ ঘটক জনাৰ্দনৰ পৰা পাত্ৰীৰ বয়স, লক্ষণ ইত্যাদিৰ খবৰ ল'বলৈ পাহৰা নাই। গতিকে গৃহকত্ৰী ৰূপে সোনেকা যথেষ্ট সচেতন আছিল।

সোনেকাই বিভিন্ন লোকাচাৰো পালন কৰিছে। লখিন্দৰৰ জন্মৰ পূৰ্বে সোনেকাই ঝেউয়া চেড়িৰ পৰা সাধভক্ষণৰ দিনক্ষণ জানি লৈছে। ঝেউয়া চেড়িয়া সাধভক্ষণ পৰ্ব সুন্দৰভাৱে সম্পন্ন কৰিছে। লখিন্দৰৰ জন্মৰ পিছত সোনেকাই 'ষাটিকা' অৰ্থাৎ ছয় দিনত নানা দ্ৰব্য আনি ষষ্ঠীপূজা পালন কৰিলে। ছয়মাহত অন্ন প্ৰাশনৰ আয়োজনো কৰিলে। এই সকলো সংস্কাৰ সোনেকাই বিশ্বস্ততাৰে পালন কৰিছে।

মুঠতে মনসা কাব্যত সোনেকা চৰিত্ৰটি মমতা, বাৎসল্য, কৰ্তব্য আৰু ভক্তিনিষ্ঠ সকলো ফালৰ পৰাই বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। সমগ্ৰ কাব্যখনত চন্দ্ৰধৰ-মনসাৰ দ্বন্দ্বত সোনেকাৰ ভূমিকাও কম নাছিল। পৰিস্থিতি অনুযায়ী প্ৰতিক্ৰিয়া সোনেকা চৰিত্ৰটিৰ স্বভাৱধৰ্ম।

বেউলা :

মনসা কাব্যৰ নাৰী চৰিত্ৰবোৰৰ ভিতৰত বেউলা চৰিত্ৰটো সকলোতকৈ স্বতন্ত্ৰময়ী। সমগ্ৰ কাব্যত খুব কম পৰিসৰতেই বেউলাৰ উপস্থিতি তথাপি এই কম পৰিসৰতে চৰিত্ৰটিৰ তৎপৰ ভূমিকা অসামান্য হৈ উঠিছে। শাহে ৰজাৰ কন্যা বেউলাৰ কাৰণেই এই কাব্যৰ সুখকৰ পৰিসমাপ্তি ঘটিছে অৰ্থাৎ বেউলাৰ কাৰণেই চন্দ্ৰধৰে মনসা পূজা কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল। দৃঢ় মনোভংগী, সহনশীলতা, পতিভক্তি, প্ৰত্যুৎপন্নমতি সম্পন্ন, নৃত্য-গীত বিশাৰদাই চৰিত্ৰটোক অসাধাৰণলৈ উন্নীত কৰিছে।

গুণৱতী বেউলাৰ ৰূপো আছিল অসাধাৰণ। বিভিন্ন সময়ত তেওঁৰ ভূৱনমোহিনী ৰূপৰ বৰ্ণনা কৰিছে কবিসকলে। বেউলা-লখিন্দৰৰ বিবাহৰ সম্বন্ধ কৰাৰ সময়ত ঘটক জনাৰ্দনে বেউলাৰ ৰূপৰ বৰ্ণনা কৰিছে—

জলদ নিন্দিত কেশভাৱ।

কন্যা পতিব্ৰতা বটে লোটন লম্বিত পৃষ্ঠে
তুলনা দিবাৰ নাহি আৱ।।

গজেন্দ্ৰ গামিনী ৰামা ৰূপে যেন তিলোত্তমা
বেছলা নাচনি তাৱ নাম।

বাৱো মাসে বাৱো ব্ৰত পুণ্য তিথি কৰে কত
দেৱকাৰ্য কৰে অবিশ্ৰাম।।^{৭৬}

জননাৰ্দনে বেউলাক স্বৰ্গৰ বিদ্যাধৰীৰ লগত তুলনা কৰিছে আৰু কৈছে উৰ্বশী অপ্সৰী সদৃশ বেউলাৰ গুণো আছিল লক্ষ্মীৰ দৰে।

বেউলাৰ ধৰ্মনিষ্ঠাও আছিল চকুত পৰা বিধৰ। বাৰ মাহত বাৰটা ব্ৰত পালন কৰা তেওঁৰ ধৰ্মনিষ্ঠাৰে অংগ। অবিৰত দেৱকাৰ্যত বত বেউলাৰ যে আন্তৰিক ধৰ্মবোধ আছিল সেই কথা সহজেই অনুধাৱন কৰা যায়।

বেউলাৰ সৌজন্যবোধও আছিল যথেষ্ট। ঘটক জননাৰ্দন উপস্থিত হোৱাত তেওঁক পানী আৰু পিৰা দি অভ্যৰ্থনা জনাইছিল বেউলাই আৰু লগে লগে প্ৰণামো কৰিছিল। চান্দো সদাগৰে বেউলাক চাবলৈ গৈ লোহাৰ কলাই যদি সিজাব পাৰে তেতিয়া পুত্ৰ লখিন্দৰলৈ বিয়া কৰাই আনিব বুলি প্ৰস্তাৱ দিয়াত বেউলাৰ পিতৃ-মাতৃ চিন্তিত হ'লেও কিন্তু বেউলাই ধৈৰ্য্য ধৰি সদাগৰক সন্তুষ্ট কৰিছিল। লোহাৰ কলাই সিজোৱাৰ পূৰ্বে স্নান কৰি শুদ্ধও হৈছিল বেউলা। গতিকে শিষ্টাচাৰ বেউলাৰ চৰিত্ৰত লক্ষ্য কৰা যায়।

পতিভক্তিৰ বেউলা চিৰকালীন আদৰ্শ হোৱাৰ যোগ্য। লোহাৰ বাসৰত লখিন্দৰৰ ক্ষুধাৰ্ত নিবৃত্তিৰ কাৰণে তেওঁ নাৰিকলৰ পানী দি ভাত ৰান্ধি দিবলৈ আগ্ৰহী হৈছিল। ইয়াত তেওঁৰ পতিনিষ্ঠা আৰু প্ৰত্যুৎপন্নমতিত্বৰ পৰিচয় পোৱা যায়। মানসিক দৃঢ়তাৰ বলত তেওঁ কামবিহুল লখিন্দৰক কামবহিৰ পৰা নিজকে ৰক্ষা কৰিছে আৰু লখিন্দৰকো নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। স্বামীক অকাল মৃত্যুৰ পৰা বেউলাই বচাব নোৱাৰি অধীৰা হৈ তেওঁ ব্যথিত অন্তৰেৰে ইনাই-বিনাই কান্দিছে যদিও সাধাৰণ স্বামীহীনা নাৰীৰ দৰে ভাগি পৰা নাই। উপস্থিত বুদ্ধিৰে পৰিস্থিতিক জয় কৰি আত্মপ্ৰতিষ্ঠা লাভৰ বাবে তেওঁ আগবাঢ়ি গৈছে। কৰ্মকুশলা আৰু বুদ্ধিমতী বেউলাই প্ৰবোধ বাক্যৰে শত্ৰুৰেকক আৰু কৌশলেৰে শত্ৰুৰেকক শান্ত কৰি মৃত স্বামীক জীয়াবৰ বাবে দেৱপুৰীলৈ যাবৰ বাবে অনুমতি লাভ কৰে। আনকি বেউলাৰ মাতৃ-ভাতৃসকলেও তেওঁৰ এই যাত্ৰাক লৈ চিন্তিত আছিল কিন্তু বেউলা অটল আছিল—

বেছলা বলে ভাই মোৱ না বলিও আৱ।

বাপ মায়ের চরণে মোর জানাইও নমস্কার ॥

কান্দিতে কান্দিতে হরি করিল গমন।

সুমিত্ৰারে জানাইল যত বিবরণ ॥^{৭৭}

বেউলা মৃত পতিক লৈ ভাহি গৈছে অবিচলিত নিষ্ঠাত। জীৱন ওভটাই অনাৰ কাৰণে তেওঁৰ এই জীৱনপণ সাধনা। পতিৰ জীৱনৰ কাৰণে তেওঁৰ এই প্ৰাণান্তকৰ প্ৰয়াস বিফলে যোৱা নাই।

অতিকৈ সহনশীলতা বেউলা চৰিত্ৰৰ অন্যতম সম্পদ। কঠিন সংকল্পদীপ্ত এই নাৰীয়ে মৃত পতিক লৈ ভাহি যাওঁতে বাৰে বাৰে বাধাগ্ৰস্ত হৈছে। বিভিন্ন প্ৰাণী, গোদাৰ দৰে দুৰ্জনে তেওঁক বাৰে বাৰে বিব্ৰত কৰিছিল। এই সকলো বাধা-বিঘিনি, প্ৰলোভন আৰু ছল-চাতুৰি আদি সাহস, ধৈৰ্য্য আৰু পাৰদৰ্শিতাবে বেউলাই অতিক্ৰম কৰিছে। অতি সহনশীলতাৰ কাৰণে তেওঁ মৃত পতিৰ পচা গেলা দেহ লৈ দীৰ্ঘযাত্ৰা অব্যাহত ৰাখিবলৈ সক্ষম হৈছে। গতিকে অসাধাৰণ সহনশীলতা বেউলাৰ মাজত দেখা যায়।

লোহাৰ বাসৰ ঘৰত বেউলাৰ প্ৰত্যুৎপন্নমতিত্বৰ পৰিচয় বাৰে বাৰে দেখা গৈছে। নিয়তিৰ লিখন সম্পৰ্কে জনাৰ পিছতো তেওঁৰ এই বুদ্ধিদীপ্ত প্ৰচেষ্টা যথেষ্ট প্ৰশংসনীয়। মনসা প্ৰেৰিত বন্ধৰাজ, কালদন্তু আৰু উদয়কাল যেতিয়া বাসৰত প্ৰৱেশ কৰিলে তেতিয়া সিহঁতক সম্পৰ্কৰ মায়াজালত বদ্ধ কৰিবলৈ বেউলাৰ প্ৰচেষ্টা লক্ষ্য কৰা গৈছে। প্ৰথম প্ৰহৰত বন্ধৰাজ ফণী বাসৰত প্ৰৱেশ কৰাত বেউলাই তেওঁক 'খুড়া' বুলি সম্বোধন কৰিছে। একেদৰে দ্বিতীয় প্ৰহৰত কালদন্তু ফণী প্ৰৱেশ কৰাত তেওঁক 'জেঠা' বুলি আৰু তৃতীয় প্ৰহৰত উদয়কাল ফণী প্ৰবিষ্ট হোৱাত তেওঁকো 'দাদা' বুলি সম্পৰ্কৰ মোহজালত আৱদ্ধ কৰিছে।

বেউলাৰ এই বুদ্ধিদীপ্ত প্ৰয়াসৰ শেষ ৰক্ষা নহ'ল। বেউলাই নিদ্ৰাচ্ছন্ন হোৱাৰ সুযোগত কালনাগিনীয়ে লখাইক দংশন কৰিলে। স্বামীৰ চিৎকাৰত বেউলাৰ নিদ্ৰা ভাঙি গ'ল আৰু পৰিস্থিতি বুজি সোণৰ যাঁঠি কালনাগিনীৰ ফালে দলিয়াই দিছিল। এই আঘাতত কালনাগিনীৰ নেজ খণ্ডিত হ'ল। বেউলাই এই বিপদৰ মাজত বিমূঢ়, বিভ্ৰান্ত নহৈ সেই কটা নেজ আঁচলত বান্ধি ৰাখিলে। এই কটা নেজ লখিন্দৰৰ পুনৰ্জীৱন লাভৰ সময়ত নাগ চিহ্নিত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত সহায় হৈছে। শোকৰ মুহূৰ্ততো স্থিৰ আৰু উপস্থিত বুদ্ধিৰ যি পৰিচয় দিছে সেয়া সাঁচাকৈ অতুলনীয়।

বেউলাৰ মাজত কৰ্তব্যবোধ আছিল যথেষ্ট, তেওঁ আত্মকেন্দ্ৰিক বা স্বার্থপৰ নহয়। বেউলা কেৱল স্বামীৰ জীৱন ঘূৰাই পাইয়ে সন্তুষ্ট হোৱা নাই, তেওঁ মনসাৰ ওচৰত ছয় ভাই শত্ৰুৰে কৰ জীৱনো উভতাই দিয়াৰ বাবে আবেদন কৰিছে। শত্ৰুৰ সন্তুষ্ট কৰাৰ কাৰণে বা পাৰিবাৰিক সম্পদ

বৃদ্ধিৰ কাৰণে বেউলাই মনসাৰ ওচৰত সপ্তডিঙাও ঘূৰাই দিয়াৰ বাবে প্ৰাৰ্থনা কৰিছে। গতিকে বেউলা কৰ্তব্যবোধ সম্পন্ন বমণী আছিল।

মনসা কাব্যত বেউলা কেৱল বমণী হিচাপে অংকিত হৈছে সেয়া নহয়, ইয়াত বেউলাক ৰক্ত মাংসৰ মানুহ ৰূপে গঢ়ি তুলিছে কবিসকলে। মনসাই যেতিয়া ব্ৰাহ্মণী ৰূপে পুখুৰীৰ পাৰত উপস্থিত হৈছিল তেতিয়া ব্যস্ততাৰ কাৰণে বেউলাৰ হাতৰ পানী মনসাৰ গাত পৰিছিল। এই কথাত মনসা ক্ষুব্ধ হোৱাত বেউলাৰ প্ৰতিক্ৰিয়া আছিল—

বেহুলা বলেন আমি মায় বান্যার কি।

বাপের পুকুৰে নাই তোর বাপের কি।।^{৭৮}

অহংবোধ সম্পন্ন এই উক্তিত বেউলাক ৰক্ত মাংসৰ মানুহ ৰূপে অংকন কৰিছে।

বেউলাৰ বাকপটুত্ব আৰু স্পষ্টবাদিতাও মনসা কাব্যত প্ৰকাশ পাইছে। বিবাহৰ ৰাতি লখিন্দৰে সৰ্প দংশনত প্ৰাণত্যাগ কৰাত পুত্ৰ শোকাতুৰা সোনেকাই বেউলাক ‘খণ্ড কপালিনী’ ইত্যাদি বুলি যথেষ্ট তিব্ৰস্কাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। বেউলাই তৎক্ষণাত সৰ্পদংশনত মৰিলে তেওঁৰ কি দোষ বুলি প্ৰত্যুত্তৰো দিলে। শোকোন্মত্তা জননী পুত্ৰৰ মৃত্যুৰ কাৰণে বোৱাৰীৰ দুৰ্ভাগ্যকে বাৰে বাৰে দায়ী কৰিব ধৰাত বেউলাই ত্ৰুন্ধ হোৱাৰ বাহিৰে এই বুলি প্ৰতিবাদ কৰিলে—

সোনেকার বচনে বেহুলা কোপে জ্বলে।

যোড় হাত করিয়া শাশুড়ীর আগে বলে।।

পাপকর্মের ফলে বিধাতা পাষণ্ডী।

বিয়ার রাত্রে মৈল স্বামী হেইলাম কাঁচা রাণ্ডী।

অভাগিনী বেহুলাৰে মাতা কেন কর রোষ।

কর্মদোষে মৈল প্রভু নহে মোর দোষ।।^{৭৯}

কিন্তু বেউলাই যেতিয়া মৃত স্বামীক লৈ এক অনিৰ্দিষ্ট পথত যাত্ৰা কৰিবলৈ যাবলৈ ওলাল, তেতিয়া সোনেকাই সকলো দোষ পাহৰি বেউলাক এনে দুৰূহ কাৰ্যৰ পৰা বিৰত থাকিবলৈ আহ্বান জনাইছে। সোনেকাৰ ওচৰত তেতিয়া বেউলা তেওঁৰ কাৰণে বোৱাৰী নহয়, জীয়াৰীহে।

বেউলা নৃত্য পটীয়সীও আছিল। নেতাৰ প্ৰচেষ্টাত স্বামীৰ প্ৰাণ ওভতাই অনাৰ কাৰণে বোৱাৰী বেউলাই দেৱসভাত সকলোৰে আগত নৃত্য-গীত পৰিবেশন কৰিবলগীয়া হ'ল। পতিহীনা বেউলাই দুঃসহ যন্ত্ৰণাত উপায়হীনতাৰ শেষ সীমাত উপস্থিত হৈ এই নৃত্য পৰিবেশন কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল। নৃত্য পটীয়সী বেউলাই অপূৰ্ব নৃত্যানুষ্ঠানেৰে শিৱৰ লগতে দেৱতাবন্দক সন্তুষ্ট কৰি মনসাই তেওঁৰ স্বামীক অন্যায়াভাৱে বধ কৰোৱা কাৰ্যৰ প্ৰতি চণ্ডী আৰু দেৱতাসৰৰ দৃষ্টি

আকৰ্ষণ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত কৃতকাৰ্য্য হয়।

আত্ম প্ৰত্যয়শীলা বেউলাৰ ঐকান্তিক চেষ্টাত চান্দো সদাগৰে শেষ পৰ্যন্তত মনসাৰ পূজা কৰিবলৈ সন্মত হৈছে। বেউলাৰ অসম্ভৱকো সম্ভৱ কৰাৰ প্ৰয়াস আৰু শত্ৰুক কৰা কাতৰ অনুৰোধ বোধহয় চান্দোৰ পক্ষে উপেক্ষা কৰা সম্ভৱ নহ'ল। আনকি বেউলাৰ কথাত হেমতালৰ লাঠিও বিসৰ্জন দিছে সদাগৰে। চান্দোৰ মনোজগতৰ পৰিৱৰ্তনত বেউলাৰ ভূমিকা নিঃসন্দেহে উল্লেখযোগ্য। ধনসম্পদ, আত্মতৃপ্তি আৰু অহমিকাৰ কাৰণে নহয়, পুত্ৰ আৰু বোৱাৰীৰ কাৰণে তেওঁৰ হৃদয় বিগলিত হৈছে।

পবিত্ৰতা, পতিব্ৰতা আৰু সতীত্বৰ বলত বেউলাই নেতা আৰু চান্দো সদাগৰে লোৱা বিভিন্ন পৰীক্ষাত কৃতকাৰ্য্যতা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। কাব্যৰ অন্তত বেউলা-লখিন্দৰে কৰ্ম সমাপন কৰি শাপমুক্ত হৈ পদ্মাৰ লগত পুনৰ স্বৰ্গলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰিছে। চন্দ্ৰধৰ-সোনেকাই পুত্ৰ-বোৱাৰী শোকত বিহ্বল হৈ পৰিছে—

সাহেব কুমাৰি কন্যা নামতে বেফুলা।

পৰম সুন্দৰ বধু জেন চন্দ্ৰকাল।।

মৰা লৈয়া বুধ মোৰ গেলা দেৱপুৰে।

সৱে মৰা জিয়ায়া আনি দিলা ঘৰে।।^{৮০}

মুঠতে মনসা কাব্যত বেউলাক কঠিন আৰু কোমল গুণৰ সংমিশ্ৰণত গঠিত এক অসাধাৰণ মমতাময়ী, ধৈৰ্য্যশীলা, কৰ্তব্যপৰায়ণ, নাৰী ৰূপে অংকন কৰা হৈছে। বেউলা কেৱল আদৰ্শৰ প্ৰতীক নহয়—ৰক্ত মাংসৰ মানুহ। অশ্ৰুময়ী বেউলাৰ জীৱনচিত্ৰ নিৰ্মাণত মনসা কবিসকলৰ সাফল্য অৱশ্যেই উল্লেখযোগ্য।

নেতা :

মনসা কাব্যৰ আন এটি উল্লেখযোগ্য নাৰী চৰিত্ৰ হ'ল নেতা। অসাধাৰণ বুদ্ধিমতী বাস্তৱজ্ঞানসম্পন্ন নেতা মনসাৰ প্ৰধান পৰামৰ্শদাত্ৰী, তেওঁৰ নিঃসংগ জীৱনৰ সংগীও। মৰ্ত্যত মনসাৰ পূজা প্ৰচাৰ আৰু প্ৰতিষ্ঠাৰ ব্যাপাৰত নেতাৰ বুদ্ধিয়ে একমাত্ৰ ভৰসা। মনসাৰ আছে দৈৱবল আৰু নেতাৰ আছে বুদ্ধিবল। ধৈৰ্য্যৰ লগতে মনসাক ধাপে ধাপে লক্ষ্যত উপনীত কৰাত সহায় কৰিছে নেতাই।

সম্বন্ধত নেতা পদ্মাৰ ভগ্নী, যিহেতু একেজন পিতৃ শিৱৰ পৰা উভয়েৰে জন্ম। নেতা পদ্মাৰ সম্পৰ্ক কেৱল ভগ্নীৰ ক্ষেত্ৰতেই পৰিসীমিত নহয়। মনসা কাব্যৰ ঘটনাচক্ৰৰ পৰিভ্ৰমাত নেতাই পদ্মাৰ বান্ধৱী, দাৰ্শনিক আৰু পথ প্ৰদৰ্শিকা ৰূপে ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে।

নেতাৰ উপদেশমতে মনসাই পৃথিৱীত আহি প্ৰথমে ৰাখাল বালকসকলৰ পূজা গ্ৰহণত উৎসুক হৈছে আৰু তেওঁৰ পৰামৰ্শতেই ছদ্মবেশ ধাৰণ কৰিছে। এই ছলনা পৰ্বত প্ৰথমৰ পৰা শেষ পৰ্যন্ত নেতাই মনসাৰ লগত আছিল। নেতাৰ পৰামৰ্শমতেই মনসাই ৰাখাল বালকসকলক পুনৰ্জীৱন প্ৰদান কৰি পূজা লাভ কৰে। ইয়াৰ উপৰি হাসান-হুসেন আৰু সোনেকাৰ পৰা পূজা লাভ, চান্দোৰ পৰা মহাজ্ঞান হৰণ, ধনুন্তৰি বধ, চান্দোৰ ছয়পুত্ৰ নিধন, চান্দোৰ ডিঙা নিমজ্জন আৰু নিৰ্যাতন আদি বিভিন্ন দিশত নেতাই মনসাক দিহা-পৰামৰ্শ দিছে। লখিন্দৰৰ প্ৰাণনাশৰ সময়তো এটাৰ পিছত এটাকৈ ক্ৰমে বংকৰাজ, কালদন্ত, উদয়কাল সাপক পঠিয়াই ব্যৰ্থ হোৱাত মনসাই বাৰে বাৰে নেতাৰ পৰামৰ্শ বিচাৰিছে অৰ্থাৎ প্ৰতিটো অসহায় দুৰ্বল মুহূৰ্তত নেতাই মনসাৰ একমাত্ৰ সহায়। মুঠতে লখিন্দৰ বধৰ পথ ৰচনা আৰু বধৰ উপায় দিয়াৰ ক্ষেত্ৰতো নেতাৰ অৱদান তাৎপৰ্যপূৰ্ণ।

মনসা কাব্যত নেতাই উল্লেখনীয় ভূমিকা পালন কৰিছে লখিন্দৰৰ পুনৰ্জীৱন দান প্ৰসংগত। বেউলাই দেৱপুৰীত লখিন্দৰক পুনৰ্জীৱন দিয়াৰ প্ৰসংগত নেতাৰ ভূমিকা নিশ্চিতভাৱে উল্লেখযোগ্য। নেতাৰ সহায় সাৰথি নোপোৱাহেঁতেন বেউলাৰ দ্বাৰা এই কাম সম্ভৱ হৈ নুঠিলহেঁতেন। বেউলাৰ পতি প্ৰেম, কৰ্তব্যনিষ্ঠা আৰু একমুখী স্থিৰলক্ষ্যই নেতাক তেওঁৰ প্ৰতি আকৃষ্ট কৰে। ত্ৰিবেণী সংগমত ধুবুনী নেতাক বেউলাই প্ৰথম দেখা পায়। তেওঁৰ চৰণত ধৰি মিনতি জনাবলৈ যোৱাত নেতাই সংকুচিত হৈ কয়—

চরণে না পড় নেত বলে হয় হয়।

জাতিহীন ধোৱা আমি কেন ধর পায়।।^{৮১}

নেতাৰ আচৰণত তেওঁৰ সহানুভূতিপূৰ্ণ কোমল স্বভাৱৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

শিৱৰ লগত বেউলাক চিনাকি কৰি দিয়া, বেউলাৰ দ্বাৰা দেৱতাসৰৰ মাজত নৃত্য প্ৰদৰ্শন, নৃত্য চাবৰ বাবে চণ্ডী-মনসা আদিক আমন্ত্ৰণ কৰা, লখিন্দৰক বিনাদোষে বধ কৰোৱা বাবে দেৱসৰৰ দ্বাৰা মনসাৰ ভৎসনা, বেউলাৰ দ্বাৰা কালিনাগৰ সন্ধান, চান্দো সদাগৰৰ পৰা মনসাৰ পূজা লাভ আদি বিভিন্ন দিশত নেতাৰ অৰিহণা মনকৰিবলগীয়া।

মুঠতে মনসা কাব্যত নেতা চৰিত্ৰটিও গুৰুত্বপূৰ্ণ চৰিত্ৰ হৈ উঠিছে। নেতাৰ মাজত যি যুক্তিজ্ঞান, বিবেচনাবোধ, উপস্থিত বুদ্ধি আৰু মমত্ববোধৰ প্ৰকাশ ঘটিছে সেয়া মনসা চৰিত্ৰত সম্পূৰ্ণৰূপেই অনুপস্থিত।

কাজলা মালিনী :

কাজলা মালিনী চম্পক নগৰত বাস কৰে। চান্দো সদাগৰক তেওঁ প্ৰতিদিনে শিৱ পূজাৰ কাৰণে ফুলৰ যোগান ধৰে। মনসাই যেতিয়া নেতাৰ পৰামৰ্শত চান্দোৰ মহাজ্ঞান হৰণৰ কাৰণে নটীৰ বেশ ধাৰণ কৰে, তেতিয়া পুষ্পমালা অংগসজ্জাৰ কাৰণে তেওঁ কাজলাৰ বাৰীলৈ যাব লগা হ'ল। দেৱীয়ে তেওঁক মালাৰ কাৰণে মূল্য দিবলৈ প্ৰতিশ্ৰুতি দিলেও মালিনী তেওঁক মালা দিবলৈ সন্মত নহ'ল। ৰক্ষ আৰু অশালীন ভাষাত তেওঁ মনসাৰ কটুক্তি কৰি কৈছে এইদৰে—

কাজলা মালিনী বলে কোথাৰ মাগী।
শুনিএগ লুকায় সাজি ডালা দিয়া ঢাকি।।
যোগান পুষ্পেৰ কড়ি নাই পাৰি নিতে।
কুলটোৱে না পাৰিব পুষ্প-ধাৰ দিতে।।^{৮২}

কাজলা মালিনীয়ে চান্দোক যথেষ্ট সমীহ কৰে আৰু তেওঁকেই পুষ্পৰ যোগান ধৰে বুলি গৰ্ব বোধও কৰে। মনসাক বাক্যবাণত পুনৰ অসন্মানিত কৰি তেওঁ কৈছে—

কত ৱত্ন পাবে তেঁই বেশ কৰ্যা যাহ।
ছয় বুড়ি পুষ্প লবে তাহা ধাৰ চাহ।।^{৮৩}

মনসাই জোৰ কৰি তেওঁৰ পৰা মালা নিবলৈ যাওঁতে কাজলাই দেৱীৰ আঁচল টানি ধৰিলে। মোটামুটি দুয়োজনৰ মাজত খণ্ডযুদ্ধ আৰম্ভ হ'ল। কাজলা মালিনীৰ দুৰ্ব্যৱহাৰত ৰুষ্ট হৈ দেৱীয়ে তেওঁৰ দুই পুত্ৰৰ প্ৰাণনাশৰ কাৰণে বিঘত্যাক প্ৰেৰণ কৰিছে আৰু দুই পুত্ৰক হেৰুৱাই মালিনীৰ অহংকাৰ চূৰ্ণ হৈছে। তেওঁ চিঞৰি চিঞৰি পুত্ৰৰ নাম ধৰি কান্দিব ধৰিছে। তেওঁৰ কান্দোনত মনসাৰ হৃদয় দ্ৰবীভূত হৈছে। বিশ্বামাতাই সন্তানহাৰা জননীৰ মনোকষ্ট উপলব্ধি কৰি বৃদ্ধাৰ ছদ্মবেশত মালিনীক কন্দাৰ কাৰণ সুধিলে কিন্তু এই বিপদৰ সময়তো কাজলাৰ কণ্ঠস্বৰৰ তীক্ষ্ণতা মলিন হোৱা নাই আৰু বৃদ্ধাগৰাকীক বুঢ়ী বুলি সম্বোধন কৰিছে। দেৱীয়ে যেতিয়া জঙ্গলত দুটি ল'ৰা খেলি থকা দেখা বুলি কৈছে তেতিয়া মালিনীয়ে পুত্ৰৰ সন্ধান পোৱাৰ কাৰণে বৃদ্ধাৰ ভৰিত ধৰি নমস্কাৰ জনাইছে।

মনসাই কাজলাক মৃত দুই পুত্ৰৰ ওচৰলৈ লৈ গ'ল। তেতিয়া তেওঁৰ জননী-হৃদয়ৰ বাৎসল্যৰ প্ৰকাশ লক্ষ্যণীয় হৈ উঠিছে। তেওঁৰ কাতৰতাত মনসাৰ দয়া উপজিল। মালিনীৰ ওচৰত দেৱীয়ে গোপাল-গোবিন্দক বচাই দিবলৈ অংগীকাৰ কৰাত বিনিময়ত কাজলাই তেওঁৰ এটি পুত্ৰক মনসাক দিবলৈ প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে। কিন্তু মৃত পুত্ৰসকলৰ দেহত প্ৰাণ সঞ্চাৰৰ পিছত কাজলা প্ৰতিশ্ৰুতি ৰক্ষাত বিমুখ হ'ল। স্বভাৱৰ ফালৰ পৰা তেওঁ যে অত্যন্ত কুটিল আৰু সুযোগসন্ধানী এই সকলো ঘটনাৰ পৰা বুজা যায়।

গতিকে কাজলা মালিনী চৰিত্ৰৰ উপস্থিতি কম হ'লেও তেওঁৰ আচৰণ আৰু সংলাপ ঘটনাৰ লগত সামঞ্জস্যপূৰ্ণ। নাৰীৰ মুখৰ ভাষাটিও যথাযথভাৱে কাজলাৰ মুখত ব্যৱহাৰ কৰিছে কবিয়ে। পৰিমিত পৰিসৰত চিত্ৰিত এই চৰিত্ৰটি অত্যন্ত প্ৰাণবন্তৰূপত উপস্থাপিত হোৱাত মনসা কবিয়ে চৰিত্ৰ চিত্ৰণৰ দক্ষতাৰ পৰিচয় বহন কৰিছে।

কমলা :

শঞ্জিনী নগৰৰ ধনন্তৰি ওজাৰ স্ত্ৰী কমলাৰো কম পৰিসৰৰ মাজত মনসা কাব্যত অৱস্থিতি ঘটিছে। ধনন্তৰিৰ লগত ছলনাৰ অভিলাষত দেৱী মনসা গোৱালিনীৰ ছদ্মবেশত শঞ্জিনী নগৰত দৈ গাখীৰৰ ভাণ্ডাৰ লৈ যেতিয়া ঘূৰি ফুৰে তেতিয়া ধনন্তৰিয়ে তেওঁক মাতি নাম সোধাত মনসা দেৱীয়ে তেওঁৰ নাম কমলা বুলি ক'লে। কমলা নাম শুনি ধনন্তৰিয়ে তেওঁৰ পত্নীৰ নামৰ লগত মিল থকা কাৰণে সখী বুলি কৈ বসিকতা কৰিছে।

ইয়াৰ কিছু পিছত ধনন্তৰিৰ প্ৰাশনাশৰ উদ্দেশ্যে মনসাই ব্ৰাহ্মণীৰ ছদ্মবেশত তেওঁৰ ঘৰলৈ গৈছে। ধনন্তৰিও মনসাৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিশোধ লোৱাত ব্যস্ত কাৰণ ইয়াৰ পূৰ্বে তেওঁৰ ছকুৰি শিষ্য প্ৰায় মৃত্যুমুখত পতিত হৈছিল। সেয়ে ধনন্তৰিয়ে মনসাক শাস্তি দিবলৈ প্ৰস্তুত। মনসায়ো ওজাক উচিত শিক্ষাদানৰ কাৰণে ছলনাৰ আশ্ৰয় লৈছিল। ধনন্তৰিৰ অনুপস্থিতিত তেওঁৰ ঘৰত উপস্থিত হৈছিল, সহজ-সৰল কমলাক সখীৰ সম্পৰ্ক আৰু মিঠা-মাতেৰে বশীভূত কৰি ওজাৰ মৃত্যু বহস্য জনাৰ উদ্দেশ্যে।

কমলাৰ লগত সখী পতাৰ কাৰণে কল, দৈ, পাণ-তামোল ইত্যাদি ভেঁটি লৈ তেওঁৰ ঘৰত পদাৰ্পণ কৰে। কমলায়ো তেওঁৰ স্বভাৱসুলভ সাৰল্য আৰু মধুৰ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা নতুন অতিথিক আপ্যায়ন কৰি তেওঁৰ আতিথ্যত কোনো ঘাটি কৰা নাছিল। মনসাই কমলাক দিয়া সখীৰ প্ৰস্তাৱত সন্মতি জনাইছিল। প্ৰবল প্ৰতিপত্তি সম্পন্ন ওজাৰ পত্নী হোৱা সত্ত্বেও কমলা নিৰহংকাৰী।

কমলাৰ সৰলতা, আতিথেয়তা গুণ আৰু উষ্ণ অভ্যৰ্থনাত ওজাৰ গৃহত মনসাৰ অনুপ্ৰবেশ সহজ হৈছে। কেৱল সেয়ে নহয়, মধুৰ ব্যৱহাৰেৰে তেওঁক বশীভূত কৰি স্বামীৰ মৃত্যু বহস্য সন্ধানত তেওঁক আগ্ৰহী কৰি তুলিব পাৰিছে দেৱীয়ে। কমলা চৰিত্ৰটোত কোনো জটিলতা নাই। সহজ-সৰল অনাড়ম্বৰ জীৱন-যাপনতেই তেওঁ অভ্যস্ত। মানুহক সহজে বিশ্বাস কৰা আৰু আপোন কৰি লোৱা তেওঁৰ স্বভাৱ ধৰ্ম। তেওঁৰ ব্যৱহাৰো যথেষ্ট আন্তৰিকতাৰে ভৰা জীৱনত পোৱা-নোপোৱাক লৈ তেওঁৰ কোনো দ্বন্দ্ব নাই, নাই কোনো উৎকণ্ঠা বা কৌতূহলো। মনসাই ধনন্তৰিৰ

বিপদৰ সম্ভৱনাজনিত উৎকণ্ঠা কমলাৰ মনত জগাই তুলি স্বামীৰ মৃত্যু বহস্য জনাৰ কাৰণেহে
কৌতূহল হৈছে—

বাড়িল নৌতন প্ৰেম কমলাৰ সনে।
মনসা বলেন সেই শুন সারধানে।।
তোমাৰ আমায় হৈল পৰম পীৰিতি।
আৰ খালি মনে ভাবি হইনু বিস্মিতি।।
ত্ৰিভুবন জিনে মোৰ সয়া ধনুন্তৰী।
তে কাৰণে তাহাৰ বহুত আছে বৈৰী।।
ত্ৰিজগত জিনে সয়া সাজিয়া ঝাপান।
কোন দিন কাৰ হাতে হাৰাইব প্ৰাণ।।^{৮৪}

গতিকে কপট চাতুৰীৰ দ্বাৰা ছদ্মবেশিনী মনসাই কমলাক উদ্ভিগ্ন কৰি তুলিছে। ওজা
ঘৰলৈ উভতি আহাৰ পিছত ধনুন্তৰি আৰু তেওঁৰ শিষ্যসকলৰ দৃষ্টিত নপৰিবলৈ দেৱী শ্বেতমাছিৰ
(বগা মাখি) ৰূপ ধৰি লুকাই থাকিল।

কমলা পতিব্ৰতা আৰু গৃহ কৰ্মনিপুণাও আছিল। স্বামী ঘৰলৈ ওভটাৰ পিছত তেওঁ সেৱাত
তৎপৰ হৈছে। পাঁচখন ব্যঞ্জনৰে নহয়, পঞ্চাশখন ব্যঞ্জনৰে ৰান্ধি স্বামীক তেওঁ পৰম যত্ন কৰি
আহাৰ খুৱাইছে। আহাৰ খোৱাৰ পিছত পাণ-কৰ্পূৰ দিছে খাবলৈ। স্বামীয়ে স্বৰ্ণ সিংহাসনত শয়ন
কৰাত কমলায়ো প্ৰভুৰ কোলাত শয়ন কৰিলে কিন্তু মনৰ মাজত তেওঁৰ সপ্ৰাৰ্থিত উদ্বেগে স্বামীৰ
সান্নিধ্যত চকু পানী ওলোৱাত পতিব্ৰতা কমলাক ধনুন্তৰিয়ে কন্দাৰ কাৰণ সুধিলে—

কমলা বলে প্ৰভু কহত সত্বৰ।
কিৰূপে হইল তোমাৰ অক্ষয় পাজৰ।।
মহাজ্ঞানৰ কথা কহিবে বিস্তৰ।
তবে সে তোমাৰ সংগে থাকিব একত্তৰ।।^{৮৫}

কমলাই ধনুন্তৰিৰ মৃত্যুকলৈও চিন্তিত বুলি কোৱাত ওজাই এই ত্ৰিভুবনত তেওঁৰ মৰণ
নাই বুলি আশ্বস্ত দিয়াতো কমলা উদ্বেগশূন্য হোৱা নাছিল। স্বামীৰ চৰণত পৰি কান্দি কান্দি
তেওঁৰ মৰণ কেনেকৈ হ'ব জানিব বিচাৰিলে। স্ত্ৰীৰ অনুৰোধত ওজাই যেতিয়া তেওঁৰ মৃত্যু
বহস্যৰ কথা জনালে তেতিয়া মনসাই শ্বেতমাছি ৰূপে সকলো শুনিলে। এই ধৰণে কমলাৰ
সৰলতা আৰু বুদ্ধিহীনতাৰ কাৰণে তেওঁৰ জীৱনলৈ বিপৰ্যয় নামি আহিল। প্ৰকাৰান্তৰে স্বামীৰ
মৃত্যুৰ কাৰণ হ'ল স্বয়ং কমলাই।

মুঠতে কমলা চৰিত্ৰটোত আন কোনো বিশেষত্ব নাই। তেওঁক এগৰাকী সহজ-সৰল নাৰী

ৰূপে মনসা কাব্যত উপস্থাপন কৰা হৈছে।

উষা :

উষা এটি পৌৰাণিক চৰিত্ৰ। বাণ ৰজাৰ কন্যা তেওঁ। মনসা কাব্যত কৃষ্ণৰ নাতি অনিৰুদ্ধৰ লগত তেওঁৰ প্ৰণয় আৰু বিবাহৰ কাহিনী বৰ্ণিত হৈছে। উষাৰ জন্মৰ পৰা আৰম্ভ কৰি শাপগ্ৰস্ত হৈ বেউলাৰ ৰূপত মৰ্ত্যত জন্মগ্ৰহণ কৰা পৰ্যন্ত সকলো ঘটনা সবিস্তাৰে বৰ্ণনা কৰিছে কবিসকলে।

উষা সৰু কালৰ পৰাই শিৱৰ উপাসক। শিৱ-দুৰ্গাই তেওঁৰ তপস্যাতে সন্তুষ্ট হৈ উষাক কৃষ্ণৰ নাতি অনিৰুদ্ধক পতি হিচাপে পোৱাৰ বৰ দিছে। হৰ-পাৰ্বতীৰ বৰত অনিৰুদ্ধৰ লগত উষাৰ স্বপ্নত মিলন হৈছে। কিন্তু স্বপ্নভংগত বিবহানলত দন্ধ হৈছে উষা। সখী চিত্ৰলেখাক সপোনৰ কথা কৈ অনিৰুদ্ধৰ কাৰণে ব্যাকুল হোৱাত তেওঁ উষাৰ বৰ্ণনানুযায়ী অনিৰুদ্ধৰ চিত্ৰ অংকন কৰিলে। চিত্ৰলেখাই উষাক আশ্বাস দি ক'লে যে যিজনে সপোনত দেখা দিছে তেওঁ এই ত্ৰিভুবনতে আছে। অনিৰুদ্ধৰ পৰিচয় সঠিকভাৱে জনাৰ পিছত উষা তেওঁৰ লগত মিলনৰ কাৰণে ব্যাকুল হৈছে। চিত্ৰলেখাই সখীয়েকক অনিৰুদ্ধক আনি দিয়াৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিছে। দুই সখীয়েকে অনিৰুদ্ধৰ সন্ধানত দ্বাৰকালৈ যাত্ৰা কৰিলে। এই যাত্ৰাত নাৰদকো সাৰথি কৰি নিছিল। নাৰদৰ মধ্যস্থতাত উষা-অনিৰুদ্ধৰ গোপন মিলন সম্ভৱ হৈছিল। উষাৰ পিতৃ বাণৰজাই অবিবাহিত কন্যাৰ গৰ্ভ সঞ্চাৰৰ সংবাদ পাই অনিৰুদ্ধক নাগপাশেৰে বন্দী কৰে। অনিৰুদ্ধৰ সমৰ কৌশলত বাণ ৰজাৰ সেনাপতিসকল পৰাজিত হৈছিল। অৱশেষত বাণৰজাই স্বয়ং যুদ্ধলৈ আহি নাগপাশ অস্ত্ৰেৰে অনিৰুদ্ধক বন্দী কৰে। অনিৰুদ্ধৰ বন্দীদশাই উষাক সংকিত আৰু কাতৰ কৰিছে—

প্ৰভুৰ যাতনা দেখি	: কান্দে উষা চন্দ্ৰমুখী	: ছাৰখাৰ মাখাৰ কুস্তল ।
কি ক্ষেণে কৰিল প্ৰেম	: যেন দৰিদ্ৰেৰ হেম	: দুই খণ্ডে কাড়্যা লয়্যা যায়।
তোমাৰ লাগিয়া স্বামী	: দুকূল যাইলুঁ আমি	: শেষে মোৰ কি হবে উপায়।
বাণৰাজা মহাশয়	: আমাৰ জনক হয়	: আৰ না চাহিব মোৰ মুখ।
দুকূলে দিলাম ডালি	: শোকে কান্দে উষাবালি	: দুখের উপর ভাবি দুখ। ^{৮৬}

ইয়াত উষাৰ দ্বিধা-জৰ্জৰিত মানসিকতাৰ পৰিচয় স্পষ্ট। এফালে পিতৃ প্ৰেম আনফালে অনিৰুদ্ধৰ দুৰ্বিষহ অৱস্থাই উষাক দোমোজাত পেলাইছিল। তাৰ উপৰি তেওঁ গৰ্ভৱতী। নিজৰ স্বাৰ্থত পিতৃক খং-বাগ কৰা কথাই উষাৰ আচৰণত স্বাভাৱিকতা ৰক্ষা কৰিছে।

শেষত শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু যাদৱকুলৰ দ্বাৰা অনিৰুদ্ধ মুক্ত হোৱাত উষা-অনিৰুদ্ধৰ পুনৰ্মিলন ঘটে। কিন্তু উষা-অনিৰুদ্ধৰ মিলন আছিল ক্ষণস্থায়ী। অনিৰুদ্ধৰ অহংকাৰত শিৱই তেওঁৰ প্ৰতি

ৰুপ্ত হৈছিল। অনিৰুদ্ধই নাগপাশত বন্দী হৈও জীৱন পুনৰ লাভ কৰি শিৱক উপেক্ষা কৰি
তাছিল্য কৰাত শিৱই উষা আৰু অনিৰুদ্ধক অভিশাপ দিছিল। শিৱৰ অভিশাপত মৰ্ত্যত অনিৰুদ্ধই
লখিন্দৰ ৰূপে জন্মগ্ৰহণ কৰাৰ দৰে উষায়ো বেউলাৰ ৰূপত জন্মগ্ৰহণ কৰে।

মুঠতে উষা পৌৰাণিক চৰিত্ৰ হ'লেও তেওঁক মানৱী চৰিত্ৰ ৰূপেই চিত্ৰিত কৰিছে। প্ৰেম,
কাম, গৰ্ভধাৰণ, উদ্বেগ, দ্বন্দ্ব, অসহায়তা ইত্যাদিৰে চৰিত্ৰটো অত্যন্ত বাস্তৱসন্মত আৰু মানৱিক
বৈশিষ্ট্যৰে উজ্জ্বল হৈ উঠিছে।

অমলা (অস. সুমিত্ৰা) :

অমলা শাহে ৰজাৰ স্ত্ৰী, বেউলাৰ মাতৃ ৰূপে মনসা কাব্যত অংকন কৰা হৈছে। অসমীয়া
মনসা কাব্যত সুমিত্ৰা বুলি উল্লেখ আছে। বেউলাৰ বিবাহ ঠিক হোৱাৰ সময়ত চান্দো সদাগৰে
বংশৰ প্ৰথা অনুযায়ী ভাবী পুত্ৰবধু বেউলাক লোহাৰ কলাই সিদ্ধ কৰিবলৈ ক'লে। চান্দো সদাগৰৰ
কথাত অমলা আশ্চৰ্য আৰু বিৰক্ত হৈছিল আৰু কৈছিল—

অমলা বলেন বাণ্যা মানুষ বালাই।

কেমনে ৰাঙ্কিবে বল লোহাৰ কলাই।।^{৮৭}

ইয়াৰ কাৰণে ঘটক জনাৰ্দনৰ ওপৰতো ৰুপ্ত হৈছিল। ইয়াৰ পিছত অৱশ্যে কন্যাৰ বিড়ম্বনাত
তেওঁ বিচলিত হৈছিল। উপযুক্ত ঘৰত উপযুক্ত ল'ৰাৰ লগত বিবাহেই যে নাৰী জীৱনৰ চৰম
সাৰ্থকতা এই কথা সকলোৱে বিশ্বাস কৰে। বেউলাৰ জননী অমলাও তাৰ ব্যতিক্ৰম নহয়।
তেওঁৰ বিলাপত জননীৰ সংগত ভাবনা আৰু আশংকা দুয়োটাই পৰিষ্ফুট হৈছে—

কান্দে বেঙলাৰ মাতা হইয়া কাতৰ।

তোমাৰ কপালে নাই ভাল ঘৰ বৰ।।^{৮৮}

শ্বেতকাকৰ মুখত লোহাৰ বাসৰ ঘৰত কাল সৰ্পত হোৱা লখিন্দৰৰ মৃত্যু সংবাদ শুনি
অমলাৰ মাতৃ হৃদয় হাহাকাৰ কৰি উঠিছিল জীয়াৰী বেউলাৰ জীৱনৰ কথা ভাবি। সেয়েহে তেওঁ
পুত্ৰসকলক মাতি কলৰ ভেলত উটি যোৱা বেউলাক ওভটাই আনিবলৈ নিৰ্দেশ দিছিল।

লখিন্দৰৰ পুনৰ্জীৱন লাভৰ পিছত যোগীনিৰ ছদ্মবেশত বেউলাই মাতৃ অমলাৰ ওচৰলৈ
গৈছিল। তেওঁক দেখি অমলাই বাৰে বাৰে পৰিচয় জানিব বিচাৰিলে কাৰণ তেওঁক দেখি সমতুল্য
জীয়াৰী বেউলালৈ মনত পৰি শোকত তেওঁৰ অন্তৰ কান্দি উঠিছিল। যেতিয়া যোগীনিৰূপী
বেউলাক চিনিব পাৰিলে তেতিয়া অমলাৰ মাতৃ হৃদয়ত স্নেহধাৰা সঞ্চাৰিত হৈছে।

মুঠতে মনসা কাব্যত কবিসকলে অমলা বা সুমিত্ৰাক বিশ্বজনীন জননী ৰূপে উপস্থাপন

কৰিছে।

দুৰ্গা :

মনসা কাব্যত চিত্ৰিত নাৰী চৰিত্ৰসমূহৰ ভিতৰত দুৰ্গাৰ স্থানও নিশ্চিতভাৱে উল্লেখযোগ্য। দুৰ্গা দেৱী—তেওঁ মহামায়া, দুৰ্গতি নাশিনী আৰু শক্তি স্বৰূপা। কিন্তু কাব্যখনত তেওঁৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰিত হৈছে সাধাৰণ নাৰীৰ ৰূপতহে। দুৰ্গাক কামাতুৰা, আত্মসচেতনতা আৰু গৰ্বিতা নাৰীৰূপে মনসা কাব্যত উপস্থাপন কৰা হৈছে।

মহাদেৱৰ ফুলনিত প্ৰৱেশ কৰাৰ সময়ত দুৰ্গাৰ সৈতে হোৱা কথা-বতৰাৰ মাজেদি দুৰ্গাৰ আত্মসচেতনতা আৰু গৰ্ব প্ৰকাশ পাইছে—

আমি ৰাহুৰিআ গৈলে তোৰ নাহি ভাল।

আপুনাৰ মান্যে দ্বাৰি দিয়োৰে দুয়াৰ।।

আমাক নাচিনস ৰে দুয়াৰি চাৰ জাতি।

হেমন্তৰ ঝিউ আমি দুৰ্গা পাৰ্বতি।^{১৯}

সাজ-পাৰ, আ-অলংকাৰেৰে নিজকে সজাই তুলি মহাদেৱৰ মন আকৰ্ষণ কৰি মালঞ্চৰ ভিতৰতে দুৰ্গাই মহাদেৱৰ সৈতে যৌন সম্বোগত লিপ্ত হোৱা ঘটনাই দুৰ্গাৰ কামাতুৰ মনৰ পৰিচয় বহন কৰে। সেইদৰে কুচুনীবেশ ধাৰণ কৰি বিয়াৰ পিছত পুনৰ মালঞ্চতে মহাদেৱেৰে সৈতে কাম প্ৰবৃত্তি চৰিতাৰ্থ কৰা কাৰ্যও দুৰ্গাৰ চূড়ান্ত কামাতুৰ মনৰ পৰিচায়ক।

দুৰ্গাৰ অলৌকিক মহিমাও প্ৰকাশিত হৈছে মনসা কাব্যত। হেমন্ত ঋষিৰ পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱা আৰু নদী পাৰ হওঁতে গংগাৰ ষড়যন্ত্ৰ ব্যৰ্থ কৰা কাৰ্যৰ জৰিয়তে।

মুঠতে দুৰ্গাৰ অলৌকিক কাৰ্যই দেৱী মহাত্ম্য প্ৰকাশ কৰিলেও, চৰিত্ৰটোৱে গতিবেগ লাভ কৰিছে লৌকিকতাৰ পটভূমিত। সেই দিশৰ পৰা দুৰ্গা কিন্তু সাধাৰণ মানৱীহে।

মেনকা :

মেনকা মনসা কাব্যৰ আন এটি বিশিষ্টা নাৰী চৰিত্ৰ। হেমন্ত ঋষিৰ পত্নী মেনকা চৰিত্ৰই কাব্য কাহিনীৰ বিকাশত উল্লেখযোগ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে।

মেনকা আছিল সন্তানহীনা নাৰী। দৈৱক্ৰমে তেওঁ সন্তানৰূপে দুৰ্গাক পাই পৰম আনন্দ লভিছিল আৰু মাতৃত্বৰ গৌৰৱেৰে অভিভূতা হৈছিল। নিজৰ সন্তানৰূপে দুৰ্গাক তেওঁ লালন-পালন কৰি ডাঙৰ-দীঘল কৰিলে। মাতৃত্বৰ গৌৰৱ আৰু আনন্দত তেওঁৰ হিয়া-মন নাচি উঠিল। সাধাৰণতে দেখা যায় যে মাতৃয়ে নিজৰ কন্যাক বিত্তশালী, সম্ভ্ৰান্ত দৰালৈ বিয়া দিব বিচাৰে। দৰা

দুখীয়া হ'লে মাতৃয়ে মৰ্মাস্তিক দুখ অনুভৱ কৰে। ঠিক একেদৰে নিজৰ মৰমৰ কন্যা দুৰ্গাক নাঙঠ, দৰিদ্ৰ মহাদেৱলৈ বিয়া দিবলৈ ওলাই মেনকাই দুখ আৰু ক্ষোভ প্ৰকাশ কৰিছে। বিশেষকৈ বৃষভৰ ওপৰত নগ্নৰূপত অহা দুৰ্গাৰ বৰ মহাদেৱক দেখি যেন তেওঁৰ মাতৃ হিয়া কান্দি উঠিছিল, তেনে এজন কুৰূপ দৰাৰ হাতত জীয়েকক তুলি নিদিব বুলি দৃঢ়তা প্ৰকাশ কৰিছিল—

লাঙ্গটে আচয় জমাই শিঙ্গা ডম্বৰু বায়া।
 আয়াতি বৰতি পলাইলা লাঙ্গটা দেখিয়া।
 শিৱ নোহে টিৱ নোহে কোথাইৰ হতাশন।
 নেদিবো গৌৰিক বিহা গুচায়ো বাজন।।^{৯০}

মেনকাৰ এনে দুখ আৰু ক্ষোভপূৰ্ণ উক্তিৰে এগৰাকী কন্যাপ্ৰাণা মাতৃৰ হৃদয়ৰ আকুল অনুভৱ প্ৰকাশ কৰে।

মুঠতে মেনকা যেন চিৰন্তন মাতৃৰ আদৰণীয় ৰূপ। এই চৰিত্ৰটোতো লৌকিকতাৰ পৰশ স্পষ্ট।

গংগা :

গংগা চৰিত্ৰটোৰ ভূমিকা মনসা কাব্যত গৌণ। গংগা মহাদেৱৰ প্ৰথমা পত্নী। মনসা কাব্যত তেওঁৰ দেৱী সুলভ গুণৰ বিকাশ ঘটা নাই, সাধাৰণ নাৰীৰ ৰূপটোহে ফুটি উঠিছে।

মহাদেৱে দুৰ্গাক বিয়া কৰাবলৈ ওলোৱাত গংগাৰ অন্তৰত সতিনী বিদ্বেষৰ জুই জ্বলি উঠিছে আৰু তেওঁ এলাগী হোৱাৰ দুখত কান্দি উঠিছে—

এবেসে জানিলো মোক এবিলন্ত দায়া।
 কুলবনে বৈলা গোসাই ম্যালানিক পায়।।
 বয়সত লম্বিত ৰতিত ভৈলো হিনি।
 বৃদ্ধকালে দিলা গোসাই দাৰুণ সতিনি।।
 এহি বুলি গংগা মায়ে কৰন্ত ক্ৰন্দন।।^{৯১}

অৱশ্যে বিয়াৰ পিছত গংগাৰ সতিনী বিদ্বেষৰ অনুভৱ স্নান হৈছে আৰু দুৰ্গাৰে সৈতে সন্দ্ৰীতি গঢ়ি তুলি জীৱন-নিৰ্বাহ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে।

মুঠতে গংগা চৰিত্ৰৰ জৰিয়তেও মনসা কাব্যত দেৱী মাহাত্ম্য প্ৰকাশ পোৱাৰ পৰিৱৰ্তে সাধাৰণ নাৰীৰ স্বৰূপহে প্ৰকাশ পাইছে। সৰলতা আৰু সহৃদয়তা গংগা চৰিত্ৰৰ ভূষণ।

ওপৰত উল্লেখ কৰা পুৰুষ আৰু নাৰী চৰিত্ৰবোৰৰ উপৰিও অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত কিছুমান প্ৰাণীৰ উল্লেখ পোৱা যায় যিবোৰক চৰিত্ৰ ৰূপে অংকন কৰা হৈছে। তলত সেই চৰিত্ৰবোৰৰ

বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল—

নাগ :

মনসা কাব্যত কিছুমান প্ৰাণীৰ উল্লেখ আছে তাৰ ভিতৰত নাগ বা সৰ্প বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। এই সাপবোৰ পৰিচিত সাপ নহয়। সিহঁতে ক্ষমতাবান মানুহক ভয় কৰে।

হোসেনহাটিত মনসাই সাপবোৰক যাবলৈ সন্মোদন কৰাৰ পিছতো দেৱীৰ মনৰ ইচ্ছা পূৰ্ণ কৰাৰ কাৰণে কোনোৱে ইচ্ছা কৰা নাই। আটাইবোৰ কিন্তু বিষধৰ সাপ। এই বিষধৰ সাপবোৰে দেৱীৰ প্ৰতাপতকৈ বজাৰ প্ৰতাপক বেছি ভয় কৰে। সেই কাৰণে সিহঁতৰ অধিকৰ্ত্তীৰ নিৰ্দেশ অমান্য কৰিবলৈও সিহঁত কুণ্ঠিত নহয়। শিয়ৰ চাঁদা, ছাতাৰিয়া, চৰ্মকসা, মেঘনাল, ছেউটিয়া, গোখুৰা, খৰিস, কালদন্ত ফণী, বন্ধৰাজ—ইয়াৰ কোনোৱে হোসেনহাটিলৈ যাবলৈ বাজি নহ'ল। এই সাপবোৰৰ মাজেৰে কবিয়ে সাধাৰণ মানুহৰ ছবিৰে ফুটাই তুলিছে। সাধাৰণ প্ৰজাৰ বজাৰ লগত যুদ্ধ কৰাৰ সাহস নাই। তাৰ মাজৰ কোনো আকৌ সেই সাহস আৰু শক্তিৰ অধিকাৰী হয়। আয়তনত সৰু বিঘতিয়া সাপে মনসাৰ মনস্তাপ দূৰ কৰিবলৈ সন্মত হ'ল—

যত ফণী ৰহে হেঁটমুণ্ড হয়্যা।

সভামাৰো পান উঠাইল বিঘতিয়া।।

ফণিগণ মাৰো আসি উঠাইল পান।

আৰ যত ফণী সভে পাইল অপমান।।^{১২}

ডাঙৰ ডাঙৰ বিষধৰ সাপবোৰ আচলতে সমাজৰ সেইবোৰ মানুহৰ দৰে, যি শক্তিমান হৈও প্ৰয়োজনত নিজৰ কৌশল প্ৰয়োগ কৰিব পৰা নাই। বিঘতিয়াৰ দৰে ক্ষুদ্ৰ আৰু তুচ্ছবোৰেই প্ৰয়োজনত সাহস দিয়ে।

বাসৰ ঘৰত লখিন্দৰৰ প্ৰাণনাশৰ সময়ত সাপবোৰৰ আচৰণত মানৱিক বৈশিষ্ট্য বহু বেছি উজ্জ্বল হৈ উঠিছে। চান্দোৰ শেষপুত্ৰ লখিন্দৰক দংশনৰ দায়িত্ব মনসাই সাত নাগক দিছিল— শিয়ৰচাঁদা, ছাতাৰিয়া, তীক্ষ্ণকষা, বন্ধৰাজ, কালদন্ত, উদয়কাল আৰু কালনাগিনী বা কালী। লখাইক দংশন কৰিবলৈ গৈ বেউলাৰ ব্যৱহাৰত সাপবোৰে নিজৰ কাৰ্যত লজ্জিত হৈছে। সিহঁতে দংশন কৰিব পৰা নাই, সিহঁতৰ হিংস্ৰতা মমত্বত আচ্ছন্ন হৈছে। শিয়ৰচাঁদা, ছাতাৰিয়া আৰু তীক্ষ্ণকষাই বাসৰ কক্ষলৈ যোৱাত ভৰসা নাই বুলি কৈছে। বন্ধৰাজে এই ক্ষেত্ৰত অগ্ৰণী ভূমিকা লৈছে। কিন্তু বেউলাই যেতিয়া তেওঁক 'খুড়া' বুলি সন্মোদন কৰিছে আৰু সোণৰ বাটত কেঁচা গাখীৰ দিয়াত বন্ধৰাজৰ দৰে সাপেও মূৰ তল কৰি গাখীৰ পান কৰিছে। এই ঘটনাৰ পুনৰাবৃত্তি ঘটিছে কালদন্ত ফণী আৰু উদয়কাল সাপৰ ক্ষেত্ৰতো। বেউলাই কালদন্তক 'জেঠা' আৰু উদয়কালক 'দাদা' বুলি

সম্বোধন কৰিছে।

ইয়াৰ পিছত মনসাই ৰাতিৰ শেষ প্ৰহৰত কালনাগিনীক পঠিয়াইছে। বেউলা তেতিয়া দেৱীৰ ছলনাত তন্দ্ৰাচ্ছন্ন আৰু লখিন্দৰো। কালনাগিনী বেউলা-লখিন্দৰক দেখি মুগ্ধ হ'ল কিন্তু উপায় নাই কাৰণ এয়া মনসা দেৱীৰ আদেশ—

বিষয় আৱতি দেৱী দিল মোৰ তৰে।

লখাই খাইতে মোৰ সত্য নাঐওপুৱে।^{১৩}

এই বেদনা হৃদয়বৃত্তিসম্পন্ন মানুহৰ বেদনা। এই দ্বিধা কোনো বিবেচক মানুহৰ বৈশিষ্ট্য। কালনাগিনীৰ ওচৰত এয়া কঠিন পৰীক্ষা। পাপ-পুণ্যৰ ভয় তেওঁৰো আছে। বিনা দোষত কাকো শাস্তি তেওঁ দিব নোৱাৰে। কিন্তু সুযোগ মিলি গ'ল। শুই থকাৰ সময়ত লখিন্দৰে কাল নাগিনীক পদাঘাত কৰিলে। এই সুযোগতে কাল নাগিনীয়ে দেৱীৰ নিৰ্দেশ পালন কৰি লখিন্দৰক দংশন কৰিলে।

এনেদৰেই নাগ বা সৰ্পক মনসা কবিসকলে মানৱৰ ৰূপ দি মনসা কাব্যত অংকন কৰিছে।

এন্দুৰ :

মনসা কাব্যত এন্দুৰৰ ভূমিকা সামান্যই। মনসা দেৱীৰ নিৰ্দেশত গণেশৰ বাহন এন্দুৰে চান্দো সদাগৰে ভিক্ষা কৰি অনা চাউল, ধান সকলো সুৰংগ কাটি চুৰ কৰিবলৈ উদ্যত হ'ল—

দেৱীৰ আদেশে ভূমিতে প্ৰবেশে

দস্তে বিদাৱিয়া মাটি।

গণাৰ ইন্দুৰ বড়ই চতুৰ

সত্বৰে সুড়ংগ কাটি।^{১৪}

ধান চুৰি কৰি এন্দুৰে অন্য ঠাইত লুকুৱাই থৈ গণেশৰ আগত দেখা দিছে। তেওঁৰ মাজত প্ৰভুভক্তিও প্ৰতিফলিত। গণেশৰ বাহন এন্দুৰ সৰু প্ৰাণী হ'লেও বিৰাট চতুৰ। অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে সুৰংগ বনাই মনসাৰ নিৰ্দেশ পালন কৰি চুৰিকাৰ্য সম্পন্ন কৰিছে।

হনুমান :

পবন পুত্ৰ হনুমানে মনসা কাব্যত মনসাৰ আজ্ঞাত চান্দো সদাগৰক লাঞ্ছনা দিবলৈ সাজু। বিষহৰীৰ আজ্ঞাতে হনুমানে চান্দোৰ বাণিজ্য যাত্ৰাৰ নাও ডুবাই দিবলৈ সাজু।

পুষ্কৰ, দুষ্কৰৰ দৰে মেঘ লগত লৈ হনুমানে চান্দো সদাগৰৰ ডিঙা বুৰাবলৈ যায়। পুষ্কৰ

আৰু দুৰ্দ্ধৰে তেতিয়া ধুমুহা আৰু বৰষুণৰ সৃষ্টি কৰে। প্ৰবল বেগেৰে বলা ধুমুহাত চান্দোৰ সপ্ত ডিঙাৰ কাণ্ডাৰী ভয়ত শ্ৰিয়মান হ'ল। মেঘৰ গৰ্জন আৰু প্ৰবল বৰষুণে চৌদিশে আতংকৰ সৃষ্টি কৰিলে—

তৰি সপ্তখান চাপি হনুমান
চক্ৰবতে দেয় পাক।
ঘন ঘন বাড়ে ছৈয়ৰ উড়ে
প্ৰলয় পবনেৰ ডাক।।^{৯৫}

হনুমানৰ সহায়তেই মনসা দেৱীয়ে চান্দোৰ সাতখন নাও ডুবাই পেলাইছিল। হনুমান যথার্থতে মনসা দেৱীৰ অনুগত। ইয়াৰ উপৰি মনসাই এবাৰ চান্দোসদাগৰে মূৰত কাঠৰ বোঝা লৈ গৈ থকা অৱস্থাত হনুমানক বোঝাৰ ওপৰত জঁপিয়াই পৰিবলৈ কৈছিল। পবন কুমাৰ হনুমানেও মনসাৰ নিৰ্দেশ পালন কৰি অধিক ভৰ নিদিয়াকৈ সদাগৰৰ কাঠৰ বোঝাৰ ওপৰত জঁপিয়াই পৰিল।

এনেদৰেই ৰাম ভক্ত হনুমানক মনসা কবিসকলে কাব্যত কম পৰিসৰৰ মাজত উপস্থাপন কৰিছে। পবন পুত্ৰ হনুমানে সমুদ্ৰত এক বিপদসংকুল পৰিৱেশ ৰচনা কৰি মনসা কাব্যলৈ এক বিশেষ ব্যঞ্জনা বহন কৰি আনিবলৈ সক্ষম হৈছে।

বাসুৱা :

মনসা কাব্যৰ দেৱ-দেৱীৰ চৰিত্ৰাৱলীৰ দৰে বাসুৱা বা বৃষভ মানৱ নহ'লেও মানৱৰ দৰে ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে। দেৱ শিল্পী বিশ্বকৰ্মাই বাসুৱাক নিৰ্মাণ কৰে, কিন্তু তাত প্ৰাণ সঞ্চাৰ কৰে শিৱ গোসাই নিজে। বাসুৱাৰ জৰিয়তে দুৰ্গাক ধৰা পেলাবৰ বাবে নিৰ্মাণ কৰা মালঞ্চৰ মাটি চহাইছে শিৱই নিজে। মহাদেৱ-দুৰ্গাৰ বিয়াৰ প্ৰসংগত বাসুৱাৰ পিঠিত তুলি জোৰণৰ বস্ত্ৰবোৰ পঠিয়াইছে হেমন্ত ঋষিৰ গৃহলৈ। নাৰদৰ লগত বাসুয়ায়ো জোৰণৰ বাবে নিয়া পিঠা-লাডু আদি খাইছে; যেনে :—

ব্ৰাহ্মণতো অধিক ভোখ আতি বাসুয়াৰ।

কলা খাই বাসুৱা চোঞ্চাৰ বহে ভাৰ।।^{৯৬}

বিয়া ঘৰতো বাসুৱাৰ উৎপাতৰ সীমা নাই। বাসুৱাৰ উৎপাতত ঋষিয়ানীসকলে লাজতে পলালে আৰু ভিতৰত বহি উৎপাতবোৰ চাই হাঁহিবলৈ ধৰিলে। পুষ্পধাৰীলৈ গমন কৰোঁতে শিৱ গোসাই সুসজ্জিত বাসুৱাৰ পিঠিত উঠি গৈছে আৰু ঘূৰি আহোঁতেও বাসুৱাৰ পিঠিত উঠি আহিছে।

এনেদৰেই বাসুৱা অৰ্থাৎ বৃষভে অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত বিশিষ্ট ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে।

ইয়াৰ উপৰি হাঙ্গৰ, কুস্তীৰ, শিয়াল, কুকুৰ, জোঁক, কুমি, মাছ প্ৰভৃতি প্ৰাণীৰ কথাও মনসা কাব্যত পোৱা যায়।

এনেদৰেই অসমীয়া মনসা কাব্য আৰু বাংলাৰ মনসা মঙ্গল কাব্যত মানুহ দেৱত্বত উপনীত হৈছে আৰু দেৱতা মানুহৰ শাৰীলৈ নামি আহিছে। মনসা কবিসকল বস্তুনিষ্ঠ দৃষ্টিভংগীৰ আৰু নিপুণ পৰ্যবেক্ষণ শক্তিৰ অধিকাৰী আছিল। মনসা কাব্যৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণত সেই পৰিচয় অত্যন্ত স্পষ্ট। কবিসকলে দেৱ চৰিত্ৰ আৰু উচ্চবিত্ত মানুহৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণত যেনে পাৰদৰ্শিতা দেখুৱাইছে তেনেকৈ সমাজৰ নিম্নবিত্ত মানুহৰ চৰিত্ৰ কল্পনাতো তেওঁলোকে যথেষ্ট দক্ষতাৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিছে। অৰ্থাৎ সমাজৰ সৰ্বস্তৰৰ মানুহ আৰু সিহঁতৰ জীৱনাচৰণ মনসা কবিসকলৰ ৰচনাত অত্যন্ত প্ৰাণবন্তৰূপে চিত্ৰিত হৈছে।

১. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পাঃ বিজয়গুপ্তের মনসামঙ্গল; পৃ. ২১৮
২. গু.বি. ব হাতে লিখা পুথি, ক্রমাংক-২৭৮৮ : পদ্মা-পুৰাণ (Ms.); পৃ. ৫৭ খ
৩. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.) : কেতকাদাস ক্ষেমানন্দের মনসামঙ্গল; পৃ. ৬৯
৪. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৮১
৫. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৭০
৬. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৭১
৭. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৮. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৭২
৯. নবীন চন্দ্র শর্মা (সম্পা.) : নাৰায়ণদেৱ বিৰচিত পদ্মা-পুৰাণ (ভাটীয়ালাী খণ্ড); পৃ. ১৭৫
১০. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৩২৮
১১. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৯৩
১২. তন্ময় মিত্ৰ আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : কেতকা দাস ক্ষেমানন্দ 'মনসামঙ্গল'; পৃ. ৬৫
১৩. নবীন চন্দ্র শর্মা (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৬
১৪. তন্ময় মিত্ৰ আৰু অন্যান্য : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৬৭-৬৮
১৫. শশী শর্মা : কবি মনকৰ বিৰচিত 'মনসা-কাব্য'; পৃ. ১০
১৬. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১১২
১৭. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১১০
১৮. শশী শর্মা (সম্পা.) : কবি মনকৰ বিৰচিত 'মনসা-কাব্য'; পৃ. ৭৭
১৯. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১০৯
২০. শশী শর্মা (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৫৬
২১. বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা (সম্পা.) : মহাভাৰতৰ সভাপৰ্ব; পৃ. ৪৫৫-৪৯৭
২২. সত্যেন্দ্ৰ নাথ শর্মা : ৰামায়ণৰ ইতিবৃত্ত; পৃষ্ঠা : ২৮
২৩. হৰিপ্ৰসাদ চলিহা : ভগৱন্তৰ চতুৰিংশতি অৱতাৰ (নাৰদ অৱতাৰ); পৃ. ১১-৫৭
২৪. নবীন চন্দ্র শর্মা (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১০৬
২৫. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১১৩
২৬. নবীন চন্দ্র শর্মা (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১০৭
২৭. শশী শর্মা (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৪৭
২৮. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১১৪
২৯. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১১৫
৩০. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১১১
৩১. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১১৭
৩২. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৩৩. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১১৮
৩৪. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৬৫
৩৫. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২১
৩৬. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৩৭. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৩৮. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৩৭

৩৯. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২২
৪০. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃষ্ঠা : ১২৩
৪১. গু. বি.ব হাতে লিখা পুথি, ক্রমাংক ২৭৮৮ : পদ্মা-পুৰাণ (Ms); পৃ. ৪৭ খ
৪২. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২৪
৪৩. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২৫
৪৪. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২৭
৪৫. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২৯
৪৬. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৩০
৪৭. নবীন চন্দ্র শর্মা (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৭৫
৪৮. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৩০০
৪৯. তন্ময় মিত্র আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৩
৫০. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৪১
৫১. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৪৪
৫২. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৪৩
৫৩. নবীন চন্দ্র শর্মা (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৬৩
৫৪. তন্ময় মিত্র আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৯১
৫৫. শশী শর্মা (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৪০
৫৬. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৬৪
৫৭. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২১৪
৫৮. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২০৯
৫৯. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২১৩
৬০. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৫৬
৬১. নবীন চন্দ্র শর্মা : কবি মনকৰ বিৰচিত 'মনসা কাব্য'; পৃ. ১৮
৬২. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৩৭
৬৩. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৩০০
৬৪. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৩০১
৬৫. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৭৭
৬৬. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৬৭
৬৭. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৬৯
৬৮. তন্ময় মিত্র আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১২
৬৯. নবীন চন্দ্র শর্মা (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৩০
৭০. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৭১
৭১. তন্ময় মিত্র আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৬০
৭২. নবীন চন্দ্র শর্মা (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১০৮
৭৩. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৪৭
৭৪. তন্ময় মিত্র আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৯
৭৫. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৭১

৭৬. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৪১-৪২
৭৭. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৯৮
৭৮. তন্ময় মিত্র আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৪৫
৭৯. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; ২৯১
৮০. নবীন চন্দ্র শর্মা (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; ১৯৫
৮১. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৫৪
৮২. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৫৫
৮৩. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৫৬
৮৪. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৫৮
৮৫. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৬৩
৮৬. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৬০
৮৭. তন্ময় মিত্র আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ ; পৃ. ৪৩
৮৮. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৭০
৮৯. শশী শর্মা (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৭
৯০. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৫৬
৯১. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৩৭
৯২. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৭২
৯৩. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৭৩
৯৪. তন্ময় মিত্র আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৯-২০
৯৫. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১৪
৯৬. নবীন চন্দ্র শর্মা : পূর্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৪৭

পঞ্চম অধ্যায়

অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যত প্ৰকাশিত সামাজিক দিশ

আৰম্ভণি :

ব্যক্তি আৰু সমাজৰ সম্পৰ্ক অংগাংগী। সমাজ আৰু সংস্কৃতি পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ পৰিপূৰক। সংস্কৃতি মানৱৰ জীৱন পদ্ধতি, অন্যহাতে নিৰ্দিষ্ট জীৱন-পদ্ধতি অনুসৰণকাৰী আৰু তেওঁলোকৰ মাজত মোটামুটিভাৱে অন্যান্যক্ৰিয়া বিশিষ্ট তথা সংগঠিত ব্যক্তিৰ সমষ্টিয়েই সমাজ বুলি আমেৰিকান নৃতত্ত্ববিদ Melville J. Herskovits (১৮৯৫-১৯৬৩)-এ কৈছে।

A culture is the way of life of a people; while a society is an organized, interacting aggregate of individuals who follow a given way of life^১

ব্যক্তি অবিহনে যিদৰে সমাজ হ'ব নোৱাৰে তেনেদৰে সমাজ অবিহনেও সংস্কৃতিৰ জন্ম আৰু বিকাশ সম্ভৱ হ'ব নোৱাৰে। মানুহৰ কাৰ্য-কলাপ, উন্নতি-অৱনতি আদি সমাজৰ লগত এনে নিবিড়ভাৱে বিজড়িত যে সমাজক এৰি মানুহ আৰু মানুহক এৰি সমাজৰ বিষয়ে চিন্তা কৰাটোৱেই অসম্ভৱ।^২ ইয়াৰ উপৰি ভাষাৰ মাধ্যমত সংস্কৃতিয়ে লাভ কৰে বাংময় ৰূপ। গতিকে ব্যক্তি, সমাজ, সংস্কৃতি আৰু সাহিত্যৰ সম্বন্ধ নিবিড়।^৩ সমাজ আৰু সাহিত্যৰ মাজত প্ৰত্যক্ষ সম্পৰ্ক বিদ্যমান। সাহিত্য সমাজৰ দাপোণ। সেইবাবে সমকালীন সমাজৰ চিত্ৰ সাহিত্যত প্ৰতিফলিত হয়। মনসা কবিসকলৰ দ্বাৰা ৰচিত অসমীয়া মনসা কাব্য আৰু বাংলাৰ মনসামঙ্গল কাব্যও ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম নহয়। মনসা কাব্যত মধ্যযুগীয় অসমীয়া আৰু বাংলাৰ ধৰ্মীয়, অৰ্থনৈতিক, সাংস্কৃতিক আদি দিশৰ বিভিন্ন চিত্ৰ ফটফটীয়াকৈ পৰিস্ফুট হৈছে। মনসা কাব্য দেৱী মাহাত্ম্য প্ৰকাশক গ্ৰন্থ হ'লেও কবিসকলৰ দৃষ্টিভংগী অৱশ্যে লৌকিক; লৌকিক দৃষ্টিভংগী সম্পন্ন হোৱাৰ বাবেই মধ্যকালীন অসমীয়া-বাংলাৰ সমাজখনে মনসাকাব্যৰ মাজেদি ভালকৈয়ে ভুমুকি মাৰিছে। মুঠতে মনসা কাব্যত সামাজিকতা আৰু লৌকিকতাৰ প্ৰভাৱ অতি স্পষ্ট আৰু প্ৰোজ্বল।

অসমীয়া মনসা কাব্য আৰু বাংলাৰ মনসামঙ্গল কাব্যত প্ৰকাশ পোৱা সামাজিক দিশবোৰ তলত আলোচনা কৰা হ'ল—

পৰিয়াল ব্যৱস্থা :

সমাজৰ ন্যূনতম অংশ পৰিয়াল। অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যত এক সুন্দৰ পৰিয়াল ব্যৱস্থাৰ চিত্ৰ দেখা পোৱা যায়। পৰিয়ালৰ মুৰব্বীজনৰ নিৰ্দেশ মতে পৰিয়ালটোৰ সদস্যসকলে বিভিন্ন পাৰিবাৰিক বা সামাজিক ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। চান্দো সদাগৰ পৰিয়ালৰ মুৰব্বী, সেয়ে তেওঁৰ নিৰ্দেশ মতে পৰিয়ালটোৰ বিভিন্ন সদস্যসকলে চলিবলৈ বাধ্য হৈছে। জয়ধৰ, লেঙা, সোনেকা, লখিন্দৰ আদি পৰিয়ালৰ সদস্যসকলে চান্দো সদাগৰৰ আদেশক অমান্য কৰিব পৰা নাই। ইয়াৰ জৰিয়তে পৰিয়ালৰ মুৰব্বীজনৰ নিৰ্দেশ পালন কৰা ৰীতি সুন্দৰভাৱে প্ৰতিফলিত হৈছে। ইয়াৰ উপৰি মহাদেৱৰ ঘৰখনৰ জৰিয়তেও পৰিয়াল ব্যৱস্থাৰ চিত্ৰ মনসা কাব্যত পোৱা যায়। মহাদেৱৰ ঘৰখন দুজনী পত্নী, পুত্ৰ গণেশ আৰু কাৰ্তিক, গংগাৰ পুত্ৰদ্বয় আৰু আন আন দাস-দাসীৰে পৰিপূৰ্ণ। অসমীয়া-বাংলা সমাজত সন্তানহীন দম্পতীয়ে আনৰ সন্তান তুলি লোৱা দম্পৰ অতীজৰে পৰা প্ৰচলিত হৈ আহিছে। মনকৰৰ মনসা কাব্যত সেই চিত্ৰ প্ৰতিফলিত হৈছে হেমন্ত ঋষি আৰু মেনকাৰ জৰিয়তে। হেমন্ত-মেনকাই দুৰ্গাক তুলি লৈ নিজৰ কন্যাৰ মৰ্যাদা দিছে আৰু সময়ত মহাদেৱলৈ বিয়া দি পিতৃ-মাতৃৰ কৰ্তব্য পালন কৰি আনন্দ অনুভৱ কৰিছে। হেমন্ত ঋষিৰ পৰিয়ালটোৰ চিত্ৰই পৰম্পৰাগত সমাজৰ এটি বিশিষ্ট দিশত আলোক সম্পাত কৰে।

ধৰ্ম :

খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চদশ শতিকাৰ সময়খিনি কেৱল অসমৰ কাৰণেই যুগান্তকাৰী নহয়, সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ কাৰণেই আলোড়নকাৰী। এই আলোড়ন সৃষ্টি কৰিছিল সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষ জুৰি হোৱা নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ আন্দোলনে। বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ মূল দেৱতা হ'ল বিষ্ণু। উত্তৰ-ভাৰতত চতুৰ্দশ-পঞ্চদশ শতিকাতহে বৈষ্ণৱ আন্দোলনে দেখা দিয়ে। ইয়াৰ পিছত ভক্তি আন্দোলনে পূব ভাৰতৰ পিনে গতি কৰে আৰু বংগদেশৰ মাজেৰে গৈ অসমত ষোড়শ শতিকাৰ আদি ভাগত প্ৰবেশ কৰে। অসমত শংকৰদেৱ আৰু বংগদেশত চৈতন্যদেৱে ভক্তি আন্দোলনৰ গুৰি বঠা ধৰি সমাজত বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা কৰে। শ্ৰীচৈতন্যৰ জীৱনাদৰ্শ, ক্ষমা আৰু প্ৰেমধৰ্মৰ আদৰ্শই জাতি-ধৰ্ম-বৰ্ণ ভেদে সকলোকে গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিছিল। চৈতন্যদেৱ আৰু শংকৰদেৱৰ উপাস্য দেৱতা আছিল শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু নাম-কীৰ্তনেই আছিল ভক্তি প্ৰকাশৰ উপায়। খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ষোড়শ শতাব্দীৰ ভিতৰত ভাৰতৰ প্ৰায়বিলাক প্ৰান্তীয় ভাষাতে বৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ ফলত সাহিত্যই গা কৰি উঠিছিল। শংকৰদেৱ আৰু ভক্তসকলে আৰু চৈতন্যদেৱৰ শিষ্য-প্ৰশিষ্যসকলে বহুতো মূল্যবান ধৰ্মীয় গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ লগে লগে মধ্যযুগীয় অসমীয়া-

যমুনা-পুলিনে বুলি শ্ৰীঅংগে গোধূলি।^১

একেদৰে সখাৰ লগত গোচাৰণতো কৃষ্ণৰ গোচাৰণৰ চিত্ৰই স্পষ্ট হৈ উঠে। কাজলা মালিনীৰ দুই পুত্ৰ-গোপাল আৰু গৌৰিন্দৰ নামকৰণতো বৈষ্ণৱ প্ৰভাৱ লক্ষ্য কৰা যায়। ইয়াৰ উপৰি চান্দো সদাগৰৰ বাণিজ্য যাত্ৰাৰ বৰ্ণনাতে নীলাচলৰ উল্লেখ আৰু জগন্নাথৰ কাহিনীত পুনৰাই বৈষ্ণৱ আৰু গৌড়ীয় বৈষ্ণৱৰ প্ৰভাৱ লক্ষ্যণীয়। আচলতে, যুগ প্ৰভাৱ কোনো কবিৰ পক্ষেই এৰি যোৱা সম্ভৱ নহয়। নিজ যুগ আৰু কালৰ পটভূমিত যুগোত্তীৰ্ণ সাহিত্য সৃষ্টিতেই কবি প্ৰতিভাৰ সাৰ্থকতা নিৰ্ভৰ কৰে। মনসা কাব্যত মনসা চৰিত্ৰৰ সহিষ্ণুতা নিঃসন্দেহে বৈষ্ণৱ প্ৰভাৱৰ ফলশ্ৰুতি। সাধাৰণতে বৈষ্ণৱ ধৰ্মত সহিষ্ণুতা লক্ষ্য কৰা যায় আৰু সেয়া ভৃগু উপাখ্যানৰ পৰা জানিব পৰা যায়—ভৃগু ঋষি ব্ৰহ্মাৰ হৃদয়ৰ পৰা নিঃসৃত। মনুসংহিতামতে এওঁ মনুসৃষ্ট দশপ্ৰজাপতিৰ এজন। এই ভৃগুবংশৰ আদি পুৰুষ। ভৃগু ঋষিয়ে ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, শিৱৰ পূজা কৰে কিন্তু এই পূজাৰ মীমাংসাৰ কাৰণে এওঁ ব্ৰহ্মলোকত উপস্থিত হৈ ইচ্ছাপূৰ্বক ব্ৰহ্মাৰ সন্মান নকৰে। ঋষিৰ আচৰণত ব্ৰহ্মা কোপিত হোৱাত, ঋষিয়ে ব্ৰহ্মাৰ ক্ৰোধ শান্ত কৰি শিৱৰ ওচৰলৈ যায়। ঋষিৰ অৰিনয় দৰ্শনত শিৱই ক্ৰোধিত হৈ তেওঁক বধ কৰিবলৈ উদ্যত হ'ল, তেতিয়া ভৃগুৱে শিৱকো তুষ্ট কৰি বিষ্ণুৰ ওচৰলৈ গ'ল। এইবাৰ ঋষিয়ে নিদ্ৰাস্থাত থকা বিষ্ণুৰ বক্ষস্থলত পদাঘাত কৰে। পদাঘাতত জাগৰিত হৈও বিষ্ণুৱে ঋষিক সেৱা জনায়। বিষ্ণুৰ কোনো ক্ৰোধৰ লক্ষণ নেদেখি ঋষিয়ে ভৃত্যোচিত ব্যৱহাৰ কৰি বিষ্ণুই শ্ৰেষ্ঠ আৰু বিষ্ণু পূজাই প্ৰশস্ত বুলি ক'লে।^২ বিষ্ণুৰ এই সহিষ্ণুতাৰ প্ৰভাৱ মনসা কাব্যতো পৰা দেখা যায়। কাৰণ মনসাই নিজেই চান্দো সদাগৰৰ সপ্তডিঙা ডুবাই পেলোৱাৰ পিছতো সদাগৰৰ প্ৰাণৰক্ষাৰ কাৰণে ফুল পানীত পেলাই দিছিল। ইয়াৰ উপৰি কাজলা মালিনীৰ পুত্ৰৰ প্ৰাণ লোৱাৰ পিছত মনসাৰ চিত্ত মালিনীৰ দুখত আৰ্দ্ৰ হয় আৰু পুনৰ জীৱনদান দিয়ে। এনেদৰেই মনসাৰ প্ৰতিহিংসা গ্ৰহণৰ স্পৃহা কৰণা আৰু মমত্বৰে আচ্ছন্ন হৈ গৈছে বৈষ্ণৱ প্ৰভাৱৰ কাৰণেই। মুঠতে মনসা চৰিত্ৰত এই দয়া-কৰণাৰ অৱস্থিতিৰ মূলতে আছে চৈতন্য প্ৰভাৱ।^৩

ইয়াৰ উপৰি বেউলা আৰু লখিন্দৰৰ নামৰ ক্ষেত্ৰতো বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰভাৱৰ কথা ক'ব পাৰি। প্ৰথম অধ্যায়ত উল্লেখ কৰা হৈছে যে বেউলা 'বিধুৰা' শব্দৰ পৰা আহিব পাৰে। ঠিক একেদৰে বেউলা নামটো বিপুলাৰ পৰা অহা বুলিও ধৰিব পাৰি। বিপুলাৰ অৰ্থ হৈছে ধন-ঐশ্বৰ্য্যৰ গৰাকী অৰ্থাৎ লক্ষ্মী দেৱী (Bipula-Plenty, Much, Strong, Manifold)।^৪ গতিকে লখিন্দৰক লক্ষ্মী দেৱীৰ পতি নাৰায়ণ বুলি ধৰিব পাৰি। যদি বেউলাক লক্ষ্মী দেৱী আৰু লখিন্দৰক নাৰায়ণ বুলি ধৰা হয় তেতিয়া মনসা কাব্যত লক্ষ্মী-নাৰায়ণৰ মনসাৰ ওপৰত বিজয় হোৱা বুলি ক'ব পাৰি। এয়া বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰভাৱ আৰু শাক্ত ধৰ্মৰ পৰাজয় দেখুওৱা বুলিও ক'ব পাৰি। কিন্তু

মনসাই যিহেতু লখিন্দৰৰ পিতৃ চান্দো সদাগৰৰ পৰা বাওঁহাতেৰে হ'লেও পূজা লাভ কৰিছে গতিকে শেষত মনসা দেৱীৰেই জয় হোৱা অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত দেখুওৱা হৈছে।

জাতি-সম্প্ৰদায় :

সমাজত সামাজিক প্ৰথা অনুসৰি আৰু বৃত্তিগত অনুযায়ী দুই শ্ৰেণীৰ মানুহ বসবাস কৰা দেখা যায়। সামাজিক প্ৰথা অনুসৰি ব্ৰাহ্মণ, বৈশ্য, ক্ষত্ৰিয়, কায়স্থ, দৈৱজ্ঞ, বণিক, চাণ্ডাল আদি বিভিন্ন জাতিয়ে অসমীয়া-বাংলা সমাজত বাস কৰিছিল। ব্ৰাহ্মণ, কায়স্থ, দৈৱজ্ঞ আদি জাতৰ লোকৰ বিৱৰণ বা উল্লেখ বিশেষকৈ গুৰু-চৰিতবোৰত পোৱা যায়।^{১১} মধ্যযুগৰ অসমত দৈৱজ্ঞসকলেও বিশিষ্ট সন্মানৰ অধিকাৰী হৈয়েই জীৱন কটাইছিল।^{১২} অসমীয়া-বাংলাৰ সমাজতো সেই সময়ত ব্ৰাহ্মণ, কায়স্থ, বৈশ্য, ক্ষত্ৰিয় ইত্যাদিৰ উপৰি বিভিন্ন ব্যৱসায়িক জাতিৰ লোকো আছিল। এই জাতিসমূহৰ ভিতৰত কাণ্ডাৰী, গদিয়াল, গোৱাল (গাখীৰ বিক্ৰেতা), ঘাটোৱাল, জুৱাৰু, তেলী, দৰ্জী, দৈৱজ্ঞ, দাস-দাসী, ধোবা, নাপিত, পাইক, বাইচা, বনিয়া (বেপাৰী), মৎস্যজীৱী (মাছমৰীয়া), মালাকাৰ, ৰাখোৱাল (গৰখীয়া), হাৰি আদিয়েই উল্লেখযোগ্য। এই লোকসকলে বিভিন্ন বৃত্তিক জীৱিকাৰ অৱলম্বন স্বৰূপে লৈছিল আৰু তেওঁলোকৰ বৃত্তিসমূহে সামাজিক মৰ্যাদাত বিশিষ্ট ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল।^{১৩} সদাগৰ, ৰাজবিষয়া, সৈন্য-সামন্ত আদিয়েও সেই সময়ৰ অসমীয়া-বাংলা সমাজত সমাদৰ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

অৰ্থনৈতিক দিশ :

মনসা কবিসকলৰ সমকালীন সমাজত জন-গণৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থা সন্তোষজনক আছিল। অৱশ্যে তেতিয়াও দুখীয়া মানুহক টকা ধাৰে দিয়া মহাজন আছিল। ইয়াৰ প্ৰমাণ স্বৰূপে, কুব্ৰৰ ভাণ্ডাৰীলৈ আঙুলিয়াব পাৰি। মহাদেৱ খেতিয়ক—তেওঁ দেৱাদিদেৱ হৈও এটা গৰুৰে হাল বাইছে। বিয়া পাতিবলৈ গৈ শিৱ গোসাঁয়ে কুব্ৰৰ পৰা টকা কড়ি ধাৰলৈ আনিছে—

ত্ৰিদেশ আসিলা আৰু কুব্ৰৰ ভণ্ডাৰি।

গনিয়া দিয়োৰে কুব্ৰৰ পঞ্চাশ কাউন কড়ি।^{১৪}

সমাজৰ সৰহ সংখ্যক লোকেই কৃষি কৰ্মৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। কৃষিকৰ্মৰ বাবে নাঙল আৰু গৰুহাল অতিকৈ প্ৰয়োজনীয়। খেতিয়কে অধিক শস্য উৎপাদনৰ বাবে মাটি ভালদৰে 'চাহ' আৰু 'মৈ' দিয়ে। মনসা কাব্যত মহাদেৱৰ মালঞ্চ সৃষ্টিৰ প্ৰসংগত মাটি চহোৱা আৰু মৈ দিয়াৰ উল্লেখনে খেতিয়কৰ খেতি কৰা পদ্ধতিৰ আভাস দাঙি ধৰে—

সোনাৰ লাক্সল গোসাঁই ৰূপাৰ ফাল।
 বাসুয়া বলধে জুড়িছে হাল।।
 বাৰ চাহ দিলা গোসাঁই তেৰ চাহ মই।
 তথাপি নিচিঙ্গিল দুৰ্বালুই।^{১৫}

মনসা কাব্যৰ মূল আছিল বণিক সমাজ। বণিকৰ ওচৰত দেৱীৰ পূজা লাভৰ আকাংক্ষাতেই বুজিব পাৰি যে সেই সময়ৰ সমাজত বণিক সম্প্ৰদায় যথেষ্ট প্ৰভাৱশালী আছিল। সমাজত কৃষক, বণিকৰ উপৰি কমাৰ, কুমাৰ, কেওট, দৈৱজ্ঞ, নৰ্তকী, নাপিত, পোহাৰী, বাঢ়ৈ, ব্ৰাহ্মণ, মৎস্যজীৱী, মালী, ৰাখোৱাল, সূতাৰ, হাৰি, হীৰা আদি বৃত্তিধাৰী জাতিয়ে সমাজৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় বিভিন্ন সেৱা আগবঢ়াই জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিছিল। এনে ধৰণৰ বিভিন্ন বৃত্তিৰ উল্লেখ অসমীয়া-বাংলা কাব্যত পোৱা যায়। সেই সময়ত দেশ-বিদেশত বেহা-বেপাৰ কৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰা সকলক সাধু অৰ্থাৎ সাউদ বোলা হৈছিল। আনকি ৰজাসকলেও যে দূৰ-দূৰণিত বেহা-বেপাৰ কৰিছিল তাৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণ পোৱা যায় চান্দো সদাগৰৰ জৰিয়তে। সাউদসকলে নাওৰে বিভিন্ন ঠাইলৈ গৈ বেহা-বেপাৰ কৰিছিল। বেহা-বেপাৰৰ পণ্যবোৰ আছিল—আদা, কল, ক'লা মাহ, কামসিন্দুৰ, গুৱা-পাণ, ঘৃত, ছাগল, তিল, তৈল, তুলি, নাৰিকল, পাটশাৰী, মাটিমাহ, মাটিৰ বাচন, মিথি, শ্ৰীফল, সিদল-সুকটি (শুকান মাছ), হালধিৰ গুৰি, হাড়ী আদি। বাণিজ্য দ্ৰব্যবোৰ প্ৰায়ে সাল-সলনি বা বিনিময় (barter) কৰা হৈছিল। আবিৰ, ইলাচি, কৰ্পূৰ, কড়ি, কাঁহ, কাঁহী-বাটি, জাতিফল, তাম, পোৱাল, পিতল, মাণিক, ৰত্ন, ৰূপ, শংখ, সোণ, হাতীৰ দাঁত, হীৰা, হেঙ্গুল-হাইতাল আদিৰ বিনিময়ত এই পণ্যবোৰ বিক্ৰী কৰা হৈছিল। বিনিময় বা সাল-সলনিৰ যোগেদি জীৱিকা-নিৰ্বাহ কৰাৰ কথা গুৰু-চৰিত কথাতো পোৱা যায়। ৰাম আতৈ নামৰ এজন ভকতে 'চাৰিকাওন' কড়ি বিনিময়ৰ মাধ্যম স্বৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল।^{১৬} মনসা কাব্যতো বিনিময়ৰ মাধ্যম স্বৰূপে কড়িৰ ব্যৱহাৰৰ উল্লেখ কাব্যখনত পোৱা যায়। দেৱী গোয়ালিনীৰ ছদ্মৰেশত মনসা দেৱীয়ে দধি বিক্ৰী কৰাৰ সময়ত কড়িৰ উল্লেখ আছে—

আৱ নহে গোয়ালিনী ধনে জনে উনা।
 অতি ভাল দধিতে কড়ি দিবা দুনা।।
 বাপ মোৰ মণ্ডলিয়া দেশেৰ ৰক্ষক ভাই।
 একই বাথনে আছে ষোল শত গাই।।
 দধি দুখে ষোলে নাহি মাপা জোখা।
 ঘৰে বসিয়া বেচি কড়ি লই চোখা।।^{১৭}

বজাৰত কলৰো চাহিদা যথেষ্ট আছিল তাৰ স্পষ্ট আভাস পোৱা যায় চান্দো সদাগৰৰ

উক্তিৰ পৰা—

এক এক কল বেচি পাঞে নয় নয় বুৰি।

কি কাৰণে নষ্ট কৰো অত সৰু কৰি।।^{১৮}

বেপাৰ-বাণিজ্যৰ ক্ষেত্ৰত নাৰীয়েও আগভাগ লৈছিল। কিছুমান তিৰোতাই যে দোকান-পোহাৰ খুলি বা বেহা-বেপাৰ কৰিও জীৱিকা-নিৰ্বাহ কৰিছিল সেয়া গুৰু-চৰিতত উল্লেখ আছে। ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতাৰ মাতৃয়ে বিভিন্ন বয়-বস্তুৰে নাজিৰা হাটত ‘পসাৰ’ দিছিল।^{১৯} মনসা কাব্যতো নাৰীয়ে যে হাটলৈ গৈ বয়-বস্তু বেচা-কিনা কৰিছিল তাৰ আভাস পোৱা যায়। এই প্ৰসংগত মেনকাই লোণ, জলকীয়া আদি বিক্ৰী কৰিবলৈ স্কোণাৰ হাটলৈ যোৱা বৰ্ণনালৈ আঙুলিয়াব পাৰি—

বেসাইতে গেল স্কোনা হাট।

দাৰুণ পেটে নেদেখয় বাট।।

.....

এ লোণ মৰিচ বেসাই খাইল।

ঢলিতে পড়িতে গৃহক আইল।।^{২০}

টকা-পইচা বিহীনা তিৰোতাই হাতৰ কংকনৰ বিনিময়ত প্ৰয়োজনীয় সামগ্ৰী কিনাৰ আভাসো মনসা কাব্যত পোৱা যায়।

সমাজত নাৰীৰ স্থান :

অসমীয়া-বাংলাৰ মধ্যযুগৰ পুৰুষশাসিত সমাজত নাৰী সম্পূৰ্ণৰূপে স্বাধীন নাছিল। নিজৰ একান্ত প্ৰিয়জন স্বামীৰ ওচৰতো তেওঁলোকৰ ইচ্ছা-অনিচ্ছাৰ কোনো মূল্য নাছিল। নাৰীসকলৰ ব্যক্তিত্ব আৰু আত্মবোধ বিকশিত হৈ উঠাৰ পৰিৱৰ্তে তেওঁলোকে স্বামীৰ ছায়াত থাকিয়ে নিজকে ধন্য মানিছিল। লোক-সমাজত প্ৰায়েই দেখা যায় যে, দোষ-দুৰ্বলতা থকা নিজৰ স্বামীৰ বাবে স্ত্ৰী সৰ্বদাই চিন্তাশ্ৰিত। তেনে স্বামী অকলশৰে ক’বলৈ যাবলৈ ওলালে স্ত্ৰীৰ মনত নানান সন্দেহ-সংশয় উপজে আৰু তেওঁ স্বামীৰ সৈতে যাবলৈ ওলায়। মনসা কাব্যত ইয়াৰ ইংগিত পোৱা যায়। মহাদেৱ পুষ্পবনলৈ যাবলৈ ওলোৱাত গংগা-দুৰ্গায়ো তেওঁলোকক লগত লৈ যাবলৈ স্বামী মহাদেৱক কাতৰ অনুৰোধ কৰিছে—

নাযায়ো নাযায়ো গোসাই আমাক এৰিয়া।

আমাক নিয়োৰে গোসাই সংগতি কৰিয়া।^{২১}

গংগা-দুৰ্গাৰ এনে অনুভৱৰ জৰিয়তে নাৰী মনস্তত্ত্বৰ সম্যক আভাস এটি পাব পাৰি।

অসমীয়া আৰু বাংলা সমাজত সতিনী বিদ্বেষ আৰু ঈৰ্ষা চিৰকলীয়া। বিবাহিতা স্ত্ৰীৰ বৰ্তমানত কোনো গিৰিয়েকে যদি দ্বিতীয়বাৰৰ বাবে আন এজনী চপাই ল'ব খোজে তেতিয়া প্ৰথমজনীয়ে নিজৰ সন্মান আৰু মৰ্যাদা অৱনমিত হোৱাৰ আকাংক্ষাত অস্থিৰ হৈ পৰে। মনসা কাব্যত মহাদেৱে দ্বিতীয়বাৰৰ বাবে দুৰ্গাক বিয়া কৰিবলৈ প্ৰস্তুত হোৱা বাতৰিটো প্ৰথমা স্ত্ৰী গংগাই নাৰদৰ মুখে শুনি অস্থিৰ হৈ পৰিছে। তেওঁৰ মন-মগজু সতিনী বিদ্বেষৰ অনুভৱেৰে ভাৰাক্ৰান্ত হৈছে আৰু গভীৰ ক্ষোভেৰে কৈছে—

এবেসে জানিলো মোক এবিলম্ব দায়া।

ফুলবনে বৈলা গোসাই ম্যালানিক পায়।।

বয়সত লম্বিত ৰতিত ভৈলো হিনি।

বৃদ্ধকালে দিলা গোসাই দাৰুণ সতিনি।।^{২২}

মন কৰিবলগীয়া যে, বিয়াৰ পিছত কিন্তু গংগাৰ মনৰ পৰা বিদ্বেষ ভাব আঁতৰি গৈছে আৰু মিলা-প্ৰীতিৰে দুৰ্গাৰে সৈতে তেওঁ সহ-অৱস্থান সম্ভৱপৰ কৰি তুলিছে। একেদৰে মনসাক সতিনীৰ জী বুলি গম পাই চণ্ডীয়ে হাতৰ খাৰুৰে আঘাত কৰি এটা চকু কণা কৰি দিছিল—

কোপে ব্যাকুল দেৱী বলে অহঙ্কাৰে।

চুল ধৰি মনসারে মাৰে আৱবাৰে।।

চণ্ডীৰ প্ৰহাৰে দেৱীৰ শৰীৰ জৰ্জৰ।

সহিতে না পাৰে পদ্মা বলে খৱতৰ।।^{২৩}

নাৰী সম্পৰ্কে কেতবোৰ ধাৰণা পুৰণি কালৰে পৰা লোকসমাজত প্ৰচলিত হৈ আহিছে। তেনে এটি ধাৰণা হ'ল— পথত নাৰী বৰ্জন কৰিব লাগে 'পথে নাৰী বিবৰ্জিতা।' গংগা-দুৰ্গাই মহাদেৱেৰে সৈতে পুষ্পবনলৈ যাবলৈ ওলোৱাত তেওঁ উভয়কে বাধা দি 'তিৰি লৈয়া পশু হাঠিবাৰ নহে যোগ' বুলি কোৱা কথাই উক্ত ধাৰণাৰে পৰিচয় দিয়ে।

নাৰীৰ পেটত সাধাৰণতে গুপ্ত কথা লুকাই নাথাকে বুলি সমাজত এটি লোক বিশ্বাস আছে। সেয়ে নাৰীৰ আগত গুপ্ত কথা কোৱাৰ প্ৰসংগত ইতস্ততঃবোধ কৰা হৈছিল। নিজৰ পত্নী কমলাৰ আগত নিজৰ মৃত্যু সম্পৰ্কীয় গুপ্ত কথা ধন্বন্তৰিয়ে ব্যক্ত কৰি নিজৰ মৃত্যু ওচৰ চপাই আনিছে—

পুৰাণৰ জত কথা সূনা সৰ্বজনে।

ধন্বন্তৰি মৰি আছে তিৰিৰ কাৰণে।।^{২৪}

সেই সময়ৰ সমাজত সাধাৰণতে এজন পুৰুষে একাধিক পত্নী গ্ৰহণ কৰাৰ উদাহৰণো পোৱা গৈছিল। এনে পুৰুষৰ সংসাৰখন সংসাৰ হৈ নাথাকি অসূয়া-অশান্তি, হাই-কাজিয়াৰ থলী হৈ পৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, মহাদেৱৰ সংসাৰলৈ আঙুলিয়াব পাৰি। বিবাহ ইচ্ছুক শিৱৰ গংগাৰ ওচৰত অভিলাষ জ্ঞাপনৰ প্ৰসংগত গংগাই দিয়া সকিয়নিৰ জৰিয়তে একাধিক পত্নী থকা পুৰুষৰ দুৰ্বহ অৱস্থাৰ পৰিচয় পৰিস্ফুটিত হৈছে—

ইহাক লাগিয়া গোসাই কৰাইলেক সত্য।

দুই তিনি নাৰী ভৈলে পুৰুষেৰ হত।।

দুই তিনি নাৰীৰ ঘৰেৰ নাহি ভাল।

বাৰি দিনে কৰিবেক দ্বন্দ্ব কোঁউটাল।।^{২৫}

পুৰুষে নিজৰ পত্নী থকাৰ উপৰি অন্য নাৰীৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হোৱা দেখা গৈছিল, তাৰ ভিতৰত আছিল চান্দো সদাগৰ।

সকলো মাতৃয়ে নিজৰ কন্যাক বিত্তবান পাত্ৰত অৰ্পণ কৰিবলৈ বাঞ্ছা কৰে। বিত্তহীন তথা দৰিদ্ৰ পাত্ৰত কন্যা অৰ্পণ কৰিবলৈ কোনো মাতৃয়ে আগ্ৰহ নকৰে। মনসা কাব্যত মেনকাই দুৰ্গাক ভঙুৱা, দৰিদ্ৰ মহাদেৱলৈ বিয়া দিবলৈ অনিচ্ছা প্ৰকাশ কৰিছে—

হাতে ভৰি বান্ধি ঝিউক পেলাইবো জলে।

লাঙ্গটা জমাইক নেদিবোহো একো কালে।।^{২৬}

মধ্যকালীন সমাজত নাৰীৰ সতীত্বৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। নাৰীয়ে সতীত্বৰ প্ৰমাণ দিবলৈ বিভিন্ন পৰীক্ষাত অৱতীৰ্ণ হোৱাৰ কথাও জানিব পাৰি। এনে পৰীক্ষাৰ প্ৰভাৱ নাৰী সমাজৰ ওপৰত আছিল সুদূৰপ্ৰসাৰী আৰুিয়েই নাৰীসকলক সতীত্ব ৰক্ষা কৰিবৰ নিমিত্তে সচেতন কৰি তুলিছিল মনসা কাব্যত। ৰামায়ণতো সীতাই স্বামী ৰামচন্দ্ৰ তথা প্ৰজাৰ আগত সতীত্বৰ প্ৰমাণ দিবলৈ অগ্নি পৰীক্ষাত অৱতীৰ্ণ হ'বলগীয়া হৈছিল। সীতাই অগ্নিক প্ৰদক্ষিণ কৰি জুইত প্ৰবেশ কৰি পৰীক্ষাত অৱতীৰ্ণ হৈছিল—

এবমুক্তা তু বৈদেহী পৰিক্ৰম্য হতাশনম।

বিশেষ জ্বলনং দীপ্তং নিঃশঙ্কে নান্ত্ৰাত্বনা।।^{২৭}

দুৰ্গা আৰু বেউলায়ো সতীত্ব পৰীক্ষাত অৱতীৰ্ণ হ'ব লগা হৈছিল। দুৰ্গাৰ চৰিত্ৰৰ ওপৰত সন্দেহ ওপজাত হেমন্তই জুই, পানী আদিৰে তেওঁৰ সতীত্বৰ পৰীক্ষা লৈছিল। বেউলাইও তেনে পৰীক্ষাত অৱতীৰ্ণ হোৱাৰ কথা মনসা কাব্যৰ পৰা জানিব পাৰি। অগ্নি পৰীক্ষা, ঘৃতকাঞ্চন পৰীক্ষা, তুলা পৰীক্ষা, শূল পৰীক্ষা, সাপৰ মূৰৰ পৰা মণি সংগ্ৰহ পৰীক্ষা, সুতা বগোৱা পৰীক্ষা,

ক্ষুৰ পৰীক্ষা আদিৰ বেউলাই সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল।

মধ্যযুগৰ সামন্ত প্ৰভু সদৃশ স্বামীৰ ওচৰত স্ত্ৰীৰ ইচ্ছা-অনিচ্ছা যে একেবাৰেই মূল্যহীন আছিল, সেয়া সোনেকা আৰু চান্দো সদাগৰৰ দাম্পত্য সম্পৰ্কৰ মাজত অত্যন্ত স্পষ্ট। সোনেকাই পৰিয়ালৰ মংগলৰ কাৰণে মনে মনে মনসাৰ ঘট সাজি মনসা পূজা কৰাত সদাগৰে গম পাই সেই ঘট ভাঙি পেলাইছিল, তেতিয়া সোনেকাই স্বামীক মূৰ দাঙি একো ক'ব পৰা নাছিল। একেদৰে স্বামীৰ আশ্ৰয়ত নিশ্চিন্ত, নিৰাপদভাৱে কাল কটোৱাৰ মানসিকতা ধনন্তৰি ওজাৰ স্ত্ৰী কমলাৰ মাজত প্ৰত্যক্ষ কৰা যায়। পৰম নিৰ্ভৰতাত তেওঁ স্বামীক কৈছে—*তোমাৰ প্ৰসাদে মোৰ কিসেৰ দুৰ্গতি।*^{২৮}

আত্মসমৰ্পণৰ এই মনোভাৱ মধ্যযুগৰ অধিকাংশ স্ত্ৰীৰ মাজত বৰ্তমান আছিল। ইয়াৰ উপৰি 'কন্দল লাগিলে জাহঁবা মামি বাপেৰ ঘৰ' শীৰ্ষক নাৰদৰ মুখত দিয়া কথাষাৰৰো ভিত্তি হ'ল লৌকিকতা। অসমীয়া-বাংলা লোক-সমাজত দেখা যায় যে, কোনো কথাত স্ত্ৰী-পুৰুষৰ মাজত লগা কাজিয়া-পেছালে শীৰ্ষবিন্দু লাভ কৰিলে, স্ত্ৰীয়ে পুৰুষজনক এৰি থৈ মাকৰ ঘৰলৈ গুচি যায় আৰু খং-ৰাগ কমিলে পুনৰ স্বামীৰ ওচৰলৈ প্ৰত্যাহ্বান কৰে। দুৰ্গাৰ উদ্দেশ্যে কোৱা নাৰদৰ উক্ত কথাষাৰে লোক সমাজৰ পুৰুষ-স্ত্ৰীৰ মাজত সৰ্বদাই ঘটি থকা পৰিস্থিতি এটাকেই চিত্ৰিত কৰে। সাধাৰণতে গাঁৱলীয়া জীৱনত কোনো দোষৰ কাৰণে গিৰিয়েকে ঘৈণীয়েকক গালি পাৰিলে যে অকল তিব্বোতা জনীকেই গালি পাৰি আশা এৰে এনে নহয়, ঘৈণীয়েকৰ লগতে তেওঁৰ মাক, বাপেক, ভায়েক-ককায়েকো সেই গালিৰ বলি হ'বলগীয়া হয়। ইয়াৰ ইংগিত মনসা পূজা কৰাৰ কাৰণে চান্দোই সোনেকাৰ উপৰি মাক-বাপেককো গালি পৰাৰ পৰা জানিব পাৰি।

মধ্যকালীন সমাজৰ শাঙ্ক-বোৱাৰীৰ সম্পৰ্কৰ কথাও মনসা কাব্যত কবিসকলে দাঙি ধৰিছে। বাসৰ ঘৰত কাল নাগিনীৰ দংশনত লখিন্দৰৰ মৃত্যু হোৱাত সোনেকাৰ ক্ৰোধ গৈ পৰিছে বেউলাৰ ওপৰত। তাইক অকাৰণত তিব্বাৰ কৰি সোনেকাই কৈছে—

পুত্ৰ শোক দিতে বাছা তুমি আস্যাছিলে।

দুলৰ্ভ লখাই মোৰ না জানি কি কৈলে।।

হাপুতিৰ পুত্ৰ মোৰ বাছা লখীন্দৰ।

তোমা লাগি গড়াইনু লোহাৰ বাসৰ।।

.....
খণ্ড কপালিনী তুপ্ৰিও চিৰণিয়া দাঁতী।

বিভাদিনে পতি খালি, না পোহাল্য ৰাতি।।^{২৯}

পুত্ৰৰ মৃত্যুৰ কাৰণে বোৱাৰীক দায়ী কৰা তথা তেওঁৰ কুলক্ষণ-সুলক্ষণ গুণৰ বিচাৰ কৰা

ৰীতি বৰ্তমান যুগতো প্ৰচলিত। শাহুৱেক সোনেকাই লখিন্দৰৰ প্ৰাণ নাশৰ কাৰণে বেউলাক তিৰস্কাৰ কৰিলেও বেউলাৰ প্ৰতি তেওঁৰ অন্তৰত মৰম-চেনেহও আছিল। বেউলাই লখিন্দৰৰ মৃতদেহ লৈ জীৱনদানৰ কাৰণে ভেলত উটি যোৱাৰ কথা কওঁতে সোনেকাই কৈছিল—

এতসুনি সোনেকা সোকাৰল ভৈলা।

বেফুলাৰ গলে ধৰি কান্দিবে লাগিলা।।

ছয় পুত্ৰ মৰিলেক দুৰ্ভাৰ লখাই।

সৱে দুখ পাসৰিলো তোমাৰ মুখ চাই।।^{৩০}

নাৰীৰ উপাৰ্জনক্ষম ৰূপ আৰু গৃহ কৰ্মনিপুণতা— এই দুয়োটা ৰূপেৰেই পৰিচয় মনসা কাব্যত পোৱা যায়। প্ৰথমটিৰ দৃষ্টান্ত হিচাপে কাজলা মালিনী তথা মালিনী আৰু গোৱালিনীৰ ছদ্মৱেশধাৰী মনসাৰ কথা ক'ব পাৰি। দ্বিতীয়টিৰ দৃষ্টান্ত হিচাপে ধনন্তৰি ওজাৰ স্ত্ৰী কমলা আৰু বেউলাৰ কথাকে ক'ব পাৰি। ধনন্তৰি ওজাৰ স্ত্ৰী কমলাই স্বামীক পঞ্চাশ ব্যঞ্জন ৰান্ধি খোৱাৰ ঘটনা, বেউলাৰ লোহাৰ কলাই সিদ্ধ কৰি ৰন্ধা আৰু বাসৰ গৃহত স্বামীক নাৰিকলৰ পানী দি ভাত ৰান্ধি দিয়াৰ বৰ্ণনাত সেই নৈপুণ্যৰ স্পষ্ট পৰিচয় পোৱা যায়।

সন্তানৰ লালন-পালনত নাৰীৰ ভূমিকা যে গুৰুত্বপূৰ্ণ আছিল—সেয়া সাত পুত্ৰৰ জননী সোনেকাৰ কথাৰ পৰাই জানিব পাৰি। চান্দো সদাগৰ যেতিয়া বাণিজ্যলৈ গৈছিল তেতিয়া সোনেকা পাঁচ মাহৰ গৰ্ভৱতী, মনসাৰ লগত বিবাদত ছয়জন পুত্ৰ হেৰুৱায়ো তেওঁ পুনৰ গৰ্ভধাৰণ কৰিছে নতুন আশাত। লখিন্দৰৰ জন্মৰ পিছত স্বামীৰ অনুপস্থিতিত লখিন্দৰৰ যষ্ঠী পূজা, অন্নপ্ৰাসন সকলো সুস্থভাৱে সম্পন্ন কৰিছে সোনেকাই। আগৰ ছয় পুত্ৰৰ মৃত্যু শোক পাহৰিব নোৱাৰি পুনৰ অমংগলৰ আশংকাত লখিন্দৰক সোনেকাই সাৱধানে ৰাখিছিল। তেওঁৰ সদায় সতৰ্ক দৃষ্টি আৰু স্নেহত লখাই ধীৰে ধীৰে ডাঙৰ হৈছিল। শংকা-বিহুল বাৎসল্যৰ ই এক অনুপম দৃষ্টান্ত। সন্তানক কেন্দ্ৰ কৰি হেৰুৱাৰ ভাবনা সৰ্বদেশৰ সৰ্বকালৰ জননীৰ চিৰপৰিচিত মনস্তত্ত্ব।

মধ্যকালীন সমাজত নাৰী কলহ-নৈপুণ্যতো পাৰ্গত আছিল। মনসা কাব্যত মনসা-চণ্ডীৰ বিবাদ, কাজলা-মালিনীৰ লগত নটীৰ ছদ্মৱেশধাৰী মনসাৰ বিবাদৰ কথা স্মৰণ কৰিব পাৰি।

মধ্যকালীন সমাজত বিধৱা নাৰীৰ সামাজিক মৰ্যাদা সীমিত আছিল বুলি ক'ব পাৰি। সাপৰ নেজৰ দৰে চুলি, উচ্চ কপাল, পিঙ্গল কেশ, উচ্চ দৃষ্টি, ঠেক বুকু, ওখ পিঠি, খৰমযুৰীয়া ভৰি আদি বিধৱাৰ লক্ষণৰূপে সেই সময়ত বিবেচিত হৈছিল। হাত-কাণ-ডিঙিত অলংকাৰ নথকাটোও বিধৱাৰ লক্ষণ—

লাঙ্গটা হস্ত স্ৰবন

বিধোয়াৰ লক্ষণ

কেনে তোৰ বিসাদ বদন ॥^{৩১}

বিধবা নাৰীয়ে তেতিয়াও সমাজত নিৰ্দিষ্ট নিয়মেৰে জীৱন-যাপন কৰিবলগীয়া হৈছিল। চান্দো সদাগৰৰ ছয়গৰাকী বোৱাৰীয়ে বিধবাৰ নীতি-নিয়ম মানি জীৱন-যাপন কৰিছিল। বেউলায়ো তেনেদৰে জীৱন কটোৱাটো শাহু-শহুৰে বিচাৰিছিল। কিন্তু তেওঁৰ নিজৰ সিদ্ধান্তত অটল আছিল আৰু সেয়ে স্বামীৰ পুনৰ্জীৱনৰ কাৰণে এক অনিৰ্দিষ্ট দিশত যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিছিল।

মধ্যকালীন সমাজতো নাৰী পুৰুষৰ কু-দৃষ্টিৰ পৰা হাত সাৰিব পৰা নাছিল। বেউলাই মৃত স্বামীক ভেলত লৈ যাওঁতেই বিভিন্নজন পুৰুষৰ পৰা বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ লাভ কৰিছিল; তাৰ ভিতৰত আছিল গোদা, আপুয়াডোম, ধনা-মনা ইত্যাদি।

শৈক্ষিক দিশ :

শৈক্ষিক দিশতো মধ্যকালীন অসমীয়া-বাংলা সমাজখন আগবঢ়া আছিল। বেদ অধ্যয়নৰ পৰম্পৰা ব্ৰাহ্মণসকলৰ মাজত চলিছিল। সমাজৰ দুই-চাৰিজন লোকৰ যে দূৰ-দূৰণিৰ স্থান আৰু ৰাজ্য সম্পৰ্কীয় ঐতিহাসিক আৰু ভৌগোলিক জ্ঞান আছিল তাৰ ইংগিত মনসা কাব্যত পোৱা যায়। চান্দো সদাগৰৰ ছয় পুত্ৰয়ো পঢ়াশালিলৈ জ্ঞান আহৰণ কৰিবলৈ গৈছিল—

ছোটজন নহে চান্দ ৰাজভোগে ভোলা।

লক্ষ লক্ষ লোক য়াৰ আছে পাঠশালা ॥

নানা দেশে পাঠ সব নানা দেশে ঘৰ।

সোমাই পণ্ডিত পাঠ পড়ায় নিরন্তর ॥

কেহ কাব্য শাস্ত্ৰ পড়ে কেহ ব্যাকরণ।

সব হইতে যোগ্য চান্দৰ পুত্ৰ ছয়জন ॥^{৩২}

‘লক্ষ লক্ষ পাঠশালা’ থকা বৰ্ণনাটি অতিৰঞ্জিত হ’লেও সম্ভ্ৰান্ত লোকৰ এক শ্ৰেণীৰ মানুহে হয়তো সেই সময়ত পাঠশালালৈ গৈছিল। মুঠতে অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত শৈক্ষিক দিশৰ এক সুন্দৰ বাতৰৰণৰ চিত্ৰ দেখা পোৱা যায়।

উৎসৱ-পাৰ্বণ :

মধ্যকালীন অসমীয়া-বাংলা সমাজত বিভিন্ন উৎসৱ অনুষ্ঠানে জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিছিল। এই উৎসৱ অনুষ্ঠানৰ প্ৰায়বোৰেই পূজা বিষয়ক। শিৱপূজা (শিৱৰাত্ৰি উৎসৱ), চণ্ডীপূজা, ধৰ্মপূজা আদিয়েই উল্লেখযোগ্য উৎসৱ অনুষ্ঠান। মনসা পূজায়ো সেই সময়ত উৎসৱ অনুষ্ঠানৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

মানৱ জীৱনৰ তিনিটা গুৰুত্বপূৰ্ণ স্তৰ হ'ল জন্ম, বিবাহ আৰু মৃত্যু। কাব্যত তিনিওটা প্ৰসংগত প্ৰচলিত ৰীতি-নীতিৰ প্ৰয়োগ দেখা গৈছে। পঞ্চামৃত, সাধভক্ষণ এটি উল্লেখযোগ্য স্ত্ৰী আচাৰ। এইক্ষেত্ৰত গৰ্ভৱতী নাৰীক বিভিন্ন উৎকৃষ্ট খাদ্য খুওৱাৰ প্ৰয়োজন হয়। লখিন্দৰৰ জন্মৰ পূৰ্বে সোনেকাক পঞ্চামৃত খুওৱাৰ মাজেৰে সেই সময়ৰ লোকাৱ্যত সংস্কৃতিৰ পৰিচয় পোৱা যায়—

পায়েস পিষ্টক খাইতে মিষ্টক
ঘৃতে সম্বৰিয়া শাক।
পাতখোলা কুচি পাইয়া হেন বুৰি
প্ৰাণ তাৰে দেয় ডাক।।^{৩৩}

লোকজীৱনত সাধাৰণতে প্ৰসৱৰ তিনি দিনৰ মূৰত জালুক-ধনিয়া আদিৰ জাল প্ৰসূতিক খাবলৈ দিয়ে। পঞ্চম দিনত স্ত্ৰীসকলে পচতি কৰে। লোক-জীৱনত প্ৰবহমান এনে ধৰণৰ ৰীতি-নীতিৰ আভাস মনসা কাব্যত পোৱা যায়।

গণক মাতি জাতকৰ নামকৰণ কৰা আৰু ছয় মাহৰ পিছত অন্নপ্ৰাসন অনুষ্ঠান পতা সেই সময়ৰ সমাজতো প্ৰচলিত আছিল। লখিন্দৰৰ জন্মৰ পিছতো এই অনুষ্ঠানবোৰ পালন কৰা হৈছিল—

এক দুই তিনি চাৰি পঞ্চ দিন গণন।
ছয় দিন ষষ্ঠী পূজা নিশি জাগরণ।।
সপ্তমে উঠানী কৰে শাস্ত্ৰ ব্যৱহাৰ।
দিনে দিনে বাড়েই লখাই পদ্মাৱতীৰ বৰ।।
ছয়মাস যখনেতে হইল কুমাৰ।
অন্ন প্ৰাশন জন্য দ্বিজ আনিল বিস্ময়।।
সংবাদ দিয়া আনিলেক সোমাই ব্ৰাহ্মণ।
শুভ ক্ষণে কৰিলেক অন্ন আৱলম্বন।।^{৩৪}

অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত কেইবাখনো বিবাহৰ উল্লেখ পোৱা যায়। তাৰ ভিতৰত শিৱ-দুৰ্গাৰ বিয়া, জৰংকাৰু আৰু মনসাৰ বিয়া, বেউলা আৰু লখিন্দৰৰ বিয়া। এই বিয়া কেইখনৰ পৰা জানিব পাৰি যে, সেই সময়ত বৈদিক পদ্ধতিৰে বিবাহ কাৰ্য সম্পাদিত কৰা হৈছিল। বিয়াৰ লগত জোৰণ, অধিবাস, নান্দীমুখ শ্ৰাদ্ধ, সুৰাগ তোলা, দৰা আদৰা, হোম পোৰা, দৰা-কইনাৰ নখ কমোৱা, লগ্ন গাঠি, আঙঠি খেলা, আয়তিসকলৰ বিয়া নাম, উৰুলি আদি শাস্ত্ৰীয় আৰু লোকাচাৰৰ পৰিচয় পাপুঁ। বৰ্তমানৰ দৰে তাহানিও বিবাহোৎসৱৰ অনুসংগত নাৰীসকলে বিবিধ

লোকাচাৰ পালন কৰিছিল আৰু মঙ্গল গীত গাইছিল। বিবাহৰ পিছদিনা 'বাসি বিবাহ' বা 'বাহী বিয়া' অনুষ্ঠিত হৈছিল। বঙালী সমাজত সচৰাচৰ দেখা পোৱা বাসি বিবাহ বা বাহী বিয়া বৰ্তমান অসমৰো কোনো কোনো ঠাইত কম পৰিমাণে দেখা পোৱা যায়। বাংলা সমাজত সাধাৰণতে হিন্দু ধৰ্মমতে বজনী প্ৰভাতত অৰ্থাৎ ৰাতিপুৱা সূৰ্য্যক প্ৰণাম কৰাৰ পিছত বাসি বিয়া অনুষ্ঠিত হয়। বেউলাৰ পিতৃ শাহে বজায়ো বাসি বিয়া অনুষ্ঠিত কৰাৰ কথা চান্দো সদাগৰৰ আগত কৈছিল—

আজিকার ৰাত্ৰি থাক স্থিৰ কর হিয়া।

ৰজনী প্ৰভাতে কৰাইব বাসি বিয়া।।^{৩৫}

কিন্তু চান্দো সদাগৰে শাহে বজাৰ প্ৰস্তাৱত সন্মতি নজনাই মনসাৰ দংশনৰ পৰা ৰক্ষা কৰিবলৈ বেউলা-লখিন্দৰক বিয়াৰ ৰাতিয়ে চম্পক নগৰলৈ লৈ আহি বিবাহ ৰাত্ৰি তেওঁলোকক বাসৰ ঘৰত কটাবলৈ দিছিল। বাংলা মনসা কাব্যৰ পৰা ধাৰণা কৰিব পাৰি যে বিয়াৰ ৰাতি দৰা-কইনা সাধাৰণতে দৰা ঘৰলৈ গমন নকৰে-

সাহে বলে বেহাই তুমি নানা গুণে গুণী।

বিয়াৰ ৰাত্ৰে দেশে যায় কভু নহে গুনি।।^{৩৬}

অসমীয়া সমাজৰ বিয়াত সাধাৰণতে দৰা-কইনা পুৱতি নিশাই দৰা ঘৰলৈ গমন কৰা দেখা যায়।

মনসা কাব্যত সামাজিক আৰু লৌকিক দিশৰ প্ৰাণৱন্ত চিত্ৰই প্ৰকাশ লাভ কৰিছে মহাদেৱ-দুৰ্গা, লখিন্দৰ-বেউলাৰ বিয়াৰ প্ৰসংগত দিয়া বৰ্ণনাৰ জৰিয়তে। পৰম্পৰা অনুসৰি বিয়াৰ আগদিনা দৰাঘৰীয়াই কইনাঘৰলৈ জোৰণ পঠিয়ায়। দৰাঘৰৰ কেইজনমান লোকে চিৰা, দৈ, লাডু, কল, তামোল, পাণ আদি ভাৰ বান্ধি লৈ গৈ কইনাঘৰত উপস্থিত হয়। কইনাৰ মাকে হাতত বিচনী আৰু পানী লৈ আয়তীসকলৰে সৈতে বাদ্যাদি বজাই, সুমঙ্গল গীত গাই জোৰণৰ ভাৰ বৰি নি জোৰণলৈ যোৱা লোকসকলক যথাৰীতি আপ্যায়ন কৰে। মধ্যকালীন সমাজতো যে জোৰণ দিয়া প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল তাৰ ইংগিত পোৱা যায় মনসা কাব্যৰ নাৰদ চৰিত্ৰৰ জৰিয়তে। সেইদৰে মহেন্দ্ৰ ক্ষণত কইনা সম্প্ৰদান কৰা, মূৰত ওৰণি লৈ কইনা উলিওৱা, লগ্ন গাঠি বন্ধা, দৰা-কইনাক ওখ পীড়াত বহুওৱা, সুমংগল গীত গোৱা, দৰাক বিবিধ সামগ্ৰী দান কৰা, হোম পোৰা আদি বিভিন্ন ৰীতি-নীতিৰ উল্লিখনৰ বৰ্ণনাৰ জৰিয়তে মহাদেৱ-দুৰ্গা, বেউলা-লখিন্দৰৰ বিয়াৰ যি চিত্ৰ মনসা কাব্যত চিত্ৰিত হৈছে, সেই চিত্ৰ সমাজত প্ৰচলিত বিয়াৰ যথার্থ চিত্ৰ আৰু লৌকিকতাৰে আচ্ছাদিত।

বেউলা-লখিন্দৰৰ বিয়াত জনাৰ্দনে ঘটক হিচাপে ভূমিকা পালন কৰিছে। বিবাহ প্ৰসংগত সেই সময়ত যে ঘটকৰ স্থান উচ্চ আছিল সেয়া মনসা কাব্যৰ পৰা জানিব পাৰি।

বিবাহ স্থিৰ হোৱাৰ প্ৰাক্কালত দৰা-কইনাৰ ৰাশি জোৰা চোৱাৰ ব্যৱস্থা মধ্যকালীন সমাজতো আছিল। বেউলা-লখিন্দৰৰ বিবাহ স্থিৰ কৰাৰ আগতে শাহে বণিকে গণক আনি ৰাশি চোৱাৰ কথা কৈছে—

সায় বাণ্যা বলে যদি তাৰে তুমি জান।

গণক আনিয়া তবে দুই রাশি গণ।।^{৩৭}

বাংলা সমাজত সাধাৰণতে বিবাহ ঠিক হ'লে তুলসী বদল পৰ্ব সম্পন্ন কৰা হৈছিল আৰু সেয়া বেউলা-লখিন্দৰৰ বিবাহ প্ৰসংগত পোৱা যায়—

তুলসী বদল কৈল বিভাৰ নিৰ্ণয়।

লখাইৰে বেছলা দিলাম বলে সায়।।^{৩৮}

মৃতকৰ্মৰ ভিতৰত সৰ্প দংশনত মৃত্যু হোৱা জনৰ কাঠ সংস্কাৰ নকৰি ভূৰ বা ভেলত উটুৱাই দিয়া ৰীতি সমাজত প্ৰচলিত আছিল; চান্দো সদাগৰৰ ছয় পুত্ৰ আৰু লখিন্দৰ তাৰ উজ্জ্বল নিদৰ্শন। এনে লোকৰ শ্ৰাদ্ধাদি তিনিদিনত অনুষ্ঠিত হৈছিল। সাধাৰণ মৃত্যুত মৃতকক কাঠ সংস্কাৰ কৰা হৈছিল আৰু যথা সময়ত শ্ৰাদ্ধাদি সম্পন্ন কৰিছিল। মৃতকৰ ছয় মাহত ছয় মাহিলি কৃত্য অনুষ্ঠিত হৈছিল। মৃতকৰ কৃত্যৰ প্ৰসংগত বিদেহী আত্মাৰ সদগতি কামনা কৰি যজ্ঞ, দান, ব্ৰত আদি সম্পাদন কৰা হৈছিল। মনসা কাব্যত অৱশ্যে বিভিন্ন পৰীক্ষাৰ অন্তত মৃত ব্যক্তিৰ পুনৰ জীৱন লাভ কৰাও দেখুওৱা হৈছে লখিন্দৰ আৰু ধন্বন্তৰি ওজা চৰিত্ৰৰ জৰিয়তে।

খেল-ধেমালি :

মধ্যকালীন সমাজত প্ৰচলিত খেল-ধেমালি আৰু অৱসৰ বিনোদনৰ ভিতৰত জুৱা আৰু পাশাখেলৰ নামোল্লেখ কৰিব পাৰি। মহাভাৰততো যুধিষ্ঠিৰ আৰু দুৰ্যোধনে পাশাখেল খেলাৰ উল্লেখ আছে। প্ৰাচীন কালত ৰজাই আমন্ত্ৰণ কৰিলে সৰ্বশ্ৰান্ত হ'লেও খেল খেলা একপ্ৰকাৰ বাধ্য আছিল। যুধিষ্ঠিৰ ৰজায়ো পাশা খেল খেলাৰ পৰা হোৱা বিপদৰ আগজাননী গম পাইছিল যদিও ৰজাৰ আমন্ত্ৰণক অৱজ্ঞা কৰিব নোৱাৰিলে—

হেন জানি ৰাজা

বিলম্ব এৰিয়া

খেলিয়ো পাশা সত্বেৰে।

যেনে নেখেলাহা হাৰিলো বুলিয়া

চলিয়ো আপুন ঘৰে।।^{৩৯}

জুৰা খেল খেলি সৰ্বস্বান্ত হোৱাৰ উদাহৰণ মনসা কাব্যতো দেখা পোৱা যায়। টেটনে জুৰা খেলি পৈত্ৰিক সম্পত্তি সকলো হেৰুৱাব লগা হৈছিল—

শিশুকাল হইতে মোৰ খেলৰ সঙ্গে খেলা।

বাপেৰ ধন হাৱাইলাম কৰি জুয়াখেলা।।^{৪০}

অৱসৰৰ সময়ত স্বামী-স্ত্ৰীয়ে নানান খেল-খেলি আমোদ কৰা প্ৰথাও সমাজত প্ৰচলিত। সেই সময়ত স্বামী-স্ত্ৰীৰ মাজত পাশাখেলৰ প্ৰচলন আছিল, তাৰ আভাস মনসা কাব্যত মহাদেৱে গংগা-দুৰ্গাকলৈ পাশাখেল খেলাৰ উল্লিখনৰ পৰা পোৱা যায়—

গংগা দুৰ্গা লৈয়ো গোসাঁই খেলে পাশা সাৰি।

হেন বেলা জান দিল ফুলেৰ পসাৰি।।^{৪১}

যাদু-মন্ত্ৰ :

লোক সমাজ ঘাইকৈ যাদু-মন্ত্ৰৰ প্ৰভাৱৰ দ্বাৰাই পৰিচালিত। অসমীয়া-বাংলা লোক সমাজতো অতীজৰে পৰাই যাদু-মন্ত্ৰই বিশেষ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি আহিছে। মনসা কাব্যত যাদু-মন্ত্ৰৰ প্ৰভাৱৰ চিত্ৰণ লক্ষ্য কৰিবলগীয়া। মহাদেৱে দুৰ্গাৰ অনুসন্ধান কৰিবলৈ সহায় লৈছিল যাদুৰ—

নাৰদে বোলে এ গোসাঁই চলায়ো ধৰ্মখড়ি।

এখলে জাৰ ঘৰে আচে দুৰ্গাবালি।।^{৪২}

ধৰ্মখড়িৰ জৰিয়তে দুৰ্গাক হেমন্ত ঋষিৰ ঘৰত বিচাৰি উলিওৱাটো মন কৰিবলগীয়া। সেইদৰে গংগাই দুৰ্গাক নদীত পেলাই মাৰিবলৈ গোপনে চেষ্টা কৰা, দুৰ্গাই নিৰাপদে নদী পাৰ হ'বলৈ সমৰ্থ হোৱা, হেমন্ত ঋষিয়ে লোৱা পৰীক্ষাত দুৰ্গা উত্তীৰ্ণ হোৱা, বেউলাই চান্দো সদাগৰৰ পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱা আদি বিভিন্ন ঘটনা পৰিস্থিতি চিত্ৰণৰ পশ্চাত্পটত যাদুমন্ত্ৰৰ প্ৰভাৱৰ ত্ৰিংশীলতা অনুভৱ কৰিব পাৰি। সেইদৰে পদ্মাই মহাদেৱৰ কৰণিত মক্ষিকাৰূপ ধাৰণ কৰি সোমোৱাটোও যাদুৰ স্বৰূপ চিত্ৰণহে মাথোন। সৰ্প দংশন কৰাৰ অনুসংগত সৰ্প বৈদ্য বা ওজাই মাটিত খৰি পাতি শুভাশুভ নিৰ্ণয় কৰিহে মন্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিছিল। সৰ্পৰ বিষ নিৰাময় কৰিবৰ বাবে আগমমন্ত্ৰ, ব্ৰহ্মমন্ত্ৰ, মহামন্ত্ৰ, মূলমন্ত্ৰ, জাৰমন্ত্ৰ আদিৰে জৰা-ফুকা কৰিছিল সাপৰ ওজাই। চণ্ডীয়ে পদ্মাৰ বিয়াত কৰা আছদিৰ বৰ্ণনাৰ পৰা সেই সময়ত তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ বা আছদিত বিশ্বাসী আছিল বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰি।

গালি-শপনি :

সমাজৰ বিভিন্ন স্তৰত বিভিন্ন ধৰণৰ গালি-শপনিৰ ব্যৱহাৰো দেখা যায়। অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত উল্লেখ থকা গালি-শপনিবোৰ হ'ল—অচিদৰ, আটকুড়া (বাং.), আবুদ্ধিয়া, কদাচাৰী, কাণী, কুটনী, কুলাংগাৰ, কুলেৰ খাকার (বাং.), চাৰ, চাৰী, টেণ্টন, দুচাৰিণী, দুৰাচাৰ, দুৰাচাৰী, ধাউৰী, ধেমেনাভতাৰী (ধামনা ভাতাৰ-বাং.), নিলাজিনী, পাপিষ্ঠী, পাপী, বেটা, বেটী, বেশ্যা, ৰাণ্ডী ইত্যাদি।

বাহুযুদ্ধ আৰু কিলাকিলিৰ প্ৰসংগত কামোৰা-কামুৰি, গালত চৰ মৰা, ঘাৰত ধৰা, চৰ, চাপৰ, চুলিত ধৰা, ভুকু, মুচৰি মূৰ ছিঙা, লাঠি আদি শব্দৰ প্ৰয়োগো মনসা কাব্যত পৰিলক্ষিত হয়, যিবোৰ শব্দক সমাজত প্ৰচলিত গালি-শপনি শব্দৰ ভিতৰত ধৰিব পাৰি।

লোক-বিশ্বাস :

জনসাধাৰণৰ মাজত বিভিন্ন বিশ্বাসে গভীৰভাৱে শিপাইছিল। অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত লোক সমাজত পৰম্পৰাগতভাৱে চলি অহা নানান বিশ্বাসৰ বৰ্ণনা সন্নিৱেশিত হৈছে।

বিবাহযোগ্য কন্যাই হৰ-পাৰ্বতীক উপাসনা কৰিলে উপযুক্ত স্বামী পায় বুলি বিশ্বাস কৰা হৈছিল। স্বামীৰ বৰ্তমানত মৃত্যুবৰণ কৰিব পৰা নাৰীয়ে অনন্তকালৰ বাবে স্বৰ্গ লাভ কৰে। যি পুৰুষ বা নাৰীয়ে আনৰ ধন-বস্তু, সঞ্চিত কোমোৰা চুৰ কৰে, আনৰ ঘৰত জুই লগাই দিয়ে, গো-ব্ৰাহ্মণ-জাতি-গোত্ৰাদি বধ কৰে আৰু গোচৰত কোনো এটা পক্ষৰ হৈ মিছা সাক্ষী দিয়ে তেনে পুৰুষ বা নাৰীয়ে পুত্ৰৰ শোক পাবলগীয়া হয়। শাও-শপনি, অভিশাপ আদিৰ ওপৰতো সেই সময়ৰ লোকে বিশ্বাস কৰা দেখা যায়। সতী-সাধ্বীকন্যাৰ অভিশাপ সম্পূৰ্ণভাৱে ফলিয়াই বুলি তদানীন্তনৰ জন-গণ-মনে বিশ্বাস কৰিছিল। মধ্যকালীন সমাজত বিশ্বাস প্ৰচলিত হৈছিল যে, ধৰ্মৰ দোহাই দিলে কোনো মানুহেই মিছা কথা ক'ব নোৱাৰে। জনসাধাৰণে দৈৱ বা অদৃষ্টৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণৰূপে নিৰ্ভৰ কৰাৰ প্ৰৱণতা মনসা কাব্যত স্পষ্ট।

যাত্ৰা, মংগলামংগল, জ্যোতিষ, স্বপ্ন আদি বিষয়ক বিভিন্ন বিশ্বাসৰ বৰ্ণনা মনসা কাব্যত পৰিদৃষ্ট হয়। যাত্ৰাৰ আগমুহূৰ্তত মঙ্গলামঙ্গল চোৱা হৈছিল আৰু দশমী তিথিযুক্ত মঙ্গলবাৰ দিনদক্ষা বা দক্ষ যোগ বিশিষ্ট হোৱা বাবে এই দিনটোত ক'লৈকো যাত্ৰা কৰা নহৈছিল। যাত্ৰা পথত মালী, তেলী, সোঁফালে সৰ্প, বাওঁফালে শগুন আদি লগ পোৱা বা দেখাটো অশুভজনক ৰূপে বিবেচিত হৈছিল। হ'বলগীয়া কোনো ঘটনাৰ আগজাননী সপোনৰ পৰা পোৱা যায় বুলি

বিবেচনা কৰি স্বপ্নৰ ফলিতা বিচৰাৰ উদাহৰণ মনসা কাব্যৰ কেইবাঠাইতো পোৱা যায়। চান্দো সদাগৰৰ ছয় পুত্ৰৰ মৃত্যুৰ আগে আগে ছয়গৰাকী বোৱাৰীয়ে বিপদৰ আগজাননী ৰূপে ৰাতি সপোন দেখিছিল আৰু ভয়ত বিহুল হৈ শাছৰেক সোনেকাৰ আগত কৈছিল —

খসিয়া পড়িল হাতের সুবর্ণের চুড়ি।
 দুই বাউ শংখ মোর ভাঙ্গিয়া হইল গুড়ি।।
 বিধৱা ব্ৰাহ্মণী এক বিকৃত নখ দন্তে।
 ধৰিয়া বাহিৰ মোৱে কবে ঘৰ হইতে।।
 আচম্বিতে হেন স্বপন দেখিলাম বিকট
 মনে বড় ভয় বাসি বড়ই সঙ্কট।।
 আচম্বিতে বড় ভয় বাসি বড়ই সংকট।।
 এক নহে দুই নহে বধু ছয়জনে।
 এককালে হেন স্বপন কহিল বেহানে।।^{৪৩}

নৱগ্ৰহৰ ভিতৰত শনি গ্ৰহৰ কু-প্ৰভাৱৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি কোৱা হৈছে—

অসুভ লাগিল ধনাৰ কাঙ্খে নাচে সনি।
 সনিৰ দোষে কাটা জাইতে আসিল আপুনি।।^{৪৪}

লোকসমাজত যাত্ৰাকালত মংগলামংগলৰ ওপৰত বিশ্বাস অতি গভীৰ। যাত্ৰাকালত জেঠীয়ে টিক্ টিকালে যাত্ৰা নিষিদ্ধ বুলি লোকসমাজে বিশ্বাস কৰি আহিছে। মনসা কাব্যত ইয়াৰ প্ৰতিফলন ঘটিছে। মহাদেৱে ফুলবাৰীলৈ যাত্ৰা কৰাৰ সময়ত জেঠীয়ে টিক্‌টিকোৱাত সেই যাত্ৰাই অশুভ পৰিণতিৰ পূৰ্বাভাস দাঙি ধৰিছে বুলি বিশ্বাস কৰা হৈছে—

বৃষভৰ পিঠিত তুলিতে চাহে পায়।
 চালৰ উপৰে জেঠি কৰে তিনি ৰায়।।^{৪৫}

দুৰ্গাৰ বাওঁ চকু নচা, ঘনে ঘনে হাঁহি উঠা, সিন্ধুৰ মলিন হোৱা যেনে অমংগল সূচক, তেনেদৰে লখিন্দৰৰ কাৰণে চান্দোই যেতিয়া পাত্ৰী চাবলৈ গৈছে, তেতিয়া—‘গমনে গোধিকা ডাকে মস্তক উপৰ’—প্ৰচলিত সংস্কাৰ অনুযায়ী নিঃসন্দেহে অমংগল ইংগিত কৰে। ক’ৰবালৈ যাত্ৰা কৰাৰ লগে লগে উজুটি খোৱা, কাউৰিয়ে থাপ মাৰি মূৰৰ চুলি ছিঙি নিয়া আদি লোকমানসৰ বিশ্বাসত বিধিনিসূচক। চান্দো সদাগৰে নাৱত উঠি যাত্ৰা কৰাৰ লগে লগেই উজুটি খাইছে আৰু কাউৰিয়ে থাপ মাৰি মূৰৰ চুলি ছিঙি নিছে।

লোক-সমাজত পাপ-পুণ্য আৰু পৰাচিতৰ ধাৰণা :

লোক-সমাজৰ মানত মাতৃগমন, ভগ্নীগমন, মাতৃৰ সৈতে বিয়া, ভগ্নীৰে সৈতে বিয়া আদি শুনাতো মহাপাপ। মনসা কাব্য ৰচিত হোৱাৰ সময়তো যে সিবোৰ পাপকৰ্ম আছিল আৰু তেনেবোৰ কথা শুনিলে যে মাটি স্পৰ্শ কৰি কাণত আঙুলি দিয়া প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল, তাৰ ইংগিত ভগৱানে সৃষ্টি পাতনৰ উদ্দেশ্যে পক্ষি আৰু পক্ষিনীক বিয়াত সোমাবলৈ কোৱাত পক্ষিয়াই ভূমি চুই কাণত হাত দিয়া বুলি কাব্যত দাঙি ধৰা বৰ্ণনাৰ পৰাই জানিব পাৰি—

ভূমি চুই পক্ষিয়া কৰ্ণত দিলা হাত।

এ বোল বোলন্তে পাপ লাগয় আমাত।।

কোথা শূনি আচা ভাই বহিনী বিহায়।

পক্ষিয়া পক্ষিনী দুই কৰিলা বিহায়।।^{৪৬}

তদানীন্তন সমাজত পাপ-পুণ্যৰ বিচাৰৰ ওপৰত বিশেষভাৱে গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হৈছিল। পাপ পূৰ্ণ কথা বা শ্ৰৱণ অযোগ্য ঘটনা শূন্যবলগীয়া হ'লে শ্ৰোতাই বিষুঃ-বিষুঃ, বাম-বাম বুলি উচ্চাৰণ কৰিছিল। ধন-বত্ন চুৰি কৰা, নৰহত্যা, গো-বধ, ব্ৰহ্মবধ, স্ত্ৰীবধ আদি মহাপাপ ৰূপে পৰিগণিত হোৱা দেখা যায়। সেই সময়ত দোষীক কঠোৰ শাস্তি বিধান কৰা হৈছিল। তেনেদৰে সাধু-সন্তক আৰু যোগ্যজনক বিশেষভাৱে পুৰস্কাৰ দিয়া ৰীতিৰো প্ৰচলন আছিল। উপবাসী অতিথিক ভোজন কৰালে, দান-দক্ষিণা দিলে, যাগ-যজ্ঞ অনুষ্ঠান কৰিলে, ব্ৰত-উপবাস আৰু সজ কাম কৰিলে পুণ্য হয় বুলিও বিশ্বাস কৰা হৈছিল।

সমাজত শপত দিয়া বা কিৰা কঢ়াৰ ৰীতিও প্ৰচলিত আছিল। সাধাৰণতে 'নিজৰ মাথা নিজে খাওঁ', 'পুত্ৰৰ মাথা খাওঁ', 'মোৰ মাথা খোৱা' আদি বাক্যৰ উপৰিও স্ত্ৰীবধ, মাতৃবধ আদি পাপ-পুণ্য কাৰ্যৰ ভিত্তিত শপত বা কিৰা কঢ়া হৈছিল। গুপ্ত কথা ব্যক্ত কৰাৰ আগমুহূৰ্ত্ততো কিৰা বা শপত দিয়া হৈছিল।

মাংগলিক কাৰ্য্যত তামোল-পাণৰ ব্যৱহাৰ :

অসমীয়া-বাংলা সমাজত তামোল-পাণৰ মূল্য যথেষ্ট। বিয়া-বাৰু আদি নানান মাংগলিক অনুষ্ঠানত তামোল-পাণ অপৰিহাৰ্য। দায়-জগৰ ভাঙিবলৈকো ইয়াৰ ব্যৱহাৰ লোক সমাজত প্ৰচলিত হৈ আহিছে। অতিথি শুশ্ৰূষাৰ ক্ষেত্ৰত তামোল-পাণৰ স্থান আগশাৰীত। দায়িত্ব প্ৰদানৰ ক্ষেত্ৰত তামোল-পাণ দিয়াৰ ৰীতি মধ্যকালীন সমাজত প্ৰচলিত আছিল। মনসা কাব্যত মহাদেৱে

পোনতে বিশ্বকৰ্মাক তামোলখন যাচিহে তেওঁক বাসুৰা (বৃষভ) সাজিবলৈ অনুৰোধ কৰিছে—

ধৰ ধৰ বিশ্বকৰ্ম তামুল খায়।

সোনাৰ লাঙ্গল আনি সাজিয়া দেয়।।^{৪৭}

ঠিক একেদৰে বেউলা-লখিন্দৰৰ বিবাহৰ কাৰণে টোপৰ নিৰ্মাণৰ দায়িত্ব কাজলা মালিনীক পাণ দি অৰ্পণ কৰিছিল। লখিন্দৰক দংশনৰ দায়িত্ব বন্ধৰাজ, ফণীক দিয়াৰ সময়তো মনসাই পাণ দিছিল আৰু লখিন্দৰ দংশনত সক্ষম যি নাগ তেওঁক পাণ উঠাবলৈ আদেশ দিছিল মনসাই।

তদানীন্তন সময়ত নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ গৈ নিমন্ত্ৰিত ব্যক্তিক তামোল দিয়া হৈছিল। বেউলা-লখিন্দৰৰ বিবাহৰ নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ যোৱাৰ সময়ত চান্দো সদাগৰে তামোল লৈ গৈছিল—

হভেতে গুবাক লৈয়া সাধুৱ কিঙ্কৰ গিয়া

জনাইল পৰম হৰিষে।।^{৪৮}

মুঠতে তামোল-পাণৰ জৰিয়তে কোনো কথাৰ বাজি ৰখা হৈছিল আৰু কোনো এটা কাম কোনো এজনক কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰাৰ সময়ত তামোল যঁচা, নিমন্ত্ৰিত ব্যক্তিক তামোল দিয়া ইত্যাদি মধ্যকালীন সমাজত যে প্ৰচলিত আছিল সেয়া অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত সুন্দৰভাৱে দাঙি ধৰিছে।

মধ্যকালীন সমাজত তামোল-পাণৰ উপৰি মাদক দ্ৰব্যৰো ব্যৱহাৰ আছিল। মাদক দ্ৰব্যসমূহৰ ভিতৰত ভাঙে বিশেষভাৱে জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিছিল।

দাস-দাসীৰ প্ৰথা :

অসমীয়া-বাংলা সমাজত বন্ধা ৰখা দস্তৰ প্ৰচলিত আছিল। উচ্চ শ্ৰেণীৰ লোকৰ ছোৱালী বিয়া দিওঁতে লগত একোজনী ধাইয়ো দিয়া দেখা যায়। টকাৰ বিনিময়ত স্ত্ৰী-পুত্ৰ আদি মহাজনৰ ঘৰত বন্ধা ৰখাৰ উদাহৰণো মনসা কাব্যত পোৱা যায়।

অভিজাত শ্ৰেণীৰ সেৱা-শুশ্ৰূষাৰ বাবে, সেই সময়ত যে দাস-দাসীৰো উদ্ভৱ হৈছিল— সেই কথাও মনসা কাব্যত পোৱা যায়। মেনকাই দাসীৰ কান্ধত হাত থৈ হাটলৈ গৈছিল। সন্তান প্ৰসৱ কৰাৰ সময়তো ধাই নিয়োজিত কৰা হৈছিল—

মাটিতে পড়িয়া বালক ওঁয়া ওঁয়া বলে।

হেনকালে ধাই মা তুলে নিল কোলে।।

পুত্ৰ পুত্ৰ বুলি সবে কৰে ছলা ছলি।

আনন্দিত হইল যত নাৰী গণে মিলি।।

সোনার কাটাৰি দিয়া নাড়ি ছেদ কৈল।

গংগাজলে স্নান কৰি মায়ের কোলে দিল।^{৪৯}

নৱজাতকৰ নাড়ীছেদন কৰিবৰ নিমিত্তে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল সোণৰ পাত আৰু কৰ্ণভেদ কৰা হৈছিল ৰূপৰ সুয়াৰে—

সোনাৰ জিনাই কইলা নাড়ি ছেদ।

ৰূপাৰ সুয়াই কৈল কৰ্ণ ভেদ।^{৫০}

সেৱা-সৎকাৰৰ ব্যৱস্থা :

কোনো শুভ কামলৈ যাত্ৰা কৰাৰ সময়ত মাক-বাপেক অথবা জ্যেষ্ঠজনক সেৱা কৰা প্ৰথা ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাত সাধাৰণতে দেখা যায়। ইয়াৰ আভাস অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যতো পোৱা যায়। দুৰ্গাই মহাদেৱৰ ফুলবনলৈ যাত্ৰা কৰাৰ প্ৰাক্‌মুহূৰ্তত মাক-বাপেকক প্ৰণাম জনাইছে—

সুমংগল ক্ষণ পাই জাত্ৰা কৰিলন্ত আই

সুভক্ষণে কৰিলা গমন।।

বাপক প্ৰণাম কৈল নৱচণ্ডী দুৰ্গা জে

মায়ক জে কৰিলা প্ৰণতি।^{৫১}

সাধাৰণ কিছু লৌকিক শিষ্টাচাৰৰ কথাও মনসা কাব্যত পোৱা যায়। ঘটক জনাৰ্দন চান্দো সদাগৰৰ ঘৰত উপস্থিত হোৱাত তেওঁক প্ৰণাম জনাই বহিবলৈ আসন দিছে একেদৰে শাহে ৰজাৰ ঘৰতো জনাৰ্দনক বেউলাই ভৰি ধুৱাই বহিবৰ কাৰণে পীৰা দিছে—

ঘটক হৈয়া দ্বিজ গেল তৱ বাডি।

বসিতে আসন আগে দিল জন পিঁড়ি।^{৫২}

সেই সময়ত ঘৰলৈ কোনোবা আহিলে তেওঁক বহিবলৈ দিয়াতো সামাজিক আচাৰ ৰূপে গণ্য হৈছিল।

যান-বাহনৰ ব্যৱস্থা :

মধ্যকালীন সমাজত যান-বাহন স্বৰূপে দোলা, নাও, ভেল বা ভুৰ, হাতী আদি ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত এই বাহনবোৰৰ উল্লেখ আছে।

ৰাজকীয় পদবী :

মনসা কবিসকলে প্ৰয়োগ কৰা ৰাজকীয় বা প্ৰশাসনীয় বিভিন্ন সংযুতি প্ৰকাশক শব্দবোৰৰ জৰিয়তে মধ্যকালীন সমাজ জীৱনৰ পৰিচয় পোৱা যায়। অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত ব্যৱহাৰ কৰা ৰাজকীয় বা প্ৰশাসনীয় সংযুতি প্ৰকাশক শব্দবোৰৰ ভিতৰত তলত দিয়াবোৰেই উল্লেখযোগ্য— অভিষেক, উজিৰ, দূত-চন্দ্ৰী, নাজিৰ, প্ৰজা, পাত্ৰ, পালি-প্ৰহৰী, মন্ত্ৰী, ৰজা, ৰাজ্য, ৰাণী, সভা, সমাজ ইত্যাদি।

চৰাই-চিৰিকতি :

অসমীয়া-বাংলা সমাজত পৰিচিত কিছুমান চৰাই-চিৰিকতিৰ নাম মনসা কাব্যত পোৱা যায়; যেনেঃ— কঙ্ক (বাং.), কপুতৰ (পাৰ), কাক (কাউৰী), কুকুৰা, কোকিল, গৃধিনী (শগুন জাতীয়), টুনি, ডাউক, ফেঁচা, ময়ূৰ (শিখী-বাং.), শালিকা, হংস (হাঁহ) ইত্যাদি।

জীৱ-জন্তু :

মনসা কাব্যত উল্লেখ থকা জীৱ-জন্তুৰ নামৰ সৰহভাগেই অসমীয়া-বাংলাৰ প্ৰকৃতি জগতত পোৱা যায়। জন্তুৰ ভিতৰত ঐৰাৱত, গৰু (গো), ঘোঁৰা, ছাগ, জম্বুক (বাং.), পেৰা (মতা ম'হ), বৰা (গাহৰি), বলধ, ব্যাঘ্ৰ, বিৰাল (মেকুৰী), বৃষভ, ভেৰা, মহিষ (ম'হ), শহা, শৃগাল, সিংহ, হৰিণ, হস্তী ইত্যাদি। পোক-পৰুৱা, কীট-পতংগৰ ভিতৰত ইন্দুৰ (মূষা-বাং.), জোক, দাহ, ধৰিয়া, পিপৰা, ভ্ৰমৰ, মধুকৰ, মহ, মাখি আদিৰ নাম ল'ব পাৰি। সৰীসৃপ জাতীয় প্ৰাণীৰ ভিতৰত গুই, নেউল, সৰ্প (নাগ, নাগিনী) আদি উল্লেখযোগ্য। অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত বিভিন্ন সৰ্পৰ নাম উল্লেখ আছে; যেনেঃ—উদয়কাল, কালদন্ত, ফণী, কাল নাগিনী, খৰিস, গোখুৰা, চৰ্মকসা, ছাতাৰিয়া, ছেউটিয়া, তীক্ষ্ণকষা, বংকৰাজ, মহাকাল, মেঘনাল, শিয়ৰ চাঁদা ইত্যাদি। জলজ প্ৰাণীৰ ভিতৰত কাকাৰা (কেঁকোৰা), কুস্তীৰ (ঘঁৰিয়াল), কুচিয়া, কুৰ্ম (কাছ), বেঙ্গ, মগৰ (জলহস্তী), শিহু আদিৰ নাম ল'ব পাৰি। অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত বিভিন্ন ধৰণৰ মাছৰ উল্লেখ পোৱা যায় ; যেনেঃ—ইলিশ, কাৱৈ মাছ, খৰসুল (বাং.), চন্দা, চিতল, চেং, ডৰকিনা (ডৰিকঁণা), নিচিলা (চিংড়ি-বাং.) পুঠিমাছ, বৰালি, মাগুৰ, বাঘোৱা (বৰ ডাঙৰ), ৰৌ (ৰোহিত বাং.), শ'ল (শৌল-বাং.) ইত্যাদি।

গছ-গছনি, ফল-মূল :

অসমীয়া-বাংলা মনসা কবিসকলে উল্লেখ কৰা গছ-গছনি, লতা-তৃণ, ফল-ফুল আদিৰ বৰ্ণনাত অসমীয়া-বাংলা সমাজৰ পৰিচয় পোৱা যায়। গছ-গছনি, লতা-তৃণৰ ভিতৰত ওকড়া (বাং.), কদম্ব, কল, কুড়চি (বাং.), খেজুৰ, গমাৰি, তাল, তুলসী, তেতেলি, দুৰ্বা, পদ্ম, বট, বাঁহ, ৰামকল, শন (বাং.), শিউলি (বাং.), শ্ৰীফল, শূলপুষ্প (বাং.), সিজু, হৰিদ্ৰা (বাং.) ইত্যাদিৰ নাম উল্লেখযোগ্য। মনসা কাব্যত মহাদেৱৰ মালঞ্চত যিবোৰ ফুল ৰোপণ কৰা বুলি উল্লেখ কৰিছে আৰু অন্যান্য প্ৰসংগত যিবোৰ ফুলৰ নাম সন্নিৱেশিত হৈছে, সেই আটাইবোৰেই অসমীয়া-বাংলা লোকৰ পৰিচিত। তেনে কিছুমান ফুলৰ নাম হ'ল—অপৰাজিতা, অশোক, আমিলান, ওড়, কৰবীৰ, কঁয়া, কুৰুৰক (বাং.), কুটজ (বাং.), কেতেকী, কেশৰ (বাং.), গুটিমালি, গুলান, ঘিয়ালি, চম্পা, জাতি, তগৰ, তুৰিয়াল (বাং.), ত্ৰিপুমালি, দুবলি, দুবা, নাগেশ্বৰ, পাৰিজাত, পাৰলি, বকুল, বন্দুলি, বাগীশ, বেল, মৰুৱা, মাধবীলতা, মালতী, বঙ্গিয়াল, লবংগ (বাং.), শতবৰ্গ (বাং.), শ্যামলতা (বাং.), শিৱিষ (বাং.), শেফালিকা (বাং.), সূৰ্যমণি, সেয়তি ইত্যাদি। তেনেদৰে ফুলৰ ভিতৰত অকড়া (বাং.), কুঁহিয়াৰ, খজ্জৰ (বাং.), জাই, ডালিম্ব, নাৰিকল, বৰ্তমণিকল আদিৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি।

গৃহ নিৰ্মাণ :

মধ্যকালীন সমাজত যে কৰ্মকাৰ বা কমাৰে লোহাৰ ঘৰ বা লৌহ গৃহ নিৰ্মাণ কৰিব পাৰিছিল তাৰ আভাস চান্দো সদাগৰৰ মেৰ ঘৰ নিৰ্মাণৰ পৰা পোৱা যায়—

প্ৰমাণ কৰিল ঘৰ নয় গজ উভে।।

ঝাটিতে সারিয়া কামাৰ করে ত্বৰা।

খুটিৰ উপৰ চড়িয়া ঘৰ করে সারা।।

চাল গড়িয়া তাৰাপতি হাতে লইল ৰুয়া।

কষিয়া বান্ধিয়া তবে দাড় করে টুয়া।।

ঘৰ বান্ধিয়া কামাৰ নামিল ভূমিত।

চাৰিখন লোহাৰ বেড়া দিল চাৰিভিত।।^{৫৩}

তেনেদৰে সেই সময়ত দেৱ-দেৱীৰ বিগ্ৰহ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবৰ বাবে অথবা অভিজাত শ্ৰেণীৰ লোকে জিৰণি ল'বৰ বাবে মনোৰম টাঙি বা চাংঘৰ (কামটফী) নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। ৰাজপ্ৰসাদক বুজাবৰ বাবে সেই সময়ত 'ওৱাৰি' শব্দটোৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। ঘৰৰ বেৰবোৰ ইটাৰে নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল আৰু কৰালেৰে ইটা গাঁথা হৈছিল। ঘৰ-দুৱাৰ নিৰ্মাণৰ প্ৰসংগত বেত, গজাল আদিৰো ব্যৱহাৰ

দেখা যায়। খেৰ, বাঁহ আদিৰেও ঘৰ নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। অসমীয়া লোকৰ ঘৰ সজোৱাৰ নিজস্ব বৈশিষ্ট্য আছে। সাধাৰণতে বাঁহ, কাঠ, খেৰ আদিৰে অসমীয়া লোকে ঘৰ নিৰ্মাণ কৰে। বৰা, কামি, মাৰলি আদি ঘৰ সজাবৰ নিমিত্তে ব্যৱহাৰ কৰা সঁজুলিবোৰ বাঁহেৰে তৈয়াৰী। মনসা কাব্যত পদ্মা পূজাৰ মণ্ডপ নিৰ্মাণ প্ৰসংগত দিয়া বৰ্ণনাত অসমীয়া লোকৰ ঘৰ সজোৱা পদ্ধতিৰ পৰিচয় পোৱা যায়। ঘৰৰ সৌন্দৰ্য বৃদ্ধি কৰিবৰ নিমিত্তে ফটিকৰ স্তম্ভ, হিঙ্গুল-হৰিতাল আদি লগোৱাৰ উল্লিখনো কাব্যত পোৱা যায়—

ফটিকৰ স্তম্ভ লগাইল বাসা ঘৰ।
 মণ্ডপ চাইল মায় হাড়িয়া চামৰ।।
 মাটি তুলিয়ৰি কাঞ্চৰ দিলা ঢাল।
 স্থানে স্থানে লগাইলা হিঙ্গুল হৰিতাল।।^{৫৪}

লোক-ব্যৱহৃত সা-সামগ্ৰী :

তদানীন্তন সমাজত কাঁহ, পিতল, মাটি আদিৰ পৰা বিভিন্ন বাচন-বৰ্তন; যেনে— কৰণ্ডি, কলহ, কাঁহী, খলা, ঘট, চৰিয়া, বাৰি, ডাৱৰ, দীপ, ধূনাৰ পাত্ৰ, পিকদান, বাঁটা, বাতি, ভূংগাৰ, মঞ্জুস, শৰাই, হাণ্ডি আদি প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল আৰু এইবোৰ বিভিন্ন অনুসংগত ব্যৱহাৰো কৰা হৈছিল। অসমীয়া-বাংলা লোকে দৈনন্দিন জীৱিকা-নিৰ্বাহৰ প্ৰয়োজনত ব্যৱহাৰ কৰা কাঠ, বাঁহ আৰু বেতেৰে নিৰ্মিত নানাবিধ সা-সঁজুলি মনসা কাব্যৰ নানা ঠাইত নানা প্ৰসংগত উল্লিখিত হৈছে। মনসা কাব্যত বিচনী বোৱা কাৰ্যই গ্ৰামাঞ্চলৰ কুটীৰ শিল্পৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিছে—

ৰজত মুকুতা প্ৰবাল আদি গাঁথা
 পৰশে পাথৰ তায়।
 মকৰন্ধ লোভে অলিকুল সভে
 সদাই গুঞ্জৰে গায়।।
 কামিলা আপনি গড়িছে বাজনী
 শুধু সুবৰ্ণেৰ ডাঁটি।
 বাজনী দেখিয়া স্থিৰ নহে হিয়া
 পবন মানিল ভাটি।।^{৫৫}

বিচনীত পৰশ, প্ৰবাল, মুকুতা আৰু ৰূপৰ পাথৰ গাঁথি দিয়া হৈছে। তাত যেন ফুলৰ সুগন্ধ সনা আছে। মৌৰ লোভত ভোমোৰাবোৰে সেই বিচনীৰ চৌদিশে গুণগুণ গান গায়।

বিচনীৰ উপৰি কাঁকে, খৰম, খাট, পিৰা, পালেং, লাঠি আদিও উল্লেখযোগ্য। ভেল বা ভূৰ নিৰ্মাণৰ কথাও কাব্যত পোৱা যায়। বাণিজ্যৰ বাবে সেই সময়ত ডাঙৰ ডাঙৰ নাও বা ডিঙা প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল স্থানীয় কাঠেৰে আৰু সূতাৰে ডিঙা নিৰ্মাণ কৰিছিল। সূতাৰক তামোল-পাণ-ফুল দি ডিঙা নিৰ্মাণ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰা হৈছিল।

ইয়াৰ উপৰি মনসা কাব্যত বিভিন্ন ধৰণৰ অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰৰ উল্লেখ পোৱা যায়; যেনেঃ—খাণ্ডা, গদা, চক্ৰ, ঝাগৰা, ডাং, ঢাল, ত্ৰিশূল, নাগপাশ, বাণ, বাৰি, বিষবাণ, যাঠি, শূল, হেমতাল আদিৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি।

চিত্ৰবিদ্যা, ভাস্কৰ্য্য :

তদানীন্তন সমাজত যে চিত্ৰবিদ্যাৰ অনুশীলন বিভিন্ন স্তৰত হৈছিল তাৰ স্পষ্ট পৰিচয় পোৱা যায় মনসা কাব্যত সন্নিৱেশিত চিত্ৰবিদ্যা সম্পৰ্কীয় বৰ্ণনা ৰাজিৰ জৰিয়তে; উদাহৰণ স্বৰূপে, কামটংকী ঘৰত চিত্ৰিত বিভিন্ন চিত্ৰ, পদ্মাৰ বস্ত্ৰত অংকিত চিত্ৰ, নৃত্যৰ সময়ত বেউলাই পৰিধান কৰা বস্ত্ৰত চিত্ৰিত বিষ্ণুৰ দশাৱতাৰৰ চিত্ৰ, বিচনীত অংকিত বিভিন্ন চিত্ৰলৈ আঙুলিয়াব পাৰি—

দিয়া অপৰূপ শোনাৰ বিন্দুক
সাজে ব্যজনীৰ বুকো।
তাহে ঝলমল ৰতন কমল
ভালো শোভা দিকে দিকে।।
কিবা মনোহৰ দেখিতে সুন্দৰ
লক্ষ্মেৰ ব্যজনী খানি।
আৰ লিখি তাই বিশেষ উপায়
পূৰ্ব পৰিচয় বাণী।^{৫৬}

মনসা কাব্যত বিশ্বকৰ্মাৰ দ্বাৰা বাসুয়া নিৰ্মাণৰ প্ৰসংগত দিয়া বৰ্ণনাত অলৌকিকতাৰ আভাস থাকিলেও সেই সময়ৰ ভাস্কৰ্য্য শিল্পৰ পৰিচয় পাব পাৰি—

শুক্ৰ বৰ্ণ বাসুআৰ শুক্ৰ লাঞ্জ গোট।
গলত লগাইলা তাৰ জয় ঘণ্টা গোট।।
হিন্মাণি মাণিক্য লগাইলন্ত স্থানে স্থান।
পিঠিত ৰচিলন্ত সূৰ্যৰ পদ্মাসন।।
এ মণি-মুকুতা লগাইলেক স্থানে স্থান।

সাজ-পাৰ, আ-অলংকাৰ :

অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত উল্লিখিত সাজপাৰ, আ-অলংকাৰ আৰু প্ৰসাধন সামগ্ৰীৰ বৰ্ণনা লক্ষ্য কৰিবলগীয়া। পুৰুষৰ পোছাক-পৰিচ্ছদৰ ভিতৰত ইজাৰ (পায়জামা), কাবাই, জোড়া, ধূতি, পচৰা, পাগুৰি আদি উল্লেখ কৰিব পাৰি। আগুৰণ, কাঞ্চুলি, নেতবস্ত্ৰ, পাটৰ শাৰী, শাৰী আদি বস্ত্ৰ পৰিধান কৰিছিল নাৰীসকলে। আ-অলংকাৰৰ ভিতৰত অংগুৰী (বাং.), উৰাণ্টি, কংকণ, কৰ্ণফলা, কিৰীটি, কিংকিনী, কুণ্ডল, কোয়ূৰ(বাং.), গজমুক্তাহাৰ, ঘাগৰ, চুৰী, টাৰ খাৰু, তাড়বালা (বাং.), নেপূৰ, বালা, মণিমালা, মাকড়ি (বাং.), মণিমালা, মুকুতামালা, মুকুট, রামকড়া (বাং.), সাতনরি (বাং.), সাতসৰীহাৰ, হেমতাড় বালা (বাং.), হেমহাৰ আদি বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। পুষ্পমালাদিও আভৰণ ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। প্ৰসাধনৰ সামগ্ৰী ৰূপে অগৰু, আলতা, কস্তুৰি, কাজল, চন্দন, সিন্দূৰ আদিৰ প্ৰচলন আছিল। পুৰুষে চন্দন, আবিৰৰ গুৰি আদিৰে তিলক ধাৰণ কৰিছিল। মহিলায়ো আলতা, চন্দন, সিন্দূৰ আদিৰে ফোঁট লৈছিল। নাৰীসকলে চকুৰ উপৰিভাগত কাজলো ব্যৱহাৰ কৰিছিল। বেউলায়ো বিবাহৰ দিনা চকুত কাজল লগাইছিল সৌন্দৰ্য বৰ্দ্ধন কৰিবলৈ—

চক্ষুৰ দ্ৰ যেন আলতাৰ রেখা।

পৰম সুন্দৰ শোভে কাজলৈৰ লেখা।।^{৫৮}

কেশবিন্যাস :

তিৰোতাৰ খোপা বন্ধা ৰীতিৰ অলেখ নিদৰ্শন প্ৰাচীন ভাস্কৰ্য আৰু চিত্ৰ শিল্পত দেখা পোৱা যায়। খোপা ডাঙৰ কৰি বন্ধাৰ লগতে তাৰ সৌন্দৰ্য বৃদ্ধি কৰিবলৈ খোপাত ফুলৰ মালা আৰু অলংকাৰ আদিও পিন্ধা হৈছিল। মধ্যকালীন সমাজতো নাৰীসকলে বিভিন্ন ভংগীৰে কবৰী বা খোপা বান্ধিছিল। খোপাৰ বিভিন্ন শৈলীৰ ভিতৰত দেৱমোহন আৰু নৰমোহনৰ নামোল্লেখ পোৱা যায়। বিভিন্ন ফুলৰ মালাৰে বিশেষকৈ কমল, পাৰিজাত, মালতী আদি ফুলৰ মালাৰে খোপা সজোৱাৰ ৰীতি সেই সময়ত বিশেষভাৱে প্ৰচলিত আছিল। মনসা কাব্যত দুৰ্গাৰ কেশবিন্যাস, কন্যাৰেশত পাৰ্বতী আৰু ছদ্মৰেশিনী দুৰ্গাৰ হৰমোহনৰ প্ৰসংগত দিয়া বৰ্ণনাত ইয়াৰ আভাস

পোৱা যায়—

কাংকই কৰিয়া দুৰ্গা বিৰচিলা কেশ।
কমলমতি খোপা দুৰ্গা বান্ধিলা বিশেষ।।
খোপাত পিঙ্কিলা দুৰ্গা বকুল মালতি।
সুবাসিত চন্দন পিঙ্কিলা পাৰ্বতি।।
শিখেতে সিদ্ধুৰ দুৰ্গাৰ নয়ন কাজল।
কৰ্ণত পিঙ্কিলা দুৰ্গা মকৰ কুণ্ডল।।^{৫৯}

বেউলায়ো বিবাহৰ দিনা খোপা বান্ধি মূৰত ফুল লগোৱাৰ লগতে আগৰেৰে কেশবিন্যাস সুগন্ধিত কৰি তুলিছে—

কবৰী বাঁধিয়া বেছলার মাথে দিল ফুল।
মধু খাবে বলিয়া আসে অলিকুল।।
পৃষ্ঠেতে দুলিছে বেণী ভুজঙ্গিনী প্রায়।
হাস্য হৃদনে যেন চপলা খেলায়।।
মুকুটের উপরে দিল চাৰি গোটা মণি।
আহা মরি কি শোভা যেন দিনমণি।।
কহিতে না পারে সবে বেছলার বেশ।
আগরেতে সুবাসিত কৰিয়াছে কেশ।।^{৬০}

ৰন্ধন প্ৰণালী :

অসমীয়া আৰু বাংলা মনসা কাব্যৰ পৰা মধ্যযুগীয় ভোজন সম্ভাৰ আৰু ৰন্ধন প্ৰণালীৰ সম্ভেদ পোৱা যায়। বিয়াৰ দিনা বেউলাৰ মাকে ৰন্ধা আৰু চম্পক নগৰলৈ উভতি আহি বেউলাই ৰান্ধি বাঢ়ি জ্ঞাতিসকলক ভোজন কৰোৱাৰ যি বৰ্ণনা পোৱা যায় তাৰ পৰা অসমীয়া-বাংলা সমাজৰ খাদ্য সম্ভাৰৰ পৰিচয় পোৱা যায়। ইয়াৰ উপৰি ধন্বন্তৰি ওজাৰ পত্নী কমলাই ৰন্ধা, চান্দো সদাগৰৰ সখীয়নীয়ে ৰন্ধা, চান্দো সদাগৰৰ ছয় পুত্ৰৰ কাৰণে ছয়গৰাকী বোৱাৰীয়ে ৰন্ধা আৰু সোনেকাক পঞ্চামৃত খোৱাৰ কাৰণে কৰা ৰন্ধন কাৰ্যৰ জৰিয়তে খাদ্য সম্ভাৰৰ আভাস পোৱা যায়—

মৎস্য মাংস কাটিয়া থুইল ভাগ ভাগ।
ৰোহিত মৎস্য দিয়া ৰান্ধে খরসুল মাছ।।
মাগুৰ মৎস্য দিয়া ৰান্ধে গিমা গাছ গাছ।
ঝাঁজ কটু তৈলে ৰান্ধে খরসুল মাছ।।
ভিতরে মরিচ পুড়া বাহিৰে জড়ায় সূতা।

তৈল পাক কৰি ৰান্ধে চিংড়িৰ মাথা।।^{৬১}

মনসা কাব্যত আমিষ আৰু নিৰামিষ উভয় প্ৰকাৰৰ ভোজন পৰম্পৰাৰ প্ৰচলন আছিল। গুৰ, ক'লামাহ, ঘিউ, চুৰা, চেনি, তণ্ডুলৰ ভাত, তিল, তেল, দধি, দুগ্ধ, মুগমাহৰ দাইল, মধু, শালি চাউল আদি খাদ্যও আছিল। পাচলিৰ ভিতৰত কচু, কল, কোমোৰা, খৰিচা, পালেং, বেঙেনা, বেতগাজ, মূৰা আলু, মূলা, লাউ আদিৰ উল্লেখো মনসা কাব্যত পোৱা যায়। থেকেৰা, নেমু, বগৰী আদিৰে টেঙা আঞ্জা বন্ধা হৈছিল। সোনেকাৰ গৰ্ভাৱস্থাত তোলা চৈধ্যবিধ শাকৰ বৰ্ণনা বাংলা মনসা কাব্যত পোৱা যায়; যেনে— কুমড়ো-ডগা, খাইয়া, গাং-ডাইয়া, গিমা, ঢুলুয়া, ঢোল কলমি, ধনিয়া, নটিয়া, নলিতা, পোলতা, মধুলতা, ৰান্ধনি, লাউ আগা, সলুফা—

গিয়া গাংগ ডাইয়া তোলে আৰ নলিতা।

মধুলতা খাইয়া আৰ পোলতা।।

লাউৰ ভাঙ্গৈ আগা কুমৰেৰ ভাঙ্গৈ ডোগা।

বাছিয়া বাছিয়া তোলে শাক ঢোল কমালিৰ আগা।।^{৬২}

খাহী, পঠা, পাৰ, হৰিণ, হাঁহ আদিৰ মাংসৰ আঞ্জাও খাইছিল। হাঁহৰ কণীও খোৱাৰ উল্লেখ আছে। ইলিশ, কাতল, কাঁৱৈ মাছ, খৰসুল (বাং.), চন্দা, চিতল, চেং, উঁৰিকণা, নিচিলা (চিংড়ি-বাং.), পুঠিমাছ, বৰালি, মাগুৰ, ৰাঘোৱা (বৰ ডাঙৰ), ৰৌ (ৰোহিত-বাং.), শ'ল (শৌল-বাং.) আদি বিভিন্ন মাছৰ জেল ৰান্ধিছিল। মাছ খৰিকাত দিও খাইছিল।

আঞ্জাত নানান বিধৰ মছলাদি দি সুমিষ্ট কৰা হৈছিল। মধ্যকালীন সমাজত প্ৰচলিত মছলাৰ ভিতৰত আদা, কৰ্পূৰ, জাইফল, জিৰা, মৰিচ, লং, হালধি, হিং আদিয়েই উল্লেখযোগ্য। আঞ্জাত বটন (বতান, পিঠালি) দিয়াৰ বৰ্ণনাও মনসা কাব্যত পোৱা যায়। ভোজনৰ প্ৰায় শেষত গুৰ, চেনি, দধি, দুগ্ধ, পৰমান্ন, পিঠা, লাৰু, ক্ষীৰ আদি গ্ৰহণ কৰাৰ পৰম্পৰাও তদানীন্তন সমাজত প্ৰচলন আছিল—

মিষ্টান্ন অনেক ৰান্ধে নানাবিধ ৰস।

দুই তিনি প্ৰকাৰেৰ পিষ্টক পায়স।।^{৬৩}

নৰ-বিবাহিত দৰাৰ বাবে পৰিহাস্য ব্যঞ্জনো প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। সেয়া মনসা কাব্যত লখিন্দৰ চৰিত্ৰৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায়—

হৰি সাধুৰ বধু তখন পাতিল চাতুৰি।

বাটিতে কৰিয়া দিল কাঁচা কুমাৰী।।

না জানিয়া লক্ষ্মীন্দৰ তুলিয়া দিল মুখে।

চিৰাইয়া ফেলাইল থালেৰ সন্মুখে।।^{৬৪}

ডাবৰত মুখ-হাত ধুই, গমাৰি কাঠৰ পিৰাত বহি পঞ্চাশ ব্যঞ্জেৰে অন্ন গ্ৰহণ কৰা ৰীতি বিশেষভাৱে সেই সময়ত চান্দো সদাগৰৰ দৰে অৱস্থাপন্ন মানুহৰ মাজতহে সীমিত আছিল।

সম্বন্ধবাচক শব্দ :

অসমীয়া আৰু বাংলা সমাজত প্ৰচলিত কিছুমান সম্বন্ধবাচক শব্দৰ প্ৰয়োগ উভয় ভাষাৰ মনসা কাব্যত পোৱা যায়। সম্বন্ধবাচক শব্দৰ বিষয়ে পৰৱৰ্তী অধ্যায়ত আলোচনা কৰা হৈছে।

সংগীত শৈলী :

অসমীয়া-বাংলা সমাজত প্ৰচলিত পৰম্পৰাগত সংগীত শৈলীৰ স্পষ্ট আভাস পোৱা যায় মনসা কাব্যত। মধ্যকালীন সমাজত পাঞ্চালী গীতৰ প্ৰচলন আছিল। এইবিধ গীত বিভিন্ন ৰাগ-ৰাগিণীত গোৱা হৈছিল; যেনে : অহিৰ, ধনশ্ৰী, নাট, পটমঞ্জৰী, বসন্ত ইত্যাদি। মনসা গীত গোৱা ওজাপালিৰ প্ৰচলনো সেই সময়ত আছিল। মধ্যকালীন সমাজত নট-নটী আৰু নৰ্তকী পৰম্পৰাৰ প্ৰচলন লক্ষ্য কৰা যায়। বেউলাৰ নৃত্যৰ দ্বাৰা তদানীন্তন সমাজত যে নৃত্য-গীতৰ প্ৰচলন আছিল তাৰ আভাস পোৱা যায় আৰু ইয়াৰ অনুপ্ৰেৰণাত আছিল মধ্যযুগীয় দেৱদাসী নৃত্যশৈলী—

সাত পাঁচ ভাবি বেছলা চিত্ত স্থিৰ কৰে।
 মৃদংগ বাজাইয়া গীত গায় মধুৰ স্বৰে ॥
 শোকে উপবাসে বেছলাৰ ৰাগ নহে ঢিল।
 উচ্চৈঃস্বৰে গাহে গীত যেমন কোকিল ॥
 মহাদেৱ বলে শুন নন্দী মহাকাল।
 কোন জনে গাহে গীত শুনিতে রসাল ॥
 যতদিন হেথা নাহি অনিৰুদ্ধ উষা।
 ততদিন নাহি শুনি হেন ৰাগ ভাষা ॥ ৬৫

তদানীন্তন সমাজত যে নৃত্য-গীতৰ বিশেষ সমাদৰ আছিল তাৰ আভাস পোৱা যায় মনসা কাব্যত সঘনে ব্যৱহৃত নট, নৰ্তকী, নাচন-বাগন, নটুৱা, নৃত্য-গীত আদি শব্দ আৰু বাক্যাংশৰ জৰিয়তে। মধ্যযুগীয় অসমীয়া-বাংলা সমাজত ততযন্ত্ৰ, আৱনন্ধ যন্ত্ৰ, ঘন অৰ্থাৎ তালজাতীয় বাদ্যযন্ত্ৰ, সুষিৰ বাদ্যযন্ত্ৰ— এই চাৰি প্ৰকাৰ বাদ্যযন্ত্ৰৰ যে প্ৰচলন আছিল তাৰ স্পষ্ট প্ৰমাণ পোৱা যায় মনসা কাব্যৰ জৰিয়তে। মনসা কাব্যত এই চাৰি শ্ৰেণীৰ বাদ্যযন্ত্ৰৰ উল্লেখ পোৱা যায়; যেনে :—

- ক) ততযন্ত্ৰ : টোকাৰী, বেণা, ৰামবেণা ইত্যাদি।
 খ) আৱনদ্ধযন্ত্ৰ : মৃদংগ, ঢাক, ঢোল, খোল, ডগৰ, দুন্দুভি ইত্যাদি।
 গ) তালজাতীয় যন্ত্ৰ : তাল, নেপূৰ, ঘাগৰ ইত্যাদি।
 ঘ) সুষিৰ যন্ত্ৰ : শংখ, বাঁশী, শিঙ্গা, কালি ইত্যাদি।

তদানীন্তন সমাজত যে টকা-পইচাৰ বিনিময়ত নটী-নাচ প্ৰদৰ্শিত হৈছিল তাৰ আভাস মনসা কাব্যত পোৱা যায়—

সিৱে বোলে সুন চণ্ডি আমাৰ বচন।

নৃত্যকিক তুষ্ট কৰ কিচো দিয়া ধন।।^{৬৬}

এনেদৰে আলোচনা কৰিলে দেখা যায় যে অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কবিসকলে মধ্যযুগীয়া সমাজখনক অসমীয়া মনসা কাব্য আৰু বাংলাৰ মনসা মঙ্গল কাব্যৰ জৰিয়তে সুন্দৰভাৱে দাঙি ধৰিছে। কবিসকলৰ জীৱন দৃষ্টি লোক সমাজ আৰু লোক জীৱনমুখী হোৱা কাৰণেই উভয় ভাষাৰ মনসা কাব্যত চিত্ৰিত সৰু-বৰ সকলো চৰিত্ৰৰ ৰুচি-অভিৰুচি, চিন্তা-চেতনাৰ সংযোগত প্ৰকাশ পাইছে সামাজিকতা আৰু লৌকিকতা। মুঠতে মনসা কাব্যত অসমীয়া-বাংলা সমাজৰ ধৰ্মীয়, অৰ্থনৈতিক, সাংস্কৃতিক জীৱনৰ বিভিন্ন দিশ প্ৰতিফলিত হোৱা কাৰণে অসমীয়াৰ মনসা কাব্য আৰু বাংলাৰ মনসামঙ্গল কাব্যক মধ্যযুগৰ এখনি দলিল বুলি ক'ব পাৰি।

১. Melville J. Herskovits: Cultural Anthropology; p. 316
২. ত্ৰৈলোক্য নাথ গোস্বামী : সাহিত্য আলোচনা; পৃ.৩০
৩. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.): নাৰায়ণদেৱৰ বিৰচিত পদ্মা পুৰাণ (ভাটীয়ালী খণ্ড); পৃ.৪৪১
৪. বাণীকান্ত কাকতি : পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য; পৃ.৮৮
৫. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.): কবি মনকৰ বিৰচিত মনসা কাব্য; পৃ.১৭
৬. তন্ময় মিত্ৰ আৰু অন্যান্য (সম্পা.): কেতকাদাস ক্ষেমানন্দ 'মনসা মঙ্গল'; পৃ. ৮
৭. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.): কেতকাদাস ক্ষেমানন্দেৰ 'মনসামঙ্গল'; পৃ.১৭৮
৮. হৰিচরণ : বংগীয় শব্দকোষ, ৩ য় ভাগ; পৃ.২২৯৪
৯. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.): পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.১৮২
১০. www. Meaning of Bipula. Com
১১. মহেশ্বৰ নেওগ : পুৰণি অসমীয়া সমাজ আৰু সংস্কৃতি; পৃ.৩
১২. S. N. Sarma : A Socio-Economic and Cultural History of Medieval Assam; p. 65
১৩. মহেশ্বৰ নেওগ : Sankaradeva and His Times; p. 77
১৪. শশী শৰ্মা (সম্পা.) : কবি মনকৰ বিৰচিত মনসা-কাব্য; পৃ.৪৫
১৫. সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.১৯
১৬. গোলকেশ্বৰ গোস্বামী : গুৰু-চৰিত- কথা অধ্যয়ন আৰু বিশ্লেষণ; পৃ.৩৩৪
১৭. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : বিজয় গুপ্তেৰ মনসামঙ্গল; পৃ.১৫৯
১৮. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : নাৰায়ণদেৱৰ বিৰচিত পদ্মাপুৰাণ (ভাটীয়ালী খণ্ড); পৃ.৪৪
১৯. গোলকেশ্বৰ গোস্বামী : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.২৯৮
২০. শশী শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.১৩
২১. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.): কবি মনকৰ বিৰচিত মনসা-কাব্য; পৃ.৬৭
২২. শশী শৰ্মা (সম্পা.): পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.৩৭
২৩. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.): পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.৯৮
২৪. গু : বিঃৰ হাতে লিখা পুথি, ক্ৰমাংক ২৭৮৮ঃ পদ্মা-পুৰাণ (Ms); পৃ.৭৫ক
২৫. শশী শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.৪৫
২৬. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.): পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.৫৫
২৭. হেমন্ত কুমাৰ ভট্টাচাৰ্য্য (সম্পা.) : বাৰ্মীকীয়ং ৰামায়ণম্ যুদ্ধ (লংকা) কাণ্ড; পৃ.১৭৯৪
২৮. মুনমুন গঙ্গোপাধ্যায় (সম্পা.): পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.২০১
২৯. সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.১২৭
৩০. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.): নাৰায়ণদেৱৰ বিৰচিত পদ্মাপুৰাণ (ভাটীয়ালী খণ্ড); পৃ.৪৭
৩১. সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৯৬
৩২. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.১৭৬
৩৩. তন্ময় মিত্ৰ আৰু অন্যান্য (সম্পা.): পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.২৯
৩৪. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.২৩২

৩৫. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ.২৭২
৩৬. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৩৭. তন্ময় মিত্র আৰু অন্যান্য (সম্পা.)ঃ পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.৩৯
৩৮. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ.৪৩
৩৯. হৰি নাৰায়ণ দত্ত বৰুৱা (সম্পা.)ঃ অসমীয়া মহাভাৰত, অষ্টাদশ পৰ্ব (প্ৰথম খণ্ড); পৃ.৫৯
৪০. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.)ঃ পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.৩০১
৪১. শশী শৰ্মা (সম্পা.)ঃ পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.৬৭
৪২. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ.২৩
৪৩. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.)ঃ পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.১৭৯
৪৪. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.১৫
৪৫. শশী শৰ্মা (সম্পা.)ঃ পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.৬৯
৪৬. শশী শৰ্মা (সম্পা.)ঃ পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.৭
৪৭. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ.১৮
৪৮. তন্ময় মিত্র আৰু অন্যান্য (সম্পা.)ঃ পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.৫০
৪৯. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.২৩২
৫০. শশী শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.১৩
৫১. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ.২৬
৫২. তন্ময় মিত্র আৰু অন্যান্য (সম্পা.)ঃ পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.৩৮
৫৩. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.)ঃ পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৫৭
৫৪. শশী শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.১৪-১৫
৫৫. তন্ময় মিত্র আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.১৪১
৫৬. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ.১৪২
৫৭. শশী শৰ্মা (সম্পা.)ঃ পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.১৮
৫৮. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.)ঃ পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.২৭০
৫৯. শশী শৰ্মা (সম্পা.)ঃ পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ.৬০
৬০. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.)ঃ পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পূৰ্বোক্ত পৃ.
৬১. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ.১৭৭
৬২. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ.২৩০
৬৩. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ.১৭৭
৬৪. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ২৭৮
৬৫. সদ্যোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ৩০৫
৬৬. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্রন্থ; পৃ. ১০৮

ষষ্ঠ অধ্যায়

অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ নন্দনতাত্ত্বিক দিশ

আৰম্ভণি :

অসমীয়া মনসা কাব্য আৰু বাংলাৰ মনসামঞ্জল কাব্যক নন্দনতাত্ত্বিক দিশে এক বিশিষ্ট ৰূপ দান কৰিছে। মনসা কাব্যৰ বিষয়বস্তুৰ গভীৰতাক নন্দনতাত্ত্বিক দিশে পৰিপূৰ্ণতা আনি দিছে। প্ৰাচীন কাব্যৰ দৰে অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত গুৰু গভীৰ ভাষা, অলংকাৰৰ প্ৰাচুৰ্য আৰু শৈলীৰ অযথা জটিলতা নাই। লোককাব্যৰ শৈলী, বৈশিষ্ট্য, অকৃত্ৰিমতা আৰু প্ৰবাহশীলতা মনসা কাব্যত বিদ্যমান। আংগিক ; যেনেঃ- অলংকাৰ, ছন্দ, বস ইত্যাদিৰ উপৰি প্ৰাকৃতিক পৰিবেশ ৰচনাতো মনসা কবিসকল সিদ্ধহস্ত। ভাষা প্ৰয়োগতো মনসা কবিসকলে অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত বিশিষ্টতা আনি দিছে। তলত অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ নন্দনতাত্ত্বিক দিশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল—

বস :

কাব্য-কবিতাৰ সাৰ্থকতা বস সৃষ্টিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ভাৰতীয় বসজ্ঞ পণ্ডিতসকলে 'বাক্যং বসাত্মকং কাব্যম্' বুলি কৈ কাব্যৰ গুণৰাজিৰ ভিতৰত বসকেই শ্ৰেষ্ঠ স্থান দিছে। সেয়েহে প্ৰাচীন কালৰে পৰা কবি-সাহিত্যিকসকলে তেওঁলোকৰ ৰচনাত বিবিধ বসৰ পৰিবেশনত বিশেষভাৱে গুৰুত্ব দি আহিছে। সাহিত্যত বস নবিধ-শৃংগাৰ, হাস্য, কৰুণ, বৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুদ আৰু শান্ত। সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলৰ মতে, এই নবিধ বসৰ ভিতৰত কাব্যত শৃংগাৰ, বীৰ আৰু শান্তবসৰ যিকোনো এটা বস প্ৰধানভাৱে আৰু বাকীকেইটা বস গৌণভাৱে থাকিব লাগে।

অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যৰ মূল বস কৰুণ। এই বসৰ লগত আনুষংগিকভাৱে মনসা কাব্যত শৃংগাৰ, হাস্য, বীৰ বসৰো উদ্ৰেক ঘটিছে। মনসা কাব্যৰ কাহিনীভাগৰ আৰম্ভণিৰ পৰা সমাপ্তিলৈ কৰুণ বসৰ প্ৰাধান্য লক্ষ্য কৰা যায়। মনসা, নেতা, চান্দো সদাগৰ, ধনুস্তৰি ওজা, সোনেকা, বেউলা, লখিন্দৰ আদি বিভিন্ন চৰিত্ৰৰ চাৰিত্ৰিক অভিব্যক্তিত কৰুণ বস বিদ্যমান। অসমীয়া মনসা কবিৰ মনসা কাব্যত লখিন্দৰৰ মৃত্যুৰ পিছত মাতৃ সোনেকাৰ বিলাপত কৰুণ বসৰ অভিপ্ৰকাশ দেখা গৈছে—

কান্দে সুন্দৰি সোনাই পুত্ৰক দেখিয়া মাই
 সেই তাপে বস্ত্ৰ খহি পৰে।
 ভূমি তলে দিয়া গেৰি কান্দে সোনাই একেশ্বৰি
 প্ৰাণ পুত্ৰ কোথা গৈল মোৰে।।^১

ঠিক একেদৰে বাংলা মনসা কবিসকলেও লখিন্দৰৰ মৃত্যুত মাতৃ সোনেকাৰ বিলাপত
 কৰুণ বস ফুটাই তুলিছে—

পুত্ৰেৰ মৰণ শুনি বজ্ৰঘাত সম বাণী
 সনকা কান্দয়ে উভৰায়।
 পুত্ৰসম নাহি স্নেহ প্ৰবোধিতে নাৰে কেহ
 তৰ তৃষা কি দিলে জুড়ায়।।^২

স্বামীৰ মৃত্যুৰ পিছত বেউলাৰ আৰ্তনাদৰ মাজতো কৰুণ বসেই প্ৰকাশিত। বাসৰ ঘৰত
 পতি বিয়োগ এজনী নৱবিবাহিতা বৰ্মণীৰ কাৰণে সাঁচাকৈয়ে বেদনাদায়ক। মৃত স্বামীক কোলাত
 লৈ দীৰ্ঘ যাত্ৰাৰ পিছত দেৱতাসকলক নৃত্য-গীতেৰে সন্তুষ্ট কৰিছে বেউলাই। এই সময়চোৱাত
 তেওঁৰ জীৱনৰ প্ৰতিটো মুহূৰ্তই কাৰুণ্যৰে পৰিপূৰ্ণ আছিল। ইয়াৰ উপৰি চান্দো সদাগৰৰ ছয়
 পুত্ৰৰ অকাল মৃত্যুত পত্নীসৱৰ সৰুৰুণ ক্ৰন্দন ইত্যাদিৰ মাজেৰেও হৃদয়-বিদাৰক কৰুণ বস ফুটি
 উঠিছে।

বস সচেতন মনসা কবিসকলে কাব্যত শৃংগাৰ বসৰো অৱতাৰণা কৰিছে। অসমীয়া মনসা
 কবিয়ে বাসৰ ঘৰত নৱবিবাহিতা লখিন্দৰে বেউলাৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হোৱাৰ মাজেৰে শৃংগাৰ বস
 ফুটাই তুলিছে—

কামে বিমোহিত হৈয়া বনিক নন্দন।
 ঘনে ঘনে বেফুলাত মাগে আলিঙ্গন।।^৩

ঠিক একেদৰে বাংলা মনসা কাব্যতো লখিন্দৰ বেউলাৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হোৱা দেখা
 যায়—

দৈবেৰ নিৰ্বন্ধ কভো খণ্ডন না যায়ে।
 হেনকালে লখিন্দৰ আলিঙ্গন চায়ে।।^৪

ইয়াৰ উপৰি নটী ৰূপী মনসাক দেখি কামাকুল চান্দো সদাগৰৰ মনত যেনে কামভাৱ
 উপজিছিল, সেই বৰ্ণনাতো শৃংগাৰ বস নিহিত আছে। অসমীয়া মনসা কবি মনকৰে মহাদেৱৰ
 দুৰ্গাৰ প্ৰতি অনুৰাগ-আকৰ্ষণৰ বৰ্ণনা চিত্ৰণৰ মাজেৰে শৃংগাৰ বস প্ৰকাশ কৰিছে। সেয়া 'হৰ-

গৌৰীৰ সন্তোগ' আৰু 'মহাদেৱ-দুৰ্গাৰ মিলন' চিত্ৰৰ মাজেৰে পৰিস্ফুট হৈছে—

হৰৰ অধিকৰে গোসাঁনিৰ ভৈলা মন।
কটাক্ষ নয়নে দেৱি চাহে ঘনে ঘন।।
দুই দুহানত ভৈলা কামত ব্যাকুল।
বিচাইল পালঙ্কিখন ব্যালিশ ফুল।।^৫

চান্দো সদাগৰৰ লগত মনসাৰ সংঘাত আৰু এই প্ৰসংগত প্ৰয়োগ কৰা চৰিত্ৰসমূহৰ বিভিন্ন বীৰত্বব্যঞ্জক উক্তি-প্ৰত্যুক্তিয়ে মনসা কাব্যত বীৰ ৰসৰ সঞ্চাৰ ঘটাইছে। চান্দো সদাগৰৰ সপ্তডিঙা যক্ষ, ৰক্ষ, ভীম, হনুমান আদি মহা মহা বীৰসৰে বুৰাওঁতে অসমীয়া মনসা কবিয়ে যি বৰ্ণনা দাঙি ধৰিছে তাৰ মাজেৰে বীৰ ৰস ফুটি উঠিছে—

জলৰ প্ৰতাপ দেখি অতি ভয়ংকৰ।
সমুদ্ৰ হিল্লোল যেন পৰ্বত শিখৰ।।
তিনি মৎস্যখান যেন জলে আছে ভৰে।
সাগৰ কুস্তীৰ দেখি প্ৰাণ কম্পে ডৰে।।^৬

বাংলা মনসা কবিয়েও চান্দো সদাগৰৰ সপ্তডিঙা বুৰোৱাৰ যি বৰ্ণনা দাঙি ধৰিছে তাৰ মাজেৰে বীৰ ৰস ফুটাই তুলিছে—

তৰী সাতখন চাপি হনুমান
চক্ৰবৰ্তে দেয় পাক।
ঘন ঘন ঝড়ে ছই গেল উড়ে
প্ৰবল পবন ডাক।।^৭

মনসা কাব্যত হাস্যৰসৰ প্ৰভাৱো লেখত ল'বলগীয়া। সাধাৰণতে বিকৃত আকাৰ, চাল-চলন, কথা-বতৰা, ভাব-ভংগী, বেশভূষা, চিন্তাভাবনা আদিৰ সংযোগত হাস্যৰসৰ সৃষ্টি কৰা হয়। ইয়াৰ স্থায়ীভাব হাস্য। মনসা কাব্যত শৃংগাৰ, বীৰ ৰসৰ পুষ্টি সাধনত হাস্যৰসে বিশেষ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰা দেখা যায়। চান্দোৰ ঘৰত পূজা ল'বলৈ আহি মনসাই চান্দো সদাগৰক হেমতালৰ লাঠিডাল পেলাই দিবলৈ আহ্বান জনাইছিল। দেৱীৰ এই ভয়ো হাস্যকৰ হৈ উঠিছে আৰু সেয়া অসমীয়া মনসা কাব্যত দেখা যায় —

জদি পূজিবে সত্ৰ কৰোক সদাগৰে।
হেমতাল ফেলায়োক গুঞ্জৰি সাগৰে।।^৮

বাংলা মনসা কাব্যতো মনসাৰ এই ভয়-ভীতি হাস্যকৰ হৈ উঠিছে—

ডাক দিয়া পদ্মারতী চান্দ স্থানে কয়।

হেতাল দেখিয়া আমার প্রাণ কাঁপে ভয়।^{১৭}

ইয়াৰ উপৰি মনসা কাব্যত নাৰদৰ ধূৰ্ত্তালি, জোৰণৰ বস্তু লৈ নাৰদৰ হেমন্ত ঋষিৰ ঘৰলৈ প্ৰস্থান, বৰৰেশত মহাদেৱ, পৰিচয় নাজানি হৰৰ পদ্মারতী সন্তাষা আদিৰ বৰ্ণনৰ জৰিয়তেও হাস্যৰসৰ উদ্ৰেক ঘটিছে। নাৰদ দেৱৰ্ষি আৰু মহাদেৱৰ জগতৰ পতি। কাব্যত কিন্তু উভয়ে চাল-চলন, কথা-বতৰা আদিত গাভীৰ্য তথা মহত্ব নাই; আছে বিকৃতি তথা অস্বাভাৱিকতা। এনে বিকৃতি তথা অস্বাভাৱিকতাৰ চিত্ৰণ, লোক সমাজৰ ঘৰলৈ জোৰণৰ বস্তু লৈ যাওঁতে জোৰণৰ বাবে প্ৰেৰণ কৰা লাডু-পিঠাৰ প্ৰতি নাৰদৰ আকৰ্ষণ, জিৰণি ল'বলৈ বহি জোৰণৰ বাবে নিয়া লাডু খাই হাণ্ডিত ইটা-মাটি আনি ভৰোৱা কাৰ্যৰ মাজেৰে অসমীয়া মনসা কবি মনকৰে হাস্যৰস প্ৰকাশ কৰিছে—

পাবেমানে পেট ভৰি লাডুক খাইল।

ইটা-মাটি আনি আজি হাণ্ডিতে ভৰাইল।।

গুয়া পান খাইল সৰে নাৰদ বপুৰা।

পিন্ধে চোৱাই ভৰাইল সকল সন্সুৰা।।^{১০}

ইয়াৰ উপৰি মনসা কাব্যত চান্দো সদাগৰ, মনসা, গোদা, মাঝিসকলৰ চৰিত্ৰৰ মাজেৰেও হাস্যৰস প্ৰকাশিত হৈছে। বজ্ৰ কঠিন চান্দো সদাগৰে সকলো হেৰুৱাই ব্ৰাহ্মণৰ ঘৰত থাকি কৃষিক্ষেত্ৰ পৰিষ্কাৰ কৰোঁতে ব্ৰাহ্মণৰ পৰা চৰ খোৱা কথাই হাঁহিৰ খোৰাক যোগায়। মনসাৰ চাৰিত্ৰিক অসংগতিও হাস্যকৰ হৈ উঠিছে। দেৱসভাত মনসাই বেউলাক দেখি মূৰ তল কৰিছিল। দেৱীৰ এই ভয়ো হাস্যকৰ হৈ উঠিছে। চান্দো সদাগৰৰ সপ্তডিঙা ডুবাৰ সময়ত মাঝিসকলে নিজৰ প্ৰাণ যোৱাতকৈ তুচ্ছাতিতুচ্ছ বস্তুবোৰ ডুব যোৱাৰ কাৰণেহে বেছিকাতৰ হৈছে। মাঝিসকলৰ চৰিত্ৰৰ মাজেৰেও হাস্যৰস ফুটি উঠিছে। গোদা চৰিত্ৰটোতো পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে হাঁহিৰ খোৰাক আছে। বিকৃত চেহেৰাৰ গোদাই বেউলাৰ ৰূপ দেখি মূৰ্ছিত হৈ পৰিছিল। ফটা কাপোৰ পৰিহিত গোদাই বেউলাক প্ৰধান গৃহিণী হোৱাৰ বাবে আহুন জনাইছে। চেহেৰা আৰু আচৰণত সামঞ্জস্যহীন গোদা চৰিত্ৰই প্ৰকৃততে হাঁহিৰ খোৰাকহে যোগাইছে।

অলংকাৰ :

কাব্যত অলংকাৰৰ স্থান বিশেষভাৱে গুৰুত্বপূৰ্ণ। কাব্যৰ বিষয়বস্তু স্পষ্ট, প্ৰভাৱশালী আৰু ৰমণীয় কৰি তোলাত অলংকাৰৰ ভূমিকা লেখত ল'বলগীয়া। সেয়ে, অতীজৰে পৰা কবি-

সাহিত্যিকসকলে অলংকাৰৰ প্ৰয়োগেৰে তেওঁলোকৰ নিৰ্মিতিক অভিনৱত্ব দান কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰি আহিছে। আচাৰ্য্য বামনৰ ভাষাত, ‘সৌন্দৰ্যমলংকাৰ’ অৰ্থাৎ সৌন্দৰ্য্যই অলংকাৰ।^{১১} কাব্য যি গুণৰ দ্বাৰা সৌন্দৰ্যমণ্ডিত হয়, সিয়েই অলংকাৰ। অলংকাৰবিহীনা সুন্দৰী নাৰীৰ মুখমণ্ডল যেনেদৰে শোভিত নহয়, তেনেদৰে অলংকাৰ বিহীন হ’লে কাব্যয়ো শোভা নাপায়। অসমীয়া সাহিত্যত পূৰ্ব কবি অপ্ৰমাদী মাধৱ কন্দলি প্ৰমুখ্যে পুৰণি অসমীয়া কবি-সাহিত্যিকসকলে অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ বৈচিত্ৰ্যেৰে তেওঁলোকৰ নিৰ্মিতিক আবেদনশীল কৰি তুলিবলৈ যত্ন কৰা দেখা যায়। অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কবিসকলেও তেওঁলোকৰ মনসা কাব্যত ঠায়ে ঠায়ে দুই-চাৰিটা অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। তলত কাব্যখনত প্ৰয়োগ হোৱা অলংকাৰ কেইটামান উদাহৰণস্বৰূপে দাঙি ধৰা হ’ল—

অনুপ্ৰাস :

বাক্যত এটা নিৰ্দিষ্ট বৰ্ণ বা বৰ্ণ সমষ্টি যদি একাধিকবাৰ প্ৰয়োগ হয় তেতিয়া সি অনুপ্ৰাস হয়;^{১২} যেনে :—

অসমীয়া মনসা কবিৰ মনসাৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা প্ৰসংগত অনুপ্ৰাস অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়—

নাগেসে আসন নাগেসে বসন
নাগেসে শ্ৰীফল ধৰে।
জাহাৰ তৰে ডৰে ত্ৰিভুবন কাম্পে
নৰে জাক বাদ কৰে।।^{১৩}

বাংলা মনসা কাব্যতো চান্দো সদাগৰৰ সপ্তডিঙা ডুবাৰ সময়ত প্ৰকাশ কৰা বৰ্ণনাত অনুপ্ৰাস অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়—

হাঙ্গৰ কুস্তিৰ আসিয়া বিস্তৰ
তৰিৰ আসে পাসে ভাসে।^{১৪}

উপমা :

স্পষ্ট আৰু বৈচিত্ৰ্যজনক সাদৃশ্যকে উপমা বোলে।^{১৫} একে ধৰ্ম অৰ্থাৎ একে ৰূপ, গুণ থকা বেলেগ শ্ৰেণীৰ দুটা বস্তুৰ (উপমান আৰু উপমিতৰ) সাদৃশ্য বৰ্ণনা কৰাৰ নাম উপমা। ইয়াত যেন, হেন, যথা আদি উপমাৰোধক শব্দৰ প্ৰয়োগ থাকে; যেনে—

অসমীয়া মনসা কবিয়ে কালিনাগৰ দ্বাৰা লখিন্দৰৰ বৰ্ণনা প্ৰসংগত উপমা অলংকাৰৰ

প্ৰয়োগ কৰিছে—

চন্দন তিলক লখাইৰ কপালত সাজে।
 চন্দ্ৰৰ উদয় জেন গগনৰ মাঝে।।
 কণ্ঠত বোস্তিত গজ মুকুতাৰ মালা।
 হেমগিৰি মধ্য জেন সোভে চন্দ্ৰকাল।।^{১৬}

বাংলা মনসা কবিয়েও বেউলাৰ ৰূপ প্ৰসংগত উপমা অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ কৰিছে—

দশন মুকুতাপাঁতি অধরে অম্বুল।
 নাসিকার শোভা যেন জিনি তিলফুল।।
 নৃত্যত যুগল যেন নয়নে কাজল।
 কমল উপরে যেন ভ্ৰমর যুগল।।^{১৭}

ৰূপক :

উপমিতক উপমানৰ লগত অভেদ কল্পনা কৰা অৰ্থাৎ উপমিতক উপমান ৰূপে আৰোপ কৰাক ৰূপক অলংকাৰ বোলে;^{১৮} যেনে—

দুৰ্গা দেৱীয়ে সতিনী গংগাৰ ছলনাৰ কথা গম পোৱাৰ প্ৰসংগত অসমীয়া মনসা কবিয়ে ৰূপক অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ কৰিছে—

গগন সমান নদীখন কৰে চোট।
 খৰতৰ ভুজঙ্গৰ চিত্তে লাঞ্জ গোট।।^{১৯}

ঘটক জনাৰ্দনে চান্দো সদাগৰৰ আগত বেউলাৰ ৰূপ-গুণ বৰ্ণনা কৰাৰ মাজেৰে বাংলা মনসা কবিয়ে ৰূপক অলংকাৰৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে—

বদন শৰৎ শশী তাহে মৃদু মৃদু হাসি।
 জলদ নিন্দিত কেশভাৱ।^{২০}

নিদৰ্শনা :

কোনো বস্তুত যেতিয়া অসম্ভৱ ধৰ্ম বা কাৰ্য কল্পনা কৰা হয়, তেতিয়া হয় নিদৰ্শনা অলংকাৰ;^{২১} যেনেঃ—

অসমীয়া মনসা কাব্যত কালীনাগে মনসা দেৱীৰ লগত নিজক তুলনা কৰাৰ বৰ্ণনাত নিদৰ্শনা অলংকাৰৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়—

মাখি হৈয়া চাহে কিবা বজ্ৰক ধৰিতে।

গলে শিলা বান্ধি চাহে সাগৰ তৰিতে ॥^{২২}

বাংলাৰ মনসা কাব্যতো গোদাৰ লগত বেউলাৰ কথোপকথনত নিদৰ্শনা অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ হোৱা দেখা যায়—

বামন বান্ধুৱ হইয়া উচ্চ দ্বীপে দাঙাইয়া
চান্দেৰে বাড়াইতে চাহ হাত ॥^{২৩}

অতিশয়োক্তি :

সিদ্ধ অধ্যায়সায় চমৎকৃতিজনক হ'লে তাক অতিশয়োক্তি অলংকাৰ বোলে^{২৪} অৰ্থাৎ উপমানে (অপকৃততে) যেতিয়া উপমেয়ক (প্ৰকৃতক) গ্ৰাস কৰি নিজে উজ্জ্বল হৈ উঠে, তেতিয়া অতিশয়োক্তি অলংকাৰ হয়; যেনে—

অসমীয়া মনসা কাব্যত লখিন্দৰৰ মৃত্যুৰ পিছত বেউলাৰ কাৰুণ্যৰ বৰ্ণনাৰ মাজেৰে অতিশয়োক্তি অলংকাৰৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়—

বেফুলাৰ ক্ৰন্দনে বৃক্ষৰ পত্ৰ সৰে ।
পৰ্বত ভাঙ্গিয়া জাই মেদনি বিদাৰে ॥
গেৰ ধাৰে বহে দুই নয়নৰ পানি ।
সুখান বৃক্ষ ভাংগে বেউলাৰ ক্ৰন্দন সুনি ॥^{২৫}

বাংলাৰ মনসা কাব্যতো চান্দেৰ সপ্তডিঙা ডুবাৰ বৰ্ণনা প্ৰসংগত অতিশয়োক্তি অলংকাৰৰ দৃষ্টান্ত পোৱা যায়—

অবনি আকাশে ঘোৱ তৰাসে
হৈল মহা অন্ধকাৰ ।
গাঁঠিয়াৰ গাবৰ নায়ের নফৰ
নাই দেখি নিস্তাৰ ॥^{২৬}

অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যত সাধাৰণতে একেখিনি বৰ্ণনাত একে ধৰণৰ অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ হোৱা দেখা নাযায় ।

ছন্দ :

ছন্দ হ'ল গতি আৰু বিৰতিৰ সংযোগত সৃষ্টি হোৱা এক প্ৰকাৰ স্পন্দন অৰ্থাৎ শব্দৰ নিয়মিত বিৰাম ব্যৱস্থাৰ মাজেদি কাব্যত যি লয়পূৰ্ণ সৌন্দৰ্য্যৰ সৃষ্টি হয় তাকে কোৱা হয় ছন্দ ।

ছন্দ প্ৰয়োগৰ যথার্থতাই কাব্য-কবিতাক নান্দনিক দিশত সাৰ্থক কৰি তোলে। অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যতো মনসা কবিসকলে ছন্দৰ সাৰ্থক প্ৰয়োগ কৰিছে। তলত উভয় ভাষাৰ মনসা কাব্যত প্ৰয়োগ হোৱা ছন্দৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল—

পুৰণি সাহিত্যত ব্যৱহৃত ছন্দসমূহক কোৱা হয় মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ। প্ৰতি স্তৱকৰ একে চৰণৰ শেষৰ সস্বৰ ব্যঞ্জনৰ বা কেৱল স্বৰৰ লগত আন চৰণৰ সস্বৰ-ব্যঞ্জনৰ বা কেৱল স্বৰৰ যদি মিল হয়, এনে চৰণান্তিক মিল থকা ছন্দক মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দ বোলে;^{২৭} যেনে—

অস. — বক্তবৰ্ণ কাঞ্চুলি জেন দেখিতে সুন্দৰ।

সুবেস জিনিয়া তনু অতি মনোহৰ।।^{২৮}

বাং. — বিষাদ ভাবিয়া কান্দে চান্দ অধিকাৰী।

আকাশে থাকিয়া হাসে দেৱী বিষহরি।।^{২৯}

মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰ ভিতৰত পদ বা পয়াৰ, দুলাড়ী, ছবি, লেচাৰি আদি প্ৰধান। অসমীয়া আৰু বাংলাত ৰচিত মনসা কাব্যবোৰ যিহেতু পুৰণি সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত সেয়ে ইয়াত মিত্ৰাক্ষৰ ছন্দৰেই প্ৰয়োগ ঘটিছে।

পদ বা পয়াৰ :

মনসা কবিসকলে মনসা কাব্যত সমকালীন কবিসকলৰ দৰে পয়াৰ ছন্দৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। পয়াৰ ছন্দত প্ৰতিটো শাৰীত চৈধ্যটাকৈ আখৰ থাকে (৮+৬) আৰু দুই শাৰীত পূৰ্ণ হয়। ইয়াৰ প্ৰতি শাৰীৰ প্ৰথম খণ্ডৰ আঠটি আৰু শেষৰ খণ্ডৰ ছটি আখৰৰ পিছত যতি পৰে।^{৩০} ইয়াৰ যতি সংখ্যা মুঠতে চাৰিটা; যেনে :—

অসমীয়া মনসা কাব্যত শূন্যৰূপী ব্ৰহ্মৰ দ্বাৰা ব্ৰহ্মা-বিষ্ণু-শিৱক পৰীক্ষা কৰা বৰ্ণনাত পদ বা পয়াৰ ছন্দৰ ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়—

ব্ৰহ্মাদেৱে তপসালি/কৰি আছে যথা । ৮+৬

ভাসিতে ভাসিতে মৃত্যু/চলি গৈলা তথা ।।^{৩১} ৮+৬

বাংলা মনসা কাব্যতো শিৱৰ আদেশত নন্দীয়ে বৃষৰথ সজোৱা বৰ্ণনাত পদ বা পয়াৰ ছন্দৰ প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়—

শিৱেৰ আদেশ নন্দী/মস্তকেতে বাঁধি । ৮+৬

আথে ব্যথে বৃষৰথ/সাজাইল নন্দী ।।^{৩২} ৮+৬

অৱশ্যে মাত্ৰাৰ ক্ষেত্ৰত মনসা কাব্যত স্থান বিশেষে তাৰতম্য ঘটাও দেখা যায়;^{৩৩} যেনে—

অস. — ‘চিঙ্গিল আভৰণ মোৰ/বসন গৈল দুৰ। ৯+৭

চিঙ্গিল হাৰ অলঙ্কাৰ/পাৰৰে নেপুৰ।।’^{৩৪} ৯+৬

বাং. — জীবন্যাস কৰিয়া বাণ/এড়ে শীঘ্ৰগতি। ৯+৬

পবনবাণে নিবাবিল/দেৱী পদ্মাবতী।।’^{৩৫} ৯+৬

দুলভী :

দুলভী ছন্দত চৰণৰ সংখ্যা ছয়। ইয়াৰ প্ৰথম, দ্বিতীয়, চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম চৰণত ছটা অক্ষৰ আৰু তৃতীয় আৰু ষষ্ঠ চৰণত আঠোটাকৈ অক্ষৰ থাকে (৬+৬+৮)। তৃতীয় আৰু ষষ্ঠ চৰণ মিত্ৰাক্ষৰী;^{৩৬} যেনেঃ—

সৰস্বতীৰ বন্দনা প্ৰসংগত অসমীয়া মনসা কবিয়ে দুলভী ছন্দৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে—

মায় সৰস্বতী বন্দিয়া গাইবো ৬+৬

আন নাহি মোৰ গতি।৮

ত্ৰৈলোক্য বন্দি জগদিয়াপিনী ৬+৬

গোবিন্দ যাহাৰ পতি।।^{৩৭} ৮

বাংলাৰ মনসা কবিয়েও লখিন্দৰৰ জন্ম প্ৰসংগত দুলভী ছন্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে—

কাতৰ বান্যানি চক্ষে পড়ে পানি ৬+৬

পুন্য চতুৰ্দসী দিনে।৮

মনসাৰ বৰ পুত্ৰ লখিন্দৰ ৬+৬

প্ৰসবীল সুভক্ষণে।।^{৩৮} ৮

বাংলাৰ মনসা কবিসকলে দুলভী ছন্দক লঘু ত্ৰিপদী বুলিও উল্লেখ কৰিছে।

ছবি :

অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত ছবি ছন্দৰো প্ৰয়োগ দেখা যায়। দুলভীৰ দৰে ছবি ছন্দও ত্ৰিপদী ছন্দ আৰু ছয়টা চৰণযুক্ত চাৰিশাৰীৰ ছন্দ। এই ছন্দৰ প্ৰথম, দ্বিতীয়, চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম চৰণত আঠটা অক্ষৰ আৰু তৃতীয় আৰু ষষ্ঠ চৰণত দহটাকৈ আখৰ থাকে (৮+৮+১০)। তৃতীয় আৰু ষষ্ঠ চৰণ মিত্ৰাক্ষৰী;^{৩৯} যেনে—

অসমীয়া মনসা কাব্যত ছবি ছন্দৰ ব্যৱহাৰ কৰি হৰ আৰু দুৰ্গাৰ বিবাহৰ বৰ্ণনা কৰিছে—

সূৰ্ণ ঘটত আনি ভৰিলা গঙ্গাৰ পানি ৮+৮

গুবে দিলা গজমতি হাৰ। ১০

ঘট পট আৰোপিল চ্যুতডাল ফল ছিল c+c

চন্দ্ৰ সমে জেন জলে তাৰ।^{৪০} ১০

লখিন্দৰৰ জন্মৰ পিছত বিধাতাৰ লিখনৰ বৰ্ণনা প্ৰসংগত বাংলা মনসা কাব্যত ছবি ছন্দৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে—

বিধাতা ছাডিল ঘৰ চমকিত লখিন্দৰ c+c

জাগিয়া উঠিল শেষৰাতি। ১০

সনকা সন্তান লয়ে হৃদয় মাৰাৰে থুয়ে c+c

বদন চুম্বিল শীঘ্ৰগতি।।^{৪১} ১০

বাংলাৰ মনসা কবিসকলে ছবি ছন্দক দীৰ্ঘ ত্ৰিপদী বুলি উল্লেখ কৰিছে। অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত ছবি ছন্দৰ প্ৰয়োগতো ব্যতিক্ৰম দেখা যায়; যেনে—

অসমীয়া মনসা কাব্যত গোসাঁইৰ ফুলবনলৈ দুৰ্গাৰ যাত্ৰা প্ৰসংগত—

পুতাই তুমি শিশুমালা খেলায়ো আপুন খেলা ৯+c

জত চায়া তোমাক আচে বৈয়া। ১১

ত্ৰিদেশ দেৱতা বৈৰি তোমাক পাঞ্চে ফুল ধাৰি c+৯

কেনে জাইবা একেশ্বৰি হইয়া।।^{৪২} ১২

বাংলাৰ মনসা কাব্যত সোনেকাই বেউলাক লখিন্দৰৰ পুনৰ্জীৱনৰ কাৰণে যাত্ৰা নকৰিবলৈ কৰা প্ৰসংগত—

তুমি শিশু সীমন্তিনী জল ভাইসা একাকিনী c+৯

প্ৰাণহীন পতি লৈয়া কোলে। ১০

কালসৰ্প যারে খায় সেবা কোথা প্ৰাণ পায় c+c

প্ৰতীত হৈছে কাৰ বলে।।^{৪৩} ৯

একাৰলী :

পুৰণি কাব্যত প্ৰয়োগ হোৱা এবিধ ছন্দ হ'ল বুনা বা একাৰলী। এই ছন্দৰ প্ৰতি শাৰীত এঘাৰটাকৈ অক্ষৰ থাকে আৰু দুশাৰীত সম্পূৰ্ণ হয়। প্ৰথম চৰণ ছয় অক্ষৰ আৰু দ্বিতীয় চৰণ পাঁচ অক্ষৰ(৬+৫)।^{৪৪} দুয়ো শাৰীৰ শেষাক্ষৰৰ মিল হয়; যেনে—

অসমীয়া মনসা কাব্যত হেমন্ত ঋষিয়ে লোহাৰ মঞ্জুস পোৱা প্ৰসংগত একাৰলী ছন্দৰ

প্ৰয়োগ হৈছে—

তপ কৰে ঋষি সাগৰ জলে। ৬+৫

লোহাৰ মঞ্জুস চাপিলা কোলে।।^{৪৫} ৬+৫

অসমীয়া মনসা কাব্যত হুস্ব বুনাৰো প্ৰয়োগ দেখা যায়। হুস্ব বুনাতে দহটা অক্ষৰ থাকে;

^{৪৬} যেনে :—পিতৃ শিৱৰ চৰিত্ৰৰ প্ৰতি আক্ষেপ কৰি পদ্মাদেৱীয়ে কৈছিল—

আন নুহি কি বুলিব আৰ। ১০

বাপে লৈল কলঙ্কৰ ভাৰ।। ১০

লোকে সুনি কৰিবে খজ্জাৰ। ১০

বাপে জন্ম দিলন্তু আমাৰ।।^{৪৭} ১০

কোনো কোনো প্ৰসংগত বিশুদ্ধ পয়াৰো নহয় আৰু বিশুদ্ধ দীৰ্ঘ বুনাও নহয় তেনে ছন্দও অসমীয়া মনসা কাব্যত দেখা যায়; যেনে—

পদ্মাদেৱীৰ লগত মহাদেৱৰ সাক্ষাৎ লাভ বৰ্ণনা প্ৰসংগত দেখা যায়—

‘বিধি আছে ফুল বনৰ মাৰো। ১১

বাপক বিউক কৰাইলা লাজ।। ১২

ফুল বনহন্তে ছয়া গেল বাৰ। ১২

শনি প্ৰৱেশিলা কৰ্ণেৰ মাৰ।।^{৪৮} ১১

বাংলাৰ মনসা কাব্যত একাৱলী ছন্দৰ উল্লেখ আছে যদিও বুমুৰী ছন্দৰ দৰে আঠটা অক্ষৰ যুক্ত দুটা শাৰীতে থকা দেখা যায়; যেনে—

বেউলাৰ বিলাপৰ বৰ্ণনা প্ৰসংগত—

কালিনী খাইল পতি।

প্ৰাণ নাথ কোলে সতী।।^{৪৯}

ইয়াৰ উপৰি বাংলাৰ মনসা কাব্যত একাৱলী ছন্দৰ প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰা যায় যদিও সেয়া প্ৰথম শাৰীতহে। প্ৰথম শাৰীত এঘাৰটা অক্ষৰ থাকে কিন্তু দ্বিতীয় শাৰীত বাৰটা অক্ষৰ থকা দেখা যায়; যেনে—

গৌৰী কন্দল পালাত শিৱই গৌৰীক মনত আনন্দ দিয়াৰ কাৰণে নচা প্ৰসংগত কৰা বৰ্ণনাত—

জগত মোহন শিৱেৰ দাস। ১১

সঙ্গে নাচে শিৱেৰ ভূত পিশাচ।। ১২

ৰঙ্গে নেহাৰিল গৌৰীৰ মুখ। ১১

নাচে গঙ্গাধৰ মনেৰ কৌতুক।।^{৫০} ১২

লেচাৰি বা লাচাৰী :

অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত লেচাৰি বা লাচাৰী ছন্দৰ উল্লেখ থকা দেখা যায়। মনসা কবিসকলে সাধাৰণতে লেচাৰি ছন্দৰ দ্বাৰা ত্ৰিপদী ছন্দকহে সামৰিছে। সাধাৰণতে ওজাপালি আদি পৰম্পৰাগত পৰিৱেশ্যকলাৰ গায়কসকলে লেচাৰি মাৰি বা লেলেতীয়াকৈ গাব পৰাকৈ ত্ৰিপদী ছন্দত বিৰচিত গীত-পদক ‘লেচাৰি’ বোলা হয়।^{৫১} লেচাৰি ছন্দত সাধাৰণতে প্ৰথম, দ্বিতীয়, চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম চৰণত দহোটাকৈ আৰু তৃতীয় আৰু ষষ্ঠচৰণত চৈধ্যটাকৈ মাত্ৰা থাকে।^{৫২} (১০+১০+১৪) মনসা কাব্যত লেচাৰি বা লাচাৰী ছন্দৰ উল্লেখ আছে যদিও মাত্ৰাৰ ক্ষেত্ৰত ব্যতিক্ৰম দেখা যায়। কোনো কোনো প্ৰসংগত পয়াৰ আৰু মিশ্ৰ পংক্তিবদ্ধ ছন্দক বুজাবৰ বাবেও লেচাৰি পদটো প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। ত্ৰিপদী ছন্দৰ অৰ্থতেই লেচাৰি পদটোৰ সৰ্বাধিক প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰা যায়—

বেউলাৰ বিলাপ প্ৰসংগত অসমীয়া মনসা কাব্যত দেখা যায়—

নভৈলেক অষ্ট চাৰি কাল ৰাত্ৰ ভৈলো বাৰি c+c

মনে বৰ বহিলেক তাপ। ১০

বিধোৱা জতেক কৈলা সকলে প্ৰত্যয় ভৈল c+c

স্বৰূপে লাগিল ব্ৰহ্ম সাপ।।^{৫৩} ১০

বাংলাৰ মনসা কাব্যত মনসাৰ পৰিচয় প্ৰসংগত দেখা যায় —

শিবেৰ চৰণ ধৰি স্তুতি কৰে বিষহৰী c+c

কেন বাপ বল হেন বাণী। ১০

তুমি বা না জান কি আমিত তোমাৰ ঝী ৭+৭

তুমি আমাৰ বাপ শূলপাণি।।^{৫৪} ১১

অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত বহু সময়ত ছন্দ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত ব্যতিক্ৰম দেখা যায় যদিও বিষয়ৰে সৈতে সংগতি ৰাখি যিখিনি ছন্দ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে, সেইখিনিয়ে মনসা কাব্যৰ সাংগীতিক মাধুৰ্যৰে অভিনৱত্ব দান কৰিছে। ইয়াৰ উপৰি অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যত অলংকাৰৰ দৰে একেখিনি বৰ্ণনাত একে ধৰণৰ ছন্দৰ প্ৰয়োগ ঘটা সাধাৰণতে দেখা নাযায়; মাত্ৰাৰ ক্ষেত্ৰত হ’লেও তাৰতম্য ঘটা দেখা যায়।

সাংগীতিক মূল্য :

অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ এটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল গীতি ধৰ্মিতা। ওজাপালিয়ে বিভিন্ন সুৰ-তালৰ যোগেদি গোৱাৰ কাৰণে মনসা কাব্যবোৰ ৰচনা কৰা হৈছে। লোক গীতৰ দৰে মনসা কাব্যৰ অন্তৰ্গত প্ৰত্যেকটো গীতেই দিহা একোটিৰে আৰম্ভ হৈছে। পাঞ্চালী গীতত সাধাৰণতে সুনিৰ্দিষ্ট ৰাগ-ৰাগিণীৰ উল্লেখ থাকে। মনসা কাব্যৰো গীতৰ শীৰ্ষভাগত ৰাগ-ৰাগিণী ৰূপৰ উল্লেখ কৰি একোটি এশাৰী বা দুশাৰী বিশিষ্ট ধ্ৰুপদ বা দিহা সংযোগ কৰা দেখা যায়। এই ধ্ৰুপদ বা দিহাটো উল্লিখিত ৰাগ বা ৰাগিণীত গীতাল বা ওজাই লগাই দিয়ে আৰু পালিসকলে ধৰে। সেই দিহাটোৰ বাকী পদাংশ উল্লিখিত ৰাগ বা ৰাগিণীতেই গোৱা হয়। গীতখিনিৰ সাংগীতিক বৈশিষ্ট্য বৃদ্ধি কৰাৰ প্ৰয়াসেৰে প্ৰায়বোৰ ধ্ৰুপদ বা দিহাৰ শেষৰ ফালে সাংগীতিক ধ্বনি ৰে-জে-না-হাৰে আদি প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়; যেনেঃ—

অস.— ‘ধ্ৰুং : নাৰি সিৰোমণি জে

নবীন বালা পৰম সুন্দৰী-না-হা-ৰে।’ ৫৫

বাং.— ‘মনে কি হইল ভাবনা রে। (ধুয়া)’ ৫৬

কল্পনা প্ৰৱণতা আৰু সাংগীতিক লয়ৰ অকৃত্ৰিম প্ৰবাহ মনসা কাব্যৰ গীতৰ অন্যতম উল্লেখযোগ্য বিশেষত্ব। গীতৰ ভাৱানুযায়ী মনসা কাব্যত বিভিন্ন ৰাগ ব্যৱহাৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে মনসা কবিসকল একো একোজন সংগীতজ্ঞ বা গীতাল আছিল। অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত ব্যৱহাৰ কৰা ৰাগসমূহ হ'ল—

অস.— অহিৰ, কৰুণা, কামন্দৰ কামোদ, কাৰুণ্য, কেদাৰ, কৈবলু, চই, তুড়বসন্ত

(তুৰ বসন্ত), ধনশ্ৰী, নাট, পটমঞ্জৰি, পাসজ, পাহাৰি, বৰাৰি, বসন্ত,

বৈনেতা, ভাটিয়ালি, ভৈৰবি, ৰামগিৰি, শ্ৰীবসন্ত ইত্যাদি।

বাং.— গান্ধাৰ, চন্দ্ৰাবলি, ভাটিয়ালি (ভাটিয়াল), মল্লাৰ, মালসী, ললিত, সিন্ধুৱাগ

ইত্যাদি।

অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ উভয়তে থকা ভাটিয়ালি ৰাগ বিশেষকৈ কাৰুণ্য প্ৰকাশত ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। অসমীয়া মনসা কাব্যত লখিন্দৰৰ মৃত্যুত সোনেকাৰ বিলাপ প্ৰসংগত ভাটিয়ালি (ভাটিয়ালি) ৰাগ ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায় ; যেনে :—

কান্দে সুন্দৰি সোনাই পুত্ৰক দেখিয়া মাই

সেহি তাপে বস্ত্ৰ খহি পৰে।

ভূমি তলে দিয়া গেৰি কান্দে সোনাই একেস্বৰি

প্ৰাণ পুত্ৰ কোথা গৈল মোৰে।^{৫৭}

ঠিক একেদৰে বাংলা মনসা কাব্যতো চান্দেৰ ছয় পুত্ৰৰ মৃত্যুৰ পিছত সোনেকাৰ বিলাপ প্ৰসংগত ভাটিয়ালি (ভাটিয়াল) ৰাগৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়—

ভূমিতলে গড়ি দিয়া দুই হাত প্ৰসাৰিয়া

সোনেকা সুন্দৰী বিলাপ যে কৰে।

ছিঁড়িল গলার হাৰ আৰ যত অলঙ্কাৰ

ধৰিয়া রাখিতে কেহ নাৰে।^{৫৮}

ওপৰত উল্লিখিত ৰাগ-ৰাগিণীসমূহৰ ভিতৰত প্ৰায়বিলাকেই ওজাপালিৰ মাজত পৰম্পৰাগতভাৱে প্ৰচলিত। সত্ৰীয়া সংগীততো এই ৰাগ-ৰাগিণীসমূহৰ ভিতৰত কেইবাটাও ৰাগৰ প্ৰচলন দেখা যায়।

পৰিৱেশ-পৰিস্থিতিৰ বৰ্ণনা :

পৰিৱেশ-পৰিস্থিতি তথা চৰিত্ৰৰ মানসিক অৱস্থাৰ চিত্ৰণ মনসা কাব্যৰ অন্যতম উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। সাধাৰণতে বৰ্ণনা ৰীতিৰ চমৎকাৰিত্বই পৰিৱেশ আদিৰ চিত্ৰক সজীৱ আৰু আকৰ্ষণীয় কৰি তোলাত সহায় কৰে। মনসা কবিসকলৰ মনসা কাব্যত মহাদেৱৰ মালঞ্চ নিৰ্মাণ, দুৰ্গাৰ কেশবিন্যাস, হৰৰ ৰূপ পৰিৱৰ্তন, কন্যাৰ বেষত পাৰ্বতী, হৰ-পাৰ্বতীৰ বিবাহ, পদ্মাৰ জন্ম, বেউলাৰ ৰূপ-সৌন্দৰ্যৰ বৰ্ণনা, কালিনাগৰ ক্ৰন্দনৰ বৰ্ণনা, লখিন্দৰৰ ৰূপ-সৌন্দৰ্য্য, বেউলাৰ জীৱনৰ কাৰুণ্য, নাৰদৰ ধূত্ৰালি আদিৰ প্ৰসংগত সংযোগ কৰা বৰ্ণনা নিখুঁত, প্ৰাণৱন্ত আৰু অনুপম; যেনেঃ—

অসমীয়া মনসা কাব্যত বেউলাই দেৱসভাত নৃত্য কৰাৰ প্ৰসংগত দেখা যায়—

সুৰ্গ কমল পিন্ধে সিৰে নপুৰ চৰণে।

দেৱগণ মোহ জাই ৰেফুলা সাজনে।।

সুৰঙ্গ কাজল তেৰে পৰিলা নয়নে।

মুনিগন মোহ জায় কটাক্ষৰ বানে।^{৫৯}

ঠিক একেদৰে বাংলা মনসা কাব্যতো বেউলাই দেৱসভাত নৃত্য কৰাৰ প্ৰসংগত দেখা যায়—

থেকে থেকে পদ ফেলে

মৰাল গমনে চলে

মুখ জিনি পুৰ্ণিমার শশী।

খদির কাঠের খোল

বেছলার মিষ্ট বোল

মোহ গেল যত স্বৰ্গবাসী।^{৬০}

উল্লিখিত প্রতিটো বৰ্ণনাই স্পষ্ট, স্বাভাৱিক আৰু আবেদনক্ষম। প্রতিটো বৰ্ণনাই দাঙি ধৰিছে মনসা কবিসকলৰ সৃজনশীল প্ৰতিভাৰ পৰিচায়ক। কাহিনী, চৰিত্ৰ আদি যিদৰে লোক-সমাজৰ পটভূমিত গঢ় লৈ উঠিছে, সেইদৰে পৰিৱেশ পৰিস্থিতি আদিৰ চিত্ৰণ, বৰ্ণনৰ জৰিয়তেও লৌকিকতা পৰিস্ফুট হৈছে। হৰৰ মালঞ্চৰ বৰ্ণনাত উল্লিখিত ফুল, চণ্ডীৰ পুষ্পবনৰ ফুল যিদৰে লোক-সমাজৰ মাজত পৰিচিত, সেইদৰে দুৰ্গাৰ কেশবিন্যাসৰ বৰ্ণনা, বেউলাৰ সাজন-কাজনৰ বৰ্ণনাত উল্লিখিত অলংকাৰ, প্ৰসাধন সামগ্ৰী আদিও লোক সমাজৰ দ্বাৰা সমাদৃত। সেইদৰে হৰ-পাৰ্বতী, বেউলা-লখিন্দৰ আদিৰ বিয়াৰ বৰ্ণনাই অসমীয়া-বাংলা সমাজত প্ৰচলিত বিয়াৰ চিত্ৰই দাঙি ধৰে। লৌকিকতাৰে সিক্ত মনসা কাব্যৰ প্ৰতি লোকসমাজৰ আকৰ্ষণ বৃদ্ধি কৰাত এনেবোৰ বৰ্ণনাই প্ৰভুত পৰিমাণে সহায় কৰিছে।

মনসা কাব্যৰ নন্দনতাত্ত্বিক দিশটোৰ পৰিপূষ্টি সাধনত মনসা কবিসকলৰ প্ৰাকৃতিক বৰ্ণনায়ো সহায় কৰিছে। মনসা কবিসকলে সমকালীন কবিসকলৰ দৰে আখ্যানৰ পটভূমি স্বৰূপে প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্যৰ চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে; যেনে—

অসমীয়া মনসা কাব্যত পদ্মাৰ জন্ম প্ৰসংগত দেখা যায়—

নিৰ্মল জলত জে পঙ্কজ প্ৰকাশ।

নানা বিধ পুষ্প কৰে সুগন্ধ সুবাস।।

নানা তৰু সৰ ফুলে ফলে মেলে ডাল।

কতো কতো ভ্ৰমৰা কৰায় কোলাহল।।

কতো কতো ভ্ৰমৰা উড়িয়া যাই সঙ্গ।

তাকে দেখি শংকৰেৰ আতি মন বঙ্গ।।^{৬১}

ঠিক একেদৰে বাংলা মনসা কাব্যতো পদ্মাৰ জন্ম প্ৰসংগত দেখা যায়—

দুৰ্গভ বসন্ত ঋতু দেখিতে সুন্দর।

বিকশিত নানা পুষ্প গন্ধ মনোহর।।

মলয় শীতল বায়ু বহে মন্দ মন্দ।

ভ্ৰমরা বাহুৱা কৰে পিয়ে মকরন্দ।।

মধুর লোভে ভ্ৰমরা গুঞ্জরে ঝাকে ঝাকে।

কুছ কুছ কৰিয়া কোকিলা পাখী ডাকে।।

পুষ্পিতসকল বৃক্ষ নিৰ্মল ফুল ফল।

কালের প্ৰভাবে লোকের বাড়ে কুতূহল।।^{৬২}

প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্যৰ এনে ৰূপায়ণ মনসা কবিসকলৰ স্বকীয় কল্পনাৰ ৰঙেৰে অনুৰঞ্জিত, সূক্ষ্ম দৃষ্টি সম্পন্ন আৰু স্বাভাৱিক।

অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যৰ আন এটা মন কৰিবলগীয়া দিশ হ'ল সংলাপধৰ্মিতা। এই বৈশিষ্ট্যই কাব্যত বৰ্ণিত বিষয়ক নাটকীয় গুণ সম্পন্ন কৰি তোলাত বিশেষ সহায়তা কৰিছে। মুঠতে মনসা কাব্যৰ কিছুমান বৰ্ণনাই একো একোটা পৰিস্থিতি সুন্দৰকৈ পৰিস্ফুট কৰি তোলে। এনে বৰ্ণনাক চিত্ৰ প্ৰধান বুলিব পাৰি; যেনে—দুৰ্গাৰ সাজন-কাজন বা লাসৰ বৰ্ণনাটি চিত্ৰ প্ৰধান আৰু কাব্যিক ঐশ্বৰ্যময়ী। কোনো কোনো বৰ্ণনা ইংগিত আৰু চিত্ৰধৰ্মী। প্ৰকৃতিৰ ভয়াবহ ৰূপো মনসা কবিসকলে সুন্দৰকৈ দাঙি ধৰিছে।

অতিৰঞ্জনৰ সমাৱেশ :

লোকৰুচিৰ কাৰণে কাব্য কলা নিৰ্মাণত ব্ৰতী পুৰণি অসমীয়া আৰু বাংলা কবিসকলৰ ৰচনাত অতিৰঞ্জনৰ সমাৱেশ এটি উল্লেখনীয় দিশ। মনসা কাব্যতো ঠাই বিশেষে অতিৰঞ্জনৰ সমাৱেশ লক্ষ্য কৰিব পাৰি; যেনে :—নাৰদৰ ধূৰ্ত্তালি, জোৰণৰ বস্ত্ৰ লৈ নাৰদৰ হেমন্ত ঋষিৰ ঘৰলৈ প্ৰস্থান, বৰৱেশত মহাদেৱ, গোদাৰ বৰ্ণনা, বেউলাৰ পৰীক্ষা আদিৰ প্ৰসংগত উপস্থাপন কৰা বৰ্ণনাত অতিৰঞ্জনৰ সমাৱেশ সুস্পষ্ট। অলৌকিকতা, অতিৰঞ্জন আদিৰ প্ৰতি লোক সমাজৰ আকৰ্ষণ চিৰকলীয়া। এনে আকৰ্ষণৰ কথা অনুভৱ কৰিয়েই সমকালীন আন আন কাব্য কলাকাৰসকলৰ দৰে মনসা কবিসকলেও তেওঁলোকৰ কাব্যত কোনো কোনো পৰিস্থিতি তথা চৰিত্ৰ চিত্ৰণত অতিৰঞ্জনৰ সমাৱেশ ঘটাইছে; যেনে—

অসমীয়া মনসা কাব্যত বেউলাৰ সতীত্ব পৰীক্ষা প্ৰসংগত দেখা যায়—

তাৰ সেসে চন্দ্ৰধৰে বাঞ্চিলেক জোৰ ঘৰে

তাতে বেউলাক কৰাইলা প্ৰৱেস।

তৈল ঘৃত বিস্তৰ ঢালি দহিলেক অগ্নি জালি

নলবিলা এক গাচি কেস।।^{৬৩}

বাংলা মনসা কাব্যতো বেউলাৰ সতীত্ব পৰীক্ষা প্ৰসংগত দেখা যায়—

তিন পৰীক্ষা দিতে লয় মোৰ মন।

এক পৰীক্ষা দিব ঘৃত আৰ কাঞ্চন।।

আৰ এক পৰীক্ষা ঘৰে থাকে একেশ্বৰ।

চৌদিকে অগ্নি দিয়া পোড়াব সেই ঘর।।^{৬৪}

দ্বিৰুক্তি বা পুনৰুক্তি :

অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যত স্থানবিশেষে ঘটনা, বৰ্ণনাৰ পুনৰুক্তি ঘটিছে। পুনৰুক্তি কাব্য বা মহাকাব্যৰ ৰূপটি যদিও বৰ্ণনাত্মক মৌখিক বা লিখিত কাব্য বা মহাকাব্য অথবা পুৰাণৰ ক্ষেত্ৰত এটা বিশেষ শৈলীহে। সাধাৰণতে শ্ৰোতাক ঘটনাৰ পাৰস্পৰ্যৰ প্ৰতি সততে অৱগত কৰি ৰাখিবৰ বাবে পুনৰুক্তিৰ সহায় ল'বলগীয়া হয়; যেনে—

অস.—

গংগাৰ আক্ষেপ প্ৰকাশত দেখা যায়—

‘বয়সত লম্বিত ৰতিত ভৈলো হিনি।’^{৬৫}

একেই উক্তি গংগাৰ দ্বাৰা শিৱ গোসাঁইক বুজনি প্ৰসংগত দেখা যায়—

‘বয়সত লম্বিত ৰতিত ভৈলো হিনি।।’^{৬৬}

বাং. —

লখিন্দৰৰ সৰ্পাঘাতৰ বৰ্ণনাত পোৱা যায়—

‘বুদ্ধি বল নেত গো উপায় বল মোৱে।।’^{৬৭}

পিছতো লখিন্দৰৰ সৰ্পাঘাতৰ বৰ্ণনাত ওপৰৰ বাক্যশাৰী ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়—

‘বুদ্ধি বল নেত গো উপায় বল মোৱে।।’^{৬৮}

প্ৰবাদ-প্ৰবচন :

অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যত প্ৰবাদ-প্ৰবচনৰ ব্যৱহাৰ লক্ষ্য কৰা যায়। লৌকিক জীৱনৰ ছবি আঁকিবলৈ গৈ মনসা কবিসকলে প্ৰবাদ-প্ৰবচনৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। প্ৰবাদ-প্ৰবচনৰ জৰিয়তে তদানীন্তন জীৱন দৃষ্টিৰ আদৰ্শ সম্পৰ্কে এটি ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰি; যেনে—

অস.—

ক) ‘অধৰ্ম্ম কৰিয়া জিবা মিচা কথা কয়।

দুৰ্ঘোৰ নৰকে মজয় নিশ্চয় তাৰ কায়।।’

(নাৰায়ণদেৱ বিৰচিত পদ্মাপুৰাণ ‘ভাটীয়ালী খণ্ড’; পৃ. ১২৬)

খ) ‘কোনো কালে কোনো কৰ্ম্ম নকৰিবা হিনি।।’ („ ; পৃ. ১৭৫)

গ) ‘দৈৱৰ নিৰ্বন্ধন কৰ্ম্ম নাজাই খণ্ডন।।’ („ ; পৃ. ১৮০)

ঘ) ‘হৃদয়ে কপট কৰি মুখে কৰা মৰ্ম্ম।’ („ ; পৃ. ১১৯)

বাং. —

- ক) 'কার্য করিলে ভাত আছে সর্বঠাই।' (বিজয়গুপ্তের 'মনসামঙ্গল'; পৃষ্ঠা : ২৩৬)
- খ) 'কাল পুরিলে তার কার বাপে রাখে।' („ ; পৃ. ১৬৫)
- গ) 'পশুতের বুদ্ধি টোটে আপদ সময়।' („ ; পৃ. ২৪৭)
- ঘ) 'পুত্রহীন লোকের নাহিক পরলোক।' („ ; পৃ. ১৮০)
- ঙ) 'বিধাতা বিমুখ হইলে বুদ্ধিহীন হয়।' („ ; পৃ. ১৭৪)
- চ) 'বিধির নির্বন্ধ কভু না যায় খণ্ডন।' („ ; পৃ. ১১০)
- ছ) 'ভাঙ্গিলে সোনার পাত্র/পুনু গড়া গড়া যায় মাত্র/ ভাঙ্গিলে না গড়া যায় মন।' (কেতকাদাস ক্ষেমানন্দ 'মনসামঙ্গল' ; পৃ. ১৬০)

লোক ভাষা :

সামাজিক আৰু লৌকিক পরিবেশ ৰচনাত সহায় কৰিবলৈ অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কবিসকলে মনসা কাব্যত লোক ভাষাৰ শব্দ প্ৰয়োগ কৰিছে। ফলস্বৰূপে কাব্যখনত লোকৰচিত অনুকূল পরিবেশ এটি গঢ় লৈ উঠিছে। তলত মনসা কবিসকলৰ কাব্যত প্ৰয়োগ হোৱা লোক ভাষাৰ গঠন ভংগিমাৰ অকৃত্ৰিম প্ৰতিৰূপৰ নিদৰ্শন কেইটামান দাঙি ধৰা হ'ল—

অস.—

- ক) 'আমাৰ বাপেৰ মায়ৰ উকটাইলা জাৰ।' (মনকৰ বিৰচিত মনসা কাব্য; পৃ. ৪১)
- খ) 'কোথাইৰ পাপিষ্ঠীৰে জক্ষিনি অৱতাৰি।
দয়ায়ে নামাৰো বেটি মুখত গয়াৰি।।' („ ; পৃ. ২৮)
- গ) 'তিৰি হৈয়া বেটিৰ জে এতিমান গহ।
কপাট খশাইতে দেখো দশখান বাহ।।' („ ; পৃ. ২৯)
- ঘ) 'পলাইলা দ্বাৰি বেটা জিউৰ তৰাসে।
কপাট ভাঙ্গিয়া গৈলা মালধৰৰ পাশে।।' („ সদ্যোক্ত পৃষ্ঠা)
- ঙ) 'শিৱ নহে টিৱ নহে জাউক বাহুৰিয়া।
লাজ নাহি ঋষি চাহা বাহিৰ হুয়া।।' („ ; পৃ. ৫৬)

বাং—

- ক) 'আপনি মনসা গেলেন কাজলাৰ বাড়ি
ছটা পুত্ৰ খাইয়া তোকে কৰিবো আটকুড়ি।।' (কেতকাদাস ক্ষেমানন্দেৰ 'মনসামঙ্গল';

- খ) 'চান্দ বলে পলাইয়া গেলি তুই কাণী।
কাৰ্য সিদ্ধি কৰি বল উপহাস বাণী।।' (বিজয়গুপ্তৰ 'মনসামঙ্গল'; পৃ. ১৭৫)
- গ) 'পাপকৰ্মেৰ ফলে বিধাতা পাষণ্ডী।
বিয়াৰ ৰাত্ৰে মৈল স্বামী হৈইলাম কাঁচাৰাণ্ডী।।' (, ; পৃ. ২৯১)
- ঘ) 'পোস্তেৰ হোলা ভাস্যে গেল ছাকিনাৰ কানি
আৰ বাঙ্গাল বলে গেল ছেড়াঁ কাঁথাখানি।।' (কেতকাদাস ক্ষেমানন্দেৰ
'মনসামঙ্গল'; পৃ. ১৬৯)

ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য :

অসমীয়া আৰু বাংলা ভাষা সংস্কৃতমূলীয় হ'লেও দুয়োটা ভাষাৰে ব্যাকৰণগত দিশৰ ফালৰ পৰা বিশেষ বৈশিষ্ট্য থকা দেখা যায়। মনসা কাব্যত বক্ষিত হোৱা অসমীয়া-বাংলাৰ বৈশিষ্ট্যবোৰৰ বিষয়ে এই অধ্যায়ত চমুকৈ আলোচনা কৰা হৈছে। অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসাকাব্যত প্ৰয়োগ হোৱা ধ্বনিতাত্ত্বিক, ৰূপতাত্ত্বিক আৰু শব্দগত বৈশিষ্ট্যবোৰ বৰ্তমান প্ৰকাশিত মনসা কাব্যৰ আধাৰত তলত আলোচনা কৰা হ'ল—

ধ্বনিতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য :

ক) অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত 'অ', 'আ', 'ই', 'ঈ', 'উ', 'ঊ', 'ঋ', 'ঌ', 'ঔ'— এই স্বৰবৰ্ণকেইটাৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। দ্বিস্বৰ বৰ্ণ 'ঐ', আৰু 'ঔ'-ৰ প্ৰয়োগো আছে; যেনে—

অস.— কেয়া, গৌতম, গৌৰী, চৌমাস, জৈত, জৌতি, ত্ৰৈলোক্য, ধৈমালি, নৈবিদ্য ইত্যাদি।

বাং.— কৈবৰ্ত, খড়ৈ, চৌকি, চৌসারি, জৌঘৰ, ডৌয়া, পৈথান, পৈৰেজ ইত্যাদি।

খ) ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ ভিতৰত অসমীয়া ব্যঞ্জন বৰ্ণমালাৰ একচল্লিশটা ব্যঞ্জন ধ্বনিৰেই প্ৰয়োগ পোৱা যায়। সেইকেইটা হ'ল 'ক', 'খ', 'গ', 'ঘ', 'ঙ', 'চ', 'ছ', 'জ', 'ঝ', 'ঞ', 'ট', 'ঠ', 'ড', 'ঢ', 'ণ', 'ত', 'থ', 'দ', 'ধ', 'ন', 'প', 'ফ', 'ব', 'ভ', 'ম', 'য', 'ৰ', 'ল', 'ৱ', 'শ', 'ষ', 'স', 'হ', 'ক্ষ', 'ড়', 'ঢ়', 'য়', 'ৎ', 'ৎ', 'ঃ' আৰু 'ং'। বাংলা মনসা কাব্যত অসমীয়া ব্যঞ্জন বৰ্ণমালাৰ 'ৰ' বৰ্ণটো 'ৱ' হিচাপে ব্যৱহাৰ হৈছে আৰু 'ৱ' ৰ ব্যৱহাৰ সাধাৰণতে দেখা নাযায়।

গ) স্বৰভক্তিৰ দ্বাৰা সংযুক্ত ব্যঞ্জন ভাঙি সৰল কৰা ৰীতি অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যৰ ভাষাত প্ৰতিষ্ঠিত; যেনে—

অস.— অগনি<অগ্নি, কীৰ্তি<কীৰ্তি, গৰভে<গৰ্ভে, ছিনান<জ্ঞান, জনম<জন্ম,

দৰ্পন<দৰ্পন, দুৰ্গা<দুৰ্গা, ধিয়ান<ধ্যান, পৰকাশ<প্ৰকাশ, পৰাগ<প্ৰাণ,
ভক্তি<ভক্তি, মুকুতা<মুক্তা, বতন<বত্ন, লগন<লগ্ন,
সৰ্জিল<স্ৰজিল, সুৰ্জ<সূৰ্য্য ইত্যাদি।

বাং.— জতন<যত্ন, দৰবিত<দ্রবিত, দৰশন<দৰ্শন, পৰবেশ<প্ৰবেশ,
পিরিতি<প্ৰীতি, বরিষণ<বৰ্ষণ, রতন <রত্ন, সত্ৰঘন<শত্ৰুঘ্ন,
সুবৰ্ণ<সোণ,হরষিত<হর্ষিত ইত্যাদি।

ঘ) কেতিয়াবা উভয় ভাষাৰ মনসা কাব্যত ‘অ’ ধ্বনিটো ‘আ’ হয়; যেনে—

অস.—আজাল<অজলা, আসুখ<অসুখ ইত্যাদি।

বাং.— নয়ান<নয়ন, নিরাস্তর<নিরস্তর, মনাসা<মনসা, সাফল<সফল ইত্যাদি।

ঙ) বেফৰ লগত দ্বিত্ব ব্যঞ্জনৰ প্ৰয়োগ অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত দেখা যায়; যেনে—

অস.—আসিৰ্ব্বাদ, দেৱেদেৰ, ধৰ্ম্ম, পুষ্কৰ্ণি ইত্যাদি।

বাং.—আচ্ছনা, আসন্ন, উৰ্জ্জল, কৈবৰ্ত্ত, খৰ্জ্জর, তৰ্ক, পুনুৰ্ব্বার ইত্যাদি।

চ) অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত ‘ঝ’ ধ্বনিৰ প্ৰাধান্য দেখা যায়; যেনে—

অস.—ঝিউ, ঝাতিস্কাৰ, ঝাম্প, ঝাৰা, ঝাৰি, ঝাল, ঝুলি, ঝিয়াৰি, ঝুড়য়, মাঝে ইত্যাদি।

বাং.—ঝি, ঝনঝনা, ঝুরি, ঝুৰে, ঝিয়ারি ইত্যাদি।

(ছ) মনসা কাব্যত ‘ল’ ধ্বনিৰো প্ৰয়োগ বেছিকৈ হোৱা দেখা যায়; যেনে—

অস.—লাঙ্গল<নাঙল, লাঙ্গুল<নেগুৰ, লাঞ্জ<নেজ ইত্যাদি।

বাং.—গোড়ালি<গোড়ারি, দেওল<দীওয়ার, লড়িতে<নড়িতে, লাগলোক<নাগলোক,
লেজ<নেজ, লোলে<ঝোলে ইত্যাদি।

(জ) অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত মূল সংস্কৃত শব্দৰ অল্পপ্ৰাণ ধ্বনিবোৰ মহাপ্ৰাণ ধ্বনিলৈ
পৰিৱৰ্তন হোৱা দেখা যায়; যেনে—

অস.—ভুখিল<ভুকিল, শিখাইলা<শিকাইলা, শুখাইল<শুকাইল ইত্যাদি।

বাং.—ছাউনি<চাউনি, নাখ<নাক, বন্ধি<বন্দি, বিড়ম্বনা<বিড়ম্বনা ইত্যাদি।

(ঝ) কেতিয়াবা আকৌ মনসা কাব্যত মূল সংস্কৃত শব্দৰ মহাপ্ৰাণ ধ্বনিবোৰ অল্পপ্ৰাণ ধ্বনিলৈ
পৰিৱৰ্তন হোৱা দেখা যায়; যেনে—

অস.—আমলকি<আমলখি ইত্যাদি।

বাং.—অকত্য<অকথ্য, অস্তি<অস্থি, কাষ্ট<কাষ্ঠ, বাঙ্গিলে<ভাঙ্গিলে,

সম্বাসন<সম্ভাষণ, হেতা<হেথা ইত্যাদি।

(ঞ) অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত সাধাৰণতে 'ই' আৰু 'ঈ'ৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখা নাযায়;

যেনে—

অস.—গিত, জিব, দেবি, নাৰি, পৰিষ্কা, পানি, পুখুৰি, বিপৰিত, সৰস্বতি, সৰিৰ, স্বামি
ইত্যাদি।

বাং.—উপন্নিত, গিত, দেবি, প্ৰতিবি, বাগ্যবতি, সৰসতি ইত্যাদি।

(ট) যুগ্ম ব্যঞ্জন মনসা কাব্যত কেতিয়াবা দ্বিত্ব হোৱা দেখা যায়; যেনে—

অস.—বন্তিস<বত্ৰিশ ইত্যাদি।

বাং.—অনিছছা<অনিছা, ইছছা<ইছা, পদ্দাসন<পদ্দাসন, পৰিছছদ<পৰিছদ ইত্যাদি।

(ঠ) অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত মূল সংস্কৃত শব্দৰ ঘোষী ভৱন হোৱাও দেখা যায়; যেনে—

অস ঃ— চৌদিগে<চৌদিকে ইত্যাদি।

বাং ঃ — চাৰিদিগে<চাৰিদিকে ইত্যাদি।

(ড) বাংলাৰ মনসা কাব্যতকৈ অসমীয়া মনসা কাব্যত 'শ', 'ষ'ৰ ঠাইত 'স' বেছিকৈ ব্যৱহৃত হোৱা দেখা যায়; যেনে—আসিৰ্বাদ, সৰিৰ, সস্য, সৰ্যাত, সামুখ, সাৰি, সাসুড়ি, সিঘ, সুন, সুভ, সুলপানি, সুৱাই, সেয়ালি, সোল, সোলাকোলা ইত্যাদি।

(ঢ) অসমীয়া মনসা কাব্যত কেতিয়াবা 'হ'ৰ ঠাইত 'স' হোৱা পৰিলক্ষিত হয়; যেনে—
পাসি<পাহি, মাস<মাহ, হাসি<হাঁহি ইত্যাদি। বাংলা মনসা কাব্যত আকৌ 'হ'ৰ ঠাইত 'উ'
হোৱা দেখা যায়; যেনে— ৰাউ<ৰাহু ইত্যাদি।

(ন) অসমীয়া মনসা কাব্যত 'ও' বা 'ৱ'ৰ ঠাইত 'য়' আৰু 'য়া'ৰ সলনি 'আ'ৰ প্ৰয়োগ হোৱা
দেখা যায়; যেনে—ঋষিআনি<ঋষিয়ানি. গুয়া<গুৱা, ৰয়া<ৰৱা ইত্যাদি। আনহাতে, আকৌ
বাংলা মনসা কাব্যত 'অ'ৰ ঠাইত 'য়' আৰু 'আ'ৰ ঠাইত 'য়া' হোৱা দেখা যায়; যেনে ঃ—
য়থ<অথ, যস্থিৰ<অস্থিৰ, যসেস<অশেষ, যাসৰ<আসৰ ইত্যাদি।

(ত) কেতিয়াবা অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত দন্ত্য 'ন' আৰু মূৰ্ধন্য 'ণ' ধ্বনিৰ মাজত
পাৰ্থক্য দেখা নাযায়; যেনে—

অস.— প্ৰনতি<প্ৰণতি, পুন্য<পুণ্য ইত্যাদি।

বাং.— প্ৰাননাথ<প্ৰাণনাথ, পূৰ্ন<পুণ্য ইত্যাদি।

(থ) বাংলা মনসা কাব্যৰ তুলনাত অসমীয়া মনসা কাব্যত 'য'ৰ ঠাইত 'জ' ৰ ব্যৱহাৰ বেছি;
যেনে—জত, জম, জক্ষিনি, জায়, জুবতি, জে ইত্যাদি।

(দ) অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত 'চ' আৰু 'ছ'ৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখা নাযায়; যেনে—

অস.— চল, চাতি, চাৰালি, চাঁয়া, চাবেখাৰে ইত্যাদি।

বাং.— অনিছছা, ইছছা, ছাউনি, পৰিছছদ ইত্যাদি।

(খ) অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত নাসিক্য ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ; যেনে—

অস.— আঞ্চল, কঙ্কাল, কম্প, কাম্পে, কাক্কে, পাঞ্চ, ফুঙ্কিলত, ফোম্পাই, লাঞ্জ,

শাঙ্খা, সঞ্জা-বিঞ্জা, সম্ফুৰা, সোঞ্চা-মিঞ্চা ইত্যাদি।

বাং.— অঙ্গাৰ, কৰঙ্গ, টুঙ্গিঘৰ, ডাঙ্গৰ, ভুঞ্জ, রঞ্জ, লেঙ্গা, সুরঙ্গ ইত্যাদি।

(ন) অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত স্বতঃ অনুনাসিকীভৱন হোৱা দেখা যায়; যেনে—

অস.— পোঞাঁ< পদ্মা ইত্যাদি।

বাং.— কাঁক<কোমৰ, সাঁচ<সত্য, শাঁপ<শাপ ইত্যাদি।

ৰূপতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য :

(ক) কাৰক-বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ—

অস.—

কৰ্তাকাৰক :

প্ৰথমা : - ০; হৰৰ আদেশে ব্ৰহ্মা সজিলা সকল।

- এ; কালিনাগে খাইবেক লগাই।

-ৰে; বায়ুবেগে দেৱীৰে নদীৰ ভৈল পাৰ।

কৰ্মকাৰক :

দ্বিতীয়া : -ক; কালিনাগক আনোক ধেমাই।

কৰণকাৰক :

তৃতীয়া : -এ; নানা বাদ্য ভাঙে গীত গায়।

-ৰে; হাত ৰায় দিয়াৰে চক্ষুৰে দিলা ঠাৰ।

নিমিত্ত কাৰক :

চতুৰ্থ : -ক; দুৰ্ব্বাক্ষত দিয়া ধান গৌৰিক কৰিলা দান।

-লাগি; মাথাত কৰিয়া কাখৰিক লাগি মিল।

-লাগিয়া; দুৰ্গাক লাগিয়া গোখাই পাতিলা উপাই।

অপাদান কাৰক :

পঞ্চমী : -ৰ;আমাৰ হাতৰ কেনে জাইবি চাৰিয়া।

-হন্তে; ফুলবন হন্তে যাত্ৰাক লৈয়া।

অধিকৰণ কাৰক :

সপ্তমী : -ত; কালিৰ ফনাত জাই বৈলা দামোদৰ ॥

-এ; ঘৰে ভাত নাই দুই-তিনি নাৰি।

সম্বন্ধ পদ :

ষষ্ঠী : -ৰ; লাৰুৰ ভাৰত ঋষিআনি দিলা হাত।

-কেৰ; বুলি কছা দুৰ গেল লাউকেৰ থাল।

-এৰ; হংসেৰ পিঠিত বে তুলিয়া দুই পায়।

বাং. —

কৰ্তাকাৰক :

প্ৰথমাঃ -এ; হেনকালে জাগিল দুৰ্লভ লখিন্দরে।

-এৰ; চান্দ বান্যেৰ বিসম্বাদ মনসার সনে।

-এতে; কালসৰ্পেতে খাইল তার প্ৰাননাথ ॥

-তে; মনসার পাদ পদে কেতকতে কয় ॥

কৰ্মকাৰকঃ

দ্বিতীয়া : -এ; পবনেৰ পুত্ৰে ডাক দিলেন সৰ্তরি ॥

-এৰ; বিবাহেৰ যোগ্য হৈল পুত্ৰ লখিন্দর ॥

-এৰে; রামকলা কাটীয়া চান্দ্রেৰে দিলা ভেলা ॥

-ৰ; চান্দ্র বলে ঐ পদে মনসার জন্ম।

কৰণকাৰক :

তৃতীয়াঃ -এ; সাধু কালিদহে দেবি জানিল ধেয়ানে।

-এতে; দেবিৰ কপেতে তার ছয় পুত্ৰ মরে।

নিমিত্ত কাৰকঃ

চতুৰ্থী : -এ; জল আনিবাবে চলে কক্ষে কুস্ত করি ॥

অপাদান কাৰক :

পঞ্চমী : -এতে; তোমার সোকেতে নাই জিবেক জনোনি ॥

অধিকৰণ কাৰক :

সপ্তমী : -এতে; প্ৰাচিনা ব্ৰাহ্মনিবেসে ঘাটেতে বসিলা ॥

সম্বন্ধ পদ :

যষ্ঠী : আলো; দেবি বলে আলো তুই গেলি ছারেখারে।

-গো; সনকা বলেন শুন হেদে গো ডোমীনি।

(খ) বহুবচনবাচক প্রত্যয়—

অস.—

-গণ : দেবগণ, নাৰিগণ

-ভাৰ : সকলভাৰ

-মনে : এহিমনে

-মানে : কাজলমানে

-সরে : নৰ-নাৰীসরে, ভাৰীসরে

বাং.—

-গণ : জ্ঞাতিগণ, দেবগণ, মসুগনে

-গুলা : এত গুলা

-রা : কাজীরা

(গ) নিৰ্দিষ্টতাবাচক প্রত্যয়—

অস.—

-খান : মালখান

-খানি : কাচিখানি, গোমোনাখানি

-গোট : ডিমাগোট, তিনিগোট, লাঞ্জগোট

-জন, -জনে : দু গুৰুজন, দুয়োজনে

বাং.—

-গছি : বাড়িগছি

-গাছ : গিমাগাছ

-গুটি : এক গুটি

-জন : একজন, দুইজন

-জনা : দুইজনা

অসমীয়া মনসা কাব্যত পোৱা অনিৰ্দিষ্টতাবাচক প্রত্যয় হ'ল—গুয়াপান পালটিয়া খাইলা কতমান।

(ঘ) স্ত্রীলিঙ্গবাচক প্রত্যয়—

অস.—

-আনী (আনি) : ঋষিআনী, গোসানি, ব্রহ্মানি

-ইনি : গোয়ালিনি

-নী (নি) : কুচুনি, পক্ষিনী

বাং.—

-আ : নবিনা, প্রাচিনা

-ই : ছাওলি

-নি : গোয়ালিনি, ধুপিনি, বান্যানি

(ঙ) অসমীয়া মনসা কাব্যত নঞর্থক অর্থ সূচাবলৈ ধাতুৰ আগত-‘ন’,-‘না’,-‘নি’,-‘নু’ উপসৰ্গ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়; যেনে—নকৰিলা, নকৈল, নজাইব, নলৈল, নাচি, নাজাইবো, নাজানো, নাপাব, নাহি, নিচ্‌স, নুপুচিলা, নুবুঝায়, নুসুনু, নুসুনো, নুহাইল ইত্যাদি।

বাংলা মনসা কাব্যতো নঞর্থক বুজাবলৈ -‘না’, -‘নাৱে’, -‘নাহি’ আদি ব্যৱহাৰ কৰা হয়; যেনে—‘অধিক না দিয় ভৱ সাধু পাছে মৱে’, ‘কহিতে না পাৰি পদ্মা যত কৰে বেষ’, ‘তোমাৰ সোকেতে নাহি জিবেক জনোনি’, ‘পিপীলিকা জাইতে জেন নাৱে’, ‘মা বলিয়া ডাকে আৱ এমন লক্ষ্য নাই’, ‘যত যত কথা ছিল কহিতে নাই ফল’ ইত্যাদি।

(চ) সৰ্বনাম পদ—

অস.—আপোনাৰ, আপুনি, আমাক, তাত, তেখন, তেতিক্ষণে, তেবেসে, তোমাক,

তোমাৰ, মই, মঞি ইত্যাদি।

বাং.—আমা, তাৱ, তাহাৱ, তুই, তুমি, তোকে, তোমা, তোৱ, মম, মোকে, মোৱ,

মোৱা, মোৱে ইত্যাদি।

ইয়াৰ উপৰি অসমীয়া মনসা কাব্যত স্থানবাচক সৰ্বনাম ‘কৈত’ বা ‘কোথা’ৰ ঠাইত ‘কতি’ আৰু ‘কথি’ৰ প্ৰয়োগ হোৱা দেখা যায়; যেনে—

‘ঋষিবোলে ঋষিআনি আয় গৈল কতি।’

‘কথি গৈল ঋষিআনি ভাৰ নে আসিয়া।’

বাংলাৰ মনসা কাব্যত ‘কোথা’ৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়; যেনে—

‘কোথা হইতে কাল হইয়া যালি ভেড়োৱাৰ ভেড়ে।’

(ছ) ক্ৰিয়াপদ—

অস.—

বৰ্তমান কাল—কৰন্ত, কৰয়, কৰিছা, গায়ন্ত, জানাহ, বোলে, শুনা ইত্যাদি।

অতীত কাল—উপজিল, কৰিল, খুয়াইল, গৈল, গলা, গৈছিল, ধৰিলা, পাইল,

পাইলা, বসিল, বিৰচিল, ভৈল, ভৈলা, বচিলেক ইত্যাদি।

বাং.—

বৰ্তমান কাল—করহ, বলহ, রাখহ ইত্যাদি

অতীত কাল—কৈল, দিলেক, বসিলা, লইলা, হাসিলা ইত্যাদি।

(জ) অসমাপিকা ক্ৰিয়া—

অস.—উঠি, কৰাই, কৰিয়া, গৈয়া, বসিয়া ইত্যাদি।

বাং.— ছাড়া, ধায়ে, পায়্যা, পুত্যা, বায়্যা, ভাস্যা ইত্যাদি।

(ঝ) নাম ধাতু—

অস.—আচৰিলা ইত্যাদি।

বাং.— উত্তরিলা, ত্যজিয়া, দাঙাইলা, বিদরিয়া, মাঙ্গিয়া, সম্বরিলা, সাঁতারিআ, ক্ষমীয়া ইত্যাদি।

(ঞ) কৃদন্ত ৰূপ—

অস.—জিৰাবাৰ, বসাইবাৰ ইত্যাদি।

বাং.—আনিবारे, কাটীबारे ইত্যাদি।

শব্দগত বৈশিষ্ট্য :

(ক) তৎসম, অৰ্ধতৎসম আৰু তদ্ভৱ শব্দ=

অস.—

তৎসম শব্দ= অধৰ, কৰ্ণ, কৰ্ম্ম, কুসুম, গগন, চিত্ত, চুম্বন, ধৰ্ম্ম, পত্ৰ, পুষ্প, হৃদয় ইত্যাদি।

অৰ্ধতৎসম শব্দ=কীৰ্তি, জনম, মুকুতা, বতন, ভকতি ইত্যাদি।

তদ্ভৱ শব্দ=আজি, গোঁফ, ঘৰ, নাচ, পুখুৰী, বাঘ, ভাই, ভাল, ভিতৰ, বাতি, লাভ,

সব, হাত ইত্যাদি।

বাং.—

তৎসম শব্দ= অনল, তন্ত্ৰ, দৰ্পণ, নিৰালম্ব, পুণ্য, মন্দিৰ, শাল, স্বৰ্ণ, সন্দেশ ইত্যাদি।

অৰ্ধতৎসম শব্দ=জতন, তেইল, দৰবিত্ত, দৰশন, পিৰিত্তি, রতন, সত্ৰঘন, সুৰ্ণ ইত্যাদি।

তদ্ভৱ শব্দ =কাঁজি, কাণ্ডাৰ, কুলঙ্গি, গুবাক, ডিঙ্গা, ঢোক, তৰ্ক, নায়, নেউল, বন্ধুৰ ইত্যাদি।

(খ) আঞ্চলিক উপভাষাৰ শব্দ—

অস.—

কামৰূপী শব্দ=উফৰি, কাখ, কেয়লিয়া, কুমৰা, খয়, খানিক, গহাৰি, চাগল, জয়াই,
টোকৰি, ঠোঠ, ডিমা, তিৰি, থুপুৰা, থৈকৰা, দাৰু, বৈনি, মমা, মহৰি,
মৈহ, লাঙ্গতে ইত্যাদি।

গোৱালপৰীয়া শব্দ=ওবা, বালমল, ঝাৰি, ঝাল, ঝি, ঝিয়া, ঝুলি, ঝোল, ধুলাঝাৰি,
মাৰি, মাসি, ভাসুৰ ইত্যাদি।

কোচ-কমতা অঞ্চলত প্ৰচলিত কথিত শব্দ=উপিহাস, এলা, কতি, কথি, কমাইতে,
কাখে, কাতি, কুটীত, কোথাইৰ, গুতা, ঘটি, ঘোঙ্গট, চিলান,
ধায়নি, নাইবাক, নিচিনস, নেদন, নেহাল, বৰ্কাৰি, বাহ,
মাগি ইত্যাদি।

বাং.—

পূৰ্ববংগৰ উপভাষাত প্ৰচলিত শব্দ=কুঁথ, খেও, গাছ দুই, গাছিক, চুকা, চোত্ৰা,

ছেমড়া, জোকাৰ, দাও, পিদা, পেঁচাল, পাড়া, বাইচ, মাউগ, সেবা ইত্যাদি।

বাঢ়ী উপভাষাত প্ৰচলিত শব্দ=কোঙৰ, ঘৰে, ডাঙ্গৰ, নাৰে, পাছাড়, পাজাল ইত্যাদি।

উত্তৰবংগৰ উপভাষাত প্ৰচলিত শব্দ=কাতি, কুচি, খাম, টাকিয়া, ডালুয়া, পেম, বাদুয়া ইত্যাদি।

(গ) আৰবী-ফাৰ্চীমূলীয় শব্দ—

অস.— আচমন, ইজাৰ, উজিৰ, কাৰ্জি, চাকৰ, চাৰখাৰ, চাড়া, চৌৱাৰ, ঝগৰ,

তলপ/তলব, তাঞ্জয়া, দৰ্জি, দেৱান, দোকান, দোহাই, নফৰ/লফৰ,

নাৰ্জিৰ, পুচিস, ফৌজ, বৰাবৰ, মিৰবৰ, মোচৰয়, ৰোজ, লক্ষৰ, সজাই,

হৰিতকি, হুকুম ইত্যাদি।

বাং.— কাৰ্জি, গোলাম, জিগিৰ, তখিত, তলাশ, নফৰ, পয়গাম্বৰ, পাগড়ী, পীৰ,

ফৰমায়, মহল, তোবা, মোল্লা, সেলাম, হাতুলী, হাৰামজাত, হালদাৰ ইত্যাদি।

(ঘ) সংখ্যাৰূপক শব্দ—

অস.— তেৰ, পঞ্চাশ, বত্তিস, বাৰ, ব্যাল্লিশ, সত্ত্বৰ ইত্যাদি।

বাং.— উনপঞ্চাশ, চাৰি, ছয়, দ্বাদশ, দুই, পঞ্চ, পঞ্চাশ, ষোল, সাত, হাজাৰ ইত্যাদি।

(ঙ) সম্বন্ধৰূপক শব্দ—

অস.— আই (মাৰ), জা, দাদা, দেওৰ, ননদ, পিতা, পুত্ৰ, পেহী (পেসী), বাই,

ধিক ধিক, ধীর ধীর, ফর ফর, ফাঁকে ফাঁকে, মনে মনে, মিতা মিতা,
রাশি রাশি, শুন শুন ইত্যাদি।

তলত অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যত পোৱা ধ্বন্যাত্মক শব্দৰ পদাৱলীৰ উদাহৰণ
দাঙি ধৰা হ'ল; যেনে—

অস. — ‘উপজিল পক্ষিয়া আনন্দে কাঢ়ে ৰাও।

আইস আইস পুতা দুই কৰাও বিহাও।।’^{৭১}

বাং.—

‘খান খান কৰিলাম গাছ লাগিল ফাঁকে ফাঁকে।

কি কৰিতে পারে তारे नागलोकैर बापे।।’^{৭২}

মুঠতে অসমীয়া মনসা কাব্য আৰু বাংলাৰ মনসামঞ্জল কাব্যৰ ভাষা সহজ-সৰল আৰু
কৃত্ৰিমতাৰ পৰা মুক্ত। কাব্যিক আৰু ভাষিক বৈশিষ্ট্যই মনসা কাব্যৰ গীতি মাধুৰ্য অক্ষুণ্ণ ৰখাত
সহায় কৰিছে। মনসা কাব্যই অসমীয়া আৰু বাংলাৰ শব্দৰ প্ৰকাশিকা শক্তিক যথার্থভাৱে প্ৰকাশ
কৰিছে। লোকৰুচিৰ উপযোগীকৈ ৰচনা কৰা অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যকেইখন চিনাকি
কল্পচিত্ৰ, তদ্ভৱ আৰু দেশজ বা থলুৱা শব্দৰ অধিক ব্যৱহাৰ, নিৰ্বাচিত তৎসম শব্দৰ ব্যৱহাৰ,
পৰিচিত উপমা আৰু চিত্ৰকল্পৰ সমাহাৰেৰে ভাস্বৰ হৈ উঠিছে।

১. নবীন চন্দ্র শর্মা (সম্পা.) : নাৰায়ণদেৱৰ বিৰচিত পদ্মাপুৰাণ (ভাটীয়ালী খণ্ড); পৃ. ৪০
২. বিজন বিহাৰী ভট্টাচাৰ্য (সম্পা.) : কেতকাদাস ক্ষেমানন্দ 'মনসামঙ্গল'; পৃ. ৫২
৩. নবীন চন্দ্র শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১৬
৪. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : বিজয়গুপ্তেৰ 'মনসামঙ্গল'; পৃ. ২৮১
৫. শশী শৰ্মা (সম্পা.) : কবি মনকৰ বিৰচিত মনসা কাব্য; পৃ. ৩৩
৬. দৈবচন্দ্র তালুকদাৰ (সম্পা.) : সুকবি নাৰায়ণদেৱৰ পদ্মাপুৰাণ; পৃ. ৪৫
৭. বিজন বিহাৰী ভট্টাচাৰ্য (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৩
৮. নবীন চন্দ্র শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১৭৪
৯. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৩২৮
১০. নবীন চন্দ্র শৰ্মা (সম্পা.) : কবি মনকৰ বিৰচিত মনসা কাব্য; পৃ. ৪৭
১১. হৰিনাথ শৰ্মাদলৈ : সাহিত্য-প্ৰৱেশ; পৃ. ৮৪
১২. সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৯৪
১৩. নবীন চন্দ্র শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১২
১৪. তন্ময় মিত্ৰ আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : কেতকাদাস ক্ষেমানন্দ 'মনসামঙ্গল'; পৃ. ১৪
১৫. তীৰ্থনাথ শৰ্মা : সাহিত্য-বিদ্যা পৰিক্ৰমা; পৃষ্ঠা : ৮৭
১৬. নবীন চন্দ্র শৰ্মা (সম্পা.) : নাৰায়ণদেৱৰ বিৰচিত পদ্মাপুৰাণ (ভাটীয়ালী খণ্ড); পৃ. ২১-২২
১৭. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ২৪৫
১৮. হৰিনাথ শৰ্মা দলৈ : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১০৬-১০৭
১৯. শশী শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃষ্ঠা : ৩৮
২০. তন্ময় মিত্ৰ আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৪১
২১. হৰিনাথ শৰ্মা দলৈ : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১২৩
২২. নবীন চন্দ্র শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১১
২৩. তন্ময় মিত্ৰ আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৮৯
২৪. তীৰ্থনাথ শৰ্মা : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১১০
২৫. নবীন চন্দ্র শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৩৫
২৬. তন্ময় মিত্ৰ আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১৩
২৭. হৰিনাথ শৰ্মা দলৈ : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১৩৬
২৮. নবীন চন্দ্র শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১১৫
২৯. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১৭৫
৩০. হৰিনাথ শৰ্মা দলৈ : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১৩৭
৩১. নবীন চন্দ্র শৰ্মা (সম্পা.) : কবি মনকৰ বিৰচিত মনসা কাব্য; পৃ. ১০
৩২. কালী কিশোৰ বিদ্যা বিনোদ (সম্পা.) : বিজয়গুপ্ত প্ৰণীত পদ্মাপুৰাণ বা মনসামঙ্গল; পৃ. ৬
৩৩. নবীন চন্দ্র শৰ্মা (সম্পা.) : নাৰায়ণদেৱৰ বিৰচিত পদ্মাপুৰাণ (ভাটীয়ালী খণ্ড); পৃ. ৪৩৪
৩৪. সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; সদ্যোক্ত পৃ.
৩৫. কালী কিশোৰ বিদ্যাবিনোদ (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১১৮
৩৬. হৰিনাথ শৰ্মা দলৈ : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পূৰ্বোক্ত পৃ.
৩৭. নবীন চন্দ্র শৰ্মা (সম্পা.) : কবি মনকৰ বিৰচিত মনসা কাব্য; পৃ. ১
৩৮. তন্ময় মিত্ৰ আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৩০

৩৯. হৰিনাথ শৰ্মা দলৈ : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১৩৮
৪০. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৪৯
৪১. তন্ময় মিত্ৰ আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৩১
৪২. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ২৫
৪৩. তন্ময় মিত্ৰ আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ ; পৃ. ৭৪
৪৪. হৰিনাথ শৰ্মা দলৈ : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.১৩৯
৪৫. শশী শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১২
৪৬. হৰিনাথ শৰ্মা দলৈ : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পূৰ্বোক্ত পৃ.
৪৭. শশী শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৭৮
৪৮. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৭৫
৪৯. তন্ময় মিত্ৰ আৰু অন্যান্য (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৬৮
৫০. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.১০২
৫১. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : নাৰায়ণদেৱ বিৰচিত পদ্মাপুৰাণ (ভাটীয়ালাী খণ্ড); পৃ. ৪৩৪-৪৩৫
৫২. হৰিনাথ শৰ্মা দলৈ : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ১৩৮
৫৩. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.৩০
৫৪. কালীকিশোৰ বিদ্যাবিনোদ (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.৯
৫৫. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : কবি মনকৰ বিৰচিত মনসা কাব্য; পৃ.৭৪
৫৬. কালীকিশোৰ বিদ্যাবিনোদ (সম্পা.): পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.৯৩
৫৭. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : নাৰায়ণদেৱ বিৰচিত পদ্মাপুৰাণ (ভাটীয়ালাী খণ্ড); পৃ.৪০
৫৮. কালীকিশোৰ বিদ্যাবিনোদ (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.১০০
৫৯. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.১০৪
৬০. তন্ময় মিত্ৰ আৰু অন্যান্য (সম্পা.): পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.১০৯
৬১. শশী শৰ্মা (সম্পা.): পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.৭১
৬২. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৮২
৬৩. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.১৯৩
৬৪. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.৩২৯
৬৫. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.): কবি মনকৰ বিৰচিত মনসা কাব্য; পৃ.৩৮
৬৬. সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.৪৫
৬৭. তন্ময় মিত্ৰ আৰু অন্যান্য (সম্পা.): পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.৬৩
৬৮. সদ্যোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.৬৬
৬৯. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.): পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.২৭
৭০. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.১৫০
৭১. নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ. ৮
৭২. অচিন্ত্য বিশ্বাস (সম্পা.) : পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ; পৃ.১৫৫

উপসংহাৰ

অসমীয়া আৰু বাংলা সাহিত্যৰ মনসা কাব্যৰ এটি তুলনামূলক অধ্যয়ন শীৰ্ষক এই গৱেষণা-গ্ৰন্থখনিত ছয়টা অধ্যায়েৰে বিষয়বস্তুখিনি সামৰি লোৱাৰ প্ৰচেষ্টা কৰা হৈছে। এই আলোচনাত দেখা যায় যে মনসা বিষয়ক কাহিনীত পদ্মাৰ জন্ম, জৰৎকাৰু মুনিৰ লগত পদ্মাৰ বিবাহ, হাসান-হুসেনৰ পৰাজয় আৰু পদ্মাপূজা, চান্দো সদাগৰৰ জন্ম কাহিনী, সোনেকাৰ মনসা পূজা, চান্দো সদাগৰৰ বাণিজ্য যাত্ৰা, বাণিজ্য যাত্ৰাত নানা বিপদৰ সন্মুখীন, বেউলা-লখিন্দৰৰ জন্ম আৰু বিবাহ, কালিনাগৰ দংশনত লখিন্দৰৰ মৃত্যু, মৃত স্বামীৰ পুনৰ্জীৱনৰ কাৰণে বেউলাৰ অনিৰ্দেশ যাত্ৰা, বেউলাৰ নৃত্যত সন্তুষ্ট হৈ লখিন্দৰ আৰু চান্দোৰ ছয়পুত্ৰৰ জীৱনদান, বাওঁহাতেৰে চান্দো সদাগৰৰ মনসাক পুষ্প প্ৰদান ইত্যাদি কাহিনী পোৱা যায়। মনসা দেৱীৰ লগত সম্পৰ্কিত এই কাহিনীয়ে অসম-বঙ্গৰ সমাজত এনে প্ৰভাৱ পেলাইছিল বাবেই অৱতৰণিকাত এই অধ্যয়নৰ গুৰুত্ব উত্থাপন কৰাৰ লগতে প্ৰথম অধ্যায়ত সৰ্প আৰু মনসা পূজাৰ বিষয়সমূহ আলোচনা কৰা হৈছে। এই আলোচনাৰ পৰা ধৰিব পাৰি মনসা পূজাই উভয় সমাজত গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান লাভ কৰিছে।

অসম-বঙ্গদেশত প্ৰচলিত মনসা বিষয়ক কাহিনীটো লৈ একশ্ৰেণীৰ কবিয়ে অসমীয়া আৰু বাংলাত মনসা কাব্য ৰচনা কৰিছিল। প্ৰাচীন কাব্যৰ পৰম্পৰা অনুসৰি অসমীয়া-বাংলাৰ কোনো কোনো মনসা কবিয়ে মূল কাহিনীৰ লগতে কিছুমান অতিৰঞ্জিত কাহিনীও সংযোগ কৰিছে। অতিৰঞ্জিত কাহিনীবোৰ বিশেষকৈ হাসান-হুসেনৰ যুদ্ধ, চান্দো সদাগৰৰ বাণিজ্য যাত্ৰা, বেউলা-লখিন্দৰৰ বিবাহ, বেউলাৰ স্বৰ্গগমন যাত্ৰাৰ বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায়।

অসমীয়া সাহিত্যত মনসা কাব্য ৰচনা কৰা কবি তিনিজন হ'ল—মনকৰ, দুৰ্গাবৰ কায়স্থ আৰু সুকবি নাৰায়ণদেৱ। আনহাতে বাংলা সাহিত্যৰ মনসা কবিসকল হ'ল—কানা হৰিদত্ত, বিজয়গুপ্ত, নাৰায়ণদেৱ, বিপ্ৰদাস পিপলাই, ষষ্ঠীৰ দত্ত, ৰায়বিনোদ, গঙ্গাদাস সেন, দ্বিজ বংশীদাস, কেতকাদাস ক্ষেমানন্দ, তন্ত্ৰবিভূতি, জগজ্জীৱন ঘোষাল, কালিদাস, সীতাৰাম দাস, বিষ্ণুপাল, জীৱন মৈত্ৰ, ৰাম জীৱন, বাণেশ্বৰ ৰায়, ৰসিক মিশ্ৰ, বৈদ্যনাথ, দ্বিজ কবিচন্দ্ৰ আদি একুৰিতকৈয়ো অধিক। এই ক্ষেত্ৰত দেখা যায় যে বাংলা মনসা কবিতকৈ অসমীয়া মনসা কবিৰ সংখ্যা যথেষ্ট কম। অসমত মনসা কবি কম হোৱাৰ কাৰণ হিচাপে অসমৰ নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ ফলশ্ৰুতি বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰি। শংকৰদেৱৰ দ্বাৰা

প্রচাৰিত বৈষ্ণৱ ধৰ্মই অসমৰ জনসাধাৰণক যথেষ্ট প্ৰভাৱান্বিত কৰিছিল আৰু সৰ্বসাধাৰণলোকো বিষ্ণুৰ মাহাত্ম্য আৰু নাম-কীৰ্তনৰ প্ৰতিহে বেছি আকৰ্ষিত হৈছিল। অসমত কেৱল চাৰিজন কবিহে বৈষ্ণৱ প্ৰভাৱৰ পৰা মুক্ত হৈছিল, সেইকেইজন কবি হ'ল- পীতাম্বৰ দ্বিজ, মনকৰ, দুৰ্গাবৰ কায়স্থ আৰু সুকবি নাৰায়ণদেৱ। এই কেইজন কবিক বৈষ্ণৱ যুগৰ অবৈষ্ণৱ কবি বুলি কোৱা হয়। শংকৰদেৱে বৰপেটাৰ নাৰায়ণ ঠাকুৰ আতাৰ মুখেৰে পীতাম্বৰ কবিয়ে ভাঙনি কৰা দশম স্কন্ধৰ কিছু অংশ শুনি তেওঁৰ কাব্যক নিন্দা কৰি 'তামসিক কবি' বুলি কৈছিল। অৱশ্যে পীতাম্বৰ দ্বিজৰ বাহিৰে মনকৰ, দুৰ্গাবৰ কায়স্থ আৰু সুকবি নাৰায়ণদেৱেহে মনসা মাহাত্ম্যপ্ৰণয়ক কাব্য ৰচনা কৰিছিল। অসমত বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ ব্যাপক প্ৰচাৰৰ ফলতেই মনসা কাব্য ৰচনা কৰাৰ পৰম্পৰা ম্লান হৈ পৰিছিল আৰু সেয়েহে বৈষ্ণৱ কবিৰ তুলনাত অসমীয়া সাহিত্যত মনসা কবিৰ সংখ্যা তুলনামূলকভাৱে কম। বাংলা সাহিত্যতো চৈতন্যদেৱৰ দ্বাৰা প্ৰচাৰিত বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰভাৱ আছিল যদিও মনসাৰ কাহিনীয়ে বঙ্গদেশত যথেষ্ট প্ৰতিপত্তি লাভ কৰিছিল, সেয়ে বাংলা সাহিত্যত অসমীয়া সাহিত্যতকৈ মনসা কবিৰ সংখ্যা বেছি পোৱা যায়। অসমীয়া মনসা সাহিত্যত সুকবি নাৰায়ণদেৱ যিদৰে জনপ্ৰিয় কবি, ঠিক একেদৰে বাংলা সাহিত্যতো সেই একে নামৰ নাৰায়ণদেৱ এজন অন্যতম জনপ্ৰিয় কবি। বাংলা আৰু অসমীয়া মনসা কবিসকলৰ সাধাৰণ পৰিচয়ৰ লগতে কাব্যকৃতিৰ বিষয়ে গৱেষণা-গ্ৰন্থখনিৰ দ্বিতীয়-তৃতীয় অধ্যায়ত আলোচনা কৰা হৈছে।

অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যত যথেষ্ট সংখ্যক পুৰুষ-নাৰী চৰিত্ৰ পোৱা যায় যদিও নামৰ ক্ষেত্ৰতহে কোনো কোনো মনসা কাব্যত পাৰ্থক্য দেখা পোৱা যায়। অসমীয়াৰ চান্দো সদাগৰক বাংলাত বোলা হৈছে চাঁদ বণিক। অসমৰ বেউলা আৰু সোনেকা বাংলাত হৈছে বেথলা আৰু সনকা। বাংলাৰ জালো-মালো অসমীয়াত হৈছে জালু-মালু। অসমীয়াৰ সুমিত্ৰা, শাহেৰজা বাংলাত ক্ৰমে অমলা আৰু সায়বেনে বুলি পোৱা যায়। এই সাধাৰণ চৰিত্ৰবোৰ অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত সাধাৰণ মানৱৰ চৰিত্ৰ ৰূপেই অংকন কৰা হৈছে। তদুপৰি অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত পোৱা মনসা, শিৱ, চণ্ডী, নেতা আদি দেৱ-দেৱী আৰু নাৰদ ঋষিৰ চৰিত্ৰবোৰত দেৱত্বৰ গুণ আৰোপ কৰাৰ উপৰি লৌকিকতাৰ পৰশ অধিক পৰা দেখা যায়। ইয়াৰ বাবে মনসা কাব্যবোৰে জনসাধাৰণৰ মাজত জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিছিল। শিৱ চৰিত্ৰক কামাসক্ত, ভঙুৱা, দৰিদ্ৰৰূপে অংকন কৰি মানৱতাৰ গুণ আৰোপ কৰাৰ উপৰি জনসাধাৰণৰ আকৰ্ষণীয় কৰি তুলিছে। নাৰদ চৰিত্ৰকো টুটকীয়া, কলহপ্ৰিয়, কন্দলৰ বীজ সিঁচোতা ৰূপে অংকন কৰি জনসাধাৰণৰ আমোদপ্ৰিয় কৰি তুলিছে। অসমীয়া মনসা কবি মনকৰে নাৰদ চৰিত্ৰক লৌকিকতাৰ অধিক ৰহণ দি অংকন কৰিছে। বাংলা মনসা কবিসকলেও সাদ্যা, দক্ষিণ পাটনৰ ৰজা, কোতোয়াল, উষা দাৰোৱান, মাৰ্বিসকলৰ চৰিত্ৰ উপস্থাপনত তেওঁলোকৰ সমাজৰ কিছুমান দিশ দাঙি

ধৰাৰ লগতে পৰিৱেশ হাস্যমধুৰ কৰি তুলিছে। ইয়াৰ উপৰি উভয় ভাষাৰ মনসা কাব্যত পোৱা সোনেকা বা সনকা, বেউলা বা বেথলা, অমলা বা সুমিত্ৰা, কমলা ইত্যাদি চৰিত্ৰৰ মাজেৰে লোকজীৱনৰ আশা-আকাংক্ষা, কামনা-বাসনা, আবেগ-অনুভূতি, মনস্তাত্ত্বিক বিশ্লেষণ আদিৰ পৰিচয় পোৱা যায়। উভয় ভাষাৰ মনসা কাব্যৰ চৰিত্ৰ সম্পৰ্কীয় এনে বিষয়বোৰ চতুৰ্থ অধ্যায়ত সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে।

অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ মাজেৰে অসমীয়া আৰু বাংলা সমাজখনো সুন্দৰকৈ প্ৰতিফলিত হৈছে। উভয় ভাষাৰ মনসা কাব্যৰ জৰিয়তে মধ্যযুগৰ ধৰ্ম, জাতি-সম্প্ৰদায়, পৰিয়াল ব্যৱস্থা, অৰ্থনৈতিক দিশ, সমাজত নাৰীৰ স্থান, শৈক্ষিক দিশ, উৎসৱ-পাৰ্বণ, খেল-ধেমালি, যাদু-মন্ত্ৰ, লোকবিশ্বাস, যান-বাহনৰ ব্যৱস্থা, গৃহ-নিৰ্মাণ, চিত্ৰবিদ্যা, ভাস্কৰ্য্য, সাজপাৰ, আ-অলংকাৰ, বন্ধন প্ৰণালী, সংগীত শৈলী ইত্যাদি বিভিন্ন দিশৰ আভাস পাব পাৰি। অসমীয়া মনসা কাব্যত উল্লেখ থকা চৰাই-চিৰিকতি, জীৱ-জন্তু, গছ-গছনি, ফল-মূলৰ জৰিয়তে যিদৰে অসমীয়া প্ৰকৃতি জগতখনক সজীৱ কৰি তুলিছে, ঠিক একেদৰে বাংলা মনসা কাব্যতো উল্লেখ থকা সেইবোৰ শব্দই বঙালী সমাজখনক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে। ইয়াৰ উপৰি মনসা কাব্যত উল্লিখিত সাজপাৰ, আ-অলংকাৰ, গালি-শপনিবাচক শব্দ, বন্ধন প্ৰণালী ইত্যাদিৰ ক্ষেত্ৰতো অসমীয়া-বঙালী সমাজৰ প্ৰতিচ্ছবি দেখা যায়। চান্দো সদাগৰ বা চাঁদ বণিকৰ বৰ্ণনাৰ জৰিয়তে বণিক সমাজৰ এক সুন্দৰ প্ৰতিচ্ছবি লাভ কৰিব পাৰি। মধ্যকালীন সময়ত অসমীয়া-বাংলা সমাজত বণিক সম্প্ৰদায় যথেষ্ট প্ৰভাৱশালী আছিল। সেয়ে মনসাই চান্দো সদাগৰ বা চাঁদ বণিকৰ হাতেৰে পূজা পাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল আৰু তাৰ কাৰণেই চান্দো সদাগৰে যথেষ্ট লাঞ্ছনাৰো সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল।

অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত উল্লিখিত শিৱ-দুৰ্গাৰ বিয়া, জৰৎকাৰ-মনসাৰ বিয়া, বেউলা-লখিন্দৰৰ জৰিয়তে মধ্যযুগৰ বিবাহৰ আভাস পাব পাৰি। বিয়াৰ লগত জোৰণ, অধিবাস, নান্দীমুখ শ্ৰাদ্ধ, সুৰাগ তোলা, দৰা আদৰা, হোম পোৰা, দৰা-কইনাৰ নখ কমোৱা, লগ্ন গাঠি, আঙঠি খেলা, দৰা-কইনা বিদায় ইত্যাদিৰ জৰিয়তে বিবাহৰ এখন সুন্দৰ প্ৰতিচ্ছবি লাভ কৰিব পাৰি। মনসা কাব্যত 'বাসি বিবাহ' বা 'বাহী বিয়া'ৰ কথাও উল্লেখ আছে। বাংলা সমাজত সচৰাচৰ থকা এই বিবাহ প্ৰথা অসমৰো কোনো কোনো ঠাইত প্ৰচলিত আছে। বঙালী সমাজত পালন কৰা তুলসী বদল পৰ্ব বাংলা মনসা কাব্যত উল্লেখ আছে। বেউলা-লখিন্দৰৰ বিবাহ ঠিক হোৱাৰ লগে লগে চান্দো সদাগৰ আৰু শাহে ৰজাই তুলসী বদল পৰ্ব সম্পন্ন কৰিছিল।

বিবাহৰ দৰে জন্মৰ প্ৰসংগত পালন কৰা পঞ্চামৃত, সাধভক্ষণ, নামকৰণ, অন্নপ্ৰাসন অনুষ্ঠানৰ উল্লেখো অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত লক্ষ্য কৰা যায়। মৃত্যুৰ ক্ষেত্ৰত সপৰ্হি দংশন কৰা লোকক যে

ভেলত উটুৱাই দিয়া ৰীতি আছিল সেয়া অসমীয়া-বাংলা-মনসা কাব্যৰ জৰিয়তে লাভ কৰিব পাৰি। মুঠতে মনসা কাব্যৰ জৰিয়তে অসমীয়া-বাংলাৰ লোকায়ত জীৱনৰ পৰিপূৰ্ণ প্ৰতিফলন লক্ষ্য কৰা যায়। গৱেষণা-গ্ৰন্থখনৰ পঞ্চম অধ্যায় এইবোৰ বিষয়েৰে সমৃদ্ধ কৰা হৈছে।

অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যক নন্দনতাত্ত্বিক দিশেও এক বিশিষ্ট ৰূপ দান কৰিছে। প্ৰাচীন কাব্য অনুসৰি ৰস, ছন্দ, অলংকাৰ ইত্যাদিৰ প্ৰাচুৰ্য্য মনসা কাব্যতো দেখা যায়। কিন্তু অসমীয়া-বাংলাৰ একেখিনি বৰ্ণনাত একে ধৰণৰ ৰস, ছন্দ, অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ হোৱা সাধাৰণতে দেখা নাযায়। ৰসৰ ক্ষেত্ৰত অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত কৰুণ, শৃংগাৰ, বীৰ আৰু হাস্যৰসৰ প্ৰাধান্য লক্ষ্য কৰা যায়। লখিন্দৰৰ মৃত্যুৰ পিছত মাতৃ সোনেকা আৰু বেউলাৰ বিলাপ, চান্দো সদাগৰৰ ছয়পুত্ৰৰ অকাল মৃত্যুত পত্নীসৱৰ সৰুৰুণ ক্ৰন্দন ইত্যাদিৰ মাজেৰে হৃদয়-বিদাৰক কৰুণ ৰস ফুটাই তুলিছে। লখিন্দৰ-বেউলাৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হোৱা মুহূৰ্ত, নটী ৰূপী মনসাক দেখি কামাকুল চান্দো সদাগৰৰ মনত কামভাৱৰ উদ্ৰেক ঘটাবৰ্ণনা, হৰ-গৌৰীৰ সন্তোগ, মহাদেৱ-দুৰ্গাৰ মিলনৰ বৰ্ণনাৰ মাজত শৃংগাৰ ৰস পৰিস্ফুট হৈছে। ঠিক একেদৰে চান্দো সদাগৰৰ সপ্তডিঙা বুৰোৱাৰ বৰ্ণনাৰ মাজেৰে বীৰ ৰস আৰু নাৰদৰ ধূৰ্ত্তালি, গোদা, মাঝিসকলৰ চৰিত্ৰৰ মাজেৰে হাস্যৰস প্ৰকাশিত হৈছে।

অলংকাৰৰ ক্ষেত্ৰত অসমীয়া-বাংলা মনসা কাব্যত অনুপ্ৰাস, উপমা, ৰূপক, নিদৰ্শনা, অতিশয়োক্তি অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। অলংকাৰৰ প্ৰয়োগে মনসা কাব্যৰ কাহিনীক প্ৰভাৱশালী কৰি তুলিছে, কেতিয়াবা বৰ্ণনীয় বিষয়বস্তু স্পষ্ট কৰিছে আৰু কেতিয়াবা কাব্যক ৰমণীয় কৰি তুলিছে।

অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত পদ বা পয়াৰ, দুলাড়ী, ছবি, একাৱলী বা বুনা, লেচাৰী বা লাচাৰী ছন্দৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। অৱশ্যে মনসা কাব্যত ছন্দৰ ক্ষেত্ৰত স্থান বিশেষে তাৰতম্য ঘটাব দেখা যায়, সেয়া মাত্ৰাৰ কাৰণে হোৱা বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰি। বাংলা মনসা কাব্যত একাৱলী ছন্দৰ উল্লেখ আছে, যদিও বুমুৰী ছন্দৰ দৰে আঠটা অক্ষৰ যুক্ত দুটা শাৰীহে থকা দেখা যায়। ইয়াৰ উপৰি বাংলা মনসা কাব্যত স্থান বিশেষে একাৱলী ছন্দৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায় যদিও সেয়া প্ৰথম শাৰীতহে লক্ষ্য কৰা যায়। অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কবিসকলে সচেতনভাৱে ছন্দৰ নিয়মসমূহ যথাযথভাৱে পালন কৰা দেখা নাযায়। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত ছন্দৰ ব্যৱহাৰ কৰাও দেখা নাযায়। মনসা কাব্যবোৰ ওজাপালিয়ে গাবৰ উপযোগীকৈ ৰচনা কৰা কাৰণে ভাৱ অনুসৰিহে যতি পেলাইছে। স্থানভেদে ছন্দভঙ্গ হ'লেও মনসা কাব্যৰ সৌন্দৰ্য্য ক'তো ব্যাহত হোৱা নাই।

অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কবিসকলে যে একো একোজন সংগীতজ্ঞ বা গীতাল আছিল, সেয়া মনসা কাব্যত উল্লেখ থকা ৰাগসমূহৰ পৰা ধাৰণা কৰিব পাৰি। অসমীয়া মনসা কাব্যত উল্লিখিত

বাগসমূহ হ'ল—অহিৰ, কৰুণা, কামন্দৰ, কামোদ, কাৰুণ্য, কেদাৰ, কৈবলু, চই, তুড়বসন্ত (তুৰবসন্ত), ধনশ্ৰী, নাট, পটমঞ্জৰি, পাসজ, পাহাৰি, বৰাৰি, বসন্ত, বৈনেতা, ভাটিয়ালি, ভৈৰবি, বামগিৰি, শ্ৰীবসন্ত ইত্যাদি। ঠিক একেদৰে বাংলা মনসা কাব্যত পোৱা বাগসমূহ হ'ল গান্ধাৰ, চন্দ্ৰাবলি, ভাটিয়ালি (ভাটিয়াল), মল্লাৰ, মালসী, ললিত, সিন্ধুৱাগ ইত্যাদি। কাব্যৰ ভাৱ অনুযায়ী মনসা কবিসকলে নিৰ্দিষ্ট বাগ বান্ধি দিছিল। ইয়াৰ উপৰি সকলো গীতৰ আৰম্ভণিতে বেলেগ বেলেগ দিহা আৰু ধুবাবোৰ উল্লেখ কৰিছে।

অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যত স্থানবিশেষে দ্বিৰুক্তি বা পুনৰুক্তি, প্ৰবাদ-প্ৰবচন, লোকভাষাৰো ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। মনসা কাব্যত উল্লিখিত দ্বিৰুক্তি বা পুনৰুক্তি, প্ৰবাদ-প্ৰবচন, লোকভাষাৰ উদাহৰণসমূহ যষ্ঠ অধ্যায়ত আলোচনা কৰা হৈছে। অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যত প্ৰয়োগ হোৱা প্ৰবাদ-প্ৰবচন, লোকভাষাৰ প্ৰয়োগে দুয়োখন লোকসমাজৰ এখন সাৰ্থক প্ৰতিচ্ছবি দাঙি ধৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। লোকভাষাৰ জৰিয়তে মধ্যযুগৰ অসমীয়া আৰু বঙালী লোকসকলৰ ঘৰুৱা ঠাঁচটো পৰিস্ফুট হৈছে। এইবোৰৰ জৰিয়তে মধ্যযুগৰ অসমীয়া আৰু বঙালী সমাজৰ এখন সাৰ্থক প্ৰতিচ্ছবিৰ আভাস পাব পাৰি।

ব্যাকাৰণগত দিশৰ ফালৰ পৰাও অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য থকা দেখা যায়। শব্দগত ফালৰ পৰাও অসমীয়া আৰু বাংলাত পোৱা তৎসম, অৰ্ধতৎসম, তদ্ভৱ, আঞ্চলিক উপভাষা, সম্বন্ধবাচক শব্দ, অনুৰূপ বা যুৰীয়া শব্দ, অনুকাৰ বা ধ্বন্যাত্মক শব্দৰ ব্যৱহাৰ মনসা কাব্যত দেখা পোৱা যায়। আঞ্চলিক উপভাষাৰ ক্ষেত্ৰত অসমীয়া মনসা কাব্যত কামৰূপী, গোৱালপৰীয়া, কোচ-কমতা অঞ্চলত প্ৰচলিত কথিত শব্দ পোৱা যায়; ঠিক একেদৰে বাংলা মনসা কাব্যত পূৰ্ববঙ্গ, ৰাঢ়ী আৰু উত্তৰবঙ্গৰ উপভাষাত প্ৰচলিত শব্দ পোৱা যায়। ইয়াৰ উপৰি অসমীয়া-বাংলাত ব্যৱহৃত কিছুমান আৰৱী-ফাৰ্চীমূলীয় শব্দৰ উল্লেখো মনসা কাব্যত পোৱা যায়। মনসা কাব্যক সৌন্দৰ্য-সম্পদেৰে পৰিপুষ্ট কৰা এই বিষয়সমূহ গ্ৰন্থখনৰ যষ্ঠ অধ্যায়ত আলোচনা কৰা হৈছে।

মুঠতে অসমীয়া আৰু বাংলা মনসা কাব্যই অতীতৰ পৰাই বিভিন্ন সামাজিক প্ৰকাৰ্য সাধন কৰি আহিছে। এই প্ৰকাৰ্যসমূহৰ ভিতৰত ধৰ্মীয় প্ৰকাৰ্য, অৱসৰ বিনোদন, নৈতিক শিক্ষা প্ৰদান, সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ, সামাজিক প্ৰতিবাদ, প্ৰচাৰ মাধ্যম, জ্ঞানৰ অভিজ্ঞাপন, সংস্কৃতিৰ প্ৰমাণীকৰণ বা সংস্কৃতিৰ মান্যকৰণ, সামাজিক সংহতি আদিয়েই উল্লেখযোগ্য।

মনসা পূজাৰ লগত জড়িত গীত-পদে সমাজত এক উল্লেখনীয় ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি আহিছে। আধুনিক যুগতো মনসা বা বিষহৰী কথাবৃত্তই গীত, নাটক, কাব্য, কাহিনীৰূপে নতুন ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ

কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। তেনেদৰে নৃত্য, দৃশ্য নাটিকা, যাত্ৰা, পাৰ্টি, থিয়েটাৰ, ভাওনা, খুলীয়া ভাউৰীয়া পুৰুষৰ নাগেৰা নাম, মহিলাৰ নাগেৰা নাম আদিৰ মাধ্যমেৰেও মনসা সাহিত্যই জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিছে। জনসাধাৰণৰ প্ৰচাৰ মাধ্যম যেনে— ৰেডিঅ', দূৰদৰ্শন আদিৰ জৰিয়তেও গীত-নৃত্য-অভিনয় আদিৰ সংযোগত মনসা গীত প্ৰচাৰিত হৈছে। মনসা পূজা আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত গীত-পদ আদিয়ে যুগজয়ী ঐতিহ্য ৰূপে জন-গণ-মনক আনন্দৰ যোগান ধৰাৰ বাহিৰেও বিভিন্ন সামাজিক ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি আহিছে। মনসা সাহিত্যয়ো কালজয়ী সাহিত্যৰ স্থান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱাৰ আন্তৰালতো বিদ্যমান ইয়াৰ লোকপ্ৰিয়তা আৰু সামাজিক ভূমিকা। মনসা সাহিত্যৰ চৰিত্ৰৰ চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্যত লোকজীৱনৰ বিভিন্ন দিশৰ পৰিচয় পোৱা যায়। সেই কাৰণেই মনসা সাহিত্যত অসমীয়া-বাংলাৰ লোকজীৱনৰ প্ৰতিফলন দেখা পোৱা যায়।

সমাজ বিভিন্ন স্তৰত মনসা পূজাৰ জনপ্ৰিয়তা লক্ষ্য কৰা যায়। জাতি-জনজাতি আদিৰ মাজতো মনসা পূজা বা পদ্মা পূজাৰ প্ৰভাৱ সুদূৰ প্ৰসাৰী। আনকি মুছলমানৰ মাজতো মনসা বা বিষহৰী দেৱীৰ জনপ্ৰিয়তা অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। বঙ্গদেশ, অসম আদিত বৰ্তমানো মুছলমান গায়কে মনসা গীত ব্যৱসায়িকভাৱে গায়। ইছলামধৰ্মীয় সৰ্পবৈদ্য বা সাপৰ বেজেও বিভিন্ন অনুষ্কৃত মনসা পূজা অনুষ্ঠান কৰাৰ নিদৰ্শন পোৱা যায় অসম, বঙ্গদেশ ইত্যাদিত। অসমৰ চাহ বাগিচাৰ জীৱন আৰু সমাজতো মনসা দেৱীয়ে প্ৰভাৱৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি কৰিছে তাৎপৰ্যপূৰ্ণভাৱে। মাৰৈ পূজাৰ লগত সম্পৃক্ত দেওধনী অনুষ্ঠানো বিশেষভাৱে জনজাতীয় গাভৰুৰ মাজতহে সীমিত আছিল। বৰ্তমানো জনজাতীয়সকলৰ মাজত বিশেষকৈ বড়ো, পাতিৰাভা, হাজং আদিৰ সমাজত দেওধনী পৰম্পৰা অক্ষুণ্ণভাৱে প্ৰবাহমান। এনে নৃত্য-গীত আৰু পূজা-পাৰ্বণে সমাজ জীৱন সুসংগঠিত, সংস্কৃতি-পৰায়ণ, নীতি-পৰায়ণ আৰু ধৰ্ম-পৰায়ণ কৰি তোলাত তাৎপৰ্যপূৰ্ণ অৱদান আগবঢ়াই আহিছে আৰু এইদৰে ভৱিষ্যতলৈও সাংস্কৃতিক প্ৰকাৰ্য্য সাধন কৰি থাকিব। সেয়েহে মনসাৰ লগত জড়িত বিভিন্ন দিশ অধ্যয়নৰ যোগেদি সেইবোৰৰ বিষয়েই বিজ্ঞানসন্মত আলোকসম্পাত কৰাৰ যত্ন কৰা হৈছে।

অসমীয়া আৰু বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ তুলনাত্মক আলোচনাই উভয় সমাজত জনসাধাৰণৰ মাজত এক সদৰ্থক প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব বুলি ধাৰণা কৰা হৈছে। এই কাব্যসমূহৰ সম্পৰ্কত আলোচনা, গৱেষণা আৰু অধিক কৰিব পাৰিলে সিয়ে পুৰণি অসমীয়া-বাংলাৰ সমাজখনক পোহৰলৈ আনিব বুলি আশা কৰিব পাৰি। সেই দৃষ্টিৰেই এই গৱেষণা-গ্ৰন্থখনিত অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ বিভিন্ন দিশ বিশ্লেষণ কৰা হৈছে। অসমীয়া-বাংলাৰ মনসা কাব্যৰ অন্তৰ্গত বিশেষ গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশসমূহৰ আলোচনা যথাসম্ভৱ বস্তুনিষ্ঠভাৱে উপস্থাপন কৰিবলৈ চেষ্টাৰ ত্ৰুটি কৰা নাই। সেয়ে এই অধ্যয়নে ভাবীকালৰ গৱেষকসকলক কিছু পৰিমাণে হ'লেও উপকৃত কৰিব বুলি আশা কৰা হৈছে।

গ্ৰন্থপঞ্জী

- অসমীয়া :
- কাকতি, বাণীকান্ত : পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য; গুৱাহাটী; ১৯৫০
- : প্ৰাচীন কামৰূপৰ ধৰ্মৰ ধাৰা; পাঠশালা; ১৯৫৩
- কোঁৱৰ, অৰ্পণা : ভাষা সাহিত্য অধ্যয়ন; অসমীয়া বিভাগ,
ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়; প্ৰথম প্ৰকাশ, মাৰ্চ,
১৯৯৫
- গগৈ, লীলা : অসমৰ সংস্কৃতি; বনলতা, ডিব্ৰুগড়-৭৮৬০০১;
৫ম সংস্কৰণ, ১৯৯৪
- গোস্বামী, উপেন্দ্ৰনাথ : ভাষা আৰু সাহিত্য; মণি-মাণিক প্ৰকাশ,
পাণবজাৰ, গুৱাহাটী- ৭৮১০০১; ষষ্ঠ
সংস্কৰণ, জানুৱাৰী, ১৯৯৮
- : অসমীয়া ভাষাৰ উদ্ভৱ সমৃদ্ধি আৰু বিকাশ;
বৰুৱা এজেণ্টি, গুৱাহাটী-১; পুনৰ মুদ্ৰণ;
২০০২ চন
- গোস্বামী, গোলকেশ্বৰ : গুৰু-চৰিত-কথা অধ্যয়ন আৰু বিশ্লেষণ; চন্দ্ৰ
প্ৰকাশ, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-১; প্ৰথম
সংস্কৰণ, ডিচেম্বৰ, ২০১১ চন
- গোস্বামী, ত্ৰৈলোক্য নাথ : সাহিত্য আলোচনা; বাণী প্ৰকাশ প্ৰাঃ লিঃ,
পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-৭৮১০০১; ষষ্ঠ সংস্কৰণ,
জুলাই, ২০০৫
- : নন্দনতত্ত্ব-প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য; অসমীয়া বিভাগ,
ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়; ১৯৮০
- গোস্বামী, যতীন : অসমীয়া ভাষা আৰু সাহিত্যৰ ইতিহাস; লয়াৰ্ছ
বুক ষ্টল, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী ৭৮১০০১;
তৃতীয় প্ৰকাশ, ১৯৯৫
- গোস্বামী, হেমচন্দ্ৰ(সম্পা.) : অসমীয়া সাহিত্যৰ চানেকি; কলিকতা
বিশ্ববিদ্যালয়

- : পুৰণি অসম বুৰঞ্জী; লয়াৰ্ছ বুক ষ্টল, গুৱাহাটী; ১৯৭৭
- গোহাঞি বৰুৱা, পদ্মনাথ : অসমৰ বুৰঞ্জী; অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী; ১৯৭৬
- চক্ৰৱৰ্তী, মুকুল : গুৰু-চৰিত কথা অধ্যয়ন; নৰ-বীণা প্ৰকাশ, চামতা, নলবাৰী, অসম; প্ৰথম তাঙৰণ, ডিচেম্বৰ, ২০০০
- চলিহা, ভৱপ্ৰসাদ (সম্পা.) : শংকৰী সংস্কৃতিৰ অধ্যয়ন; শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱ সংঘ, গুৱাহাটী, ১৯৭৮
- চলিহা, হৰিপ্ৰসাদ : ভগৱন্তৰ চতুৰ্বিংশতি অৱতাৰ (নাৰদ অৱতাৰ); বাণীমন্দিৰ, গুৱাহাটী; দ্বিতীয় প্ৰকাশ, ১৯৯৬
- চৌধুৰী, নৱজ্যোতিদেৱ : পুণ্যভূমি অসম; চন্দ্ৰপ্ৰকাশ, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-১; প্ৰথম প্ৰকাশ, ২০০৯ চন
- ঠাকুৰীয়া, ৰামমল : অসমীয়া সাহিত্য বিকাশ; বাণী লাইব্ৰেৰী, গুৱাহাটী- ৭৮১০০১; প্ৰথম সংস্কৰণ : ছেপ্টেম্বৰ, ১৯৯৩
- : সাহিত্য বিচিত্ৰা; বীণা লাইব্ৰেৰী, গুৱাহাটী-১, প্ৰথম তাঙৰণ ১৯৮৭
- তালুকদাৰ, দৈৱচন্দ্ৰ(সম্পা.) : সুকনানী-পদ্মাৱতী; গুৱাহাটী; ১৯৬৪
- দত্ত, বীৰেন্দ্ৰ নাথ : গোৱালপাৰাৰ লোক-সংস্কৃতি; ধুবুৰী; ১৯৮২
- (সম্পা.) : গোৱালপৰীয়া লোকগীত সংগ্ৰহ; যোৰহাট; ১৯৭৪
- দত্তবৰুৱা, হৰি নাৰায়ণ (সম্পা.) : অসমীয়া মহাভাৰত, অষ্টাদশ পৰ্ব(প্ৰথম খণ্ড); নলবাৰী, অসম; প্ৰথম সংস্কৰণ, ১৯৫৫

- দাস গোস্বামী, দীপাঞ্জলি : সুকবি নাৰায়ণদেৱৰ বিৰচিত পদ্মা-পুৰাণৰ ভাষাতাত্ত্বিক বিশ্লেষণ; অৰুণোদই প্ৰকাশন, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-১; প্ৰথম প্ৰকাশ, জানুৱাৰী ২০১৪
- দাস, প্ৰবীণ চন্দ্ৰ : অসমীয়া ভাষা আৰু সাহিত্যৰ কথা; বাণী প্ৰকাশ, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-৭৮১০০১; প্ৰথম প্ৰকাশ, জুন ১৯৯০
- দাস, প্ৰসন্নৰাম (সম্পা.) : কুমাৰ হৰণ কাব্য (অনন্ত কন্দলি কৃত); বুকলেণ্ড, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী; ১৯৮৪
- দাস, ভবেন্দ্ৰ (সম্পা.) : গোৱালপৰীয়া লোক-সংস্কৃতিত এভূমুকি; বীণালাইব্ৰেৰী, গুৱাহাটী-১; প্ৰথম সংস্কৰণ, ১৯৮৮
- দাস, ভাৰত চন্দ্ৰ : অসমীয়া সাহিত্য-বুৰঞ্জী (মনসা শাখা); নিউ বুকষ্টল, গুৱাহাটী; তৃতীয় সংস্কৰণ-১৯৮৯
- দেৱগোস্বামী, কেশৱানন্দ : অক্ষীয়া ভাওনা; বনলতা, ডিব্ৰুগড়-১; পৰিৱৰ্তিত তৃতীয় সংস্কৰণ-২০০০
- (সম্পা.) : শ্ৰীমদ্ভাগৱত; মাখন হাজৰিকা; ডিব্ৰুগড়, ১৯৮৯
- নাৰ্জি, ভবেন : বড়ো-কছাৰীৰ সমাজ আৰু সংস্কৃতি; গুৱাহাটী; ১৯৭১
- নাথ, অক্ষয় কুমাৰ (সম্পা.) : দৰঙৰ সাহিত্য সংস্কৃতিৰ ৰূপ-ৰেখা; প্ৰকাশন পৰিষদ, ছিপাবাৰ সাহিত্য সভা; ১৯৯৭
- নাথ, প্ৰফুল্ল কুমাৰ : অসমীয়া সাহিত্য আৰু সংস্কৃতিৰ ৰূপৰেখা; বাণীমন্দিৰ, গুৱাহাটী-৭৮১০০৩; ২০০৪
- নেওগ, ডিম্বেশ্বৰ : অসমীয়া সাহিত্যৰ অধ্যয়ন; শূৰনী প্ৰকাশ, গুৱাহাটী; প্ৰথম প্ৰকাশ, ১৯৬৪
- : অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী খৃষ্টাব্দ ৬০০ৰ পৰা বৰ্তমানলৈকে; শূৰনী প্ৰকাশ, যোৰহাট; চতুৰ্থ সংস্কৰণ, পৰিৱৰ্তিত আৰু পৰিৱৰ্তিত, ১৯৫৭

- : নতুন পোহৰত অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী;
শুৱনী প্ৰকাশ,গুৱাহাটী;পঞ্চম সংস্কৰণ, ১৯৬৪
- নেওগ, মহেশ্বৰ : অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা; চন্দ্ৰপ্ৰকাশ,
পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-১; নৱম তাঙৰণ, আগষ্ট
২০০০
- : পুৰণি অসমীয়া সমাজ আৰু সংস্কৃতি আৰু
সত্ৰীয়া নৃত্য আৰু নৃত্যৰ তাল; চন্দ্ৰ প্ৰকাশ,
পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-১; ষষ্ঠ তাঙৰণ, আগষ্ট-
২০০৮
- (সম্পা.) : দুৰ্গাবৰৰ গীতি-ৰামায়ণ; গোলাঘাট; ১৯৬২
- বৰ্মন, শিৱনাথ : লোককৃষ্টিৰ উৎস; অসম প্ৰকাশন পৰিষদ,
গুৱাহাটী- ৭৮১০২১; তৃতীয় প্ৰকাশ, ডিচেম্বৰ
২০০৩
- : অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী (দ্বিতীয় খণ্ড);
আনন্দৰাম বৰুৱা ভাষা-কলা-সংস্কৃতি সংস্থা,
ৰজাদুৱাৰ, উত্তৰ গুৱাহাটী-৩০
- বৰদলৈ, নিৰ্মলপ্ৰভা : সাহিত্য আৰু সংস্কৃতি; ডেকো পাৰলিকেচন,
গুৱাহাটী-১;প্ৰথম প্ৰকাশ, নৱেম্বৰ ১৯৮৭
- : অসমৰ লোকসংস্কৃতি; বীণা লাইব্ৰেৰী,
গুৱাহাটী-১; পুনৰ্মুদ্ৰণ : ১৯৯৬
- : শিৱ; সাহিত্য প্ৰকাশ, ট্ৰিবিউন বিল্ডিংছ,
গুৱাহাটী-৭৮১০০৩;দ্বিতীয় প্ৰকাশ, জুলাই
২০০৭
- : দেৱী; সাহিত্য-প্ৰকাশ, গুৱাহাটী ৩; চতুৰ্থ
প্ৰকাশ, নৱেম্বৰ-২০০০
- বৰা, মহেন্দ্ৰ : সাহিত্য উপক্ৰমণিকা; বনলতা, ডিব্ৰুগড়-১;
চতুৰ্থ সংস্কৰণ, নৱেম্বৰ ২০০২

- বৰুৱা, অতুল চন্দ্ৰ : অসমীয়া কাব্যত প্ৰেমৰ বোঁৱতী সঁতি;
গুৱাহাটী-৩; প্ৰথম সংস্কৰণ, ডিচেম্বৰ, ১৯৭০
- বৰুৱা, বিৰিঞ্চি কুমাৰ : অসমৰ লোকসংস্কৃতি; বীণা লাইব্ৰেৰী,
গুৱাহাটী; ১৯৮৫
- : সভাপৰ্ব; প্ৰকাশন বিভাগ, গুৱাহাটী
বিশ্ববিদ্যালয়; ১৯৬৩
- : মহাভাৰতৰ বিৰাট পৰ্ব আৰু উদ্যোগ পৰ্ব;
প্ৰকাশন বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়; ১৯৭৬
- বৰুৱা, বিৰিঞ্চি কুমাৰ : মনসা কাব্য; নলবাৰী, ১৯৫১
আৰু সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা (সম্পা.)
- (সম্পা.) : মনসা কাব্য (মনকৰী আৰু দুৰ্গাবৰী); গুৱাহাটী;
১৯৮৭
- : মনসা কাব্য (প্ৰথম খণ্ড); জ্যোতীন্দ্ৰ নাৰায়ণ
দত্তবৰুৱা, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী; ১৯৮৭
- ভট্টাচাৰ্য্য, দীনেশ্বৰ : অসমীয়া কাব্য সাহিত্য আৰু জাতীয় জীৱনত
প্ৰগতিবাদী চিন্তা; বীণা লাইব্ৰেৰী, গুৱাহাটী-
৭৮১০০১; দ্বিতীয় প্ৰকাশ, ১৯৮৮
- ভট্টাচাৰ্য্য, বসন্ত কুমাৰ : অসমীয়া সাহিত্যৰ সুৰভি; জাৰ্ণাল এম্প'ৰিয়াম,
নলবাৰী, অসম; প্ৰথম প্ৰকাশ, নৱেম্বৰ '৯৯
- : সাহিত্য- অধ্যয়ন; অলি পুথিঘৰ, নলবাৰী,
অসম; প্ৰথম প্ৰকাশ, জুলাই, ২০০৫
- ভট্টাচাৰ্য্য, হৰিচন্দ্ৰ : প্ৰবন্ধ : প্ৰদীপিকা; সেৱা-কুটীৰ, শুক্ৰেশ্বৰ,
গুৱাহাটী-৭৮১০০১; প্ৰথম প্ৰকাশ, জুন,
১৯৭৯
- ভৰালী, অৰুণিমা : অসমীয়া সাহিত্যৰ অন্তৰঙ্গ আলচ; বীণা
লাইব্ৰেৰী, গুৱাহাটী-১; প্ৰথম প্ৰকাশ, চেপ্টেম্বৰ,
১৯৯৭

- মজুমদাৰ, তিলক চন্দ্ৰ : প্ৰাচীন অসমীয়া সাহিত্যৰ প্ৰাঞ্জল ধাৰা
(ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰ শেষ ভাগৰ পৰা ঊনবিংশ
শতাব্দীৰ ভাগলৈ); মডাৰ্ন ষ্টোৰ্ছ,
নগাঁও; প্ৰথম প্ৰকাশ, ১৯৭১
- মজুমদাৰ, বিমল : পুৰাণৰ পৰিচয়; চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, পাণবজাৰ,
গুৱাহাটী-১; প্ৰথম প্ৰকাশ, ২০০২
- মেধি, কালিৰাম : অসমীয়া ব্যাকৰণ আৰু ভাষাতত্ত্ব; অসম
প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী, ১৯৭৮
- শইকীয়া, অজিৎ আৰু
(সত্যকাম বৰঠাকুৰ (সম্পা.)) : অসমৰ লোক নাট্য আৰু অক্ষীয়া ভাওনা; অসম
সাহিত্য সভা, যোৰহাট, ৭৮৫০০১; প্ৰথম
প্ৰকাশ, জানুৱাৰী, ২০১০
- শইকীয়া, পূৰ্ণানন্দ : অসমীয়া কাব্যৰ অধ্যয়ন (মধ্যযুগৰ পৰা
আধুনিক যুগলৈ); বীণা লাইব্ৰেৰী, গুৱাহাটী-
৭৮১০০১; প্ৰথম প্ৰকাশ, ১৯৯১
- শইকীয়া বৰা, লীলাৱতী : ভাষা-সাহিত্যৰ সুবাস; চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, টিছ,
গুৱাহাটী; প্ৰথম প্ৰকাশ, আগষ্ট ১৯৯২
- শৰ্মা, কুসুম চন্দ্ৰ : বৈষ্ণৱ ভক্তিবাদ শঙ্কৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱৰ
সাহিত্য-আলোচনা; 'হৈমন্তিকা' জাপাৰকুছি,
নলবাৰী; প্ৰথম প্ৰকাশ, অক্টোবৰ, ২০০৪
- শৰ্মা, গঙ্গানাথ : সাহিত্য আৰু তত্ত্ব; বীণা লাইব্ৰেৰী, গুৱাহাটী,
অসম; ১৯৯০
- শৰ্মা, তীৰ্থ নাথ : সাহিত্য-বিদ্যা পৰিক্ৰমা; বাণী প্ৰকাশ প্ৰাঃ লিঃ,
পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-৭৮১০০১; নৱম প্ৰকাশ;
জুলাই, ২০০৪
- : ভক্তিবাদ; অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী;
১৯৯৫
- : পঞ্চপুষ্প; গুৱাহাটী; দ্বিতীয় প্ৰকাশ, ১৯৮৯ জুন

- শৰ্মা, দীনেশ্বৰ : মঙ্গলদৈৰ বুৰঞ্জী; ব্যাসপাৰা, মঙ্গলদৈ (দৰং);
প্ৰথম সংস্কৰণ, ১৯৬১
- শৰ্মা, নবীন চন্দ্ৰ : অসমৰ পৰিৱেশ্য কলা ওজাপালি; গুৱাহাটী;
১৯৯৬
- : পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ সৌৰভ; চন্দ্ৰ প্ৰকাশ,
পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-৭৮১০০১; প্ৰথম প্ৰকাশ,
১৯৯৬
- (সম্পা.) : নাৰায়ণদেৱ বিৰচিত পদ্মাপুৰাণ(ভাটীয়ালাী
খণ্ড); বাণীপ্ৰকাশ,পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-
৭৮১০০১; প্ৰথম প্ৰকাশ, মে' ১৯৯৩
- : অসমীয়া লোক-সংস্কৃতিৰ আভাস; বাণী প্ৰকাশ,
পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-৭৮১০০১; তৃতীয়
সংস্কৰণ, বহাগ বিহু ২০০৩
- : কবি মনকৰ বিৰচিত মনসা কাব্য (মনসা গীত);
বাণী প্ৰকাশ প্ৰাঃ লিঃ, গুৱাহাটী-৭৮১০০১;
প্ৰথম প্ৰকাশ, ২০১২
- : পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ আলোকৰেখা; বীণা
লাইব্ৰেৰী গুৱাহাটী; দ্বিতীয় প্ৰকাশ, ১৯৯৫
- শৰ্মা, বিজয় : দৰং জিলাৰ উৎসৱ-অনুষ্ঠানৰ অধ্যয়ন;
গুৱাহাটী; ২০০৫
- শৰ্মা, শশী : কবি মনকৰ বিৰচিত মনসা-কাব্য; জাৰ্ণাল
এম্প'ৰিয়াম, নলবাৰী-৭৮১৩৩৫; দ্বিতীয়
প্ৰকাশ, আগষ্ট, ১৯৯৮
- : নলবাৰী আৰু সাহিত্য-সংস্কৃতি; দত্ত বৰুৱা এণ্ড
কোম্পানী, নলবাৰী, গুৱাহাটী; প্ৰথম
সংস্কৰণ, ১৯৬৫
- শৰ্মা, সত্যেন্দ্ৰ নাথ : অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত;
বিহাবাৰী, গুৱাহাটী-৮; নৱম সংস্কৰণ, পুনৰ
মুদ্ৰণ, ২০০১ আগষ্ট

- শৰ্মা, হেমন্ত কুমাৰ : অসমীয়া সাহিত্যত দৃষ্টিপাত; বীণা লাইব্ৰেৰী, গুৱাহাটী-৭৮১০০১; দশম সংস্কৰণ, আগষ্ট ২০০৫
- শৰ্মাদলৈ, হৰিনাথ : অসমত শক্তি-সাধনা আৰু শান্ত-সাহিত্য; বৰপেটা; তৃতীয় প্ৰকাশ, ১৯৯২
- শাস্ত্ৰী, মনোৰঞ্জন : অসমৰ বৈষ্ণৱ দৰ্শনৰ ৰূপৰেখা; বাণী প্ৰকাশ প্ৰাঃ লিঃ, গুৱাহাটী; ১৯৯১
- হাজৰিকা, অনন্ত (সম্পা.) : অসমীয়া জাতিৰ ইতিবৃত্ত (আদিম কালৰ পৰা দ্বাদশ শতিকালৈ); অসম সাহিত্য সভা, বনলতা, গুৱাহাটী-১; তৃতীয় প্ৰকাশ, ফেব্ৰুৱাৰী ২০০৫
- হাজৰিকা, পৰীক্ষিত : আলোচনা সাহিত্য; ডালিমী প্ৰকাশন, ফটাশিল, আমবাৰী, গুৱাহাটী-২৫; পঞ্চম তাণ্ডৰণ, ২০০৫
- হুছেইন বৰুৱা, ৰফিউল : ইছলামীয় ঐতিহ্য আৰু অসম; প্ৰথম খণ্ড, লুচী পাব্লিকেছন, বৰহোলা, যোৰহাট; ১৯৮৯
- বঙলা :
আচাৰ্য্য, দেবেশ কুমাৰ : বাংলা সাহিত্যেৰ ইতিহাস; ইউনাইটেড বুক এজেন্সি, কলকাতা-৯, তৃতীয় প্ৰকাশ : জুন ২০০৯
- আহমদ, খাঁ চৌধুৰী আমানত উল্লা : কোচবিহাৰেৰ ইতিহাস; প্ৰথম খণ্ড, মডাৰ্ন বুক এজেন্সী, প্ৰাইভেট লিমিটেড, ১৯৯০
- কয়াল, অক্ষয় কুমাৰ আৰু চিত্ৰাদেৱ (সম্পা.) : কেতকাদাস ক্ষেমানন্দ-মনসামঙ্গল; কলকাতা-লেখা পড়া; ১৯৭৭
- গঙ্গোপাধ্যায়, মুনমুন : কেতকাদাস ক্ষেমানন্দেৰ মনসামঙ্গল; বঙ্গীয় সাহিত্য সংসদ, কলকাতা-৭০০০০৯; প্ৰথম প্ৰকাশ, দীপাবলি, ২০১০
- গঙ্গোপাধ্যায়, শম্ভুনাথ : মধ্যযুগৰ বাংলা কাব্যে পুৰুষ চৰিত্ৰ; কলিকাতা-৭০০০০৬; দ্বিতীয় সংস্কৰণ, ১৯৯৯

- : মধ্যযুগের মঙ্গলকাব্যে নারী চরিত্র; পুস্তক
বিপণি:, দ্বিতীয় সংস্করণ, ১৯৯৬
- গুপ্ত, ক্ষেত্র : বাংলা সাহিত্যের সমগ্র ইতিহাস; কলকাতা-
৭০০০০৯; সংশোধিত ও পরিমার্জিত তৃতীয়
সংস্করণ, ১৯৯৯, নবেম্বর
- গোস্বামী, অমিতাভ : মঙ্গলকাব্যে লোক জীবন ও লোক ধর্মভাবনা;
সোপান পাবলিশার, কলকাতা-৭০০০০৬;
প্রথম প্রকাশ-২০১১
- চক্রবর্তী, গোপীকারঞ্জন : বাংলা মঙ্গলকাব্যে শ্রমজীবী; বাংলা একাডেমী,
ঢাকা; ১৯৯৯
- চক্রবর্তী, হরিপদ : দাসরথি ও তাহার পাঞ্চালী; কলিকাতা;
১৩৬৭ চন
- চট্টোপাধ্যায়, দেবী প্রসাদ : লোকায়ত দর্শন ; নিউ এজ পাবলিশার্স প্রাঃ লিঃ;
পুনর্মুদ্রণ ১৪১৩
- চট্টোপাধ্যায়, পার্থ : বাংলা সাহিত্যে পরিচয়; তুলসী প্রকাশন,
কলকাতা-৭০০০০৯; চতুর্থ পরিমার্জিত ও
পরিবর্ধিত সংস্করণ, জুন, ২০০৮
- চৌধুরী কামিল্যা, মিহির : বাংলা অলংকার রূপ ও স্বরূপ; কলকাতা-
৭০০০০৯; দ্বাদশ সংস্করণ, ২০০৯
- চৌধুরী, ভূদেব : বাংলা সাহিত্যের ইতিকথা (প্রথম পর্যায়); দে'জ
পাবলিশিং, কলিকতা; ১৯৭৮
- দাশগুপ্ত, তমোনাশ চন্দ্র : প্রাচীন বাঙ্গালা সাহিত্যের ইতিহাস; কলিকাতা
বিশ্ববিদ্যালয়; ১৯৫১
- (সম্পা.) : সুকবি নারায়ণদেবের পদ্মাপুরাণ; কলিকাতা
বিশ্ববিদ্যালয়; দ্বিতীয় সংস্করণ, ১৯৪৭
- দাশগুপ্ত, শশিভূষণ : ভারতের শক্তি সাধনা আৰু শাক্ত সাহিত্য; সাহিত্য
সংসদ, কলিকাতা- ৯; সপ্তম মুদ্রণ, বৈশাখ ১৪০৯

- দাস, আশুতোষ (সম্পা.) : তন্ত্রবিভূতি বিরচিত মনসা পুরাণ; কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়; প্রথম সংস্করণ, ১৯৮০
- দাস, কাশীরাম : মহাভারত; দে'জ পাবলিশিং; তৃতীয় সংস্করণ, ১৯৯৫
- দাস, ক্ষুদিরাম : বাংলা কাব্যের রূপ ও রীতি; দে'জ পাবলিশিং; দ্বিতীয় সংস্করণ, এপ্রিল ২০০৫
- দাসগুপ্ত, জয়ন্ত কুমার (সম্পা.) : কবি বিজয়গুপ্তের পদ্মপুরাণ; কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়; প্রথম সংস্করণ, ১৯৬২
- নায়ক, জীবেশ : বাংলা ছন্দ : তত্ত্ব ও প্রয়োগ; বঙ্গীয় সাহিত্য, সংসদ, কলকাতা-৭০০০০৯ ; প্রথম প্রকাশ, বড়দিন, ২০০৫
- পাল, চৈতন্য চরণ : পদ্মপুরাণ সংগ্রহ; দিস্ট্রিউটেন্টস লাইব্রেরী, করিমগঞ্জ; পুনর্মুদ্রণ, ১৪০৬
- পোদ্দার, অরবিন্দ : মানব ধর্ম ও বাংলা কাব্যে মধ্যযুগ; পুস্তক বিপণি, কলকাতা-৯; পঞ্চম মুদ্রণ; জানুয়ারি, ১৯৯৯
- বন্দ্যোপাধ্যায়, অসিত কুমার : বঙ্গভাষা ও সাহিত্য, প্রথম খণ্ড; কলকাতা-৭০০০১৩; তৃতীয় মুদ্রণ, আগস্ট, ২০০২
- : বাংলা সাহিত্যের ইতিবৃত্ত, দ্বিতীয় খণ্ড চৈতন্য যুগ, খ্রীষ্টীয় ১৪৯৩-১৬০৫ অব্দ; মডার্ন বুক এজেন্সী প্রাইভেট লিঃ, কলিকাতা-১২; প্রথম সংস্করণ-১৯৬২
- : বাংলা সাহিত্যের সম্পূর্ণ ইতিবৃত্ত; মডার্ন বুক এজেন্সী প্রাইভেট লিমিটেড, কলিকাতা-৭০০০৭৩; পুনর্মুদ্রণ, ২০০৩-২০০৪
- : বাংলা সাহিত্যের ইতিবৃত্ত, ৩য় খণ্ড, ১ম পর্ব; কলিকাতা- ৭০০০৭৩; পুনর্মুদ্রণ ২০০২-২০০৩

- : বাংলা সাহিত্যের ইতিবৃত্ত, ৩য় খণ্ড, ২য় পর্ব;
কলিকাতা- ৭০০০৭৩; ৩য় পরিমার্জিত সংস্করণ,
২০০১
- : রামগতি ন্যায়রত্ন-এর বাঙ্গালা ভাষাও বাঙ্গালা
সাহিত্য বিষয়ক প্রস্তাব; নতুন সংস্করণ, ১৯৯১
- বন্দ্যোপাধ্যায়, কনক : বাংলা সাহিত্যের ইতিহাস; কলিকাতা-১২; প্রথম
প্রকাশ, শ্রাবণ, ১৩৬৮
- বন্দ্যোপাধ্যায়, কালী প্রসন্ন : মধ্যযুগের বাঙ্গালা; দে'জ; সংস্করণ, ২০০২
- বন্দ্যোপাধ্যায়, রুমা : মঙ্গলকাব্যে নিম্নবর্গের অবস্থান; বঙ্গীয় সাহিত্য
সংসদ, কলিকাতা-৭০০০০৯; প্রথম প্রকাশ,
শারদোৎসব, ২০০৯
- বন্দ্যোপাধ্যায়, শেখর ও
অভিজিৎ দাশগুপ্ত (সম্পা.) : জাতি, বর্ণও বাঙালি সমাজ; নয়া উদ্যোগ; ১ম
প্রকাশ, ১৯৯৮
- বসু, কাঞ্চন (সম্পা.) : শ্রীচৈতন্য ভাগবত (বৃন্দাবন দাস বিরচিত); রিফ্লেক্ট
পাবলিকেশ্যন, কলিকাতা-৯; ১৯৮৩
- বসু, গোপেন্দ্র কৃষ্ণ : বাংলার লৌকিক দেবতা; দে'জ; ২য় সংস্করণ,
১৯৮৭
- বিদ্যাবিনোদ, কালীকিশোর(সম্পা.): কবিবঁর বিজয়গুপ্ত প্রণীত পদ্মাপুরাণ বা মনসামঙ্গল;
এ. বি. সি. প্রিন্টার্স, কলিকাতা-৭০০০০৬;
পুনঃ মুদ্রিত জুলাই, ২০১১
- বিশ্বাস, অচিন্ত্য (সম্পা.) : বিজয় গুপ্তের মনসামঙ্গল; অঞ্জলি পাবলিশার্স,
কলিকাতা- ৭০০০০৯; প্রথম প্রকাশ, ফেব্রুয়ারি,
২০০৯
- : বিপ্রদাস পিপিলাইয়ের মনসামঙ্গল; কলিকাতা;
প্রথম সংস্করণ, ২০০২
- বিহারী ভট্টাচার্য, শ্রীবিজন : কেতকাদাস ক্ষেমানন্দ মনসামঙ্গল; সাহিত্য
অকাদেমি; ষষ্ঠ মুদ্রণ, ২০১০

- ভট্টাচার্য, অমলেন্দু (সম্পা.) : রাধামাধব দত্তের মনসা পাঁচালি; শিলং; প্রথম সংস্করণ, ২০০৪
- ভট্টাচার্য, আশুতোষ : বাংলা মঙ্গলকাব্যের ইতিহাস; এ. মুখার্জী এণ্ড কোং, কলকাতা; ষষ্ঠ সংস্করণ, ১৯৭৫
- (সম্পা.) : বাইশ কবির মনসামঙ্গল বা বাইশা; কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়; দ্বিতীয় সংস্করণ, ১৯৬২
- : বংগীয় লোক-সংগীত রত্নাকর, ৩য় খণ্ড; কলিকতা, ১৯৭৭
- ভট্টাচার্য, তারাপদ : বংগ সাহিত্যের ইতিহাস; কলিকাতা; ১৯৭৭
- ভট্টাচার্য, যতীন্দ্রমোহন (সম্পা.) : কেতকাদাস-ক্ষেমানন্দ রচিত মনসা-মঙ্গল, প্রথম খণ্ড; কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়; দ্বিতীয় সংস্করণ, ১৯৪৯
- ভট্টাচার্য, সুরেন্দ্র চন্দ্র আৰু আশুতোষ দাস (সম্পা.) : জগজ্জীবন মনসামঙ্গল; কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়; ১৯৬০
- ভট্টাচার্য, হেমন্ত কুমার : বাল্মীকীয়ং রামায়ণম্, যুদ্ধ (লক্ষা) কাণ্ড; কলকাতা; ১৯৪১
- মজুমদার, পরেশ চন্দ্র আৰু অভিজিৎ মজুমদার : বাঙলা সাহিত্য পাঠ শৈলীগত অনুধাবন; দে'জ পাবলিশিং, কলকাতা-৭০০০৭৩; প্রথম প্রকাশ : জানুয়ারি ২০১০
- মণ্ডল, ইন্দু ভূষণ : বাংলা মঙ্গলকাব্যে লৌকিক উপাদান; সাহিত্যলোক; প্রথম প্রকাশ, আশ্বিন ১৪০৬
- মল্লবর্মন, অদ্বৈত : তিতাস একটি নদীর নাম; পুঁথিঘর; ১০ ম প্রকাশ, ১৪০৩
- মিত্র, তন্ময়, মীর রেজাউল করিম : সুবোধ কুমার যশ (সম্পা.) : কেতকাদাস ক্ষেমানন্দ মনসামঙ্গল; বঙ্গীয় সাহিত্য আরু সংসদ, কলকাতা-৭০০০০৯; প্রথম প্রকাশ, জুলাই, ২০১০

- মুখোপাধ্যায়, প্রভাত : মনসামঙ্গলের ইতিবৃত্ত; সাহিত্য লোক, কলকাতা-
৬; পুনর্মুদ্রণ ২০১২
- রায়, কবি শেখর কালিদাস : প্রাচীন বঙ্গ সাহিত্য; প্রকাশন বিভাগ, কলকাতা
৭০০০০৯; অপর্ণা সংস্করণ, জানুয়ারি, ২০০৭
- রায়, নীহাররঞ্জন : বাঙ্গালীর ইতিহাস আদি পর্ব; ১ম দে'জ; সংস্করণ,
১৪০০
- রায় চৌধুরী, রাখা নাথ : পদ্মাপুরাণ (মনসামঙ্গল); দেব সাহিত্যকুটীর,
কলিকাতা
- লাহা, অধ্যাপক জগৎ : সমগ্র বাংলা সাহিত্যের ইতিবৃত্ত; প্রজ্ঞা বিভাগ,
কলকাতা-৭০০০০৯; পুনর্মুদ্রণ : জুলাই, ২০১০
- শাহজান মিয়া, মুহম্মদ : শ্রীরায় বিনোদ প্রণীত পদ্মাপুরাণ; ঢাকা
(সম্পা.) বিশ্ববিদ্যালয়; প্রথম সংস্করণ, ১৯৯৩
- সেন, অঞ্জন আরু শেখ : সর্প-সংস্কৃতি ও মনসা; বংগীয় সাহিত্য সংসদ,
মকবুল ইসলাম (সম্পা.) কলকাতা-৭০০০০৯; প্রথম প্রকাশ, স্বাধীনতা
দিবস, ২০১২
- সেনগুপ্ত, জয়া : মনসামঙ্গল কাব্যে সামাজিক পটভূমিকা ও নারী;
ক্যাম্প; বইমেলা, ২০০১
- সেন, দীনেশ চন্দ্র : বঙ্গভাষা ও সাহিত্য, প্রথম খণ্ড ও দ্বিতীয় খণ্ড;
নবম সংস্করণ, ১৯৮৬
- সেন, সুকুমার : বাঙ্গালা সাহিত্যের ইতিহাস, প্রথম খণ্ড, অপারার্ধ
(সপ্তদশ-অষ্টাদশ শতাব্দ); ইস্টার্ন পাবলিশার্স,
কলিকাতা-৭০০০০৯; তৃতীয় সংস্করণ, ১৯৭৫
- : বাঙ্গালা সাহিত্যের ইতিহাস, প্রথম খণ্ড পূর্বার্ধ;
বিশ্ববিদ্যালয় কলিকাতা; , পঞ্চম সংস্করণ, ১৯৭০
- : ভাষার ইতিবৃত্ত, ইস্টার্ন পাবলিশার্স, কলিকাতা;
১৯৭৮

- হরিচরণ : বঙ্গীয় শব্দকোষ, ৩য় ভাগ; শান্তি নিকেতন
- হালদার, গোপাল : বাংলা সাহিত্যের রূপরেখা, ১ম খণ্ড; ৩য় মুদ্রণ, ১৪০৭
- : বাংলা সাহিত্যের রূপরেখা, ২য় খণ্ড; ৩য় মুদ্রণ, ১৪০৯
- ইংৰাজী :
- Acarya, N.N. : The History of Medieval Assam; Dallabaruah & Co., Guwahati; 1966
- Agarwal, J.C. : Indian-Woman-Education and Status; New Delhi; 1976.
- Baruah, B.K. : A Cultural History of Assam; Guwahati; 1969
- Baruah, K. L. : Early History of Kamrupa; Lawyer's Book Stall, Guwahati; 1966
- Bhattacharyya, A. : The Sun and the Serpentlore of Bengal; Calcutta; 1977
- Choudhury, N. Deva : 'Serpent Worship and Manasa Icons in Assam', in Aspects of History and Culture, ed. R.D. Choudhury, et-al, Delhi, 1919
- Crooke, W. : 'Serpent-Worship (Indian)' in Encyclopaedia of Religion and Ethics; ed. J. Hastings.
- : The Popular Religion and Folklore of Northern India; Delhi; 1978
- De, S.K. : Early History of the Vaisnava Faith and Movement in Bengal; Calcutta; 1942

- Fergusson, J. : Tree and Serpent Worship; London; 1873
- Gait, Edward : A History of Assam; Calcutta; 1967
- Goswami, H. : Descriptive Catalogue of Assamese Manuscripts; University of Calcutta; 1930
- Goswami, U. N. : An Introduction to Assamese; Mani Manik Prakash, Guwahati; 1978
- Hastings, J. (ed.) : Encyclopadia of Religion of Ethics, Vol. Xi, New York; 1974
- Hudson, W. H. : An Introduction to the Study of Literature; New Delhi; 1979
- Kakati, B. (ed.) : Aspects of Early Assamese Literature; Gauhati University; 1953
- : Assamese its Formation and Development; Revised Edited, G.C. Goswami; Lawyer's Book stall, Guwahati; 1962
- Karim, A. : Social History of the Muslims in Bengal; Dacca; 1959
- Keith, A. B. : A History of Sanskrit Literature; Oxford University Press, London; 1961
- Macdonell, A. A. : Vedic Mythology; Delhi; 1981
- Maity, P. K. : Historical Studies in the Cult of Godess, Manasa; Calcutta; 1966
- Marashall, J. : Mahenjo-Daro and the Indus Civilization, Vol. II; Londan; 1931

- Melville, J. : Cultural Anthropology; New Delhi; 1974
- Herskovits
Manansala, Paul : The Naga Race; Kolkata; 1994
- Neog, M. : 'Assamese Literature Before Sankardeva' in
Aspects of Early Assamese Literature, ed.B.
Kakati; Gauhati University; 1953
- : Sankardeva and His Times; Gauhati
University; 1965
- Oldham, C.F. : The Sun and the Serpent; London; 1905
- Sarma, S. N. : Epics and Puranas in Early Assamese
Literature; Gauhati; 1972
- : A Socio-Economic and Cultural History of
Medieval Assam; Guwahati-8; 1989
- Sen, S. : A History of Bengali Literature; New Delhi; 1960
- : 'A Note on the Etymology of Certain Words
in Connection with Manasa Worship'ed. M.
Neog, Gauhati, 1960
- : Vipradas's Manasa Vijay; Kolkata; 1953
- Sinha, N.K. : The History of Bengal; Calcutta University;
1967
- Smith, V.A. : History of Fine Art in India and Ceylon;
Oxford; 1911
- Vasu, N.N. : The Social History of Kamrupa, Vol. I;
Northern Book Centre, New Delhi; 1983

Vogel, J. Ph.	:	Indian Serpent Lore; Delhi; 1972
Wage, G.S.	:	Serpent worship and other Essays; London; 1888

সংস্কৃত :

গীতা প্রেছ, গোৰখপুৰ প্ৰকাশিত	:	মহাভাৰত; ২০ ৩০ বিক্ৰম
—	:	বিষ্ণুপুৰাণ; ২০২৬ বিক্ৰম
—	:	শ্ৰীমদ্ভাগৱত মহাপুৰাণম্; ২০১০ সম্বৎ
তৰ্কৰত্ন, পঞ্চগনন (সম্পা.)	:	কালিকা-পুৰাণ, কলিকতা; ১৩৮৪ সন
—	:	দেৱী-ভাগৱত; কলিকতা; ১৩৮৮ সাল
—	:	বৃহদধৰ্ম-পুৰাণ; কলিকতা
নাগ পাৱ্লিচাৰ্চ (প্ৰকাশক)	:	শিৱ-পুৰাণ; দিল্লী; ১৯৮১
নাগৰ, আৰ. এছ. (সম্পা.)	:	নাট্যশাস্ত্ৰ; দিল্লী; ১৯৮৪
ভট্টাচাৰ্য্য ন্যায়তীৰ্থ, জীৱন (সম্পা.)	:	ব্ৰহ্ম-বৈৰত পুৰাণ; কলিকতা; ১৩৯০ সাল
মেক্সমূলাৰ (সম্পা.)	:	আশ্বলায়ন গৃহ্যসূত্ৰ; অক্সফৰ্ড; ১৮৮৬
—	:	ঋগ্বেদ; লণ্ডন; ১৮৫৪-৭৪
—	:	বৌধায়ন গৃহ্যসূত্ৰ; অক্সফৰ্ড; ১৮৮৬
শৰ্মা, ডি. (সম্পা.)	:	ৰামৰূপ শাসনাৱলী; পাব্লিকেশ্বন বোৰ্ড, অসম; ১৯৮১
শাস্ত্ৰী, নাৰায়ণ (সম্পা.)	:	তৈত্তিৰীয়া ব্ৰাহ্মণ; পুনা; ১৮৯৮

অপ্রকাশিত পুথি :

পদ্মা-পুৰাণ, সুকবি নাৰায়ণদেৱ কৃত, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ গ্ৰন্থাগাৰ, ক্ৰমাংক ২৭৮৮ খ

স্মৃতিগ্ৰন্থ আৰু পত্ৰিকা :

- ডেকা, হৰেকৃষ্ণ (সম্পা.) : গৰীয়সী; ষষ্ঠদশ বছৰ, চতুৰ্থ সংখ্যা;
জানুৱাৰী, ২০০৯
- ফুকন পাটগিৰি, দীপ্তি (সম্পা.) : অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকা; ৬১ তম বৰ্ষ, প্ৰথম সংখ্যা;
আগষ্ট, ২০০৫
- বহাং, প্ৰফুল্ল (সম্পা.) : 'মাঁ মনসা'; মৈদাম বাকাৰাপাৰা শ্ৰীশ্ৰী মাঁ মনসা পূজাৰ
স্মৃতিগ্ৰন্থ; ২০১১
- বংপি, মহেন্দ্ৰ (সম্পা.) : 'মাঁ মনসা'; মৈদাম বাকাৰাপাৰা শ্ৰীশ্ৰী মাঁ মনসা পূজাৰ
স্মৃতিগ্ৰন্থ; ২০১৪
- ৰাভা হাকাচাম, উপেন (সম্পা.) : অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকা; চতুঃষষ্ঠিতম বৰ্ষ, প্ৰথম
সংখ্যা; জুন, ২০০৯
- : অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকা; পঞ্চষষ্ঠিতম বৰ্ষ, দ্বিতীয়
সংখ্যা; ছেপ্টেম্বৰ, ২০১০
- : অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকা; পঞ্চষষ্ঠিতম বৰ্ষ, তৃতীয়
সংখ্যা; ডিচেম্বৰ ২০১০
- : অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকা; পঞ্চষষ্ঠিতম বৰ্ষ, চতুৰ্থ
সংখ্যা; মাৰ্চ, ২০১১
- শৰ্মা, কিৰণ চন্দ্ৰ : 'দৰঙ্গ স্মৃতি'; অসম সাহিত্য সভা, একচত্বাৰিংশ
সম্মিলন, মঙলদৈ; (সম্পা.) ১৯৭৪
- শৰ্মা, নলিনী (সম্পা.) : 'চান্দৰ ডিঙা'; অসম সাহিত্য সভাৰ ত্ৰিষষ্ঠিতম
বিলাসীপাৰা অধিবেশনৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ; ১৯৯৭
- সিংহ, নিখিল (সম্পা.) : 'যাত্ৰা', কোচ ৰাজবংশী ক্ষত্ৰিয় কৃষ্টি সম্মিলনীৰ
মুখপত্ৰ; গৌৰীপুৰ, ধুবুৰী, অসম; ১৯৯৩

অভিধান আৰু বিশ্বকোষ :

চন্দ্রকান্ত অভিধান	:	গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়; ১৯৮৮
হেমকোষ	:	হেমকোষ প্রকাশন; ১৯৮৫
সংসদ বাংলা অভিধান	:	সাহিত্য পৰিষদ, কলিকতা - ৯; ১৯৮২
বৈষ্ণৱী-অসমীয়া অভিধান	:	চিত্তবৰ্জ্জন গোস্বামী, জাগৰণ সাহিত্য প্রকাশন; ২০১০
Chambers Twentieth Century	:	A. M. Macdonall; 1976

Dictionary

Dictionary of Literary Terms	:	H. Shaw, Megraw Hill Book Company, New York; 1972
The Random House Dictionary	:	Allied Publishers Limited, of English LanaguageBombay, New Delhi, Calcutta;1976
The Student's Sanskrit English Dictionary	:	V.S. Apte, Moital Banarsidass, Delhi; 1976
'Dev's' Students' Favourite	:	Dev Sahitya Kutir Calcutta, 700009; Dictionary1996
(Bengali to English) Encyclopaedia Britannica, Vol. II	:	Encyclopaedia Britannica Limited, Chicago, London, Toranto; 1962
বিশ্বকোষ (প্রথম খণ্ড)	:	অসম সাহিত্য সভা; প্রথম প্রকাশ, ২০০২
বিশ্বকোষ (দ্বিতীয় খণ্ড)	:	অসম সাহিত্য সভা; প্রথম প্রকাশ, ২০০২
বিশ্বকোষ (তৃতীয় খণ্ড)	:	অসম সাহিত্য সভা; প্রথম প্রকাশ, ২০০২
বিশ্বকোষ (চতুর্থ খণ্ড)	:	অসম সাহিত্য সভা; প্রথম প্রকাশ, ২০০৩

Website :

[www. Meaning of Bipula.com](http://www.Meaning of Bipula.com)

www. Manasamangal Kavya Wikipedia, the free encyclopedia. com

www. Ojapali in Assam.google. com

পৰিশিষ্ট

সংবাদদাতা/সংবাদদাত্ৰী

- ১। অপৰিতা ৰয় (৩৬), নিউ জলপাইগুড়ি
- ২। গুণৱতী টেষণ (৪০), পিলিংকাটা, গুৱাহাটী
- ৩। চিভিল পাটৰ (৫৬), গুৱাহাটী
- ৪। জমিদাৰ পাড়া (৪৫), পাহাড়পুৰ
- ৫। তৰুলতা নাথ (৫০), সবভোগ
- ৬। দুতিৰাম ৰহাং (৫১), মৈদাম বাকাৰাপাৰা, গুৱাহাটী
- ৭। ধ্ৰুৱজ্যোতি ৰাজবংশী (৫০), দৰং
- ৮। নিৰ্মল ফাংচু (৪৫), পাটৰকুছি, গুৱাহাটী
- ৯। পবিত্ৰ ৰাজবংশী (৪৩), মঙলদৈ
- ১০। বগুন বড়ো (৪০), গুৱাহাটী
- ১১। বিমল ৰায় (৫২), নিউজলপাইগুড়ি
- ১২। মদন ৰয় (৪৮), গোৱালপাৰা
- ১৩। মালবিকা বৰ্মন (৪০), ধুবুৰী
- ১৪। ৰমণী কলিতা (৫৬), বণাকুছি হেলচাপাৰা, নলবাৰী
- ১৫। লক্ষ্মী ডেকা (৬০), নলবাৰী
- ১৬। শ্যামল ৰায় (৫৪), নিউ জলপাইগুড়ি
- ১৭। সবিতা কলিতা (৪৬), টিছ, নলবাৰী
- ১৮। সীমান্ত ৰয় (৪২), গোৱালপাৰা
- ১৯। হৰিমতি ৰায় (৪৬), জলপাইগুড়ি
- ২০। হেমেন ৰাজবংশী (৪২), ছিপাঝাৰ

অসমীয়া-বাংলাত প্রচলিত মনসাৰ ধ্যান-মন্ত্ৰ :

অস. -

শ্ৰীশ্ৰী মনসা দেৱীৰ ধ্যান আৰু প্ৰণাম মন্ত্ৰ
 ওঁ পদ্মাবতীং মহাভাগাং সৰ্ব্বদাভক্তবৎসলাম্ ।
 ত্ৰিলোচনাং চতুৰ্বাহুং কিৰীটিকুণ্ডলাস্থিতাম্ ॥
 দেৱীং বিষহৰিং গৌৰীং নীলনাগদধৎকচাম্ ।
 তক্ষকানন্তবাসুকীং মুকুটাং চন্দ্ৰশেখৰাম্ ॥
 কুলিৰেণ চ নাগেন সব্য শ্ৰবণৰাজিতাম্ ।
 শঙ্খপালী বৰভোষত দক্ষহস্ত মহোজ্জ্বলাম্ ॥
 কল্বলেনাভয়েনৈব সব্যপাণি বিভূষিতাম্ ।
 ধূত্ৰবৰ্ণেন নাগেন কেয়বাং নবযৌবনাং ॥
 স্বৰ্ণবৰ্ণেন নাগেন কঙ্কণাং সুপ্ৰতিষ্ঠিতাম্ ।
 কুঞ্জবৰ্ণেন নাগেন কোটিসূত্ৰ বিৰাজিতাম্ ॥
 বক্তবস্ত্ৰ পৰিধানং পদ্মাসনসমাস্থিতাম্ ।
 চতুৰ্ভিঃ ৰাজহংসেশ্চ বিমানবৰ গামিনীম্ ॥

বাং.—

শ্ৰীশ্ৰী মনসা দেৱী স্তোত্ৰম্
 ওঁ নমঃ পদ্মাবতৌ
 নমামি মনসাং দেৱীং পদ্মপত্ৰনিবাসিনীং ।
 হংসারূঢ়াঞ্চ বরদাং সৰ্ব্বকামফলপ্ৰদাং ॥
 ভগবন্ দেবদেবেশ জগদ্ধৌৰ্য্যাশ্চ পাবনং ।
 ভবতা কথিতধৈৰ্ব স্তোত্ৰং সৰ্ব্বসুখপ্ৰদং ॥
 পদ্মাবতীং নমস্যামি পাতালতলবাসিনীং ।
 সৰ্পৰূপাং সৰ্পাকারাং সৰ্পাভরণ ভূষিতাং ॥
 ৰক্তাস্বৰধৰাধৈৰ্ব ৰাজমুকুটমণ্ডিতাং ।
 নমস্তস্যৈ ৰাজমুকুট মণ্ডিতাং ।
 নমস্তস্যৈ জগদ্ধৌৰ্য্যো নমোনমঃ ॥
 নমস্তে হৰপুত্ৰি চ নমস্তে শিবপূজিতে ।
 নাগাধিপে নমস্তভ্যং নমস্তে বিষহাৰিণি ॥
 ব্যাসেন কথিতধৈৰ্বতং নাৰদেন মহাত্মনা ।

অগস্ত্যেন চ কৌৎসেন বিশ্বামিত্রেণ ধীমতা ॥
ইদং স্তোত্রং মহাভাগ পঠেদে মানবঃ সদা ।
ভূজ্জুপত্রে সমালিখ্য বাহৌ চ ধারয়েদু ধঃ ॥
যশ্চ নিত্যং পঠেদেবি তস্য ব্যাধি বিনাশনং ।
সৰ্বসিদ্ধিপ্রদং নিত্যুরোগ্যমাপুয়াৎ ॥
ভজতে সৰ্ব্বতোনিত্যং পুত্রবন্মোদতে সদা ।
ন সৰ্পাঙ্কয়মাপ্নোতি বিজয়ন্তু পদে পদে ॥
পদ্মারতীস্তোত্রং সমাপ্তং ।

প্রাচীন শব্দসূচী

অস.—

অধৰ	=	ওঠ,ওঠ
অচিদৰ	=	বিবেচনা বিহীন
অহিৰ-মহিৰ	=	দুটা মতা ছাগলীৰ নাম
আগুৰান	=	এখন বহল-দীঘল কাপোৰ, যাৰ দ্বাৰা তিৰোতাৰ বুকুৰ ভাগ আগুৰা বা ঢকা যায়।
আঙ্গুৰি	=	আঙঠি
আফাৰ	=	কমাৰশাল
আবুদ্ধিয়া	=	বুদ্ধিহীন
আৰোয়ান	=	আঁৰ কাপোৰ
আমিলান	=	ফুল বিশেষ
উৰাণ্টি	=	ভৰিৰ আঙুলিত পিন্ধা আঙঠি বিশেষ
ওৱাৰি	=	হাউলী, ঘৰ-বাৰী
কৰাণ্টি	=	কুকি, ফুল তোলা সঁজুলি
কাক	=	কাউৰী
কাকাৰা	=	কেঁকোৰা
কাথুলী	=	বুকু চোলা, বক্ষ বন্ধনী
কামটংকী	=	মনোৰম টাঙি বা চাংঘৰ
কামান	=	বন্দুক
কামিনী	=	ৰূপৱতী মাইকী
কিঙ্কিনী	=	ঘুণ্ডা
কুন্ডকাৰ	=	কুমাৰ, মাটিৰ পাত্ৰ গঢ়া মানুহ
কূৰ্ম	=	কাছ
খঞ্জন	=	এবিধ সৰু চৰাই
খৰন্তৰ	=	প্ৰৱল সোঁত, দ্ৰুত স্ৰোত
খলা	=	কাপোৰ ধোৱাৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা পাত্ৰ
খাঙ্ৰাৰ	=	অপযশ, বদনাম, কলংক
খেসবাৰি	=	লৰু, এচাৰি, মাৰি
গঞ্জিকা	=	গাঁজা
গৰল	=	বিষ
গীতাল	=	গায়ক, ওজা, ওজাপালি
গৃধিনী	=	শগুন জাতীয় পক্ষী
গোধা	=	গোধ ৰোগে ধৰা লোক
গোমনা	=	গগনা, সুযিৰ বাদ্য বিশেষ
ঘোটনি	=	মূৰত লোৱা কাপোৰ
চাৰখাৰ	=	সমূলি নষ্ট, উচ্ছন্ন

চৌৱাৰ	=	চোংৰ, চামৰ
জিনাই	=	কটাৰী
বাগৰা	=	অস্ত্ৰ বিশেষ
ঝাউ	=	জীয়াৰী
ঝুলি	=	সৰু মোনা, টোপোলা
টাৰ	=	হাতত পিন্ধা গোটা খাৰু
টেণ্টন	=	প্ৰৱঞ্চক, টেটোন
তঙুল	=	চাউল
ধৰ্মখড়ি	=	গণনা, গণনা কৰা গুটি
নটী	=	নাচনী
নিয়ৰি	=	ধাতু পিটি মিহি কৰিবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা লোহাৰ টুকুৰা
পসাৰ	=	পোহাৰ, দোকান
পাষপ্তী	=	দুৰাচাৰী
পিকদান	=	পিক পেলোৱা পাত্ৰ
পুষ্কৰ্ণি	=	পুখুৰী
পোচান্দাৰ	=	কণ্ঠত পিন্ধা এবিধ অলংকাৰ
পোঁঞা	=	পদ্মা
পোহাৰী	=	অলপীয়া মূল্যৰ বস্তু বেচি ফুৰা তিবোতা; পোহাৰ বা দোকান দিয়া
		মাইকী
বামহাতে	=	বাওঁহাতেৰে
বাসুৱা	=	বলধ বা ষাড় গৰু
বিহা	=	বিবাহ, পৰিণয়
ভুজঙ্গ	=	সৰ্প, সাপ
ভুংগাৰ	=	ভোগজৰা, বাৰি
মগৰ	=	জলহস্তী
মঞ্জিৰা	=	এবিধ নিচেই সৰু খুটি তাল
মঞ্জুস	=	পেৰা, চন্দুক
মধুকৰ	=	মৌ মাখি
মহিব	=	ম'হ
মক্ষিকা	=	মাখি
মালধঃ	=	ফুলনি
যুগী	=	সাপ মেলি ধেমালি দেখুওৱা মানুহ
ললিত বলিত	=	বৰ্তুল আৰু মনোৰমা
শন	=	পাট জাতীয় গছ, ইয়াৰ পৰা প্ৰস্তুত সুতাৰ দ্বাৰা মাছ ধৰাৰ জাল তৈয়াৰ কৰা
		হয়।
শিতান	=	শয্যাৰ মূৰ দিয়াৰ ফাল
সম্ভুৰা	=	সঁফুৰা, সাঁফৰ লগোৱা তামোলৰ পাত্ৰ

সুতাৰ	=	নাও নিৰ্মাণকাৰী
হৰিতকি	=	শিলিখা
হাথিনা	=	হাতিড়াৰ, সঁজুলি
হিন্মাণি	=	সোণ
হেমতাল	=	চণ্ডীৰ দ্বাৰা চান্দো সদাগৰক প্ৰদত্ত শক্তি সম্পন্ন দণ্ড বিশেষ

বাং.—

অকিঞ্চন	=	দৰিদ্ৰ
অঙ্গুৰ	=	কাঠ কয়লা
অঙ্গুৰী	=	আঙঠি
অম্বৰ	=	বস্ত্ৰ
অহি	=	সাপ
আকাটা আকুট	=	যাক কটা অসম্ভৱ
আগুন	=	জুই
আটকুড়া	=	গালি বিশেষ, নিঃসন্তান, গ্ৰাম্য প্ৰয়োগ
আক্ষতী	=	শিকাৰী, ব্যাধ
ওকড়া	=	বৃক্ষ বিশেষ, এক জাতীয় বিষাক্ত ফল
ওৰি	=	শত্ৰু
কংক	=	হাড়গিলে, heron
কজ্জলা	=	কাজল, অঞ্জল, চকুৰ পিৰিকটিত ঘঁহা এবিধ ক'লা বস্ত্ৰ
করঙ্গ	=	ভিক্ষাৰ পাত্ৰ
কাজলা মালিনী/মাল্যানী	=	স্ত্ৰী শ্ৰমিক, কাজলা নামৰ স্ত্ৰী শিল্পী বা মালিনী
কাতি	=	কটাৰী
কামাৰ	=	লোহাৰ কৰ্ম কৰা
কামিলা	=	কৰ্মকাৰ
কিঙ্কৰ	=	চাকৰ
কুচি	=	সৰু পাত্ৰ
কুলেৰ খাকার	=	কুলৰ কলংক
কোকিল	=	কুলি চৰাই
কোয়ূৰ	=	বাহুত পিন্ধা অলংকাৰ, বাজু
গাবু ডিয়া	=	সপবিদ্যক
গুণ্ডিয়া	=	এবিধ অলংকাৰ
গুয়াবাড়ী	=	তামোলৰ বাগান
ঘোৱতৰ	=	বৰ ভয়ানক, বৰ প্ৰবল
চিংড়ি	=	নিচিলা মাছ
চেড়ি/চেড়ী	=	পৰিচাৰিকা, দাসী
ছড়া	=	গাঁথা

ছেমরা	=	শিশু
জম্বুক	=	শিয়াল
জাঙ্গাল	=	সেতু
দাও	=	কাটাৰি
তরু	=	গছ
তাজি	=	এক ধৰণৰ আৰৱীয়ান ঘোঁৰা, A kind of Arabian horse
তাজিয়া	=	হাসান-হুসেনৰ সাহসৰ প্ৰতিক, A representation the grave of

Hasan & Hossain

তাড়াবালা	=	বাহুৰ অলংকাৰ বিশেষ
তুলসীবদল পৰ্ব	=	তুলসীপাত সালসলনি কৰি কন্যা দান গ্ৰহণ সম্বন্ধত উভয় পক্ষই প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে
দুন্দুভি	=	ঢাক, নাগাৰা
দুক্ষুৰ	=	মেঘৰ নাম
নফুৰ	=	ভৃত্য
নিঃসন্ধি	=	নীৰন্ধা, ছিদ্ৰহীন
নুপুৰ	=	ভিতৰত জুনুকা ভৰোৱা এবিধ ভৰিৰ অলংকাৰ
পাজাল	=	ধূপ-ধুনা জ্বলোৱা
পাঁতি	=	চিঠি
পিলাশিজ	=	প্ৰদীপ স্তম্ভ
পুকুৰ	=	পুখুৰী
পুক্ষুৰ	=	মেঘৰ নাম
বক্ষুৰ	=	প্ৰতিবন্ধী
বাইচ	=	নৌকাচালক
বাসৰ গৃহ	=	নৱবিবাহিতা দৰা-কইনা থকা ঘৰ, bridal Chamber
বিমাতা	=	তোলনীয়া মাতৃ, step mother
মকরন্দ	=	ফুলৰ মৌ, মধু
মন্দ মন্দ	=	লাহে লাহে
মৰুৎ	=	বায়ু
মহীলতা	=	কেচু, earth worm
মাকড়ি	=	কৰ্ণৰ অলংকাৰ বিশেষ
মান্দাস	=	ভেল
মাৰি	=	নাৰৱীয়া
মুক্তাহাৰ	=	এবিধ অলংকাৰ
মূয়া	=	ইন্দুৰ
রাণ্ডি	=	সন্তানহীন বিধৱা নাৰী
ৰামকড়া	=	অলংকাৰ বিশেষ
লোহাৰ কলাই	=	এক প্ৰকাৰ দালি

শশধর	=	চন্দ্র
শিখী	=	ময়ূৰ
শিয়র	=	বিচনাত মূৰ দিয়া ঠাই, location of the head in bed
শ্বেতকাক	=	বগা চৰ্মৰ মানুহ, white man
শ্বেতমাছি	=	বগামাখি
সাতনরী	=	সপ্ত লহৰ হাৰ বিশেষ
হরিদ্রা	=	হালধি
হালদার	=	ডাঙৰ কৃষক
হোলা	=	মাটিৰ পাত্ৰ।

আলোকচিত্ৰ

গুৱাহাটীৰ বাক্ৰাপাৰা অঞ্চলৰ কাৰ্বি জনগোষ্ঠীৰ মাজত প্ৰচলিত মনসা পূজা

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয় গ্ৰন্থাগাৰত সংৰক্ষিত সুকৰ্মি নাৰাণদেৱৰ কৃত পদ্মাপুৰাণ

অসমীয়া কৰ্মকাৰৰ হাতত নিৰ্মিত মনসা মূৰ্তি

বঙালী কৰ্মকাৰৰ হাতত নিৰ্মিত মনসা মূৰ্তি

মনসা পূজা উপলক্ষে কোমোবা বলি দিয়া মুহূর্ত

মনসা পূজা উপলক্ষে কচু বলি দিয়া মুহূর্ত

নলবাৰীৰ মনসা পূজা উপলক্ষে গোৱা ওজাপালি অনুষ্ঠান

সৰভোগৰ মনসা মন্দিৰৰ কাগজেৰে নিৰ্মিত মজু

সৰভোগৰ মনসা পূজা উপলক্ষে অনুষ্ঠিত ওজাপালি অনুষ্ঠান

অসম ৰাজ্যিক সংগ্ৰহালয়ত সংৰক্ষিত নৱম-দশম শতিকাৰ সূৰ্য্য পাহাৰত প্ৰাপ্ত মনসা মূৰ্তি

বঙ্গদেশত প্ৰাপ্ত মাটিৰে নিৰ্মিত মনসা মূৰ্তি

বঙ্গদেশত অনুষ্ঠিত মনসা পূজাৰ মণ্ডপ